ISTORIA ANTICĂ UNIVERSALĂ

(Note de curs)

Partea I

INTRODUCERE
ÎN
ISTORIA ANTICĂ

PROLEGOMENA

Bibliografie: J. Gow, S. Reinach, *Minerva. Introductio dans l'étude des classique scolaires grecs et latins*, Paris, 1890; Ch. Samarand (ed.), *L'Histoire et ses méthodes*, Paris, 1958; H. Bengtson, *Einführung in die Alte Geschichte*, München, 1969; D. Vollmer et alii, *Alte Geschichte in Studium und Unterricht*, Stuttgart, 1994, etc.

Unul dintre marii cunoscători ai antichităţii, istoricul german Ed. Meyer spunea undeva ca 'istoria veche nu este şi nu trebuie să fie altceva decât o parte a unei singure istorii, şi anume istoria generală. Faptul acesta nu ar trebui să fie niciodată uitat de cercetarea istorică, atât cea a antichităţii, cât şi cea a istoriei moderne'. Desigur că punctul de vedere a lui Ed. Meyer este, în esenţa sa, corect din punct de vedere metodologic. Nu trebuie să uităm că Ed. Meyer este autorul unei celebre *Geschichte des Altertums*, care îngloba tot spaţiul circummediteraneean, el fiind printre puţinii istorici care stăpânea cu egală competenţă în afara limbilor greacă şi latină şi vechile limbi orientale. Trebuie observat că, dacă din punct de vedere metodologic, acestă observaţie este valabilă, nu putem ignora că istoria antică a devenit o specialitate propriu-zisă şi dacă ea apelează – ca şi celelalte ramuri ale istoriei – la aceleaşi principii şi metode generale, ea şi-a constituit în acelaşi timp un instrumentar specific. Dar, încă odată, existenţa unui asemenea instrumnetar nu înseamnă că cel care studiază istoria antică se îndepărtează de obiectivele fundamentale ale istoriei generale. Ştiinţa istorică are un corp propriu de paradigme, ca de altfel oricare ştiinţă a spiritului. Nu trebuie uitat că aceste ştiinţe ale spiritului, ca tendinţele politice, religioase, morale şi economice ale fiecărui prezent, toate influenţând neîndoielnic reprezentările istoricului. În felul acesta se defineşte personalitatea acestuia, pentru că, în afară de gradul de cultură, de înţelegere, de capacitatea de interpretare şi sintetizare, istoricul îşi vădeşte personalitatea şi prin influenţele receptate din propria sa epocă.

În acest context, efortul de ecaminare a premiselor epocii sale istoricul trebuie să-l întreprindă, cum spunea Tacitus, *sine ira et studio*, pentru a putea surprinde mai profund aspectele şi conexiunile istorice care domină o epocă la un moment dat. El tebuie să le cunoască pentru a putea judeca opera predecesorilor săi şi în acelaşi timp pentru a încerca el însuşi să nu se lase cu totul influenţat de spiritul prpriei epoci, ceea ce ar putea duce la deformarea interpretării istorice.

*

Ce se înţelege prin 'istorie veche[1]' sau prin noţiunea de 'istorie a antichităţii[2]'?

În general, în istoriografia românească, sub influenţa celei franceze, prin istoria antichităţii se înţelege istoria spaţiului circummediteraneean, ca care se adaugă istoria Indiei, a Chinei şi a altor civilizaţii extraeuropene. Pe de altă parte, istoriografia germană consideră că istoria antică reprezintă doar istoria spaţiului mediteraneean şi a teritoriilor învecinate ale acestuia şi care au stat cu acesta în relaţii politice şi culturale în efevtiv. Şi atunci se ridică o întrebare: trebuie să studiem şi istoria Indiei şi a Chinei sau nu? Răspunsul ar putea fi afirmativ.

Dar se ridică cealaltă întrebare: istoria Indiei şi a Chinei reprezintă o parte indestructibilă a istoriei spaţiului circummediteraneean? Tradiţia literară menţionează o solie indiană la Augustus, ca să nu mai vorbim de expediţia lui Alexandru cel Mare. Sunt unele

[1] *Alte Geschichte.*
[2] *histoire générale de l'Antiquité.*

indicii despre relații dintre China şi spațiul circummediteraneean la sfârşitul antichităţii. Dar aceste sporadice contacte nu au determinat esențial cursul istoriei spațiului mediteraneean. Desigur că discuția aceasta poate continua, şi cel puțin până acum nici una din marile şcoli istorice – germană ori franceză, nu a arătat că renunță la principiile ei fundamentale.

Când se vorbeşte despre spațiul circummediteraneean, s-ar putea naşte reprezentarea unității acestuia prin elementul etnic. În realitate, nu se poate vorbi de aşa ceva, ci de existența unor intense schimburi culturale. A mai existat un element care a făcut ca acest enorm spațiu să fie văzut ca o unitate şi anume existența *imperiilor universale*. Această idee a constituit unitatea internă a aceatui spațiu. Ea s-a afirmat inițial în Orient, începând de la sumerieni, pentru a ajunge la apogeu în timpul Imperiului Roman. De altfel, ştim de la Cassius Dio, 68.69, că Traian, aflat în Orient, ar fi spus că 'dacă aş fi fost mai tânăr aş fi înaintat şi eu către India, precum Alexandru'.

Chiar dacă nici imperiul universal al Romei nu a putut da unitate politică integrală acestui spațiu, totuşi unitatea culturală s-a realizat, inițial, prin hellenism şi romanizare, iar apoi prin creştinism, din aceste elemnete trăgându-şi fundamentele cultura europeană modernă.

*

Începuturile istoriei antice pot fi plasate spre sfârşitul mileniului IV î.Hr., odată cu apariția *scrierii*, unul din semnele indubitabile ale civilizației, toate la un loc ducând la coagularea politică a comunităților umane ş apariția satului.

În egală măsură, şi sfârşitul Antichității este subiect de controversă. S-au propus diverse date, de exempu anul *325 d.Hr.*, anul în care Constantin cel Mare începe construirea noii capitale a Imperiului Roman: *Constantinopolis*, dată considerată, pe de altă parte, de către bizantinologi ca marcând începutul Imperiului Bizantin. S-au propus şi anii *476*[1] ori *572*[2], dar şi anul *723*, data bătăliei de la Poitiers, când Carol Martel i-a înfrânt pe arabi, punând capăt definitiv încercării lor de a depăşi Pirineii.

*

Istoria se desfăşoară în *timp* şi *spațiu*. De la începuturile civilizației, oamenii au încercat să ordoneze aceste elemente obiective. Au încerct să măsoare timpul plecând de la observațiile cele mai simple[3], ajungând până la cele mai complicate sisteme, precum cele de astăzi. Din acest efort s-a născut *cronologia*. Cronologia trebuie să rezolve două probleme, respectiv ceea ce se numeşte cronolgia relativă şi cronologia absolută.

Cronologia relativă înseamnă punerea în relație a două sau mai multe evenimente. Aşa de exemplu, bătăliile de la Plataiai şi Mykale[4] sunt puse în relație cu geneza Ligii maritime attico-delice[5]. Relația cronologică dintre ele rezultă din faptul că aceste bătălii sunt premisele istorice ale întemeierii Ligii. Un alt exemplu este Liga de la Corint[6], sub hegemonia lui Filip al II –lea al Macedoniei, a avut drept consecință războiul panhellenic antipersan, plănuit de acesta şi purtat apoi de către Alexandru cel Mare.

Cronologia absolută reprezintă fixarea distanței dintre evenimentul în cauză cu momentul în care se află istoricul care-l studiază, ceea ce presupune apelul la modalități

[1] Când a fost detronat ultimul împărat roman în *pars Occidentis Imperii.*
[2] Când au apărut longobarzii în Italia.
[3] Alernanța noapte-zi.
[4] 479 î.Hr.
[5] Mai cunoscută sub numele de *Liga de la Delos* înființată în 478-477 î.Hr.
[6] 338 î.Hr.

tehnice de măsurare a timpului: zile, luni, ani. Dificultatea majoră rezidă în realizarea concordanţei dintre sistemele antice şi cele actuale de măsurare a timpului.

Cronologia actuală se întemeiază pe *calendarul gregorian*, introdus în anul 1582 în locul *calendarului iulian*, realizat din ordinul lui C. Iulianus Caesar de către astronomul alexandrin Sosigenes şi intrat în vigoare la 1 ianuarie 45. ambele calendare socoteau anul de 365 zile, plus un a bisect.

Pentru perioada anterioară a existat un mare număr de calendare pe baza lunisolară. Se evidenţiază în mod deosebit calendarul egiptean, care constituie, prin intermediul celui iulian, chiar baza calendarului gregorian. Revărsarea Nilului corespunde cu apariţia la jumătatea jumătatea lunii iunie a stelei Sirius. De altfel, egiptenii numeau acest astru ca "aducătorul Nilului". Observarea de către egipteni în timp a acestui fenomen a dat o medie de 365 zile între două apariţii ale amintitei stele.

Atenienii utilizau două calendare: unul lunar egal cu 354 zile şi pentru a corecta diferenţa cu cel solar se adăuga o a doua lună Pseidon. Mai există şi anul pritanic care era egal cu 366 de zile. Atenienii erau împărţiţi în zece triburi şi fiecare trib desemna o pritanie şi fiecăreia îi corespundea un timp anume. Acest calendar se modifica în 307 î.Hr., când se înfiinţează încă două triburi în onoarea lui Antigonos Monophtalmos şi a fiului său Demetrios Poliorketes. Apariţia a încă două pritanii a creat posibilitatea unui paralelism între anul civil-lunar şi cel pritanic.

Calendarul roman este încă o dovadă a puţinei atenţii da care se bucura ştiinţa la romani. Aşa de exemplu 4 luni aveau 31 de zile, februarie 28, iar restul 9, cu un rezultat de 365 zile. Se intercalau la 3 ani 23 sau 22 zile şi la 4 ani rezulta calculul: 365 + 378 + 355 + 377, cu o medie de 366 +1/4. Această situaţie insolită l-a făcut pe Th. Mommsen să spună "înainte de Caesar, calendarul roman nu mergea nici după soare, nici după lună, ci cum da Dumnezeu".

Eforturi de unificare a calendarului s-au făcut în Antichitate, determinate de mai multe cauze: pe de o parte, asigurarea simultaneităţii jertfelor cerute de cultul regal, pe de alta – cum a fost cazul lui Caesar – dorinţa acestuia de a unifica administraţia de pe întinsul teritoriu al Republicii romane.

Aşa cum se ştie, fixarea cronologiei diverselor evenimente în Antichitate, este o întreprindere dintre cele mai dificile, datrită paucităţii surselor. În aceste condiţii, istoricul are la dispoziţie patru modalităţi:

- evenimente astronomice[1];
- sincronismul unor date;
- listele regilor şi ale magistraţilor-eponimi;
- erele.

1. Eclipsele de lună: sfârşitul expediţiei siciliene din războiul peloponesiac a fost stabilit la *27 august 413 î.Hr.* cu ajutorul informaţiei că atunci s-a produs o eclipsă; o altă eclipsă a avut loc la *20 septembrie 331 î.Hr.*, cu 11 zile înainte de *1 octombrie 331 î.Hr.*, data bătăliei de la Gaugamela.

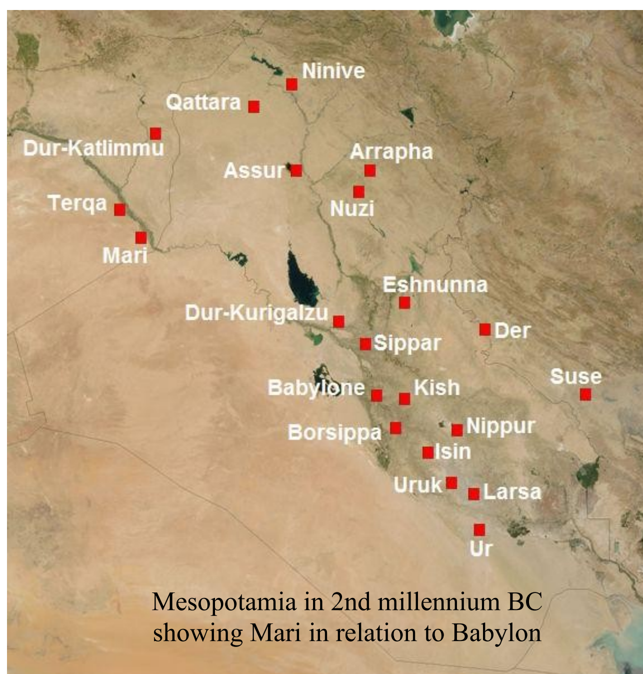
2. Tăbliţele găsite la Tell-el-Haridi[2], pe Eufratul mijlociu, arată că Hamurappi a fost contemporanul regelui assyrian Shamsi-Adad I, care a domnit pe la 1700 î.Hr. Până la descoperirea acestor documente, se considera că regele Bbilonului, Hamurappi, ar fi domnit cam în secolul XX î.Hr. În felulacesta prin afirmarea contemporaneităţii celor doi, domnia lui Hamurappi a putut fi încadrată cronologic în intervalul real. Merită a fi menţionat un alt celebru exemplu. Invadarea Romei de către galli este, eronat, plasată în anul 390 î.Hr., în timp ce la Polybius se află informaţia corectă că Roma a fost cucerită de galli în anul în care s-a încheiat *Pacea regelui*, adică în anul 386 î.Hr.

---

[1] *e. g.*, exiplesele.
[2] Anticul *Mari*, Siria.

3. Ele ne sunt cunoscute din datele transmise de tradiția literară sau prin textele conținute de papyri ori tăblițele de lut din Orientul Apropiat, care conțin aşa-zisele 'liste regale'. Dintre cele mai cunoscute documente, pot fi citate celebrul *Papyrus regal* de la Torino, care conține, cu lacune, o listă cu numele şi anii de domnie ai faraonilor egipteni, începând cu Narmer-Menes până la Ramses al II –lea. Trebuie precizat că datele pentru dinastiile I-VI oferită de această 'liste' – găsite pe spatele unui registru contabil din timpul dianstiei a XIX –a – sunt privite de către noile cercetări cu prudență. Pentru Assyria, dispunem de *Lista de la Khosabad*, care conține succesiunea regilor ei de la 1430 până la dispariția Imperiului Assyrian.

Foarte importante şi sub unghi cronologic sunt, de asemenea, listele de magistrați-eponimi. Se pare că primii care au introdus asemenea liste – prin care numele anului era denumit prin numele unei personalități – au fost assyrienii. Primele mențiuni ale unor *eponymi*, adică acele persoane după care era denumit anul respectiv, se află în documentele – notate în scriere cuneiformă pe tăblițe de lut ars – coloniile comerciale assyriene de la Kültepe în Kappadokia. Denumirea respectivului eponym era *limmu*. Listele propriu-zise cu succesiunea unor asemenea *limmu* datează din timpul Noului Imperiu Assyrian.

Mesopotamia in 2nd millennium BC showing Mari in relation to Babylon

Această uzanță a fost preluată apoi de către helleni: Atena: *archontele-eponim*; Sparta: *ephorii* şi romanii: *consulii*. Numele acestor magistrați erau trecute în liste, care la Roma purtau numele de *Fasti consulares*.

4. Există uzanța, mai cu seamă în Orient, ca să se socotească timpul ncepând cu primul an al domniei monarhilor. De aici, s-a ajuns la introducerea *erelor*. Astfel, în Syria a fost utilizată *era seleucidă*, începând cu anul 312/311 î.Hr., iar în Parthia *era arsakidă*, socotită din primăvara anului 247 î.Hr. Pot fi menționate şi *erele provinciale romane*, cum ar fi *era macedoneană* care începe la 148 î.Hr., când Macedonia devine provincie a Romei.

Era creştină. Cum în Orientul grec anii erau numărați de la prima olimpiadă, care a avut loc în anul 776 î.Hr., iar în Occidentul roman *ab Urbe Condita*, adică în anul 753 î.Hr., *creştinii – pentru a-şi sublinia identitatea* – îşi vor fixa propria lor eră, al cărei început coincidea, inițial, cu primul an al domniei împăratului Diocletianus, cel mai mare persecutor al creştinilor.

Necesitatea unei *ere creştine* era incontestabilă, întrucât creştinii trăiau în întreg Imperiu Roman şi proveneau din medii etno-culturale diferite. În prima jumătate a secolului VI, în anul 532 d.Hr., un erudit 'călugăr scit', *Dionysius Exiggus*, aflat la Roma, propune înlocuirea anului 248 al erei diocletiene cu *anul 532* al erei calculete de el, socotită a începe *ab incarnatione Domini*, ceea ce ar coincide cu anul *753 ab Urbe condita* sau cu *anul 31 al domniei lui Augustus*. A fost, astfel, înlocuită, era unui cumplit persecutor al creştinilor – Diocletianus – cu o eră creştină, propunere care a fost adoptată foarte repede în Occidentul creştin. Eroarea de calcul a lui Dionysius era minoră, având în vedere mijloacele timpului său: adevărata dată a naşterii lui Iisus Hristos fiind *anul 4 î.Hr.* trebuie amintit şi faptul că Dionysius cel Mic, este cosiderat de către unii învățați romani, mai ales teologi – meritând a fi

citat eruditul patrist I.G. Coman – a fi "străroman", dar fără a putea invoca argumente irefutabile.

Este interesant de menţionat că era creştină a lui Dionysius a fost utilizată pentru calculul timpului *ante Christum*, pentru prima dată în secolul XVII, probabil de către eruditul D. Petavius[1].

*

Pentru cei vechi nu exista, cum există pentru noi, divizarea în *istorie* şi *geografie*. Astfel, Herodot, *Istorii*, expune într-o unitate strânsă informaţii istorice şi geografice, el obţinându-şi informaţiile preponderent prin călătorii şi cunoaşterea popoarelor şi ţărilor străine a căror descriere este amănunţit făcută.

Anticii credeau atât de mult în condiţionarea reciprocă a poporului cu teritoriul locuit încât nu introduceau factorul geografic în expunerea istoriei. Abia mai târziu, maniera lui Herodot va fi abandonată, iar excursurile geografice apar acum lângă expunerea istorică şi având un rol propriu.

Tablet of King Zimri-Lim of Mari, ca. 1780 BC, Louvre Museum.

Situaţia aceasta se va accentua mai târziu când istoria şi geografia se vor despărţi ca ştiinţe separate. Geografia nu poate fi considerată ca fiind o ştiinţă auxiliară istoriei, ci mai degrabă premisa oricărei cunoaşteri istorice, ea fiind cadrul în care se desfăşoară istoria, întrucât acest spaţiu se confruntă activ sau pasiv popoarele şi indivizii.

Istoricul are nevoie atât de cunoaşterea ţărilor din orizontul interesului său cât şi o capacitate deosebită de reprezentare istorică şi geografică, care să limiteze continuu fantezia intrinsecă spiritului uman. El trebuie să aibă capacitatea de a aves mereu în faţa ochilor teatrul desfăşurării evenimentelor în cauză, care nu poate fi obţinută decât prin cunoaşterea profundă a elementelor care determină modificările mediului. Celebrul fieldmareşal Helmut von Moltke considera **teritoriul** ca fiind 'singurul rest de realitate dintr-un eveniment devenit edmult un trecut'. Desigur, afirmaţia este exactă dar ea nu trebuie să fie absolutizată, întrucât suprafaţe Pământului s-a modificat continuu în cursul timpului, atât datorită acţiunilor naturale cât şi activităţii umane.

Tradiţia literară menţionează mari cutremure de pământ în Hellada, Asia Mică, Sria. Astfe în anul 464 î.Hr. a avut loc un mare cutremur în Sparta provocând mari pierderi umane care a favorizat o mare răscoală a hiloţilor. În anul 373 î.Hr., localităţile Helike şi Bura din Pelopones dispar mai mult ca sigur datorită unui cutrmur. În anul 227 î.Hr. sau 226 î.Hr., un cutremur a dus la prăbuţirea celebrului "Colos" al lui Helios din Rhodos. Sunt foarte frecvente schimbări ale râurilor şi liniei coastei. Exemple celebre: schimbarea regiunii Thermopylai prin aluvionarea vărsări în golful Malia a râului Sperchaios; un alt exemplu este ilustrat de fluviile Tigru şi Eufrat, care în antichitate aveau guri diferite de vărsare în golful Persic, astăzi unnindu-se şi formând Shatt-el-Arab. Apoi dispariţia porturilor-lagună: Histria, Aquilea, Ravenna. Foarte importantă este şi modificarea unor întregi ţinuturi de către activitatea umană. Astfel sugestive sunt cazurile Egiptului şi Mesopotamiei în care oamenii,

[1] 1583-1652.

utilizând fluviile Nil, Tigru şi Eufrat, au împânzit regiunea cu reţele de canale. Apoi despădurirea Italiei, avâd drept rezultat scăderea apelor freatice, scăderea productivităţii, ceea ce a atras după sine dispariţia micii proprietăţi şi apariţia marilor *latifundia*.

Se ştie că nivelul unei culturi depinde de numărul aşezărilor, mai cu seamă de numărul oraşelor. Poziţia lor geografică şi geopolitică oferă indicaţii utile asupra diverselor elemente care au concurat la întemeierea lor. Plecând de la informaţia oferită de Thukydides, 1.7, s-a emis ipoteza că, iniţial, aşezările hellenice ar fi apărut la înălţimi, departe de mare. Noile cercetări constată această ipoteză, constatând că hellenii s-au aşezat la mare încă din mileniul II î.Hr. Se poate conchide, astfel, că marea era destul de sigură, că existau relativ bune condiţii de transport şi circulaţie şi că relaţiile politice permiteau dezvoltarea unor asemenea schimburi.

Instructiv este şi exemplul întemeierii Constantinopolului pe locul vechii cetăţi greceşti Byzantion, locul ales de Constantin pentru o nouă capitală. Ideea unei noi capitale a imperiului aşezată în acestă regiune a avut-o şi Diocletianus, care rezida la Nikomedeia pe malul asiatic al Bosforului.

Este iarăşi binecunoscut faptul că anticii aveau bine definită concepţia despre influenţa mediului geografic asupra modelării individualităţii popoarelor. Există o întreagă literatură în acest sens, grupată în cunoscutul *Corpus Hippocraticum*, tradiţie continuată de marele savant Poseidonios din Apameia[1], a cărui lucrare *Peri okeano*, din nefericire, s-a pierdut, dar ea a fost cunoscută şi utilizată de către Strabon.

Acestă tradiţie antică este preluată şi valorificată de către cercetarea modernă, un exemplu celebru fiind savantul german Fr. Ratzel, a cărui operă a fost asociată în mod fals cu teorii rasiste, fapt care a avut, mult timp, drept rezultat ignorarea şi părăsirea studiilor geopolitice. Ratzel a scris lucrarea *Anthropogeographie oder Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte*, 1909.

Spaţiul de aşezare a unui popor – munţi, râuri, celelalte elemente de relief – conţin în sine mari posibilităţi de dezvoltare, politice şi culturale pentru comunităţile umane. Incontestabil, aceste interrelaţii nu pot fi ignorate, dar ele nu trebuie absolutizate. Istoria este rezultatul acţiunii unor factori diferiţi, de mare complexitate, iar explicaţia istorică trebuie să fie şi ea atentă la aceste interrelaţii.

Dacă luăm exemplul Helladei, considerând reliful muntos, s-ar putea spune că era predestinată fărâmiţării politice, tocmai pentru că acest relief accidentat creează multe unităţi geografice. *S-ar putea spune* – sublinierea având rostul de a atrage atenţia asupra pericolului absolutizării, fapt bine dovedit de harta apariţiei polisurilor. Nu poate nega, totuşi, că această fragmentare politică s determinat intensificarea vieţii politice interne în fiecare unitate politică, ceea ce a creat incapacitatea realizării unor mari creaţii atatale.

Unul dintre fenomenele specifice istoriei greceşti a fost *colonizarea*. Este sigur faptul că aceasta a fost influenţată de *clima* noilor ţinuturi, astfel alese încât să poată oferi condiţii de cultivare a viţei de vie sau a măslinului. Nu trebuie ignorat faptul că tot clima, dacă ne referim iar la helleni, a favorizat o viaţă publică intensă, creând un sentiment pregnant al comunităţii, fapt care a contribuit la participarea tuturor cetăţenilor la afacerile publice de o manieră unică în antichitate. Clima a favorizat aces interesant element al istoriei politice. Timpul frumos permitea cetăţenilor să iasă în *agora* şi să ia parte nemijlocită la viaţa cetăţii.

Geografia explică şi influenţează izolarea civilizaţiilor, ca în Egipt, dar şi contactele multiple, ca în Mesopotamia. Marii generali – un Alexandru, un Caesar – nu puteau ignora elementul geografic, în formularea strategiilor lor.

Cunoaşterea şi interesul pentru geografie s-a dezvoltat în Antichitate, semnificative în acest sens fiind descoperirile făcute de fenicieni, cartaginezi şi greci. Marile expediţii ale lui Alexandru şi Caesar pot fi şi ele, incontestabil, încadrate în seria descoperirilor geografice.

---

[1] 130 – 50 î.Hr.

Geografia s-a dezvoltat ca ştiinţă în antichitate şi din necesităţi practice. Comerţul dintre metropolele şi coloniile feniciene şi hellenice au dus la primele notaţii ale căilor de navigaţie, ale coastelor. Primele hărţi au fost realizate mai întâi de către babilonieni şi apoi de hellenii ionieni. S-au păstrat, parţial, numeroase lucrări – *itineraria*, peripluri, până la cunoscuta hartă a lumii a lui Marcus Vipsanius Agripa.

Adevăratul întemeietor al geografiei ştiinţifice a fost însă *Eratosthenes din Kyrene*[1], de la ale cărui concepţii s-au inspirat toţi geografii, inclusiv *Strabon*. Unul dintre cei mai cunoscuţi geografi antici este *Ptolemaios din Alexandria*, în a cărui lucrare *Îndreptar geografic* sunt notate latitudinea şi longitudinea a 8.000 de localităţi. Sistemul său a fost utilizat până în timpul marilor descoperiri geografice, când geograful Mercator[2] a înlocuit vechiul sistem de reprezentare cartografică ptolemaic. Continuatori ai vechilor geografi antici sunt şi *Kosmas Indikopleustes*, care, în timpul lui Iustinianus, a redactat *Topographia Christiana*, pe baza propriilor sale călătorii, inclusiv în India.

Elemente generale privind redactarea unei lucrări ştiinţifice

Redactarea unei lucrări ştiinţifice presupune mai multe operaţii preliminare[3]:

---

[1] cca. 285-205 î.Hr.

[2] 1512-1594.

[3] Voi ataşa, spre exemplificare, prima mea notă ştiinţifică, publicată în 1976, care are toate stîngăciile începutului, dar şi avantajul că urmăreşte cu mare atenţie toate "canoanele" ştiute.

1. **alegerea subiectului**. Este una dintre cele mai dificile operații, întrucât nu orice problemă sau orice idee poate constitui subiectul unei investigații științifice.

2. **căutarea bibliografiei.** Bibliografia unui subiect poate fi găsită fie în lucrări conexe subiectului sau - dacă acestea există - în bibliografii generale sau speciale. Astfel există o seamă întreagă de bibliografii pentru istoria națională, cum este impozanta *Bibliografie istorică a României*, I-X (care se completează odata la 5 ani) ori pentru istorie generală, ca şi bibliografii pe probleme, sau pe perioade istorice. De cîțiva ani buni, există bibliografii electronice de mare complexitate sau mai reduse. Aş indica, fără ezitare, chiar şi enciploedia virtuală *Wikipedia*, care are bibliografii semnificative pentru multe subiecte de istorie națională şi universală.

Cele mai cunoscute bibliografii pentru istoria antică sînt:

a. *Année Philologique*, care apare anual în Franța;

b. *Gnomon*, celebra revistă germană care recenzează un număr impresionant de lucrări de filologie clasică şi istorie antică. Revista se găseşte la Biblioteca Universității noastre, începînd cu a. 1993. Recent, *Gnomon* s-a asociat marelui proiect al Prof. J. Malitz de la Universitatea Catolică din Eichstätt (Germania), care informatizează istoriografia referitoare la antichitatea clasică. S-a ajuns la un total de sute de mii de titluri, bibliografia *Gnomon* fiind, deja de cîțiva ani, prezentată sub forma unui CD;

c. Din fericire, o parte a acestui tezaur 'umblă' pe Internet, aşa încît şi Universitățile sărace pot avea acces, fie şi parțial, la aceste formidabile instrumente de lucru. Detalii despre diversele adrese utile istoricului Antichității stau la dispoziția interesaților la Seminarul de Istorie Antică şi Epigrafie 'N. Gostar' al Universității noastre.

După identificarea surselor bibliografice, acestea sînt notate pe *fişe bibliografice*. Fişa bibliografică trebuie să conțină următoarele elemente: numele autorului şi titlul cărții, numărul volumului, ediția, editura, locul de apariție şi anul apariției. În cazul unui articol dintr-o revistă: numele autorului, titlul articolului, titlul revistei, tomul, numărul din anul curent şi anul curent, locul apariției (la revistele mai puțin cunoscute), numărul paginilor unde se găseşte articolul citat. Pentru facilitarea investigațiilor ulterioare, pe fişă va fi notată biblioteca unde se găseşte sursa citată şi, evident, cota cărții sau revistei respective. Pe verso, în câteva cuvinte se rezumă conținutul articolului sau se notează capitolul de interes din cuprinsul cărții. După identificarea şi notarea surselor, se trece la prelucrarea informațiilor conținute în ele. Rezultatele se notează în fişele de lucru. De obicei, titlul lucrării citate este marcat printr-un corp de literă deosebit - în cazul tipăririi, mai ales, prin cursive - sau prin subliniere, în cazul unui manuscris. Numele revistei, de obicei, apare între ghilimele. *De obicei*, pentru că, astăzi, din rațiuni de economie tipografică ori sub presiunea nemiloasă a timpului, se renunță la asemenea convenții, care oferă unei lucrări, mai bine zis aspectului ei, şi un spor estetic.

Fişa de lucru nu urmează, propriu-zis, un standard, dar totuşi ea trebuie să conțină câteva elemente obligatorii. Fişa de lucru poate fi de mărimea unei jumătăți sau sfert de coală A4. Ea trebuie să aibă un titlu prin care să poată fi imediat sesizat conținutul fişei. Eventual, lângă titlu poate fi trecut numele autorului care e fişat. Pe margine, se notează numărul paginii din care se preiau informațiile. Informația poate fi fişată prin rezumare sau prin citat. Fişa de lucru trebuie să conțină, obligatoriu, în subsolul paginii - pentru a putea fi identificată ! - o fişă bibliografică a sursei în cauză. De exemplu, se notează: N. Iorga, *Istoria românilor*, numărul volumului, editura (nu obligatoriu), locul apariției, anul apariției. Fişele, odată terminate, se grupează pe probleme şi se introduc în plicuri speciale, notîndu-se cu grijă cuprinsul lor.

Trebuie ştiut de către istoricii incipienți că de un mare ajutor în identificarea problemelor, numelor geografice ori a autorilor, etc. – de interes pentru lucrarea pe care o avem de redactat – ne este *Indicele* de la sfârşitul lucrării consultate.

Redactarea propriu-zisă a lucrării noastre intervine după ce izvoarele şi istoriografia modernă privitoare la subiectul ales au fost în cea mai mare parte consultate, fişate şi studiate.

Orice lucrare ştiinţifică conţine – aşa cum bine se ştie – o ***introducere, cuprins şi concluzii.***

Introducerea conţine trei părţi:

1. ***importanţa problemei*** - în câteva fraze trebuie demonstrată importanţa pentru domeniul respectiv a subiectului ales, dat fiind că nu orice subiect are o *importanţă ştiinţifică* reală;

2. ***istoriografia problemei*** sau stadiul istoriografic (*l'état de la question, Forschungsstand*). Subiectul tratat nu este totdeauna necercetat de alţii, ci, chiar dacă în maniera propusă de noi nu a mai atras atenţia nimănui, o istoriografie colaterală există totuşi. Expunerea – succintă şi consistentă a întregii istoriografii cunoscute nouă a subiectului de cercetat – este necesară, întîi din probitate profesională, care ne obligă să prezentăm ipotezele predecesorilor noştri. În al doilea rând, această prezentare a stadiului cercetării ne serveşte nouă înşine pentru cunoaşterea subiectului. Această prezentare se poate face fie cronologic, preferabilă fiind însă aceea pe direcţii şi tendinţe istoriografice;

3. ***prezentarea intenţiilor noastre.*** După ce am prezentat importanţa problemei şi stadiul cercetării, se impune prezentarea propriilor noastre intenţii. Ele rezultă, de altfel, în mod indirect încă din precedenta secţiune unde istoriografia este prezentată critic. Aici, delimitarea noastră devine limpede, arătând ceea ce ne propunem noi: *în continuarea, în completarea sau în opoziţie cu ceea ce s-a făcut până la demersul nostru.*

Introducerea va fi finalizată, de fapt, la încheierea lucrării, întrucît în cursul redactării propriu-zise pot apărea noi informaţii sau chiar se poate ajunge la modificarea punctului de vedere iniţial. În aceste împrejurări, trebuie să punem de acord concluziile finale cu intenţiile iniţiale.

Cuprinsul este diferit de la o lucrare la alta. În general, se recomandă prezentarea, de la bun început, a surselor istorice pertinente, baza documentară altfel spus. În continuare, *in extenso* sînt expuse diversele interpretări anterioare date acestei baze documentare, însoţită de observaţiile noastre critice. Urmează apoi formularea propriei noastre ipoteze, care înseamnă prezentarea metodelor de investigaţie ştiinţifică şi expunerea logică a argumentelor considerate de noi în măsură să *înlăture*, să *corecteze* ori să *dezvolte* ipotezele anterioare şi, în consecinţă, să ***sublinieze*** **noutatea punctului nostru de vedere**.

Concluzia trebuie să prezinte aceleaşi caracteristici stilistice, pe care le-am urmat/le vom urma în redactarea **Introducerii**: ***preciziune, conciziune***, astfel încît ea să fie luminoasa ***sinteză*** a rezultatelor investigaţiei dezvoltate în cursul lucrării noastre.

În economia generală a lucrării, **Introducerea** şi **Concluzia** nu trebuie să depăşească cca o treime.

Rezultatele investigaţiilor proprii, ca şi contribuţia predecesorilor noştri, trebuie să se regăsească în cadrul lucrării prin trimiterea exactă la autor, operă şi pagină. Această dificilă muncă se numeşte ***aparat critic***. El trebuie să arate – cu limpezime – că autorul dovedeşte ***probitate ştiinţifică*** şi capacitatea de investigaţie. ***În sfîrşit dar nu la urmă***, aparatul critic pune în evidenţă şi ***întinderea*** şi ***calitatea*** istoriografiei consultate.

Apparatus criticus se redactează în moduri diverse[1]. Indiferent însă de criteriile adoptate, el trebuie să îndeplinească – **obligatoriu !!!** - următoarele condiţii:

1. să arate că autorul a preluat informaţia dintr-o sursă şi că el mărturiseşte acest fapt;
2. preluarea acestei informaţii trebuie să fie indicată printr-o fişă bibliografică completă, indicîndu-se, precis, şi pagina.

Întrucât aplicarea riguroasă a acestor exigenţe este dificilă, s-a ajuns la simplificări: în cazul unor studii întinse sau unor cărţi se redactează întâi o ***listă de abrevieri***, care conţine toată literatura citată mai frecvent în ordinea abreviată. De exemplu: Mommsen, *RStR* = Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht*, I-III, Berlin, 1887[3].

Se utilizează şi alte convenţii: dacă un autor este menţionat pentru prima dată în aparatul critic, citarea se face integral; ulterior se va nota doar: numele autorului, titlul operei sale fiind abreviat prin *op. cit.* (= *opus citatum*), notîndu-se în continuare, dacă este cazul, numărul volumului, şi, evident, numărul paginii. Dacă, în nota următoare, apare acelaşi autor cu aceeaşi lucrare, atunci se notează: *Ibidem* (= *tot acolo*) şi, dacă este cazul, numărul volumului şi al paginii.

Se întîmplă, de multe ori, ca să utilizăm o lucrare *indirect*, adică să preluăm o ipoteză a unui autor – prin citat ori parafrază – printr-un intermediar, noi neputînd avea acces *direct* la respectiva operă. În atare situaţie, după citarea integrală a operei autorului preluat indirect, adăugăm *apud*, urmat de indicarea exactă a locului de unde am preluat informaţia.

Tot sărăcia bibliotecilor noastre ori alte elemente, dintre care nu trebuie să excludem **lenea**, ne împiedică să consultăm, fie şi prin intermediar, o lucrare. Atunci, după menţiunea lucrării respective, notăm *non vidi* (= 'lucrare inaccesibilă nouă') etc.

În continuare, ofer un exemplu succint de utilizare a aparatului critic:

Despre reşedinţele regale la daci

…………………………1……………………….2…………………3………………
……..
……………………4…………………….……………..…………………5………………
………………………………………………………………………………………………
………6.

[1] Să mi se ierte lipsa de modestie, dar îl îndemn pe lectorul acestor rînduri să consulte lucrarea mea, *Scripta Dacica*, Brăila, 1999, unde va găsi, cred eu, destule exemple concrete despre modul în care este ilustrată preluarea informaţiei istorice antice şi a istoriografiei moderne pertinente subiectelor tratate.

----

1 N. Gostar, *Cetăți dacice din Moldova*, Bucureşti, 1969, 23.

2 *Ibidem* 35.

3 N. Gostar, *La résidence du roi dace Burebista*, Analele ştiinţifice ale Universităţii 'Al.I. Cuza' din Iaşi, III. Istorie, 16.1 (1970) 58 u.

4 Idem, *The Ancient Character of the Roman Element in the East of Carpathians* (ed. V. Lica), Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie 'A.D. Xenopol' din Iaşi, 18 (1980) 3.

5 E. Sollberger, JCS 10 (1956) 18, *apud* P. Garelli, *Le Proche-Orient asiatique*, Paris, 1969, 106 n. 3.

6 A. L. Oppenheim, *Letters from Mesopotamia*, Chicago, 1967 (*non vidi*).

*

Istoricul incipient trebuie să ştie că nu doar simpla lectură a acestor rînduri ori consultarea-vizualizare a lucrărilor altora îi va conferi abilitatea necesară pentru a pătrunde **tainele acestei aristocratice îndeletniciri**. Singur efortul personal – adică întîrzierea cu profit în biblioteci, miile de fişe realizate, rescrierea în mai multe variante a **lucrărilor de seminar** – toate acestea, ***împreună***, constituie începutul firesc, obligatoriu pentru oricine vrea să practice ***meseria de istoric***.

EXEMPLUM

DE IMMORTALITATE GETARUM

Recompunerea istorică a societăţii getice impune, în egală măsură, şi reconstituirea formelor religioase[1]. Se ştie că unul dintre elementele cele mai importante, chiar fascinante, ale religiei getice este **credinţa în nemurire**, întrucît interpretarea ei influenţează imaginea, pe care ne-o facem despre întreaga religie.

Cum era şi firesc, o problemă de asemenea importanţă a atras, de multă vreme, atenţia studioşilor istoriei geţilor şi dacilor. Dezbaterile gravitează în jurul **sensului acestei credinţe: geţii credeau în nemurirea sufletului sau în nemurirea "fizică"**?

Printre autorii care susţin prima dintre ipoteze, se remarcă Froehner, pentru care doctrina nemuririi sufletului era răspîndită prin Zalmoxis[2]. Întemeindu-se pe Pomponius Mela, Xenopol era înclinat să vadă o apropiere între regulile asceţilor getici şi nirvana budistă[3]. Cel care a impus însă, cu marea lui autoritate ştiinţifică, ideea că geţii credeau în nemurirea sufletului a fost Pârvan[4]. Nu trebuie uitat nici că I. Valaori tălmăcea din Herodot despre "geţii care cred în nemurirea sufletului"[5]. Potrivit lui C. Daicoviciu, autorii greci au atribuit geţilor credinţa în nemurirea sufletului[6]. Pentru Eliade, desemnarea lui Pythagoras drept sursă a învăţăturii lui Zalmoxis subliniază faptul că adorarea zeului Zalmoxis presupune atît credinţa în nemurirea sufletului cît şi practicarea unor rituri de iniţiere[7]. C. Poghirc este înclinat să vadă o asemănare între Zalmoxis, Buddha şi Mahavira, considerînd că Zalmoxis a enunţat şi structurat o doctrină[8].

A doua interpretare a fost formulată, printre alţii, şi de către Rhode[9] şi Tocilescu[10]. Potrivit lor, geţii credeau într-o fericită continuare a vieţii pămîntene în tărîmul de dincolo. Fiind adus să comenteze ideile lui Pârvan asupra acestei credinţe, Blaga sublinia, pe drept cuvînt, că nu se poate vorbi la geţi despre "o credinţă în nemurire ca un mod firesc şi cu totul superior al sufletului, ci despre cu totul altceva: getul nu se fereşte să cadă în luptă, deoarece pe calea aceasta el spera să obţină o nemurire a dubletului său corporal"[11].

În afara acestor două tendinţe istoriografice, trebuie subliniate şi vederile lui Russu şi Coman. Russu – autorul singurei analize integrale şi bine documentate a religiei getice – crede că, în principiu, trebuie admisă interpretarea lui Blaga, dar, în acelaşi timp, trebuie avută în vedere şi existenţa "conceptului de suflet nemuritor", dacă luăm în considerare informaţiile lui Pomponius Mela şi Iamblichos[12]. Interpretarea lui Russu a fost preluată şi de Crişan[13]. Coman, după ce interpretează corect informaţia lui Herodot despre nemurirea getică, crede că poate susţine, pe temeiul lui Pomponius Mela, că geţii au cunoscut, parţial, şi metempsihoza[14].

---

1 Prima formă a acestor pagini a fost susţinută la o sesiune ştiinţifică studenţească, desfăşurată în iarna a. 1976 (pe cînd eram în semestrul VI de studii), la Bucureşti, fiind, atunci, remarcată de Gh. Ştefan şi Zoe Petre-Condurachi. Versiunea ameliorată a văzut lumina tiparului sub titlul *Observaţii* asupra *"nemuririi" getice*, AUI 22 (1976) 123-130, fapt datorat magistrului meu dar şi editorilor de atunci ai revistei – Prof. Loghin, Platon, Cristian, cărora le mulţumesc iarăşi – deosebit de interesaţi de încercările ştiinţifice ale studenţilor. Oarecari emoţii mi-a pricinuit decanul de atunci al Facultăţii, care, văzînd articolul în şpalt, voia să ştie dacă nu cumva eram mistic, grea şi puţin recomandabilă *calitate*, în acele vremi …

2 W. Froehner, *La Collone Trajane*, Paris, 1865, 32-33.

3 A. D. Xenopol, *Istoria Românilor din Dacia Traiană* I , Bucureşti, 1914, 99.

4 Pârvan, *Getica* 151.

5 I. Valaori, *Elemente de lingvistică indo-europeană*, Bucureşti, 1924, 121.

6 C. Daicoviciu, *IstRom* I, 331.

7 Eliade, *Zalmoxis* 33.

8 C. Poghirc, *Contribuţii la o mitologie comparată traco-indică*, în *Studia indo-europaea ad Daco-Romanos pertinentia* I. *Studii de Tracologie*, Bucureşti, 1976, 11.

9 E. Rhode, *Psyché*, trad. fr. A. Reymond, Paris, 1928, 286, n. 3.

10 Tocilescu, *Dacia* 325.

11 L. Blaga, *Getica*, Saeculum II, (iul.-aug. 1943, Sibiu) 21.

12 Russu, *Religia*, 113-114. În 1967, Russu, *Zalmoxis*, *RE* IX, A. 2304, sublinia că la thraco-geţi, sufletul, "als ein geistiger Begriff", avea o importanţă secundară.

13 Crişan, *Burebista* 459-460.

14 I. Coman, *Aspects de la foi en immortalité chez les Thraco-Gétes* în *Résumés des rapports et communications, II-e Congrés internationel de Thracologie*, Bucureşti, 1976, 34.

În paginile următoare, voi încerca să reexaminez tradiția literară antică pentru a identifica autorul antic, unde este descrisă cel mai adecvat adevărata natură a "nemuririi" getice, dar şi pentru a contura cadrul general al "topografiei stilistice" în care se integrează acest fapt de cultură getic.

*

Incontestabil, bătrînul Herodot este primul autor pe care trebuie să-l studieze oricine vrea să se ocupe de religia getică, fie în ansamblu, fie doar într-unul dintre elementele ei particulare. Informația privitoare la sensul credinței în nemurire se găseşte la Herodot 4.93-94. În 4.93, este relatată supunerea de către Darius a geților, care se cred nemuritori. Capitolul 94 detaliază: "geții cred că nu mor şi că acela care dispare din lumea noastră se duce la zeul Zalmoxis". Prin urmare, acesta este pasajul din Herodot, care menționează credința getică în nemurire. Părintele istoriei nu vorbeşte despre sufletul celui care dispare, nu spune nici că sufletul aceluia merge la zeu, ci, dimpotrivă, **merge la Zalmoxis cel care dispare**. **Aici se află, deci, argumentul esențial al celor care susțin că geții credeau într-o continuare reală, dincolo, a vieții terestre**[1]. Prin urmare, **Herodot arată, clar şi sigur, că – la data informațiilor sale – sensul acestei credințe getice este acela al nemuririi "dubletului corporal**".

Pentru o dezbatere mai aplicată, cred că este necesară şi o exegeză a întregii informații herodoteice, pentru a identifica pasajele cele mai sigure din unghiul de vedere al ştiinței interpretării textelor.

Pasajul ***4.95*** *este cel care atrage atenția în mod deosebit, el referindu-se la sclavia lui Zalmoxis la Pythagoras şi la cele făptuite de el la geți, după reîntoarcerea acasă. Prima întrebare care se ridică este ce anume i-a făcut pe hellenii-informatori ai lui Herodot să-l asocieze pe filosoful lor cu zeul geților. "Asemănarea" dintre credința getică în nemurire – pe care ei nu au înțeles-o – şi doctrina pitagoreică ?*[2] *Sau, în cultul lui Zalmoxis existau unele elemente, care să justifice această asociere?*[3]

Cred că pasajul respectiv trebuie să fie privit cu cea mai mare circumspecție de către studioşii religiei getice. De altfel, o atare atitudine ar fi doar consecința ultimă a afirmației privitoare la asocierea dintre Zalmoxis şi Pythagoras[4].

În egală măsură, există argumente serioase, care îndeamnă la această "neîncredere metodologică". Încă Bessell observa, pe bună dreptate, că la Herodot se observă mai multe straturi de informații, dintre care unul – cel din **4.94** – s-ar putea datora geților înşişi[5], idee admisă şi de Tocilescu[6].

Locul din Herodot 4.94, începe cu o sintagmă, care nu poate fi nicidecum ignorată: "**iată cum se cred geții**…"[7]. Formularea este semnificativă, ea subliniind pe deplin siguranța autorului că

---

1 Tocilescu, *Dacia* 326; Rhode, *Psyché* 286, n. 3; Kazarow, *CAH* VIII, 1930, 552.

2 După cum cred mulți învățați, printre care Tocilescu, *Dacia* 324-325, n. 278; Rhode, *Psyché* 288; Russu, *Religia* 99-100; Eliade, *Zalmoxis* 33.

3 Şi aceasta întrucît specialiştii au luat în considerare unele elemente din acest pasaj: *e. g.*, Tocilescu, *Dacia* 326; Rhode, *Psyché* 287, n. 2; Russu, *Religia* 115; Eliade, *Zalmoxis* 36, 49 – este vorba despre "andreon" şi "banchet", despre locuința subterană a lui Zalmoxis.

4 Pentru Russu, *Religia* 85, această asociere este doar o poveste, iar pentru Eliade, *Zalmoxis* 33, încă o dovadă a patriotismului grecilor. Întrebarea rămîne, totuşi: de ce grecii l-au asociat pe Zalmoxis cu Pythagoras ? Ea trebuie tratată cu toată atenția, întrucît toată tradiția literară – de după Herodot – despre religia getică, se referă doar la Zalmoxis şi aproape toți autorii vechi amintesc despre sclavia sa la Pythagoras. Trebuie, de asemenea, subliniat că mențiunea insistentă doar a unui Zalmoxis – deosebit de interesant pentru greci tocmai datorită asocierii lui cu Pythagoras şi ignorarea totală a lui Gebeleizis-Zebelezis (Russu) – Nebeleizis (Poghirc, *Thracia* II, Sofia, 1974, 357-360) – nu este o dovadă a monoteismului getic, cum s-a spus şi se spune încă. În acelaşi timp, tot din această împrejurare, trebuie să tragem şi concluzia că cele puse în seama lui Zalmoxis, sclavul lui Pythagoras (subterana, "andreonul" etc.), nu sînt admisibile şi pentru Zalmoxis, zeul getic.

5 Bessell, *Getae* 42 u. Cf. şi *infra*, *Religio Getarum ad G. Bessell*.

6 Tocilescu, *Dacia* 321. În 1976, atribuiam această idee lui Tocilescu, lucrarea lui Bessell fiindu-mi cunoscută indirect, prin Tocilescu şi Russu.

7 Ph. E. Legrand, *Hèrodote* I, Paris, 1932, 148-149.

cele ce vor urma sînt pe deplin adevărate. În acelaşi timp, conţinutul capitolul **4.95**, prin fraza de început: "**Aşa cum am aflat eu de la hellenii**…", este pus sub cauţiune chiar de către Herodot, care-l avertizează pe cititor asupra calităţii sursei de unde posedă informaţiile. Unul dintre cei mai buni cunoscători ai lui Herodot, Legrand consideră că la istoricul carian se poate observa un interesant amestec de onestitate şi comoditate, care impietează asupra acuităţii spiritului său critic. Drept argument, Legrand citează propriile cuvinte ale lui Herodot: "Pentru ceea ce se povesteşte despre Zalmoxis eu nu refuz să cred cele spuse, dar nici nu le prea cred". Doar acest pasaj, fără context, este un bun argument pentru o atare interpretare. Dar – ţinînd seama de continuarea frazei: "**mi se pare însă că el a trăit cu mulţi ani înainte de Pythagoras**", cred că prin aceste cuvinte Herodot arată limpede neîncrederea sa în cele povestite lui de către compatrioţii hellespontini şi pontici despre **zeul Zalmoxis.**

În consecinţă, cred că singura informaţie herodoteică, care poate fie luată în discuţie pentru analiza religiei getice – şi implicit a credinţei în nemurire – rămîne cea cuprinsă în 4.93-94.

*

După ce am încercat să arăt care este sensul "nemuririi" getice la Herodot şi care din informaţiile herodoteice sînt veridice, voi căuta să analizez restul tradiţiei literare, pentru a vedea interpretarea dată acestei credinţe de către alţi autori antici.

În general, pentru chestiunea în cauză, sînt citaţi patru autori: Hellanikos[1], Pomponius Mela, 2.2.18[2], Iamblichos, *Viaţa lui Pythagoras* 30.173[3] şi Iulianus Apostata, *Caes.* 22[4]. Trebuie observat că aproape toţi autorii antici, care relatează despre religia getică, prelucrează doar **4.95**, acest capitol fiind mai atrăgător şi mai plăcut grecilor, el oferind, în acelaşi timp, şi posibilitatea de a nu explica complicate realităţi barbare.

Nici Hellanikos şi nici Iamblichos nu fac excepţie. Primul, contemporan cu Herodot, relatează că Zalmoxis era un grec, despre care se spunea că ar fi fost sclavul lui Pythagoras. A venit în Thracia şi a iniţiat pe locuitorii ei în ritul religios. Toată relatarea, cu excepţia cîtorva fapte, este identică cu cea a lui Herodot[5]. Adaugă doar numele unor triburi – terizii şi crobizii – care cred şi ei în nemurire, dar într-un mod mai deosebit: "cei morţi pleacă la Zalmoxis şi se vor reîntoarce". De aceea, cred că Hellanikos nu este decît un interpret fidel al lui Herodot în privinţa sensului "nemuririi getice"[6].

Iamblichos, elevul filosofului Porphyrios[7], a scris *Viaţa lui Pythagoras*, considerată drept o "mizerabilă compilaţie" şi "o împletitură de fapte incredibile şi fantastice"[8]. De la el, aflăm că elevul lui Pythagoras, Zalmoxis, şi-a convins concetăţenii că sufletul este nemuritor. Lăsînd la o parte că şi aici avem doar o prelucrare a pasajului din Herodot 4.95[9], trebuie subliniat că la Iamblichos, Zalmoxis

---

1 *FHD* I, 20.

2 *Ibidem* 389.

3 *FHD* II, 19.

4 *Ibidem* 31.

5 Bessell, *Getae* 45. De asemenea, Tocilescu, *Dacia* 324-329: Hellanikos "se servea exclusiv, se pare, de Herodot".

6 A se vedea şi interpretările lui Rhode, *Psyché* 127, n. 2 şi Eliade, *Zalmoxis* 41. În antichitate (Diogenes Laertios 8.41; Eliade, *Zalmoxis* 47, menţionează şi pe Hieronymos din Rhodos, *non vidi*) circulau povestiri despre adăpostul subteran al lui Pythagoras, despre coborîrea sa în Infern. Se ştie că acest Hieronymos a trăit cam între anii 290 şi 230 a. Chr., cam la două secole după Hellanikos (cf. Daebritz, *RE* VIII, 1561, *s. v. Hieronymos von Rhodos*). Ar fi fost posibil ca astfel de povestiri să-i fi fost cunoscute şi lui Hellanikos ? Prin urmare, s-ar putea afirma că această credinţă a terizilor şi crobizilor – neamuri traco-getice – nu a existat decît în imaginaţia lui Hellanikos, ca urmare a asocierii făcute între Zalmoxis şi Pythagoras – de vreme ce mentorul a coborît în Infern şi a revenit de acolo, elevul de ce nu ar fi procedat în mod analog ? De aceea, înclin să cred că Hellanikos este mai curînd un comentator al unor ştiri aparţinînd lui Herodot, decît posesorul unor informaţii personale.

7 J. Burnet, *L'Aurore de la philosophie grecque*, trad. fr. A. Reymond, Paris, 1919, 93, n. 2.

8 *Ibidem*, 93-94.

9 Fapt care a rămas ignorat în istoriografie.

vorbeşte geţilor despre **nemurirea sufletului**, aşa cum o pricepea un pitagoreu[1], pe la sfîrşitul secolului VI şi începutul secolului V a. Chr.[2]. Ori – pentru aceeaşi perioadă – Herodot arată că geţii credeau în nemurirea fizică! Dacă luăm în seamă, aşa cum s-a făcut pînă acum[3], informaţia lui Iamblichos, sîntem obligaţi să renunţăm la informaţiile lui Herodot. Oricum, unei cópii imperfecte, este de preferat originalul.

Contemporanul lui Seneca[4], Pomponius Mela, afirmă că thracii aveau trei genuri de credinţe. Unii au credinţa în nemurirea şi revenirea sufletului; alţii cred că sufletele nu mor, ci vor merge în locuri fericite. În sfîrşit sînt unii thraci, care cred că sufletul piere, dar acest fapt nu-i întristează, ci dimpotrivă. Ei se bucură la moartea omului, întrucît acesta a scăpat de necazurile vieţii şi îl deplîng pe cel venit în lume, pentru că va avea de îndurat aceste necazuri[5]. S-a observat în parte că, aici, este un colaj de informaţii de la alţi autori antici. Îi am în vedere pe Hellanikos şi pe Herodot, care se regăsesc în descrierile primei şi, respectiv, celei de-a doua credinţe. Pentru cea de-a treia, s-a remarcat că ar aparţine trausilor[6], menţionaţi tot de Herodot 5.4, ceea ce nu ar fi imposibil, ştiind că Pomponius Mela nu a călătorit, ci şi-a adunat informaţiile din lucrările altora[7].

Tot pe Herodot îl utilizează – dar în mod cu totul exact, fără denaturare – şi împăratul-filosof Iulianus Apostata[8], potrivit căruia Traian s-a luptat cu geţii, care cred "că nu mor dar că îşi schimbă locuinţa".

Presupunînd că influenţa lui Herodot nu este detectabilă asupra acestor doi autori, un coeficient de îndoială nu poate fi, totuşi, îndepărtat. Se ştie că Pomponius Mela a trăit în secolul I p. Chr. Dacă admitem că informaţiile sale îi vizează pe thraco-geţii din vremea lui, atunci el intră în contradicţie cu Iulianus Apostata, potrivit căruia – în timpul războaielor cu Traian – geţii credeau în nemurirea dubletului lor corporal, adică exact ca pe vremea lui Herodot. De aceea, după părerea mea, informaţiile lui Mela şi Iulianus nu reprezintă decît grade diferite de prelucrare-interpretare a lui Herodot.

Prin urmare, cred că sensul "nemuririi" getice poate fi cunoscut – *pe temeiul unei tradiţii literare sigure* – doar pentru secolele VI-V a. Chr. Potrivit lui Herodot, geţii credeau într-o nemurire totală: cel dispărut se duce la Zalmoxis. Ceilalţi autori antici nu fac altceva decît să-l preia pe Herodot, executînd variaţiuni pe aceeaşi temă[9]. Mai mult, de la Herodot este preluată doar informaţia din 4.95[10]. Această credinţă am numit-o "nemurire fizică", sau potrivit sintagmei lui Blaga: "dublet corporal" – termen opus celui de "nemurire spirituală".

*

Cum spuneam, ideea că geţii aveau credinţa în **nemurirea sufletului** a căpătat cea mai puternică şi mai precisă afirmare sub condeiul lui Pârvan. El considera că singura împiedicare pentru get, de a ajunge nemuritor, era trupul, jertfit fără părere de rău în lupte, eliberînd în felul acesta sufletul, care avea posibilitatea de a deveni nemuritor[11]. Eliade precizează că atunci cînd solul este

---

1 Dacă aici sînt redate concepţiile lui Pythagoras şi ale discipolilor săi imediaţi şi nu cumva ale lui Iamblichos însuşi!

2 Th. Gomperz, *Les Penseurs de la Grèce* I, trad. fr. A. Reymond, Paris, 1908, 111, susţine că pe la 500 a. Chr. sediul confreriei lui Pythagoras, stăpînul lui Zalmoxis, a fost incendiat de către adversarii săi. Iamblichos, 30.104, mai are o informaţie despre Zalmoxis: într-o înşiruire de filosofi ca Leukippos, medici ca Alkmeon (din Crotona), legislatori precum Charondas, Zalmoxis se regăseşte printre aceştia. Acest text arată, o dată mai mult, cît de nesigură este informaţia lui Iamblichos, referitoare la "nemurirea" getică. Pe de altă parte, nu înseamnă că tot ceea ce spune Iamblichos ar fi eronat: pentru partizanii ideii politeismului getic, primul pasaj din Iamblichos conţine şi o importantă propoziţie – Zalmoxis "este socotit la ei drept cel mai mare dintre zei".

3 Russu, *Religia* 113-114.

4 *FHD* I, 387.

5 Russu, *Religia* 113, crede că prin acest text avem dovada formării a trei cicluri de credinţe la thraci.

6 *FHD* I, 389, n. 13.

7 *Ibidem* 387.

8 L'Empereur Julien, *Oeuvres complètes* I, 2, ed. J. Bidez, Paris, 233.

9 Aşa cum demult a observat Bessell, *Getae* 51: "… Herodotum unicum esse fontem, quem sequi liceat".

10 Cf. Lica, AIIA-Iaşi 19 (1982) 694.

11 Pârvan, *Getica* 151.

străpuns de lănci, la întîlnirea cu zeul merge doar sufletul, precum în Misterele Orfice, şi nu trupul[1]. În doctrina orfico-pitagoreică, sufletul este considerat de natură divină, pămîntul fiind nedemn de el, iar corpul închisoarea sa[2]. Gomperz arăta că nucleul credinţei orfice nu poate fi confundat cu ceea ce întîlnim la vechii hinduşi, germani şi thraci, care credeau că sufletul mortului se bucură în cercul zeilor de o absolută fericire; că împreună cu ei se dedă plăcerilor simţurilor[3].

Spuneam că geţii ar avea credinţa în "nemurirea fizică". Evident, nu poate fi eliminat sufletul din această "nemurire". Problema este, însă, cum îşi închipuiau geţii acest suflet. Cu siguranţă, aveau o imagine foarte materială despre el sau, după plastica expresie a lui Blaga, îl vedeau ca un dublet corporal al omului[4], **cel puţin în perioada la care se referă Herodot**. În astfel de viziune, lumea de dincolo şi-o închipuiau ca o continuare reală a vieţii de pe pămînt[5] şi nu sub forma vreunui sublim spiritualism[6].

Este greu de crezut că în această privinţă geţii şi dacii ar fi putut constitui o excepţie atît de notabilă faţă de celelalte neamuri indo-europene. Să ne amintim, *e. g.*, despre faptul că tradiţia literară antică atribuia tot influenţei lui Pythagoras şi chiar lui Zalmoxis, răspîndirea credinţei în transmigrarea sufletelor. Despre distanţa dintre asemenea interpretare şi ceea ce credeau celţii, stau mărturie relatările lui Diodor din Sicilia, 5.28.6, Pomponius Mela, 3.2 ori Valerius Maximus, 2.6.10, toate arătînd credinţa într-o continuare, **dincolo**, a vieţii duse pe pămînt. Altfel, cum am putea explica obiceiul de a trimite scrisori celor morţi, ori de a-şi prelungi afacerile **dincolo** sau chiar de a da bani cu împrumut, pentru a-i primi tot **dincolo** ?[7]

*

Se susţine, în ultima vreme, că această credinţă trebuie asociată unui cult iniţiatic, unor misterii, întrucît ea ar fi fost împărtăşită doar de un grup restrîns – aristocraţii geţi – şi nu de către toate neamurile gete. Se susţine, de asemenea, că nu am fi în faţa unei credinţe, a unei manifestări izvorîte din adorarea lui Zalmoxis, ci, dimpotrivă, Zalmoxis ar fi autorul şi promovatorul ei.

Prima interpretare aparţine lui Eliade, care crede că se poate întemeia pe Hellanikos[8]. Mi se pare, însă, că o relatare despre **grecul** Zalmoxis, care ar fi răspîndit în Thracia iniţierea în ritul religios, nu este un argument solid. Apoi, misterele sînt manifestări religioase care nu au o generală răspîndire[9], ori de la Herodot nu rezultă nicicum că această formă de credinţă în nemurire era împărtăşită doar de **unii** geţi. Dimpotrivă, **toţi** geţii deplîngeau dispariţia lui şi, în egală măsură, **toţi** geţii s-au bucurat foarte la reapariţia lui![10] Interpretarea lui Eliade cît şi celelalte ipoteze înrudite vor să inducă ideea că Zalmoxis ar fi fost o persoană istorică. Mulţi eruditi s-au lăsat tentaţi de o astfel de ipoteză,

---

1 Eliade, *Zalmoxis* 42.

2 Gomperz, *op. cit.* I, 139, 150; P. Monceaux, *Orphici*, *DS* IV, 251.

3 Gomperz, *op. cit.* I, 140.

4 Blaga, *op. cit.* 20.

5 Cf. n. 15.

6 Blaga, *op. cit.* 21.

7 Cf., pentru mai multe date – inclusiv persistenţa vechilor credinţe şi obiceiuri celtice la irlandezi, J. De Vries, *La Religion des Celts*, Paris, 1963, 256 u.

8 Eliade, *Zalmoxis* 40. Cf. şi interesantele observaţii ale lui P. Alexandrescu, SCIVA 31.3 (1980) 343-353 (rec. Lica, AIIA-Iaşi 19 (1982) 692-695); idem, Transilvania 9.6 (1980) 45-48. Se citează, de cîtva timp, mai vechea interpretare a lui I.M. Linforth, Classical Philology 135 (1918) 27, potrivit căruia la Herodot nu se face vorbire despre "geţii, care se cred nemuritori", ci despre "geţii, care se fac nemuritori", aceasta implicînd, evident, un rit de iniţiere. Desigur că o asemenea filologică interpretare – care, în treacăt fie spus, nu este acceptată de toţi învăţaţii – poate fi cea corectă. Dar înţelesul propus de Linforth, care atrage după sine ideea de limitare a celor care acced – prin iniţiere – la nemurire, este, cum am mai spus, contrazisă de chiar Herodot, unde credinţa apare ca fiind general-populară.

9 C. Sourdille, *Hèrodote et la religion de l'Egypte*, Paris, 1910, 23, referindu-se la misterele orfice şi pitagoreice, arăta că ele erau "invisibles au vulgaires".

10 Cf. Lica (n. 40) 695: "…în 4.95, informaţia esenţială fiind extrasă de aici de Eliade, întîlnim o situaţie foarte interesantă. Adică pe de o parte, s-ar lăsa impresia că de "nemurire" s-ar bucura doar o*f* prîtoi iar, pe de alta, constatăm faptul incontestabil că "ocultaţia" lui Zalmoxis este jelită de *întreg poporul!*".

considerîndu-l pe Zalmoxis egalul lui Rhesos, Pythagoras, Orpheos, Abaris[1], deşi aceştia sînt socotiţi eroi ori şamani[2], ceea ce Zalmoxis nu putea fi în nici un chip[3].

Se susţine chiar de către E. Fruchter şi G. Mihăescu că în credinţa getică în nemurire se ascunde, de fapt, o filosofie cu idei şi principii dialectice, al cărei autor şi propovăduitor ar fi fost Zalmoxis[4]. Pentru a demonstra că geţii aveau preocupări în domeniul filosofiei şi al ştiinţelor naturii, precum şi remarcabili învăţaţi, autorii invocă cunoscutul text din Iordanes, *Getica* 39, despre cei trei regi ai geţilor (*scil.* goţilor), renumiţi pentru erudiţia lor: **Zeuta, Deceneu şi Zalmoxis**[5]. Evident, nu este aici locul unei discuţii pe tema existenţei sau inexistenţei la geţi a unor astfel de preocupări. Ceea ce interesează este dacă acest text poate invocat în susţinerea ideii că Zalmoxis a fost autorul vreunui sistem filosofic, adică o **persoană istorică**.

Textul în discuţie începe cu următoarele cuvinte: … *in secunda (scil. sede), id est Daciae, Traciaeque et Mysiae…* Dacă ignorăm formularea iniţială – lăsînd la o parte filogotismul lui Iordanes – textul nostru ar putea susţine interpretarea Fruchter-Mihăescu[6]. Numai că … *in secunda…* ne obligă să-i căutăm şi pe erudiţii şi filosofii geţilor … *in prima sede…* Neavînd la îndemînă o ediţie integrală a *Geticii* lui Iordanes şi utilizînd doar *FHD* II – care, fiind o culegere, nu poate cuprinde totul – autorii noştri ar fi putut constata că geţii (goţii): *in prima sede Scythiae iuxta Meotidem…* au avut ca rege pe un Filimer[7]! Evident, istoricitatea lui Deceneu şi Filimer este asigurată. Cît îl priveşte pe **Zeuta**, Mommsen crede, pe bună dreptate, că acesta nu este altul decît **Seuthes, tatăl lui Abaris**[8]**.**

Nimeni nu poate nega că şi la geţi şi daci existau preocupări ştiinţifice ori elemente de filosofie. Observaţiile mele succinte au vrut doar să arate că – pe temeiul acestui text – Zalmoxis nu poate fi considerat o **persoană istorică** şi că, fără izvoare istorice sigure, este hazardată încercarea de a sublima credinţa geţilor în nemurirea "dubletului lor corporal" într-o filosofie cu principii şi idei dialectice.

*

În concluzie, cred că cele de mai sus constituie suficiente argumente pentru a susţine că geţii credeau în nemurirea fizică – adică în continuarea "dincolo" în mare desfătare a vieţii pămîntene – şi că "nemurirea" getică nu poate fi apropiată de mistere ori suprapusă activităţii vreunui reformator. De asemenea, consider că unica informaţie sigură, despre "nemurirea" getică rămine cea lăsată de Herodot. Cum a evoluat această formă de religiozitate getică în cursul timpului, îmi este foarte greu să spun, atîta vreme cît restul[9] tradiţiei literare este un amestec de prelucrare după Herodot – *nota bene* după 4.95! – şi de personală fantezie a acelor autori antici[10].

---

[1] Froehner, *op. cit.* 32, afirma că Zalmoxis a fost o inteligenţă superioară care s-a substituit lui Gebeleizis; Rhode, *Psyché* 287, n. 2; Burnet, *op. cit.* 95.

[2] P. Perdrizet, *Cultes et mythes du Pangé*, Paris, 1910, 13; Eliade, *Zalmoxis* 49.

[3] Russu, *Religia* 98.

[4] E. Fruchter, G. Mihăescu, *Începuturile filosofiei şi literaturii în România*, Chronica Valachica, Tîrgovişte, 1973, 247-256. Ideea existenţei celor trei filosofi la daci şi a unor principii dialectice în concepţia lui Zalmoxis este susţinută de aceiaşi autori şi în lucrarea *Despre necesitatea includerii unui capitol privind cultura spirituală a dacilor în istoria filosofiei din România*, Crisia, Oradea, 1972, 149-155.

[5] Pentru discuţia pasajului, cf. *supra, Nugae Decaeneicae*.

[6] Ce-i drept, cam thracomană! Despre "ethos zamolxian (*sic*!) şi altele de acest fel, cf. şi S. Stoica, *Viaţa morală a daco-geţilor*, Bucureşti, 1984, *passim*, iar mai nou, V. Voicu, *Filosofie românească*, Galaţi, 1999, 10 u.

[7] Iordanes, *Getica* 39.

[8] Mommsen, Iordanes, *Getica*, Berlin, 1982, 156. În 1976 (*Nemurirea* 130), credeam, după E. C. Skrijinskaia, *Iordan o proishojdenii i deianah ghetov – Getica*, Moscova, 324, n. 126, că acel Zeuta ar putea fi identificat cu unul dintre regii odrysi Seuthes, întemeiat şi pe faptul că, tot la Iordanes, *Getica* 66, se face vorbire despre Sithalces, regele geţilor. Dar cum arătam şi mai sus (*supra, Nugae Decaeneicae*), contextul fabulos-mitic din pasajul respectiv dă dreptate patriarhului istoriei romane.

[9] Un alt efect al acestei situaţii este şi menţiunea pînă la saţietate a lui Zalmoxis şi ignorarea completă a lui Gebeleizis (cf. Gostar-Lica, *Societatea* 70-71).

[10] Aceste însemnări ale mele n-au vrut să fie decît nişte simple *Observaţii* asupra *"nemuririi" getice* şi nu altceva. Din păcate, o lectură grăbită (?) a titlului l-a făcut pe un ilustru învăţat să mă ia în serios şi să scrie următoarele (S. Sanie, *Din istoria culturii şi religiei geto-dacice*, Iaşi, 1995, 193): "În ultimele decenii au fost

ABBREVIATIONES

AAntHung	- Acta Antiqua Academiae Scientiarium Hungaricae, Akadémiai Kiadó, Budapesta (1958)
ActaMN	- Acta Musei Napocensis, Cluj (1968)
AIIA- Iaşi	- Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie "A. D. Xenopol" din Iaşi (1964)
AUI	- Analele ştiinţifice ale Universităţii "Al. I. Cuza" din Iaşi, S. III-Istorie (1955)
Dacia	- Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, Bucureşti (1924); N.S. (1957)
JÖAI	- Jahreshefte des Österreichischen Archaeologischen Instituts
JRS	- Journal of Roman Studies
SCIV(A)	- Studii şi Cercetări de Istorie Veche (şi Arheologie), Bucureşti, (1950)
SDHI	- Studia et Documenta Historiae Iuris
StCl	- Studii Clasice, Bucureşti (1959)
Thraco-Dacica	- Thraco-Dacica, Bucureşti (1976)

*

ANRW	- *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*, ed. H. H. Temporini & W. Haase, Berlin, 1972 u.
CAH	- *Cambridge Ancient History*
DS	- *Dictionnaire des antiquités grecques et romaine* I-VIII, ed. Ch. Daremberg & Edm. Saglio, Paris, 1877-1919
FHD	- *Fontes Historiae Dacoromanae* I, ed. Vl. Iliescu, V. C. Popescu, Gh. Ştefan, Bucureşti, 1964; II, ed. H. Mihăescu, Gh. Ştefan, R. Hâncu, Vl. Iliescu, V. C. Popescu, Bucureşti, 1970
IGB	- *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae* I^2, ed. G. Mihailov, Sofia, 1970
ILS	- *Inscriptiones Latinae Selectae* I-V, ed. H. Dessau, Berlin, 1892-1916
IstRom	- *** *Istoria României* I, Bucureşti, 1960
KlP	- *Der Kleine Pauly* I-V, ed. K. Ziegler, W. Sontheimer & H. Gärtner, Stuttgart-München, 1964-1975
PIR	- *Prosopographia Imperii Romani*^{2}, ed. E. Groag, A. Stein & L. Petersen, Berlin-Leipzig,

---

scrise câteva studii asupra nemuririi dacice, unele incluse în sinteze. Le vom menţiona pe cele care prezintă contribuţii prin materialul discutat, interpretări şi viziune. De la lucrarea prof. I. I. Russu în care sînt adunate cele mai multe din punctele de vedere anterioare anului 1945, pagini notabile i-au fost consacrate acestei probleme de M. Eliade, I. Coman, M. Nasta şi F. Hartog; Iar în notă (Sanie, 193 n. 151): "Titlul articolului, *Contribuţii (sic!)* asupra *nemuririi dacice (sic!)*… ar recomanda şi adăugirea lui V. Lica. Conţinutul ne obligă să păstrăm distanţa de cei amintiţi mai sus. Oricum, nici unul dintre ei n-au îndrăznit astfel de concluzii", adică cele la care am ajuns în 1976 – şi pe care, cum se vede, le menţin şi astăzi. Ţinut la poarta grădinii Raiului – prin acest "cordon sanitar" – trebuie să mă mîngîi cu faptul că, în ultimă analiză, încheierile mele nu sînt prea îndepărtate de cele ale altor învăţaţi – Russu, Blaga etc. – citaţi de chiar ilustrul învăţat!

	1933 u.
Syll.	- *Sylloge inscriptionum Graecarum*[3] I-IV, ed. W. Dittenberger, Leipzig, 1915-1924

*

Alföldi, *Karpatenbecken*	- A. Alföldi, *Zur Geschichte des Karpatenbeckens im I. Jahrhundert v. Chr.*, Budapesta- Leipzig, 1942
Avram, *Kallatis*	- Al. Avram, *Der Vertrag zwischen Rom und Kallatis (CIL I2 II, 2667)*, în *Hellenismus. Beiträge zur Erforschung von Akkulturation und politischer Ordnung in den Staaten des hellenistischen Zeitalters*, ed. B. Funck, Tübingen, 1996, 491-511.
Babeş, *Beitrag*	- M. Babeş, *Die Poieneşti-Lukasevka-Kultur. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte im Raum östlich der Karpaten in den letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt*, Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde. 30, Bonn, 1993
Bengtson, *GrG*	- H. Bengtson, *Griechische Geschichte*[5], München, 1977
Bengtson, *RG*	- H. Bengtson, *Grundriss der römischen Geschichte mit Quellenkunde*[3] I, München, 1982
Bessell, *Getae*	- W. Bessell, *De rebus Geticis*, Diss. Göttingen, 1854
Bleicken, *Republik*	- J. Bleicken, *Geschichte der römischen Republik*[2], München, 1982 8, 1-4, 1957
Brandis, *Dacia*	- C. Brandis, *RE* IV.2 1948-1976 *s.v. Dacia*
Broughton, *MRR*	- T. R. S. Broughton, *The Magistrates of the Roman Republic* I *(509-100 B. C.)* II *(99-31 B. C.)*, New-York, 1951-1952
Christ, *Kaiserzeit*	- K. Christ, *Geschichte der römischen Kaiserzeit*[2], München, 1992
Christ, *Krise*	- K. Christ, *Krise und Untergang der römischen Republik*[2], Darmstadt, 1984
Cichorius, *Trajanssäule*	- C. Cichorius, *Die Reliefs der Trajanssäule. Commentar zu den Reliefs des zweiten dakischen Krieges* I-III, Textband, Berlin, 1900.
Cizek, *Néron*	- E. Cizek, *Néron*, Paris, 1982
Cizek, *Trajan*	- E. Cizek, *L'Époque de Trajan Circonstances politiques et problemes idéologique*, Bucureşti-Paris, 1983
Crişan, *Burebista*	- I. H. Crişan, *Burebista şi epoca sa*[2], Bucureşti, 1977
Dahlheim, *Gewalt*	- W. Dahlheim, *Gewalt und Herrschaft. Das provinziale Herrschaftssystem der römischen Republik*, Berlin, 1977
Dahlheim, *Kaiserzeit*	- W. Dahlheim, *Geschichte der römischen Kaiserzeit*, München, 1984
Dahlheim, *Struktur*	- W. Dahlheim, *Struktur und Entwicklung des römischen Völkerrechts im dritten und zweiten Jhd. v. Chr.*, München, 1968
C. Daicoviciu,	- C. Daicoviciu, *Dacica*, Cluj, 1969

Dacica	
C. Daicoviciu, *La Transylvanie*	- C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'Antiquité*, Bucureşti, 1945
H. Daicoviciu, *Dacia*	- H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972
H. Daicoviciu, *Sarmizegethusa*	- H. Daicoviciu, *Cassius Dio şi Sarmizegethusa, In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974
Detschew, *Sprachreste*	- D. Detschew, *Die trakischen Sprachreste*, Viena, 1957.
Dobesch, *Burebista*	- G. Dobesch, *Zur Chronologie des Dakerkönigs Burebista*, în Göbl, *Hexadrachmenprägung* 51-68
Eliade, *Zalmoxis*	- M. Eliade, *De Zalmoxis à Gengis-Khan*, Paris, 1970
Ferrero, *Struttura*	- L. Ferrero, *Struttura e metodo dell' epitome di Giustino*, Torino, 1957
Forni, *Valore storico*	- G. Forni, *Valore storico e fonti di Pompeo Trogo.* I. *Per la guerre greco-persiane*, Urbino, 1958
Göbl, *Hexadrachmen*	- R. Göbl, *Die Hexadrachmenprägung der Gross-Boier*, Viena, 1994
Gostar, *Dacorum fratrum*	- N. Gostar, *DACORVM FRATRVM în inscripția lui Tib. Plautius Silvanus Aelianus (CIL XIV 3608 = ILS 986 = Inscr. Ital. IV.12 125)*, Pontica 12 (1979) 37-49
Gostar, *Dinaştii*	- N. Gostar, *Dinaştii daci de la Burebista la Decebal*, SCIVA 35.1 (1984) 45-55
Gostar, *La résidence*	- N. Gostar, *La résidence du roi dace Burebista*, AUI 16.1 (1970) 51-62
Gostar-Lica, *Societatea*	- N. Gostar, V. Lica, *Societatea geto-dacică de la Burebista la Decebal*, Iaşi, 1984
Gostar, *Longinus*	- N. Gostar, *Longinus Dio Cassius LXIII, 12, 1-5*, AIIA-Iaşi 13 (1976)
Gruen, *Criminal Courts*	- E. S. Gruen, *Roman Politics and the Criminal Courts (149-78 B.C.)*, Cambridge, Mass., 1968.
Gruen, *Hellenistic World*	- E. S. Gruen, *The Hellenistic World and the Coming of Rome*, Berkeley-London, 1984
Gsell, *Domitianus*	- St. Gsell, *Essai sur le regne de l'empereur Domitien*, Paris, 1894
Heuss, *RG*	- A. Heuss, *Römische Geschichte*[4], Braunschweig, 1976
Hoben, *Dynasten*	- W. Hoben, *Untersuchungen zur Stellung kleinasiatischer Dynasten in den Machtkämpfen der ausgehenden Republik*, Diss. Mainz, 1969
Iliescu, *Alexander*	- Vl. Iliescu, *Alexander der Große und Dromichaites*, *Studia in honorem B. Gerov*, Sofia, 1990, 101-113
Iliescu, *Burebista*	- Vl. Iliescu, *Pînă cînd a domnit Burebista?*, SCIVA 32.1 (1981) 35-46
Iliescu, *Burobostes*	- Vl. Iliescu, *Rubobostes oder Burobostes?*, StCl 14 (1972) 32-43
Iliescu, *Iordanes*	- Vl. Iliescu, *Die gotenfreundliche*

Einstellung des Iordanes, *Actes de la XIIe Conférence Internationale d'Études Classiques "Eirene"*, Bucureşti-Amsterdam, 1975, 426-439

Iliescu, *Oroles* - Vl. Iliescu, *Pînă cînd a trăit regele Oroles?*, Arheologia Moldovei VII Iaşi (1972) 81-90

Iliescu, *Sardonius* - *Zu Aurelius Victor 13.3* în *Studien zur Geschichte der Römischen Spätantike. Festgabe für Professor Johannes Straub*, ed. Ev. Chrysos, Atena, 1989.

Jal, *Guerre* - P. Jal, *La guerre civile a Rome*, Paris, 1963

Jullian, *La Gaule* - C. Jullian, *Histoire de la Gaule*, Paris, 1920

Kienast, *Augustus* - D. Kienast, *Augustus - Prinzeps und Monarch*, Darmstadt, 1982

Klose, *Klientelrandstaaten* - J. Klose, *Roms Klientelrandstaaten am Rhein und an der Donau*, Breslau, 1934

Kolníkova, *Norische Munzen* - Eva Kolníkova, *Norische Münyen im Oppidum Bratislava und in seinem Hinterland*, Slovenská Numizmatika 15 (1996)

Köstlin, *Domitianus* - E. Köstlin, *Die Donaukriege Domitians*, Diss. Tübingen, 1910

Lemosse, *Régime* - M. Lemosse, *Le régime des relations internationale dans le Haut- Empire Romain*, Paris, 1967

Lica, *Dekaineos* - V. Lica, *Pînă cînd a trăit Deceneu?*, StCl 22 (1984) 56-67

Lica, *Foedus* - V. Lica, *Das Foedus zwischen Rom und Kallatis*, StCl 28 (1992-1994) 27-38

Lica, *Geiseln* - V. Lica, *Die dakischen Geiseln im Römischen Reich*, StCl 26 (1988) 35-44

Lica, *Kriegsgefangene* - V. Lica, *Römische Kriegsgefangene und 'Geiseln' in Dakien*, BJ 193 (1993) 161-165

Lica, *Nemurirea* - V. Lica, *Observații asupra “nemuririi” getice*, AUI III 22 (1976) 123-130

Lica, *Oroles* - V. Lica, *Oroles = Rholes?*, AUI 33 (1987)

Lica, *Reforma* - V. Lica, *Reforma sacerdotal- religioasă a lui Deceneu*, Istros 1 (1980) 177-182

Lica, *Relațiile* - V. Lica, *Relațiile Imperiului cu dacii în timpul Flavienilor*, Ephemeris Napocensis 6 (1996)

Lica, *Rome* - V. Lica, *The Coming of Rome in the Dacian World*, Konstanz, 1999 (în curs de apariție)

Lica, Filorèmaioj - V. Lica, Filorèmaioj *oder* filoka...sar*?*, BJ 192 (1992) 225-231

Macrea, *Dacia* - M. Macrea, *De la Burebista la Dacia postromană*, ed. M. Bărbulescu, Cluj-Napoca, 1978

Matthaei, *Allies* - L. E. Matthaei, *On the classification of Roman Allies*, CQ 1 (1907) 1-17

McGing, *Mithradates* - B. C. McGing, *The Foreign Policy of Mithridates VI Eupator, King of Pontus*, Leiden, 1986

Meier, *Caesar* - Chr. Meier, *Caesar*, Berlin, 1993

Mommsen, *RG* - Th. Mommsen, *Römische Geschichte* I-III, Berlin, 1854- 1856; V, Berlin, 1885

Nicolet, *Rome* - Cl. Nicolet et alii, *Rome et la conquête du monde meditérranéen* II, Paris, 1978

Opreanu, *Die Folgen* – C. Opreanu, *Die Folgen des ersten Dakerkrieges Trajans fur die politische Lage der Gebiete nordlich der Donau*, ActaMN, 35.1 (1998)

Palanque, *Rome* - J.-R. Palanque, *Histoire universelle*, ed. R. Grousset & É. G. Léonard, Paris, 1956

Papazoglu, *Central Tribes* – F. Papazoglu, *The Central Balkan Tribes in pre-Roman Times*, Amsterdam, 1978

Paradisi, *Foedera* - B. Paradisi, *Dai `foedera iniqua' alle `chrisobule' bizantine*, SDHI 20 (1954) 1-61

Paribeni, *OP* - R. Paribeni, *Optimus Princeps* I-II, Messina, 1926

Pârvan, *Getica* - V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, Bucureşti, 1926

Patsch, *Beiträge* V.1; V.2 - C. Patsch, *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa* V.1, Viena- Leipzig, 1932; V.2, Viena-Leipzig, 1937

Petolescu, *Decebal* – C. C. Petolescu, *Decebal regele dacilor*, Bucureşti, 1991

Piganiol, *Scripta* - A. Piganiol, *Scripta varia* I-III, ed. R. Chevalier, Bruxelles, 1973

Pippidi, *Scythica* - D. M. Pippidi, *Scythica Minora*, Bucureşti-Paris, 1975

Premerstein, *Moesia* - A. von Premerstein, *Die Anfänge der Provinz Moesia*, JÖAI 1 (1898) Beiblatt

Reinach, *Mithradates* - Th. Reinach, *Mithradates VI. Eupator, König von Pontos*, Leipzig, 1895

Rhode, *Psyché* - E. Rhode, *Psyché*, trad. fr. A. Reymond, Paris, 1928.

Ritter, *Diadem* - H.- W. Ritter, *Diadem und Königsherrschaft. Untersuchungen zu Zeremonien und Rechtsgrundlagen des Herrschaftsantritts bei den Persern, bei Alexander dem Großen und im Hellenismus*, München, 1965

Roesler, *Dacien* - E. Roesler, *Das Vorromische Dacien*, Viena, 1864

Russu, *Religia* - I. I. Russu, *Religia geto-dacilor*, în Anuarul Institutului de Studii Clasice 5 (1944-1948) Cluj

Schmitthenner, *Octavianus* - W. Schmitthenner, *Octavians militärische Unternehmungen in den Jahren 35-33 v. Chr.*, Historia 7 (1958) 189-237

Strobel, *Dacii* - K. Strobel, *Dacii. Despre complexitatea mărimilor etnice, politice şi culturale ale istoriei spaţiului Dunării de Jos* I, SCIVA 49, 1, (1998), 61-95.

Strobel, *Dakien* - K. Strobel, *Die politische und militärische Führung Dakiens*, Balkan-Archiv NF 12 (1987) 150-166.

Strobel, - K. Strobel, *Die Donaukriege Domitians*,

Domitianus	Bonn, 1989
Strobel, *Trajan*	- K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans*, Bonn, 1984
Suceveanu, *Arcidava*	- Al. Suceveanu, *Sur une nouvelle inscription romaine*, Revue Roumaine d'Histoire, 14 (1975) 111-118
Suceveanu, *Burebista*	- Al. Suceveanu, *Unele reflecții în legătură cu regatul lui Burebista*, Acta MN 15 (1978) 107-114
Suceveanu, *Dobroudja*	- Al. Suceveanu, *Points de vue sur l'histoire ancienne de Dobroudja*, Thraco-Dacica 4 (1982) 45-58
Suceveanu-Barnea, *Dobroudja*	- Al. Suceveanu & Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, Bucureşti, 1992
Syme, *Caesar*	- R. Syme, *Caesar's Designs on Dacia and Parthia* (ms)
Syme, *DP*	- R. Syme, *Danubian Papers*, Bucureşti, 1971
Syme, *Macedonia*	- R. Syme, *Macedonia and Dardania (80- 30 B. C.)* (ms)
Syme, *Proconsuls*	- R. Syme, *Proconsuls of Macedonia (80-50 B. C.)* (ms)
Syme, *RR*	- R. Syme, *The Roman Revolution*, Oxford, 1939
Täubler, *Imperium*	- E. Täubler, *Imperium Romanum. Studien zur Entwicklungsgeschichte des römischen Reichs*, Leipzig-Berlin, 1913
Tocilescu, *Dacia*	- G. Tocilescu, *Dacia înainte de Romani*, Bucureşti, 1880
Vulpe, *DID*	- R. Vulpe & I. Barnea, *Din istoria Dobrogei* II, Bucureşti, 1968
Vulpe, *HAD*	- R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucureşti, 1938
Vulpe, *Studia*	- R. Vulpe, *Studia Thracologica*, Bucureşti, 1976
Will, *Caesar*	- W. Will, *Julius Caesar. Eine Bilanz*, Stuttgart, 1992
Wirth, *Osten*	- G. Wirth, *Der Grossmächtige Osten. Zum Problem der römisch-persischen Auseinandersetzung in der Kaiserzeit*, Arheologia Moldovei 17 (1994) 85-101
Wirth, *Pompeius*	- G. Wirth, *Pompeius-Armenien- Parthien. Mutmaßungen zur Bewältigung einer Krisensituation*, BJ 183 (1983) 1-61
Wirth, *Rückschritte*	- G. Wirth, *Zur verlangten Dedition von 190 und den Schwierigkeiten des römisch-aetolischen Verhältnisses*, Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Sitzungsberichte, 627. Band, Wien, 1995, 1-43
Ziegler, *Völkerrecht*	- K.-H. Ziegler, *Das Völkerrecht der römischen Republik*, ANRW I.2 (1972) 68-114
Zippel, *Illyricum*	- G. Zippel, *Die römische Herrschaft in*

Illyrien bis auf Augustus, Leipzig, 1877

Introducere

Istoriografia Vechiului Orient este, fără exagerare, imensă[1]. Studiile privitoare la istoria popoarelor şi civilizaţiilor din Vechiul Orient s-au dezvoltat mai cu seamă în Occidentul Europei şi S.U.A., adică în acele ţări unde cultura a avut răgazul de a se dezvolta şi unde au existat şi există mijloacele materiale necesare. Ca în multe alte situaţii, interesul politic în respectivele regiuni al marilor puteri a jucat – la un moment dat – un rol semnificativ în încurajarea acestor studii.

Ansamblul preocupărilor legate de Orientul vechi a primit şi denumirea tehnică de *egiptologie* şi *asirologie*. Istoriografia fundmentală în aceste domenii este scrisă, aproape exclusiv, în limbi de circulaţie mondială: germană, engleză, franceză şi italiană.

Dintre fostele ţări socialiste, ruşii au o foarte bună şcoală orientalictică, creată încă din timpul Imperiului şarilor, faptul fiind explicabil din binecunoscute raţiuni geopolitice. Preocupări sistematice în domeniul orientalisticii au existat şi există şi în Ungaria, Polonia şi Cehia, spre deosebire de România, care nu a avut o şcoală orientalistică propriu-zisă[2].

La noi în ţară au existat câtiva orientalişti, dar aceştia au fost puţini la număr şi, pe deasupra, autodidacţi, ei neputând constitui o şcoală. Din nenorocire şi acei puţini orientalişti pe care i-a avut România s-au stins din viaţă, pierind, astfel, şi firavele preocupări de la noi, când mai exista o societate orientalistă şi care avea o revistă: *Studia et Acta Orientalia*. Existenşa a unui sau doi orientalişti izolaţi nu va rodi într-o şcoală în absenţa mijloacelor materiale necesare, deoarece orientalistica nu se poate studia în absenţa cercetării la faţa locului a monumentelor, a frecventării marelor bibleoteci şi specialişti, şi a construirii unei baze documentare în ţară. Cu toate acestea, a existat preocuparea de a se redacta în limba română de către acei puţini orientalişti câteva lucrări, fie instrumente de lucru, adică publicarea de texte de tipul *Gândirea egipteană, asiriană…în texte*, apărute la Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică în colecţia *Bibliotheca orientalis*, majoritatea publicate de către Sergiu Al-George[3], Anastasie Negoiţă, Constantin Daniel. Au fost de asemenea redactate şi câteva lucrări de sinteză privitoare la cultura egipteană şi babiloniană de către medicul Constantin Daniel, ajuns, din pasiune, un erudit orientalist.

Pe de altă parte, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, dar mai cu seamă Editura Meridiane a urmat un ambiţios şi, din fericire, continuu program de traducere în limba română a unor lucrări ştiinţifice valoroase, dar şi a unora de prezentare, pentru un public mai larg interesat de istoria Vechiului Orient. Astfel, în colecţia *Biblioteca de artă* a diturii Meridiane au apărut zeci de volume referitoare la Istoria Orientului, dar şi a Helladei şi a Romei.

---

[1] Studentul – mort de curiozitate intelectuală! – îşi poate face o 'idee răpide' despre dimensiunile acestei istoriografii, consultând bibliografia anexată programei analitice a cursului de *Istorie Antică* şi tematicii seminariilor aferente cursului, toate afişate la Seminarul de Istorie Antică şi Epigrafie 'N. Gostar'.

[2] Şi nu va avea, probabil, niciodată, dacă va mai continua această nenorocită politică în domeniul cercetării academice!

[3] Al cărui nume a fost dat, după 1990, unui Institut de Orientalistică! Dar acest Institut nu are prea frumoase perspective, din motive abia arătate…(1922 - 1981) Născut în localitatea Târgu-Mureş, jud. Mureş. Orientalist român. În detenţie politică între 1958 şi 1964. Studii despre cultura veche a Indiei (*Limbă şi gândire în cultura indiană*), despre influenţele ei asupra culturii române (*Arhaic şi universal*). Traduceri (*Filozofia indiana în texte*).

Limbi, rase şi culturi

În aceste noțiuni nu trebuie să vedem şi o suprapunere perfectă. Introducând în discuție noțiunea de *rasă*, trebuie să ne ferim să deducem cumva de aici vreo conotație rasială.

Tocmai din cauza extrapolării noțiunii de rasă şi a răstălmăcirilor de o manieră interesat politică se ajunge foarte uşor la concluzii binecunoscute care utilizau concepte fără niciun fel de fundamnetare ştiințifică: conceptele de *rase superioare*.

Prin urmare, între noțiunea de rasă, limbă şi cultură nu poate exista o suprapunere. Atunci când se vorbeşte despre limbi, rase şi culturi nu trebuie să existe vreo reprezentare falsă sau vreo tendință de a crede că aceasta implică judecăți privind superioritatea sau inferioritatea rasială a vreunui ethnos în raport cu altul.

'Puritatea rasială' şi alte aserțiuni *eiusdam farinae* nu au niciun fel de fundament. Antropologia a demonstrat de mult că nu există 'rase pure': 'Mains l'homme du Paléolihique supérieure, déjà, represente une espèce très mêtise, "un chien de rue" selon l'expression de Marcelin Boule. Les croisements se sont encore multipliés ensuite, au hasard des invasions, si bien que le mot "race" n'a pratiquement de sens que si, négligeant le type physique, on s'atache au type de civilisation'[1].

Dacă ne referim la Vechiul Orient, din acest punct de vedere, istoria acestuia a fost creată de mai multe grupe ethno-rasiale, un rol major avându-l *asianicii* şi *indo-europenii*. Trebuie precizat, totuşi, că aceste noțiuni au, preponderent, o semnificație ligvistică şi mai puțin una etnică.

Lingviştii, pentru a diferenția popoarele asianice ale Vechiului Orient, apelează la noțiunile de *semiți, iafetiți, hamiți* – care sunt denumiri convenționale, preluate din mitul biblic al răspândirii în lume a fiilor lui Noe: *Sem, Iafet* şi *Ham*.

Asianicii aparțin, din punct de vedere fizic, rasei albe caucaziene, cu cele două grupe: *rasa dinarică*, în regiunile din Anatolia şi Armenia şi *rasa mediteraneană* din Semiluna Fertilă.

Evident, lingvistic, diversitatea este mult mai mare. Astfel, aceşti asianici pot fi diferențiați după cum urmează:

Iafetiți: *sumerienii* din Mesopotamia sudică, *hurriții* din nordul aceleaşi regiuni, *elamiții* din sud-vestul Iranului, *protohittiții* din Anatolia; *urartienii* din Armenia.

Ethnos cu origine contestată, cei mai mulți savanți considerându-i iafetiți, coborâți din Caucaz şi aşezați în sudul Mesopotamiei, sumerienii au creat prima civilizație din regiune, fiind atestaşi până în mileniul II î.Hr.

Tot grupului iafetit sunt considereți ai aparține şi *protohittiții* din Anatolia; *urartienii*, străvechi locuitori ai Armeniei şi întemeietorii statului Urartu, atestați până în mileniul I î.Hr.; *elamiții*, aşezați în sud-vestul Iranului şi unii dintre cei mai primejdioşi vecini ai statelor din Mesopotamia. O situație oarecum incertă o au *hrriții*, aşezați în nordul Mesopotamiei, considerați a aparține grupului iafetit, în vreme ce alți învățați presupun că ei ar face parte dintre primii *indo-europeni* care au pătruns în domeniul asianic şi semit.

Semiții. Grupul etno-lingvistic semit era alcătuit din mai multe 'straturi' de populații, venite din deşertul arabic şi aşezate – prin infiltrare treptată şi pacifică ori prin violență – în regiunile fertile: *akadienii*, care stau la baza altor mari creatori de imperii: *babilonienii* din Mesopotamia centrală li sudică şi *assyrienii* din Mesopotamia centrală şi nordică; *evreii* din Plestina; *fenicienii* din Liban; grupul *arameano-syrian*, care aparține ramurii vestice a semiților, era alcătuit din populații care locuiau în regiunea de graniță dintre Syria şi Palestina. Acestea au creat o constelație de state minore, ajungând mai tărziu o zonă-tampon

[1] A. Aimard, J. Auboyer, *L'Orient et la Grèce antique*, Paris, 1995, 4.

între egipteni şi hitiţi. Din amestecul dintre aramaică şi fluxurile de arabi veniţi din marele deşert al Arabiei se va forma, în primul mileniu al erei creştine, *limba arabă*.

Cealată mare componentă ethno-lingvistică a Vechiului Orient o constituie, cum spuneam, *indo-europenii*[1].

Ca şi noţiunea de *asianic* şi cea de *indo-european* sau de *indo-german* este o noţiune inventată de lingvişti. Prin ea sunt desemnate limbile vorbite din nord-estul Chinei şi până în Irlanda. Toate aceste limbi au foarte multe elemente asemănătoare între ele, atât în ceea ce priveşte structura gramaticală cât şi lexicul.

Lumea savantă şi.a dat seama de multă vreme de existenţa acestei realităţi. Francezul Coeurdoux a sesizat încă, în anul 1767, similitudini semnificative între limbile greacă, latină şi sanscrită. De fapt, primele asemenea observaţii aparţin, după ştiinţa mea, lui M. Praetorius, *Orbis Ghoticus*, 1688, care – discutând etimologia numelui zeului *Zalmoxis-Zamolxis* – invocă similitudinile dintre limbile dacă şi slavă, plecând de la rădăcina comună *zam* = *zemlija*, care îseamnă pământ.

Cel care a întemeiat însă *indo-europenistica*, dându-I statutul de disciplină ştiinţifică constituită, a fost filologul german Franz Bopp care, încă din 1816, a scris o lucrare pe care a dezvoltat-o alta apărută ître anii 1833-1852, reeditată de mai multe ori, intitulată *Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Armemischen, Griechischen, Lateinischen, Litavischen, Altslawischen, Gotischen und Deutschen* (1868-1871). Lucrările lui Bopp au deschis noi perspective şi el a fost urmat, între alţii, de către mari savanţi: Jacob Grimm, August Schleicher, francezul Antoine Meillet[2].

Cercetările indo-europenictice se concentrează asupra a două mari probleme, care nici astăzi nu au primito rezolvare satisfăctoare. Este vorba de *patria primitivă* a indo-europenilor şi despre *limba primitivă* indoeuropeană. Importanţa acestor probleme rezultă din faptul că trebuie explicată convenabil această răspândire formidabilă a limbilor indoeuropene de la marginea Chinei până în Irlanda!

În cursul acestor cercetări *patria primitivă* indo-europeană a fost plimbată din Asia Centrală până în sudul Scandinaviei şi nordul Germaniei. Dar ipotezele care plasau *Urvaterland*, fie în Asia Centrală, fie undeva în zona Uralilor şi a Volgăi, fie în Germania, nu puteau explica suficient caracterul comun al acestor limbi: indo-europeana are rădăcini comune pentru un număr mare de termeni pentru *plante, metale, animale* care nu se găsesc toate nici în Germania şi nici în celelalte regiuni presupuse a fi *Urvaterland*.

Cercetările de lingvistică istorică mai noi, corelate şi cu cele de antropologice, propun cu multă insistenţă, şi se pare cu din ce în ce mai multă audienţă, plasarea acestei *patrii primitive* în arealul cuprins între nordul mărilor Caspice şi Neagră şi până spre Europa Centrală. Merite deosebite în aceste cercetări are şi o savantă din S.U.A., Marija Gimbutas, lituaniancă de origine.

Cercetările indo-europenistice au pus în evidenţă existenţa a două mari grupuri de limbi[3]: *satem*[4] şi *kentum*[5]. Această împărţire geografică nu este riguroasă, deoarece *tokhariana*, care se vorbea în nord-vestul Chinei, este bănuită de a fi o limbă di grupul *kentum*, deşi se afla în plin mediu *satem*!

---

[1] Sai *indo-germanii*, după cum îi numeşte lingvistica şi istoriografia de limbă germană.

[2] Detalii despre aceste chestiuni se găsesc la J. Friedrichs, *Die Entzifferung der verschollen Schriften un Sprachen*, Berlin, 1966; Th. Simenschy, Gh. Ivănescu, *Gramatica comparată a limbilor indo-europene*, Bucureşti, 1981; Lucia Wald, D. Suşanschi, *Introducere în studiulmlimbii şi culturii indo-eurolene*, Bucureşti, 1987.

[3] După calitatea consoanei iniţiale din cuvântul *sută*: *sto* în slavă şi *centum* în latină.

[4] Oriental.

[5] Occidental.

Merită a fi discutate – la fel de introductiv-succint – şi câteva chestiuni privind geneza civilizaţiilor statale[1] din Vechiul Orient. Primele civilizaţii statale au apărut în Orient, pe văile marilor fluvii: Tigru, Eufrat şi Nil. Tot aici au apărut – primele şi într-o cadenţă cu totul accelerată – marile invenţii tehnice ale umanităţii[2], favorizate, fără îndoială şi de excelentele condiţii geo-climatice.

S-a observat demult, că pe măsură ce ne apropiem de apariţia civilizaţiei urbane şi a statului, se constată o sensibilă restrângere a ariei de extindere a vechilor civilizaţii paleo- şi neolitice. Se ştie că unele dintre ele erau aproape 'ecumenice', fapt demondtrat de similitudinile, nu numai lingvistice, documentate pe arii foarte întinse. Apariţia agriculturi şi, respectiv, a sedentarismului sunt elemente care au contreibuit la restrângerea ariei unei culturi sau civilizaţii.

Conturarea unor civilizaţii bine individualizate, ca arie şi caracteristici, nu a însemnat însî, nicidecum, dezvoltarea lor absolut independentă, fără interrelaţii active. Deşi multe dintre ele au tins către un asemenea obiectiv, nici una – nici chiar Egiptul, deosebit de favorizat sub unghiul izolării geografice – nu a reuţit să se abstragă contactelor cu exteriorul. *Autarkeia*[3] nu era posibilă nici în Antichitate! La fel de evident este şi faptul că interrelaţiile nu au afectat, esenţial, specificul civilizaţiilor participante la acest 'comerţ'.

Desigur că, mereu pasionantă, rămâne chestiunea apariţiei aproape concomitente a civilizaţiilor din văile Nilului, Tigrului şi Eufratului. Dacă istoricii admit rolul factorilor geo-climatici, problema se complică atunci când trebuie determinat coeficientul factorului uman, prezent atât în acţiunea de organizare a efortului colectiv de a administra condiţiile naturale cât şi în liantul religios al acestor comunităţi.

---

[1] Este un fapt curent că *Istoria universală* începe odată cu apariţia *scrierii*. Desigur că omul a apărut cu mult înaintea acestui element esenţial al civilizaţiei, dar 'tribulaţiile' lui până la inventarea *scrierii* constituie domeniul de interes al *‚pre'*- şi *‚proto'istoriei*, ale căror obiective şi metode nu sunt, esenţial, diferite de ale *istoriei*. În fond, şi studiul acestor epoci este întemeiat tot pe studiul critic al izvoarelor istorice, numai că ele au o cu totul altă natură decât cu cele care operează, *e. g.*, istoricul Orientului sau a Helladei. Deosebit de sugestive în acest sens, sunt spusele marelui savant A. Leroi-Gourhan, *La Préhistoire*, R. Grousset, É.G. Léonard (coord.), *Histoire universelle*, Paris, 1956, 6: 'Faune, flore, et sol ont ainsi concouru à donner une échelle chronologique qui n'est probablement pas moins précise que l'échelle historique mais qui est formulé en termes diférents: situer dans l'interglaciaire risso-würmien, en climat forestier atlantique, dans un milieu de chênaie mixte avec chevreuil, castor et petit cheval sauvage, un esemble culturel qualifie de musterien constitue une détermination plus laborieuse mais aussi valable que celle qui place un fait européen en 765 de notre ère'.

[2] Despre care Aymard, *op. cit*. 3, nota: 'Autant de progrès miraculeux, autant d'étapes dont le mystère irrite'.

[3] *Auterkeia* nu trebuie confundată cu *autarchia*, ea însemnând *grosso-modo* 'independenţă economică'!

Partea a II-a

EGIPTUL ANTIC

MESOPOTAMIA

Capitolul 1

EGIPTUL ANTIC

I Generalități
II Elemente de istorie politică
III Forme sociale şi politice

I.a. Cadrul geografic

Din punct de vedere *geografic* Egiptul reprezintă o înfățișare cu totul aparte. Acest fapt a fost sesizat încă din antichitate. După cum este bine cunoscut, istoria Egiptului este strâns legată de Nil. Astfel, Herodot spunea în *Istorii* că 'Egiptul este un dar al Nilului'. Desigur că de aici s-ar putea trage concluzia că factorul geografic este cel determinant. În acest sens, este sugestivă aprecierea istoricului german H. Bengtson, care sublinia pe bună dreptate că 'muncile colective la sistemul de canale au determinat la locuitorii Egiptului apariția coagulării politic-statale'. Faptul acesta este incontestabil, dar ar fi cu totul exagerat ca să credem că Nilul este cretorul statului egiptean.

Aşa cum se ştie, Nilul inundă ținutul pe unde trece în Egipt datorită marilor căderi de ploi şi a topirii zăpezilor în Abisinia din Etiopia; de la lui iunie[1] şi până în septembrie viitura cuprindea toată Delta, până la vărdarea sa în Marea Mediterană. Aceste inundații, din fericire pentru vechii egipteni, erau regulate şi nu erau inundații tumultoase care să producă catastrofe precum Tigrul şi Eufratul sau fluviile din China. În felul acesta, aproape întreaga istorie a Egiptului este concentrată în velea Nilului.

Trebuie însă precizat că Sahara nu era atât de extins, altfel spus, suprafața de teren fertil era mult mai mare în Antichitate decât este astăzi. Egiptul se înfățișa doar ca o vale străbătută de un mare fluviu pe malurile căruia a apărut şi s-a dezvoltat o civilizație mare. Expresia herodeică nu trebuie luată *ad litteram* pentru că am fi siliți să neglijăm activitatea umană şi rolul ei în crearea civilizației şi a culturii pe malurile acestui fluviu.

Astfel determinat geografic, Egiptul se învecina la vest cu deşertul libic[2] presărat de oaze, la răsărit cu deşertul Arabiei. La nord era Marea Mediterană, iar la sud Ethiopia.

Vecinătățile occidentale şi orientale ale vechiului Egipt prezentau o caracteristică deosebită, pe de o parte din punct de vedere geografic, deoarece ele creau din Egipt o țară izolată, iar pe de altă parte din punct de vedere cultural, pentru că aceste deşerturi erau locuite de populații nomade aflate într-un stadiu precar.

Iată, deci, această sinteză interesantă dintre istorie şi geografie care va marca destinul Egiptului până în epoca modernă. Acest izolaționism geografic e generat şi de o mentalitate culturală şi o politică izolaționistă şi în plus a dezvoltat la egipteni un complex de superioritate. Neândoielnic, această aşezare geografică a marcat istoria egipteană, profilându-i şi mai mult singurătatea şi, în acelaşi timp, introducând în ecuație factorul izolării sale. Izolarea Egiptului iese şi mai mult în evidență dacă o comparăm cu Mesopotamia, care a fost un teritoriu de migrație.

Din punctul de vedere al bogățiilor naturale, Egiptul era sărac. Nu exista lemn, esențe tari ori resurse minerale. Exista doar apă, piatră şi nisip. Tocmai acestă paucitate a resurselor naturale a constituit un impuls pentru politica externă. Pentru a căpăta lemn, Egiptul s-a văzut nevoit să lege relații comerciale cu fenicienii în cetatea Byblos, de unde cumpărau lemn de cedru. Pentru a avea cupru cuceresc peninsula Sinai, trecând în Asia, iar pentru a se asigura cu aur şi lemn prețios cuceresc Nubia. Nu este de mirare că, în aceste împejurări când resursele naturale erau procurate prin mijloace militare, armata avea între competențele ei şi comerțul exterior.

[1] Apariția lui Sirius.

[2] Sahara.

I.b. Izvoarele istoriei Egiptului

Până la începutul secolului al XIX –lea, istoria Egiptului era aproape necunoscută; cunoştinţele despre ea întemeindu-se exclusiv pe tradiţia literară greco-romană şi pe cunoaaşterea-vizualizare a colosalelor monumente arhitectonice: piramide, temple.

Tradiţia literară greco-romană îcepe cu filosoful ionian Thales din Milet, apoi cu Herodot din Halikarnossos, Platon, Diodor din Sicilia, Strabon, etc. Mai există, din păcate doar fragmentar, lucrarea unui anume *Manethoni*, un preot egiptean care scrie în greceşte, în secolul al III –lea î.Hr., o lucrare asupra istoriei Egiptului ordonată pe dinastii[1].

Dar nici Herodot, Platon, ori Strabon şi nici chiar Manethon nu spun mare lucru despre istoria Egiptului. De la informatorii săi, care erau preoţi ori funcţionari egipteni aflaţi în administraţia persană, Herodot a obţinut destule informaţii, dar insuficiente. Mai mult, aceste detalii, aceste date erau prelucrate prin mentalitatea unui grec.

Nici unul din autori antici greco-romani şi nici unul din regii ptolemaici nu cunoşteau vechea eegipteană şi hieroglifa astfel încât ei nu puteau citi inscripţiile de pe monumente, ori textele notate pe papyri. Istoria Egiptului ca şi istoria Mesopotamiei a trebuit să aştepte secolul al XIX –lea pentru a putea fi cunoscută şi studiată adecvat.

Inscripţiile de pe aceste monumente sau din camerele mortuare au rămas enigmatice până la începutul secolului al XIX –lea, când întemeietorul *egiptologiei*, francezul Jean-François Champollion a deschis calea către descifrarea hieroglifelor. Cercetările moderne au pus în evidenţă istoria limbii egiptene:

1) *egipteana veche* – primele menţiuni ale ei sunt din jurul anului 3.000 î.Hr., ea durând până la 2140 î.Hr., adică până la sfârşitul Vechiului Regat.

2) *medio-egipteana* – 2140-1360 î.Hr., adică de la Prima perioadă intermediară până la epoca Amarna. Ea a fost limba clasică, având şi mai târziu acelaşi statut.

3) *egipteana nouă* – 1360- secolul VII î.Hr. A rezultat din limba vorbită a Imperiului de Mijloc fiind recunoscută de către Amenophis al IV –lea ca limbă literară.

4) *demotica* – a apărut prin secolul XIII î.Hr. şi a durat până la dispariţia culturii egiptene, fiind utilizată ca limbă a documentelor în antichitatea târzie după începutul erei creştine.

5) *copta* – a rezultat din limba vorbită a antichităţii târzii (cecolele IV-V d.Hr.) fiind notată cu caractere greceşti. Până în secolul XVIII ea a fost o limbă vie, vorbită de cătr creştinii din Egipt. Ea este şi astăzi utilizată ca limbă religioasă în biserica creştină din Egipt.

Izvoarele primare – adică sursele contemporane cu eveimentul – au început a fi descifrate la începutul secolului XIX,meritul acestei deosebite realizări avându-l, cum spuneam, genialul savant francez Jean-François Champollion. Acestor izvoare primare, care sunt de fapt texte de diverse naturi – literare, sapientale, istorice, care ne-au parvenit prin diverse modalităţi, inscripţiilor – li se adaugă, după cum aminteam anterior, tradiţia literară greco-romană. Împreună, ele constituie baza documentară a încercării de a restitui istoria Egiptului.

---

[1] Şi astăzi istoria Vechiului Egipt este expusă urmărind principiul introdus de Manethon.

I.c. Istoriografia modernă a Egiptului

Unul dintre cele mai interesante şi fascinante subiecte îl constituie posterioritatea Vechiului Egipt. Deşi izolat, acesta a avut încă din vechime legături cu exteriorul. Primele contacte dintre egipteni şi europeni datează încă din Antichitate, având în vedere legăturile cu insulele din Marea Egee, în primul rând cu Creta. Un al doilea strat de relații s-a produs prin grecii ionieni, cei care în secolul VII au fondat colonia *Naukratis* şi care au servit ca mercenari în armatele ultimilor faraoni egipteni. Din spusele acestor greci şi scrierile învățaților Helladei, Egiptul apărea ca o țară fabuloasă, mitică, pe ai cărei locuitori Herodot nu–i putea numi barbari decât în înțelesul primar al acestui cuvânt. În perioada hellenistică, atenția față de Egipt a crescut. S-a ajuns până acolo încât marii învățați trebuiau să întreprindă obligatoriu o călătorie cu valoare inițiatică în Egipt. Nu-i de mirare că Herodot, uimit de aparenta asemănare dintre filosofia lui Pythagoras, şi el călător în Egipt, şi credința geților în nemurire, n-a găsit altă explicație decât să-l facă pe Zalmoxis sclavul-discipol al filosofului grec.

Aceste relații vor deveni permanente în perioada hellenistică, când Egiptul intră sub stăpânirea lui Ptolemaios, fiul lui Lagos, unul dintre diadohii lui Alexandru cel Mare. În afara unui important număr de izvoare primare ale epocii ptolemaice, preponderent notate pe papyri, se adaugă descrierile Egiptului, realizate de către Diodor din Sicilia, *Bibleoteca istorică* şi Strabon, *Geographia*.

Epocii hellenistic-lagide a Egiptului i-a urmat cea imperial-romană, prelungită prin prezența, aici, a Imperiului Bizantin, înlocuit de către arabi, la jumătatea secolului VII d.Hr.

Toate aceste contacte şi relații au determinat crearea unei imagini absolut admirative pentru ştiința vechiului Egipt, considerat ca depozitar al tuturor ştiințelor şi, mai cu seamă, ca loc de inițiere obligatorie pentru marile spirite neliniştite. Pythagoras, marele filosof grec a călătorit în Egipt, Platon la fel. Arătam deja, că reflexele acestui misterios Egipt se regăsesc chiar şi în tradiția literară referitoare la geți şi daci, care atribuie – prin Herodot şi Strabon – lui Zamolxis şi Dekaineos asemenea călătorii inițiatice.

Această imagine a Egiptului nu a detrminat însă şi constituirea cunoştințelor despre țară şi locuitori într-o disciplină ştiințifică propriu-zisă. Despre o asemenea disciplină riguroasă, despre egiptologie, se poate vorbi abia începând cu anul 1822, când Jean-François Champollion a început descifrarea hieroglifelor.

Se ştie, de semenea, că acest interes, chiar după Jean-François Champollion şi primii mari egiptologi, a evoluat spre *egiptomanie*, aşa cum s-a întâmplat în alte situații.

Întemeietorul egiptologiei a fost Jean-François Champollion. Cercetările lui au fost continuate şi dezvoltate în secolul XIX şi secolul XX, în primul rând de către savanții germani şi francezi, care, fie prin săpături arheologice importante, fie prin adâncirea studiului monumentelor, au determinat astfel fundamentarea egiptologiei. Aceştia au fost: R. Lepsius, A. Mariette, H. Brugsch, A. Erman, G. Maspéro, K. Sethe, etc. Pe urmele lor, favorizați şi de preponderența politică în Egipt, au venit englezii, Sir Williams Matthews, Flinders Petrie, apoi americanii şi în sfârşit, egiptenii înşişi.

Pentru a ne face o idee despre istoria egiptologiei, pot fi consultate mai multe lucrări: H. Kess, *Handbuch der Orientalistik*, 1959; F. Gladstone Bratton, *The History of Egiptian Archaeology*, Londra, 1967; Jassen şi Voss, *Bibleografhie egiptologique anuelle*, Leiden, 1947.

Din imensa literatură egiptologică, câteva titluri merită a fi reținute: *The Cambridge Ancient History* (C.A.H.); G. Maspero, *Histoire anciennes de peoples de l'Orient*, Paris, 1899; A. Kuhrt, *The Ancient Near East*, I-II, Londra, 1995; J.H. Brestead, *The History of Egipt of the Earliest Times to the Persion Conquest*, Londra, 1995; E. Drioton, J. Vandier, *L'Egipt*, Paris, 1952; W. Wolf, *Das alte Ägypten*, München, 1970. De asemenea, la îndemâna

studentului se află câteva lucrări în limba română – traduceri – sau redactate de către autori români. O bună informare pentru istoria Egiptului se poate găsi în lucrarea lui J. Deshayes, *Civilizațiile Vechiului Orient*, I-II, București, 1975 și cele semnate de eruditul orientalist autodidact dr. C. Daniel.

II Elemente de istorie politică a Egiptului

Există în lunga politică a Egiptului mai multe epoci, fiecare având caracteristicile sale. Înainte de a prezenta câteva elemente succinte de istorie politică, trebuie arătate tocmai aceste epoci, în succesiunea lor cronologică. Prezentarea istoriei politice a Egiptului se poate fece fie urmărind aceste epoci, fie, cum spuneam, urmărind criteriul în vigoare de la preotul egiptean Manethon, pe **dinastii**, sau combinându-le unul cu celălalt.

Și Egiptul a cunoscut faza prestatală, când coagularea politică era extrem de redusă. Primele elemente de unitate s-au manifestat sub impulsul exercitării agriculturii. Pe la sfârșitul mileniului IV î.Hr., se poate vorbi de existența a două state în vechiul Egipt și anume: *Egiptul de Jos* și *Egiptul de Sus*, denumirea provenind de la așezarea lor pe cursul Nilului. Existența acestei diviziuni s-a reflectat și în planul mitic, fiecare dintre cele două state având câte un zeu specific: Horus și Seth.

De la Manethon aflăm că întemeietorul statului egiptean a fost faraonul *Narmer*, cunoscut în izvoarele grecești sub numele de *Menes*, el fiind întemeietorul primei dinastii – dinastia lui Narmer sau *dinastia thinită*. După prima dinastie au mai urmat două dinastii thinite. Există o anumită controversă dacă dinastia a III –a aparține sau nu Vechiului Imperiu.

1. *Dinastiile thinite*: dinastiile I-III[1];
2. *Vechiu Imperiu*: dinastiile IV-VI[2];
3. *Prima perioadă intermediară*: dinastiile VII-X[3];
4. *Imperiu de Mijloc*: dinastiile XI-XIV[4];
5. *A doua perioadă intermediară*: dinastiile XV-XVII[5];
6. *Noul Imperiu*: dinastiile XVIII-XX[6];
7. *A treia perioadă intremediară*: dinastiile XXI-XXIV[7];
8. *Imperiul Etiopian*: dinastia XXV[8];
9. *Renaşterea Saită*: dinastia XXVI[9];
10. *Prima dominaţie persană*: dinastia XXVII[10];
11. *Ultimele dinastii egiptene*: dinastiile XXVIII-XXIX[11];
12. *A doua dominaţie persană*[12];
13. *Egiptul hellenistic, romano-bizantin*[13];

Cum spuneam, izvoarele de bază pentru reconstituirea istoriei politice a Egiptului sunt lucrări pierdute şi transmise fragmentar prin alţi autori, cum este cazul cu lucrarea preotului Manethon, din resturile unor liste regale conţinute de papyrul de la Torino care conţine date despre faraonii egipteni, şi care a fost redactată în perioada ramsidă la Memphis şi, la fel de fragmentară, o listă în templul de la Abydos al lui Sethi I cuprinzând un număr de 76 nume regale. Ea se pare că a început să fie redactată în timpul dinastiei a V –a.

Această organizare pe dinastii a lui Manethon, care a împărţit istoria Egiptului în 31 dinastii, ultimul rege fiind Dareios al III –lea, nu trebuie înţeleasă ca reprezentând o succesiune neîntreruptă în cadrul aceleaşi familii. În cazul Egiptului, dinastia grupează stăpânitori din aceeaşi familie, dar şi stăpânitori care au avut aceeaşi capitală.

Aşa cum spuneam, istoriografia privitoare la vechiul Egipt nu este încă de acord cu privire la modul în care s-a făcut unificarea şi chiar este în dezacod cu privire la persoana şi numele faraonului unificator. Totuşi, un lucru este limpede: Egiptul istoric, aşa cum este cunoscut din manualele de istorie sau din lucrările generale, nu a apărut de la început ca un stat unitar. Ca peste tot, au fost coagulări politice locale, şi apoi s-a ajuns la imperiu, la două unităţi politice mai importante: *Egiptul de Jos* şi *Egiptul de Sus*.

Impulsul unificator şi organizator a venit din partea Egiptului de Sus, întrucât în simbolistica regală egipteană se recunoşteau semnele Egiptului de Sus, iar primele dinastii au apărut la Thinis. Acţiunea unificatoare a lui *Narmer-Menes* porneşte de la Memphis, tot din Egiptul de Sus, palatul de aici, numit *Zidul Alb*, devenind locul de încoronare al faraonilor.

În timpul dinastiilor thinite se constată purtarea unei expediţii de pradă în jur şi efectuarea unor incursiuni până la a doua cataractă a Nilului. Încă din această perioadă sunt ateste raporturi cu îndepărtatul oraş-stat fenician *Byblos*, în timpul celei de-a treia dinastii memphite plasate pe la 2800 î.Hr. Trebuie să remarcăm activitatea faraonului Djoser, al cărui regim se instalează şi se consolidează în regiunea Zidului Alb.

[1] cca. 3000-2700 î.Hr.
[2] cca. 2700-2260 î.Hr.
[3] 2260-2050 î.Hr.
[4] 2050-1675 î.Hr.
[5] 1675-1580 î.Hr.
[6] 1580-1085 î.Hr.
[7] 1085-715 î.Hr.
[8] 715-663 î.Hr.
[9] 663-525 î.Hr.
[10] cca. 525-404 î.Hr.
[11] 404-341 î.Hr.
[12] 341-332 î.Hr.
[13] 332 î.Hr.-640 d.Hr.

Este demnă de menţionat activitatea lui Imhotep care ave afuncţia de 'prim-ministru'. Acesta a fost o personalitate complexă, lăsând lucrarea *Instrucţii morale*. Tot lui îi este atribuită reînnoirea cunoştinţelor ştiinţifice şi ridicarea celebrei piramide cu trepte la Saqqarah, care era în acelaşi timp şi templul faraonului.

Dinastiile thinite au reprezentat în ultimă instanţă un fel de avanpremieră la adevărata istorie a Vechiului Egipt, fixând cadrele constructive ale *Vechiului Imperiu*. Şi începuturile Vechiului Imperiu constituie subiectul unei controverse între egiptologi, întrucât unii consideră că Vechiul Imperiu începe cu dinastia a III -a[1] în vreme ce alţii, între care J. Yoyote cred că dinastia a IV –a este cea care a întemeiat *Vechiul Imperiu*.

Întemeietorul dinastiei a IV –a plasată în timp pe la 2720 î.Hr. a fost faraonul Snefru. Dinastia a IV –a este şi dinastia marilor constructori de piramide – Keops, Kefren şi Mankeura[2]. Tot în timpul Vechiului Imperiu se înmulţesc expediţiile în Libia şi Nubia, în ultima regiune fiind deja organizată exploatarea minelor. Izvoarele menţionează, de asemenea, expediţii în Palestina de Sud împotriva 'celor care locuiau pe nisip'.

Organizarea militară în timpul Vechiului Imperiu era destul de evoluată, armata fiind înpărţită în patru mari unităţi tactice. Exista un corp de elită, aşa numiţii *neferu*, care alcătuiau garda regatului, apoi infanteria propriu-zisă care dispunea şi de corpuri speciale între care era şi corpul interpreţilor[3], dar şi unităţi auxiliare alcătuite din nubieni şi libieni. De asemenea, Egiptul avea o flotă.

În afara obiectivelor specifice unei armate, armata egipteană asigura exploatarea minelor şi desfăşurarea comerţului exterior. O imagine sugestivă despre forţa Vechiului Imperiu ne putem face numai şi din contemplarea giganticelor construcţii din această vreme, dintre care se detaşează marile piramide de la El-Gizeh.

Disoluţia Vechiului Imperiu s-a produs în timpul dinastiei a VI –a, când nobilime a ajuns să domine puterea regală şi să slăbească astfel sutoritatea centrală, fapt devenit evident în timpul faraonului Pepi al II -lea[4].

Urmează *prima perioadă intermediară*, desfăşurată în timpul dinastiilor VII-X şi care a durat între 2260-2050 î.Hr., perioada fiind marcată de grave tulburări interne sugerate elocvent prin faptul că a VII –a dinastie fost alcătuită din 70 de regi – ne spun documentele – care au domnit 70 de zile. Se constată tot în această perioadă şi o profundă ruptură, prin existenţa faraonilor paraleli la Heracleppolis şi Jeba. Avem de asemenea informaţii cu privire la invadarea Deltei Nilului de către beduini.

Imperiul de Mijloc (2050-1675 î.Hr.), dinastiile XI-XIV

Imperiul de Mijloc este de fapt creaţia dinastiei a XI –a a faraonilor Menthuotep (I, II, III). Menthuotep II a reuşit să reorganizeze ţara şi să-i asigure unitatea, dispărând faraonii paraleli. În timpul lor şi a succesorilor lor din dinastia a XII –a[5], procesul de consolidare a statului a continuat.

Opera acestora a fost distrusă de invazia *hiqsoşilor* care deschid de fapt *a doua perioadă intermediară*. Asupra originii etnice a hiqsoşilor există şi astăzi controverse nerezolvate, întrucât nu au putut fi detectate toate componentele etnice ale acestor năvălitori veniţi din Asia. Este sigur că au fost o populaţie nomadă de păstori, un conglomerat etnic în care predominau semiţii. Unii au crezut că pot fi identificate şi elemente indoeuropene. Este interesant că hiqsoşii nu şi-au fixat capitala în mijlocul Egiptului, ci într-o poziţie excentrică,

[1] W. Wolf.
[2] Minkerinos.
[3] *Sementhi.*
[4] 2242-2136 î. Hr.
[5] Sesostris I, II.

la *Avaris*, în Deltă. Această aşezare excentrică, interesantă şi sub raportul geografic-istoric, sugerează şi mai exact caracterul de corp străin al acestor năvălitori în contextul istoriei egiptene.

Hiqsoşii au fost alungaţi de către faraonii dinastiei a XVIII –a, cei care au întemeiat ceea ce se numeşte

Noul Imperiu Egiptean

Întemeietorul dinastiei a XVIII –a a fost *Ahmose*[1]. Dinastia a XVIII –a a reuşit refacerea vechilor structuri şi totodată o remarcabilă politică expansionistă. Dintre faraonii dinastiei a XVIII –a între cei mai remarcabili se află Tuthmes-Tutmosis I[2], în timpul căruia au fost întreprinse expediţii spre Sudan şi a fost instituit protectoratul egiptean asupra Syriei de Nord. Tutmosis I este primul faraon egiptean care trece Eufratul. Una dintre cele mai interesante şi controversate personalităţi a dinastiei a XVIII –a este regina *Hatshepsut*. Ea a fost soţia lui Tutmosis al II –a, lipsit de personalitate, reuşind să se impună între 1520-1483 î.Hr. dominându-l o perioadă de timp şi pe Tutmosis al III –a[3] în vremea minoratului său.

După moartea reginei, Tutmosis III a decretat *damnatio memoriae*. Îndată după moartea lui Hatshepsut şi preluarea puterii, Tutmosis al III –lea continuă expansiunea din vremea lui Tutmosis I, Egiptul atingând apogeul teritorial de la a patra cataractă a Nilului şi până la Amman. Documentele şi reliefurile monumentale îl înfăţişează ca pe un mare războinic ce îşi zdrobeşte toţi inamicii.

După aceste mari campanii militare intervine în istoria Egiptului o perioadă deosebit de interesantă, sub aspect religios, cultural. Este vorba despre reforma intreprinsă de faraonul Amenophis IV[4], care, în conflict cu preoţii zeului Ammon, declanşează ceea ce s-a numit *revoluţia amarniană*. Faraonul mută capitala şi o numeşte Aken-aton. Amenophis IV, o fiinţă sensibilă, s-a aplecat asupra reformei sale şi a neglijat organizarea şi expansiunea militară egipteană. Este tocmai perioada între care hittiţii indo-europeni se află sub conducerea celui mai mare rege al lor, *Shuppiluliuma*. În faţa expansiunii acestora, egiptenii pierd sudul Palestinei.

Revoluţia amarniană a provocat reacţii puternice în Egipt, coalizând mai multe forţe ostile faraonului, astfel încât reforma lui Amenophis al IV –lea nu a supravieţuit prea mult.

Al treilea succesor al său a fost înlăturat de generalul *Horemheb*, care pe la 1343 î.Hr. a întemeiat dinastia a XIX –lea numită şi *dinastia ramsidă*. În lista dianstiilor lui Manethon Horenheb este inserat însă în dinastia a XVIII –a, întemeietorul acestei dinastii fiind socotit Ramses I, succesorul lui Horemheb, dar având o domnie nesemnificativă.

În cadrul dinastiei a XIX –a, se ilustrează mai mulţi faraoni între care cel mai important este *Ramses al II –lea*. Bazele dinastiei a XIX –a au fost puse cu adevărat de către Sethi I[5]. Fiul lui, *Ramses al II –lea*, a fost un monarh energic, care a consolidat dinastia şi a recucerit sudul Plestinei, a purtat o grea bătălie cu hittiţii la Quadesh. În vremea sa, Noul Imperiu atinge apogeul, sub raportul organizatoric şi al consolidării generale.

Ramses al II -lea[6] a fost şi un mare constructor şi numele său a devenit foarte cunoscut prin aceste construcţii, dar şi prin restaurarea celor vechi, în ale căror inscripţii el se desemnează ca fondator.

---

[1] Pentru care *e. g.*, Wolf dă anii de domnie 1551-1520 î.Hr.
[2] 1530-1520 î.Hr.
[3] 1504-1450 î.Hr.
[4] 1372-1354 î.Hr.
[5] 1312-1301 î.Hr.
[6] 1301-1235 î.Hr.

Ramses al II –lea a fost însă şi un războinic, el continuând acţiunile tatălui său împotriva hittiţilor. În 1278 î.Hr., la Quadesh se desfăşoară o a doua bătălie cu hittiţii conduşi de către regele Muwatali. Izvoarele egiptene vorbesc de o victorie a faraonului, iar hittite de una a lor. Armatele hittite se pare însă că au câştigat bătălia, dezastrul total al armatei egiptene fiind împiedincat de vitejia personală a faraonului.

Oricum, succesorul lui Muwatali, Hattusili al III –lea convine cu Ramses II asupra *statu-quo*-ului, formalizat juridic într-un tratat încheiat între cele două puteri. Pentru întărirea acestor bune relaţii, Ramses II se va căsătorii cu o prinţesă hittită. Legătura e întărită şi prin corespondenţa dintre cele două regine.

Succesorul lui Ramses II, Merenptah[1] înregistrează o încercare a libienilor de a invada Egiptul, invazie respinsă de faraon.

Dinastia a XX –a este deschisă de faraonul Sethnaht care, pe la 1200 î.Hr., îl alungă pe palestinianul Iarson, care se stabilise în Egipt.

Un extraordinar eveniment demografic, etnic şi militar se înregistrează în timpul faraonului Ramses al III -lea[2]. Marea de faptă de glorie a acestuia este oprirea invaziei 'popoarelor mării', care încercau să intre în Egipt. Acest fenomen se integrează marilor mişcări etno-demografice prilejuite de invazia popoarelor indo-europene, eveniment cu implicaţii în istoria universală. În cursul acestor mişcări, pornite de la nordul Dunării, s-au înregistrat mişcări de populaţie în Italia, apoi sub aceaşi presiune, are loc şi mişcarea din nordul Helladei, a dorienilor. Aceste mişcări etno-demografice au afectat şi Asia prin deplasarea populaţiei thraco-frigiene din Europa în Asia, ceea ce a dus, se pare, la dispariţia Imperiului hittit, valul coborând pe litoralul Mediteranei, răsturnând toate structurile politico-statale din Syria şi Palestina şi apoi oprindu-se abia în Delta Nilului.

Faraonul Ramses al II –lea reuşeşte, după această victorie, să reinstaureze stăpânirea egipteană în Asia. Lui i-au urmat o serie de faraoni, tot cu numele de Ramses, până la al XI –lea. între anii 1168-1085 î.Hr. A fost o perioadă nefericită pentru Egipt, marcată de convulsii sociale, revolte, iar pe plan extern, de pierderea Asiei. Această situaţie confuză va genera disoluţia Noului Imperiu şi deschiderea celei de-*a treia perioade intermediare*.

Ea începe cu a XXI –a dinastie, care a durat până în 950 î.Hr. este oarecum impropriu să vorbim de cea de-a XXI –a dinastie, întrucât au fost guvernări paralele, ca şi în timpul primei perioade intermediare. Guvernarea faraonilor din nord – Egiptul de Jos – era dublată de guvernarea paralelă a preoţilor din sud. Această guvernare paralelă, care a durat 50 de ani, a fost instituită de către Herichor, marele preot al lui Ammon din Theba. În acest timp evoluţia situaţiei în cele două părţi ale Egiptului a fost diferită. Dacă în sud se desfăşurau lupte interne, în Egiptul de Jos se desfăşurau lupte victorioase împotriva filistinilor din Plestina, egiptenii ocupând câteva poziţii semnificative aici.

Unitatea este restaurată în timpul dinastiei XXII (950-823 î.Hr.) numită şi dinastia libiană fondată de către Sheshonk I (950-929 î.Hr.). Sheshonk a introdus o guvernare autoritară, tranformând pontificatul într-un apanaj regal, constituind o dinastie de mari preoţi dintre fiii sau nepoţii faraonilor. Sheshonk dezvoltă o politică externă activă, între altele el invadează Palestina şi jefuieşte Ierusalimul, ecourile domniei sale regăsindu-se în Vechiul Testament. După dispariţia lui Sheshonk se constituie o dinastie de mari preoţi.

Dinastiana libiană este urmată de a XXIII –a dinastie, care a gestionat o situaţie nefericită, respectiv începuturile expansiunii kuşite din Etiopia spre nord în Egipt şi în acelaşi timp divizarea Egiptului în două monarhii. A XXIV –a dinastie este fondată în Sais – 730 î.Hr. – de către Tefnath, ea durând până în 715 î.Hr. Cu aceasta ia sfârşit a treia perioadă intermediară.

[1] 1235-1224 î.Hr.

[2] 1184-1153 î.Hr.

Ea este urmată de ceea ce s-ar pute numi *Imperiul Ethiopian* (715-663 î.Hr.). aceasta este întemeiată de către Shabako (715-701 î.Hr.). Shabako întemeiază a XXV –a dinastie etiopiană, în care, de fapt, Egiptul îşi pierde identitatea, fiind anexat Sudanului., Shabako proclamându-se unic faraon de la Memoe la Mediterana. Domnia faraonilor de la a XXV –a dinastie este marcată de conflicte cu Noul Imperiu Assyrian, când regele Senacherib îi înfrânge pe egipteni. În timpul lui Taharko (689-664 î.Hr.) are loc înflorirea monarhiei kuşite, dar şi domnia lui este zguduită de bătăliile cu asirienii.

În 671 î.Hr. regele asirian Assarhadon cucereşte Memphis-ul şi îl instalează pe saitul Nechao I ca faraon. Cu doi ani mai târziu, Tahako recucereşte Memphis-ul. La rândul lui, Assurbanipal ocupă Delta şi capitale Theba în 667 î.Hr., iar trei ani mai târziu, în 664 î.Hr., succesorul lui Taharko recucereşte Delta şi îl ucide pe Nechao, ceea ce a provocat o nouă expediţie assyriană de represalii.

Sfârşitul Imperiului etiopian a dus la ceea ce se numeşte *Renaşterea saită*, care a durat între 663-525 î.Hr., fiind opera dinastiei a XXVI –a întemeiată de către *Psametic I* (663-609 î.Hr.). el şi-a ales Memphis drept capitală şi a început o acţiune energică de restaurare a măreţei şi vechiului Egipt. A alungat garnizoanele assyriene, apoi a eliberat Sudul de sub stăpânirea etiopienilor.

După restaurarea liniştii, Psametic a reorganizat regatul în *nome* ca pe vremea Ramsizilor. Pentru a întări regatul a utilizat rolul economic şi militar al minorităţilor străine, în acest context permiţând fondarea coloniei greceşti *Naukratis* şi utilizând serviciile mercenarilor greci. Pentru a putea consolida autoritatea centrală a controlat aristocraţia şi în acelaşi timp a reînviat teoria regelui divin, refăcând şi baza ideologică a instituţiei regale. Ocupat cu această activă şi complexă restaurare internă, Psametic I a desfăşurat o politică echilibrată şi activă, limitându-se în Sud la consolidarea frontierei, iar în Nord favorizând Assyria împotriva imperiului Noului Babilon.

Politica sa este urmată în linii mari, dar nu cu acelaşi succes de către *Nachao al II –lea* (609-594 î.Hr.). acesta a continua t aceaşi politică internă, ceea ce a dus la renaşterea economică, între alte acţiuni fiind demnă de menţionat refacerea canalului prin care un braţ al Nilului se vărsa în Marea Roşie.

Pe plan extern, Nechao nu a avut succes în expansiunea sa în Asia, fiind înfrânt în 605 î.Hr., se pare, la Karkemish, de către Nabucodorosor (Nabucodonosor) al II –lea. conflictul cu Babilonul se dezvoltă în timpul faraonului Apries (588-568 î.Hr.), care trimite flota egipteană în ajutorul oraşului Tyros, asediat de către babilonieni. Totodată, el intervine în ajutorul libienilor din Kyrene, angajaţi în luptă cu grecii.

Amosis (568-526 î.Hr.) îl detronează pe Apries. Amosis este ridicat pe tron de armată. În timpul său, se înregistrează apogeul puterii saite. El a reuşit să reziste lui Nabucodonosor şi a fost mai abil decât predecesorul său, reconciliindu-se chiar cu grecii din Kyrene. Tot el a cucerit, în 565 î.Hr., insula Cipru.

În timpul succesorului său, *Psametic al III –lea*, Egiptul a fost cucerit de către perşi. Dominaţia persană a durat între anii 525-404 î.Hr. (dinastia a XXVII –a). în timpul ultimelor dinastii egiptene – cele din timpul revoltelor antipersane – se perfecţionează administraţia, se încearcă revenirea la tradiţiile saite, se iau măsuri pentru dezvoltarea agriculturii, se încheie alianţe cu Cartagina şi cu Atena împotriva perşilor.

În 332 î.Hr., *Alexandru cel Mare* cucereşte Memphis-ul, iar în 331 î.Hr. întemeiază Alexandria, care va deveni capitala Egiptului hellenistic, întemeiat de către Ptolemaios al lui Lagos, unul dintre diadochii marelui cuceritor.

Instituţiile

Aşa cum se ştie, mai mult decât la alte popoare, vechii egipteni au avut noțiunea – şi instituția – *regalității divine*. Regele este născut din zei şi el însuşi este zeu. Regele este, după cum spun documentele, zeul perfect 'Horus'. La Heliopolis, este adorat ca Horus-Ra, iar la Theba ca Ammon-Ra.

Într-un binecunoscut text, Ramses al II –lea se adresează astfel tatălui său: 'Te odihneşti în lumea de jos ca Osiris, eu strălucesc ca Ra pentru popor, fiind ca Horus pe marele tron'.

Conceptul fundamental al regalității egiptene este acela că regele generează viața. Viața sa privată şi în general educația sa sunt toate marcate de această idee a regelui-zeu. El trebuie să exceleze în toate, el primeşte o educație fizică şi militară pentru a fi cel dintâi, dar nu primeşte educația unui general. Între funcțiile sale, un rol fundamental îl are *religia*. Regele nu are, ca în alte părți, calitatea de mare preot şi faptul acesta a dus la dezvoltarea unei teocrații, adică constituirea unei caste sacerdotale deosebit de puternice şi influente, care a pus mulți faraoni în dificultate, pentru ca Noul Imperiu să ia sfârşit tocmai prin pretențiile acestei teocrații, concretizate prin regiunea marelui preot Herichor în Egiptul de Sus. Alte funcții ale regelui erau: războiul, ordinea şi justiția.

Guvernarea şi administrația vechiului Egipt erau marcate de centralizare, determinată la rându-i de caracterul economiei. Guvernarea şi administrația vechiului Egipt îşi aveau sediul în palatul regal numit în texte 'marea casă': *Per āa* > *Pharao* > *Faraon*.

Evident că această centralizare a generat şi un aparat birocratic. Ordinile trebuiau transmise de către agenți car purtau nume metaforice: *'limba, ochii şi urechile faraonului'*. Această administrație era supravegheată de către un funcționar superior pe care istoricii moderni îl numesc cu un termen preluat din limba arabă: *vizir*, textele egiptene numindu-l *tati*. Având în vedere importanța Nubiei, ea era guvernată de un vice-rege. Vechiul Egipt era orgnizat în 40 de unități administrativ-teritoriale – *nome*, acestea având ca unitate fiscal-administrativă *satul*.

Resursele naturale

Aşa cum se ştie, Egiptul – ca şi astăzi – este lipsit de resurse minerale semnificative fiind silit să aducă din exterior: aur din Nubia, cupru din Siria – regiuni pe care le-a cucerit – fie lemnul de cedru din Liban. O foarte bună calitate avea piatra pe care au utilizat-o în construcții.

Punând în valoare Nilul, mai exact revărsările sale, vechii egipteni au dezvoltat o agricultură remarcabilă. Putem spune că datorită irigațiilor, au practicat o agricultură intensivă, în cadrul căreia ei cultivau: grâu, orz, legume, arbori fructiferi. Vechii egipteni au susținut de creşterea animalelor, calul fiind rezervat aristocrației.

Tot ei practicau cu măiestrie meşteşugurile. Acestea erau diverse şi, datorită specificului Egiptului, am putea spune că obişnuita diferenţă între meşteşugurile de lux şi cele comune capătă conotații speciale pe care le vom întâlni şi în alte regiuni ale Vechiului Orient. Aceste conotații sunt în legătură cu dezvoltarea pe lângă palat şi templu a unor meşteşuguri legate de neviole familiei regale şi aristocrației, dar şi ale cultului, astfel încât opera meşteşugarilor se tezaurizează.

Datorită uşurinței de a naviga pe Nil şi populației destul de numeroase, se poate constata un comerț interior foarte activ. În schimb, comerțul exterior este mult mai slab dezvoltat, întrucât el se practica mai cu seamă cu mărfuri de lux.

În evaluarea economiei vechului Egipt nu trebuie exclus factorul geografic, care aici a generat izolarea. Poziția geografică a Egiptului îngreuna contactele economice active. Istoricii introduc în discuție şi dezvoltarea unui sentiment al orgoliului, al superiorității civilizației

egiptene. Pe de altă parte, nu trebui exclusă nici ipoteza că Egiptul a ajuns prea devreme la civilizație sau mai exact mai repede la civilizație.

III Formle sociale şi politice

Societatea vechiului Egipt

Neîndoielnic, sclavajul era practicat în vechiul Egipt. Fără indoială izvorul cel mai sigur al sclaviei erau străinii care primeau nume egiptene. Nu este sigur dacă egiptenii puteau să ajungă sclavi. Este incert statul copiilor născuți din femeile sclave. Sclavii erau monopol de stat, ca urmare ai se aflau în număr redus în societatea egipteană, întrucât clasele de jos, spre deosebire se societatea greco-romană, nu aveau sclavi în proprietate, întrucât faptul acesta atrăgea bănuiala de jefuire a mormintelor, ocupație aspru pedepsită. Prin urmare, se poate spune că, sclavii nu constituiau în vechiul Egipt un tip social distinct.

Familia şi rolul femeii

Şi această problemă consttuie, potrivit lui A. Aymard, 'o zonă de obscuritate'. Este controversată şi problema existenței unei căsătorii consanguine, aşa cum am fi îndemnați să credem din exemplul mitic al căsătoriei dintre frații Osiris şi Isis. Ea, dacă s-a practicat, a avut o aplicare restrânsă şi în familia regală. Se pare că rolul femeii era egal cu al bărbatului, şi lucrul acesta implică faptul că ascendența maternă era egală în importanță cu ascendența patenă. Din texte, se poate vorbi de existența afecțiunii şi a tandreții dintre soț şi soție, ele conținând termenii de: 'iubita mea', 'iubitul meu' sau 'sora mea', 'fratele meu'. Vechii egipteni practicau poligamia, în măsura în care le-o permitea standardul economic. În orice

caz, înrândurile aristoctației acest lucru este sigur. Se ştie, astfel, că Ramses al II –lea a avut 160 de copii.

Căsătoria se încheia printr-un contract, care proteja drepturile femeii. Faptul că femeia nu era considerată o ființă inferioară, ca în alte civilizații, s-ar putea explica datorită împrejurării că egipteanul era prea ocupat de afacerile militare.

Unul dintre aspectele interesante ale societății vechiul Egipt este statutul copilului şi implicit problema demografică. În primul rând, egipteanul avea nevoie de un fiu pentru nevoile cultului. Când grecii au luat contact cu civilizația egipteană, ei au constatat cu uimire că egiptenii nu-şi 'expun' copiii, aşa cum era practica curentă.

Reprezentările artistice documentează afecțiunea şi tandrețea vechilor egipteni față de copii. De altfel, în vechiul Egipt orice naştere trebia declarată, pentru a putea coordona în acest fel măsurile de creştere a suprafețelor agricole şi pentru a asigura resursele.

Castele ereditare

Este de presupus că o administrație centralizată a fost ideea unei ierarhizări pe caste ereditare, aşa cum se va întâmpla ulterior în Imperiul Roman, când, pentru a asigura funcționarea fiscalității, Docletian şi Constantin au fixat pentru fiecare profesie exercitată, cu obligația de a o transmit şi fiului, interzicând, totodată, şi părăsirea locului de origine.

Tipurile sociale

Felahul constituia imensa majoritate a populației. În timpul Vechiului Imperiu, statutul său juridic era echivalent cu acela al sclavului. Ulterior, el devine – din punct de vedere juridic – un om liber, dar, practic, el rămâne un sclav. De fapt, nimic nu este mai străin Egiptului decât idealul de om liber.

Cu acest statut, felahul munceşte pe câmpurile palatului sau templelor fără a se preocupa de idee de libertate.

Această situație a felahului şi, în general a producătorului în Vechiul Orient, dar şi în alte civilizații, s-a încercat a se explica prin diferența formelor de proprietate şi a relațiilor sociale cunoscute de aceste cu cele din Hellada sau italo-romane. Acestea din urmă sunt explicate şi denumite ca fiind relații întemeiate pe existența *muncii servile*. În schimb, cele din Vechiul Orient n-au putut fi denumite în mod satisfăcător, deşi s-au propus mai multe serii de terminologii.

Cei mai mulți istorici din secolele XIX şi XX au definit aceste relații ca fiind de tip feudal iar istoricii marxişti sub influența lui Stalin, luând drept "turnesol" ponderea muncii servile în raporturile socio-economice, au propus denumirea de *sclavagism începător*. Denumirea este cel puțin nefirească, pentru că la nivel instituțional societățile Vechiului Orient nu sunt nişte societăți aflate la începutul statale, cum ar presupune încadrarea lor în sclavagismul începător. Recitindu-l pe Marx, filosofii, istoricii şi economiştii marxişti occidentali au descoperit mai multe lucrări din tinerețe ale acestuia. Aici Marx nu ajunsese la formularea celebrei lui scheme a succesiunii formațiunilor social-economice, fiecare cu propriul mod de producție: sclavagiste, feudale, capitaliste, aflându-se în dubiu în definirea specificului lumii orientale.

Cum aceasta, la nivelul cunoştințelor de atunci şi al instrumentului ştiințific, nu arătau a fi nici societăți primitive, dar nici de tipul Atena şi Roma, atunci Marx propune denumirea de *mod de producție asiatic*. Aceasta a fost reluată în formula *mod de producție tributar*. În câteva cuvinte, prin *mod de producție tributar* se înțelege o societate întemeiată pe un gen de relații, care nu cunoşteau proprietatea privată, ci numai *proprietatea colectivă a obştii,*

respectiv a *staului, în stăpânirea moanarhului*. Nu există sistemul exploatării individului, ci numai a comunității, exprimat printr-un ***tribut*** vărsat autorității centrale. În chipul acesta, membrii comunității s-au aflat, după expresia lui Marx, într-o 'allgemeine Sklaverei'[1].

În ce priveşte *meşteşugarul*, despre care aflăm câte ceva din *Satira meseriilor*, ştim că practica meseriile cele mai diverse şi că statutul său este aproape comparabil cu cel al felahilor. Foarte rar întâlnim în operele de artă numele autorilor acestora. Doar faraonul Amenophis al IV –lea favoriza promoția socială a sculptorului.

Soldatul are o origine socială umilă, ceea ce îi interzicea ascensiunea în grad. El primea un lot de pământ. De la Herodot se ştie că în perioada saită existau 310.000 de soldați, care aveau fiecare loturile de pământ – eretitare – de câte trei hectare. Un sfert dintre aceste loturi se aflau în Deltă. Cei care serveau în garda regală primeau un supliment de soldă.

Evident, *ofițerul* provine din rândul aristocrației, având un alt tratament şi alte drepturi decât soldatul de rând.

Preotul ocupă un loc eminent în societatea Vechiului Egipt. Cel mai important era marele preot al zeului Ammon. Preoții erau organizați într-o complicată ierarhie cu mai multe funcții, într-un serviciu complex destinat cultului.

Scribul era un personaj esențial pentru buna funcționare a administrației ți birocrației Vechiului Egipt, poziția sa fiind elocvent reliefată într-un text: 'scribul este cel care comandă'. Scribul constituia, astfel, coloana vertebrală a administrației, el fiind el fiind cel care ține socotela finanțelor statului, ale nomei şi până la cele ale palatului.

În ansamblul ei, societatea egipteană şi-a ppăstrat structurile de bază şi o vom vedea funcționând, cu mici modificări, şi sub stăpânii persani, macedo-helleni şi romano-bizantini. Este poate impropriu să vorbim de o imobilitate sicială şi la nivelul mentalităților, dar despre o continuitate se poate vorbi în mod incontestabil, de vreme ce egipteanul vedea în regii persani, în cei hellenici sau în împărații romani pe urmaşii vechilor faraoni.

Capitolul 2

MESOPOTAMIA

I Generalități
II Istorie politică
III Formele evoluției economice şi sociale
IV Arta şi religia

I Generalități

[1] Cf., în acest sens, dezbaterile din revista franceză *La Pensée*, începând cu anii 1963-1964.

Asia Occidentală, din care face parte şi Mesopotamia, se împarte în trei mari zone geografice: în Nord: oregiune de platouri şi mulți înalți – Anatolia, Armenia, Iran*;* în Centru: aşa zisa ‘semilună fertilă’ – Babilonia, Asiria, o parte a Syriei şi marele deşert arabic cu cele câteva oaze.

Climatul acestei regiuni este cald şi secetos. Populațiile de aici sunt de rasă albă caucaziană, aprținând celor două grupe rasiale: *dinarică* şi *mediteraneană*.

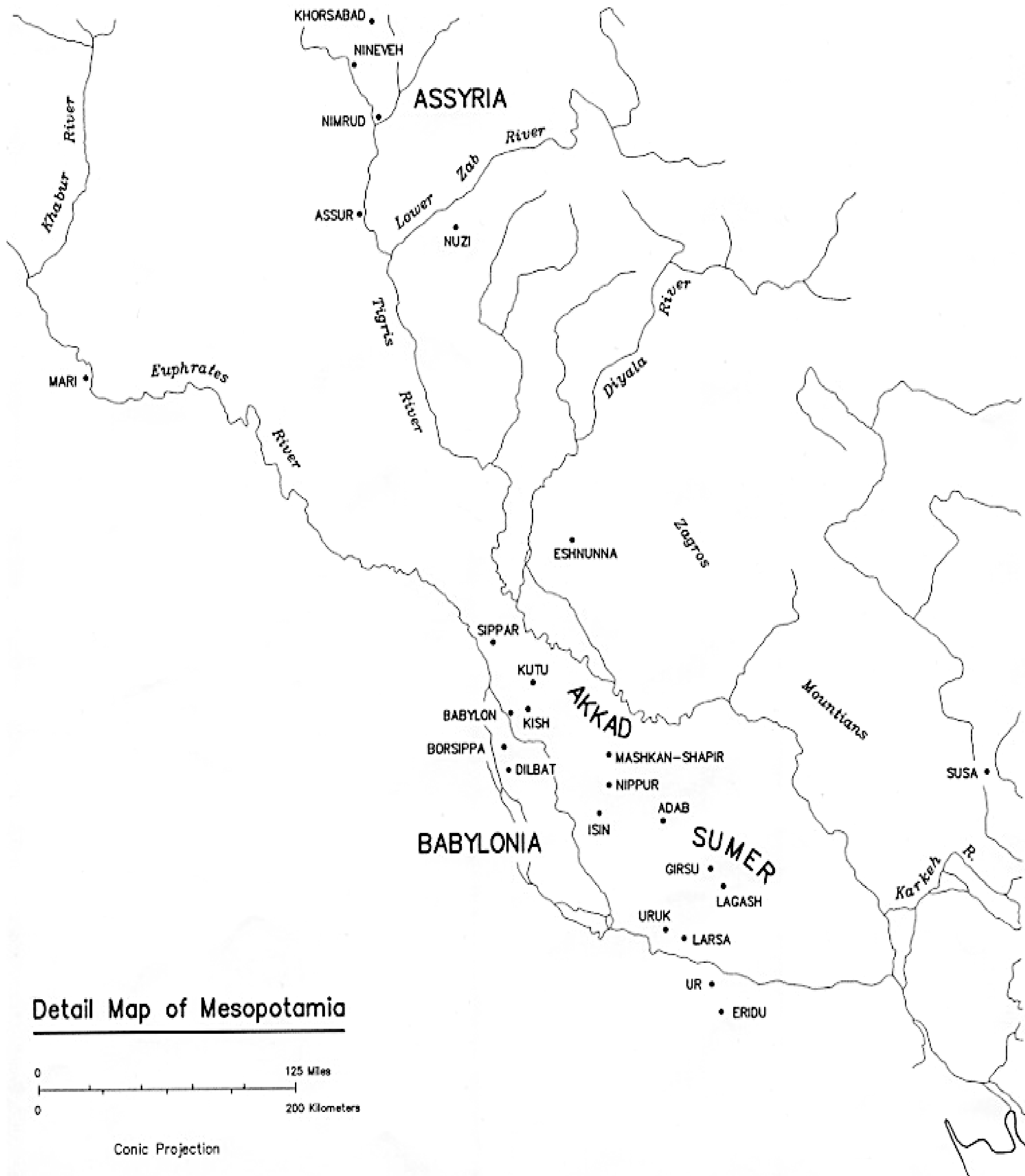
Se ştie că noțiunea de *Orient Apropiat* este încă subiest de controversă ştiințifică, ea incluzând Iranul dar excluzând Hellada, care ar putea face parte de aici din rațiuni culturale dar şi politice.

Varietatea geografică a Vechiului Orient explică evident şi o mare varietate culturală. Nu se poate vorbi de frontiere ale acestei arii. Ea este deschisă contactelor strânse cu toate regiunile din jur. Căile de contact sunt dintre cele mai diverse, *e. g.*, coloniile assyriene constituind stații pe drumul comercial spre Anatolia. Se poate spune despre Vechiul Orient – dar în primul rând despre Mesopotamia – că doar *geografic* a constituit o entitate coerentă, aici existând o seamă întreagă se sisteme economice, sociale şi politice succesive.

Izvoarele privitoare la istoria civilizațiilor din Mesopotamia sunt variate şi de o mare diversitate în ceea ce priveşte limba şi scrierile în care au fost redactate. Cum spuneam, aceasta este o trăsătură specifică mai cu seamă a istoriei Vechiului Orient. Izvoarele *primare* sunt alcătuite din liste de regi, care înaintează până la începutul mileniului II. Sunt apoi *Analele* al căror uz a fost introdus de către hittiți în mileniul II, care cuprind ştiri importante, privind şi istoria Mesopotamiei.

De asemenea, vom găsi informații utile şi în Vechiul Testamnet. De altfel, studierea Vechiului Testamnet va fi unul dintre impulsurile care va contribui la dezvoltarea studiilor privitoare la istoria Mesopotamiei.

De o importanță cu totul excepțională sunt 'arhivele' *sui-generis*, alcătuite din miile de tăblițe de lut ars pe care se găsesc nu numai însemnări contabile şi administrative, ci şi texte literare, texte care glorifică faptele regilor sau, cum este cazul în Babilonia, protocoalele prezicerilor asupra viitorului. Acetea erau păstrate şi depozitate în locuri special amenajate. Pe baza acestor arhive, care ies mereu la iveală pe măsura evoluției săpăturilor arheologice, a descifrării şi publicării lor, cunoştințele noastre despre istoria Mesopotamiei sporesc necontenit.

Cum spuneam, interesul pentru istoria statelor şi popoarelkr din Mesopotamia a fost deşteptat, întâi, de lectura Vechiului Testament, întrucât din tradiția literară greco-romană datele privitoare la aceasta sunt prea puțin relevante. Pe de altă parte, nici Vechiul Testament nu ilustrează decât puțin din această istorie, referindu-se, mai cu seamă, la ultimul segment al istoriei Mesopotamiei. Studiul aplicat Vechiului Testamnet s-a realizat, cum bine se ştie şi din punct de vedere filologic, în timpul Renaşterii şi Reformei când a fost realizată şi o nouă ediție a Bibliei.

Despre multe dintre civilizațiile din Mesopotamia nu s-a ştiut, o lungă perioadă de timp, decât ceea ce se poate citi în Biblie şi în măsura în care respectivele civilizații au venit în contact, paşnic ori violent, cu vechii evrei.

Statele şi popoarele din Mesopotamia au dispărut aproape fără urme în nisipurile locului. Abia săpăturile arheologice au scos la iveală cu adevărat această fascinantă istorie. Se poate spune că în perioada Reformei şi Renaşterii se naşte ***asyrologia***, adică disciplina care se ocupă cu studiul vechilor limbi şi scrieri şi. Implicit, cu istoria regiunilor de aici.

Denumirea de *assyrologie* era adecvată la acea vreme, când,inițial, marile descoperiri făcute îi priveau pe assyrieni şi babilonieni. Mai apoi au fost cunoscute şi alte civilizații din regiune. Aşa că putem vorbi de ***sumerologie*** ori de ***hittologie***.

Eforturile pentru descifrarea vechilor scrieri au început încă din perioada Renaşterii şi ele decurg, cum spuneam, din lectura critică a Bibliei întreprinsă de către umanişti, drumul fiind deschis de către Erasmus şi de savanții care i-au urmat.

Pe la 1754, este descifrată scrierea în care arau notate palrmeriana şi feniciana de către J.J. Barthélemy. Un impuls important asupra evoluției assyrologiei a fost dat de cercetările germanului G. Grotefend, care pe la 1802 începe să descifreze scrierea cuneiformă.

Primele săpături arheologice imortante au fost făcute de francezi şi englrzi. Aşa de exemplu, între 1833-1847, englezul *H.G. Rawlinson*, aflat în Iran, a copiat inscripțiile monumentale, inclusiv versiunea cuneiformă, de la *Behistun*, care onorau pe regele Dareios. Între anii 1842-1843, *P.E. Botta* a desfăşurat săpături la Ninive şi la Dour-Shakurin. Ele vor fi continuate între 1851-1853 de către *Victor Place*.

Scrierea cuneiformă va fi descifrată în paralel de către *Rawlinson, E. Hincks* şi *J. Oppert*.

Săpăturile întrpinse în anul 1877 de către francezul *E. de Sarzec* la *Tello (Lagash)* au dus la descoperirea surprinzătoare a civilizației sumeriene a mileniului III. Cum era şi de aşteptat, primele săpături-model înteprinse aici aparțin arheologilor germani. Astfel, *R. Koldewey* şi *W. Andrae* au săpat la Babilon şi, respectiv, Assur. Săpături de amploare, adică dezvelirea integrală a câte unei aşezări în fiecare regiune a Asiei Anterioare, au fost întreprinse de către americani. Astefel, arheologii de la Universitatea din Chicago au săpat sistematic câte o aşezare în fiecare regiune: *Megddo*, în Palestina; *Alishar*, în Anatolia; *Dour-Sharoukin*, în Assyria; *Eshnuna* şi *khafagjé*, în Babilonia şi *Persepolis* în Persia. Aceste săpături arheologice sunt continuate şi astăzi de către germani, americani, francezi, englezi şi polonezi[1].

Au început, de asemenea, să se dezvolte şcoli arheologice naționale în Irak, Turcia, Egipt, Israel ți Iran.

Marile excavații arheologice au scos la iveală nu numai impresionante monumente arheologice, care dau seamă nu numai la nivelul cunoştințelor de atunci, ci şi un mare număr de construcții, opere de artă dar mai cu seamă preționasele arhive.

În afara cestor arhive, care conțin un număr impresionant de texte, putem apela cu prdență la *tradiția literară secundară*. În afara Vechiului Testament, ne-a mai rămas în stare fragmentară opera unui preot babilonian, *Berosos* din secolele IV-III î.Hr. Acesta aredactat, în trei cărți, o *Babylonica*. Prima carte înfățişează geografia regiunii şi miturile osmogonice şi anthropogonice cunoscute de el. Cărțile a doua şi a treia conțin liste regale de la primii regi şi până la Alexandru cel Mare. Conform lui Berosos, listele sau mai bine zis dinastiile se împart în dinastii înainte de *Potop* şi după *Potop*.

Fără îndoială că o înțelegere cât de cât a istoriei neamurilor şi statelor din *Mesopotamia* trebui să țină seama şi de factorii geografici. Modul în care este structurat

---

[1] Ca de obicei, România nu a fost în stare să-şi fructifice şansa: lui Ceauşescu, deşi avea excelente relați cu Iranul şi țările arabe, nu i-a dat prin minte să constituie misiuni şi şcoli arheologice în aceste regiuni!

relieful ei, existența celor două fluvii *Tgru* şi *Eufrat*[1], care spre deosebire de Nil nu sunt aşa de blânde la inundații, au făcut ca în această regiune să se poată vorbi de un separatism,mediul natural favorizând izolarea, astfel încât coagulările urbane care au apărut acolo de vor transforma treptat în state distincte.

Despre întinsa literatură assyrologică, cel interesat îşi poate face o idee, fie şi consultând doar numeroasele lucrări traduse în limba română datorită activității cu totul remarcabile a Editurii Meridiane, în colecția *Bibleoteca de artă*: J. Deshayes, *Civilizațiile Vechiului Orient*, I-III, Bucureşti, 1975; S. Moscati, *Vechiile imperii semite*; idem, *Lumea fenicienilor*, etc. Trebuie, de asemenea, reamintit acelaşi C. Daniel, care a redactat două utile monografii despre vechile cuvilizații din Mesopotamia. Din bibliografia fundamentală nu pot lipsi: C.A.H.; P. Gerelli, *Le Proche-Orient asiatique*, Paris, 1969, etc. Cele ami noi lucrări sunt sintetizate de către A. Kuhrt, *The Ancient Near East*, I-II, Londra, 1995.

II Istoria politică

Mesopotamia este, de fapt, o expresie geografică care desemnează un spațiu natural, în cadrul căruia s-a dezvoltat o civilizație comună sau cu trăsături destul de apropiate. Chiar dacă există această ultimă caracteristică, trebuie, totuşi, accentuat că Mesopotamia nu desemnează şi un *singur stat*. Iar dacă aspirația spre unitate nu era atât de puternică ca în Egipt, unde fragmentarismul era socotit o catastrofă, explicația constă şi în faptul că recolta nu era atât de dependentă de irigații ca în valea Nilului.

În istoria Mesopotamiei se vorbeşte preponderent de oraşe-state sumeriene – Ur, Lagash, Uruk, etc., de oraşe-state semite – Akkad, Babilon, etc., care au ajuns să-şi extindă dominația în anumit regiuni sau chiar să creeze imperii universale.

De altfel, faptul se explică şi prin spațiul acesta geografic deschis tuturor influențelor. Fără îndoială că aceste caracteristici ale spațiului geografic ca şi starea resurselor nu au rămas fără consecințe asupra relațiilor internaționale ca şi al organizării politico-militare. Dacă abordăm istoria Mesopotamiei prin manifestări ideologice, constatăm o activitate manifestată a tendinței imperiale, prezentă, întrucât fiecare oraş-stat căuta să-şi supună vecinii.

Această manifestare în chiar compunerea titlului regal, care păstrează numele cetății, dar adăudându-i-se şi extensia 'regele țării'. *E. g.*, 'regele țării Sumer', sau 'regele Akkadului' ori 'regele Assurului'[2]. Trebuie menționate şi titlurile 'regele celor patru regiuni', adică Sumer, Akkad, Subartu şi Amurru, 'regele celor patru regiuni ale lumii'[3], dar şi cel de 'regele Universului', care este aproape de reprezentarea Cosmosului acelui timp, prin realizarea Imperiului assyrian în secolul al VIII –lea î.Hr.

Mesopotamia inferioară este baza de plecare a creațiilor imperiale, începând cu Sumerul, înlocuit de *semiții* lui Sargon, creatorul Akkadului, răsturnat apoi de sumerieni, care vor lăsa locul, definitiv, semiților: întâi din Babilon, apoi cei din Assyria. Numai că aceste imperii 'sufereau' de *efemeritate*, datorită particularismului funciar minau. Cu toate campaniile anuale de represalii, de o mare atrocitate, ele nu au reuțit să reziste multă vreme, rezultatul final fiind epuizarea forțelor lor şi favorizarea invadatorilor străini. Este interesant că aceştia – perşii şi macedonenii – vor reuşi să întemeieze construcții politice mai durabile.

[1] Care o mărginesc la răsărit şi respectiv, la apus. De aici, şi denumirea țării, *Mesopotamia*, adică *Țara dintre ape*, de către helleni.

[2] Trebuie reținut că ultimele două creează o anumită ambiguitate, dat fiind că, dacă Sumerul nu este un oraş-stat, acesta nu este şi cazul Akkadului şi al Assurului, care, inițial, denumeau oraşe-state pentru ca, apoi, să se extindă asupra unor întregi regiuni.

[3] Care ar putea fi pus în relație cu cele patru puncte cardinale, plecând de la parafaza 'de la Marea Inferioară la Marea Superioară'.

Aşa cum se ştie, prima civilizaţie şi primele coagulări politice din Mesopotamia au aparţinut *sumerienilor*, a căror origine este şi astăzi controversată, admiţându-se ipoteza că ei ar aparţine grupului etno-lingvistic *iafetit*, coborât din Caucaz. Cu toată această separaţie, ilustrată şi prin marele număr de oraşe-state, există o civilizaţie comună tuturor acestora, care iradiază şi în regiunile învecinate până la Assur.

Evident se pune problema, după studierea istoriei Egiptului, unde unitatea era aspirația cea mai puternică, dacă separatismul în Mesopotamia nu era socotit şi aici o catastrofă. Desigur că acest separatism care aducea fragmentarea nu a fost un lucru pozitiv, dar existența lui nu era atât de deplorată ca în Egipt. Pe de o parte, datorită caracterului etnic divers, sumerieni şi semiți de diferite neamuri, iar de cealaltă parte, cum spuneam deja, recolta în Mesopotamia nu era atât de dependentă de irigații ca în Egipt.

Desigur că starea resurselor, caracteristicile spațiilor geografice a avut consecințe însemnate în planul relațiilor internaionale datorită asigurării fluenței schimburilor comerciale pe marile căi de comunicație care traversau regiunea sau care o legau de regiunile învecinate de ubde aduceau cupru, lemn, etc. Securitatea acestor căi de comunicații era un lucru foarte important, cu atât mai mult cu cât, orincând, orice stat putea să le întrerupă. Aceste fapte au determinat şi o mai grabnică organizare politico-militară a comunităților din regiune, astfel încât aproape contemporan cu Egiptul, la pragul mileniilor V-IV î.Hr., se constata apariția primelor forme de organizare politică care în scurt timp vor lua forma oraşelor-state.

Instituțiile politice în Mesopotamia

Regalitatea

Oraşele-state din Mesopotamia, indiferent de etnicul creatorilor lor, sunt *monarhii*. Regalitatea va deveni din motive obiective, dintr-un *accident*, o instituție permanentă. Se pare că, inițial, ele aveau un regim republican, iar un istoric american a propus chiar formula '*democrație primitivă*'. Această ipoteză se întemeiază pe faptul că în coloniile asiriene din Kappadikia existau organe colective ale unui patriciat urban, nefiind exclusă nici existența unei adunpri a poporului.

Fiecare cetate aparținea unei anumite divinități care era adorată cu precădere în raport cu celelalte. Templul acestei divinități era mi important decât celelalte. Divinitatea inspira deciziile politice ale regelui şi, astfel, puterea monarhică era considerată de origine divină. În izvoare se întâlneşte frecvent expresia 'regalitatea a coborât din cer'.

La început suveranul nu poartă titlul de *rege*. El are alte titluri: *guvernator*, când este cumulată şi funcția de mare preot, *vicar*, *locotenent al divinității*. De exemplu, primii regi assyrieni, deşi îşi spun regi ai Universului, poată şi titlul de *vicar ai zeului Assur*. Multă vreme, zeii şi zeițele sunt numiți regi şi regine ai/ale cetăților.

Monarhia nu se laicizează, ea păstrându-şi un caracter teocratic. Monarhul este ales de divinitat care 'îl priveşte favorabil', 'pronunțându-i numele'. Astfel, încoronarea în Assyria se face nu la Ninive, capitala politică, ci la Assur, capitala sfântă. De asemenea, se ştie că în Sumer, oraşul sfânt era considerat Eridu, locul unde a coborât din cer regalitatea.

Regele assyrian Assurnazirpal al II -lea[1], deşi era fiu de rege, se prezintă ca fiind de origine modestă, un muntean: '*Tu, Ishtar, puternică stăpână a zeilor, tu m-ai ales cu privirea ochilor tăi, tu ai vrut să mă vezi domnind. Tu –ai luat din mijlocul munților. Tu mi-ai îcredințat sceptrul dreptății*'.

Pietatea este unul dintre atributele esențiale ale suveranului, care are importante datorii rituale. Regele este marele preot al zeului național. El îndeplineşte riturile de purificare, oferă sacrificii şi consultă oracolele. El supraveghează gestiunea templelor. 'La cererea zeului', numeşte sacerdoțiu din propria sa familie.

El are importante datorii morale. Textele vorbesc pretutindeni de preocuparea regelui pentru justiție, echitate, adevăr. Hamurappi primeşte codul său de legi de la zeul Shamash '*pentru a face să strălucească dreptatea în țară*'. Zeul face dreptate, iar oamenii nu-I înțeleg voința şi nu o pot judeca.

Regele nu este ca în Egipt un zeu. Sunt cu totul izolate acțiunile în cere vreun monarh este trecut în panteonul local. Este cunoscut un singur caz, al regelui Naram-Sin, regele Akkadului, un succesor al lui Sargon cel Bătrân, întemeietorul Akkadului, care poartă o coroană cu coarne, atribuit rezervat doar divinității. În Egipt, faraonul are un tată divin, e crescut de zeități şi este el însuşi un zeu, în vreme ce în Mesopotamia regele este numai un intermediar între zeu şi şi comunitatea sa. Regele este un talisman pentru supuşii lui, pe care îi protejează, asigurându-le bunăvoința zeilor.

Regele este, în primul rând, comandant militar, este şeful suprem al armatei, iar textele conțin numeroase glorificări ale faptelor sale personale de arme. Sunt cazuri excepționale în care regele nu comandă personal armata în campanii.

O dovadă a acestor prerogative este atenția acordată armatei de către statele din Mesopotamia. Astfel, cea mai redutabilă armată din Mesopotamia a fost armata assyriană a secolelor VIII-VII î.Hr., compusă din mai multe unități cu o forță de izbire nemaivăzută până atunci. Existau copuri de care de luptă trase de cai, cavalerie cuirasată, infanterie cuirasată, arcaşi, prăştiaşi, unități de genişti, un parc de maşini de asediu, assyrienii având şi o remarcabilă tehnică poliorketică. Această teribilă armată a fost înfrântă în cele din urmă de o cavalerie mai bună, care a reuțit să o epuizeze, cea medo-persană.

Recrutarea armatei se făcea pe mai multe căi. Astfel, Hamurappi a introdus obligativitatea serviciului militar, dar a apelat şi la profesionişti, care primeau un lot de

[1] Secolul IX î.Hr.

pământ ereditar. În Assyria obligativitatea serviciului militar a devenit şi mai strictă, iar instrucția militară era foarte severă. Pe de altă parte, Imperiul Noului Babilon recrutează mercenari greci, cei mai redutabili soldați ai vremii, aşa-numiții 'oameni de bronz'.

Administrația

Administrația tinde, din nevoi financiare şi militare, spre centralizare. Ea începe de fapt cu palatul regal, numit în texte şi *Casa*, care are intendenți şi titulari ai serviciilor domestice pentru a se extinde apoi la întregul regat sau imperiu. Existau, de asemenea, şi *Casa reginei* şi *Casa prințului moştenito*.

Inițial, s-a pus şi problema acomodării autorității regale cu autonomia oraşelor, care a fost bine rezolvată de către Hamurappi. Hamurappi a menținut 'în funcție' pe foştii regi, numindu-I guvernatori şi apoi 'rotindu-i' dintr-o cetate în alta. Regele va întreprinde un control riguros, nu numai prin agenții săi, dar şi printr-o corespondență activă. Arhivele au dat la iveală rapoarte, ordine, contraordine, de multe ori pentru fapte minore.

Preocuparea regelui pentru organizarea şi administrarea justiției a fost efectivă, fie şi dacă ne referim la codul lui Hamurappi, care nu este cel mai vechi cod din Mesopotamia, fiind precedat de cel al lui Lipit-Ishtar.

Deşi codul lui Hamurappi nu este un veritabil cod de legi, ci mai de grabă o culegere de spețe din diverse domenii – drept penal, drept civil, drept comercial – el reprezintă dovada elocventă atât a preocupării regelui pentru justiție şi buna funcționare a administrației, dar şi de nivelul de civilizație la care a ajuns Imperiul Babilonian atunci.

O asemenea administrație, impune a în necesar, şi exiența corp birocratic. Funcționarii erau retribuiți, ca şi militarii, cu un lot de pământ. Aparatul regal era foarte fastuos. *Marea casă* rivaliza în grandoare cu marele templu zeului. Există o etichetă foarte strictă, care făcea dificil accesul la rege. Poza regelui apare în toată maiestatea sa în scenele violente: în război, la vânătoare.

Sumerul şi Akkadul

Cronologia privind istoria sumero-akkadiană este extrem de controversată. Din listele dinastice, de după Potop, aflăm că 'regalitatea a coborât din cer la Kish'. Prima dianstie cuprinde 23 de regi, care ar fi domnit peste 20.000 de ani. A doua dinastie a durat 'doar' 2310 ani. Între regii acestei dinastii, care este dinastia din Uruk, s-ar fi numărat şi celebrul Ghilghamesh.

A treia dinastie, situată în timp după 2600 î.Hr., aparţine deja perioadei istorice. Este vorba despre prima dinastie din Ur, întemeiată de către regele Mes-anni-padda. Fiul acestuia, A-anni-padda a construit templul de la Ninhoursag de la actualul Tell-al-Obeid.

Lagash

Regii acestei cetăţi nu sunt înscrişi în listele regale. Al treilea rege, Eannatum, susţine că a cucerit cetăţile Ur şi Uruk. Evenimentul s-a produs undeva pe la 2400 î.Hr. Eannatum a atacat apoi Elamul[1], apoi cetatea Umma, cu care prilej va înălţa cunoscuta *Stelă a vulturilor*.

Lagash-ul cunoaşte şi activitatea unui reformator, regele Urukagina, care a dezvoltat cetatea, ea ajungând la cca. 36.000 de locuitori şi care a încercat să limiteze abuzulrile preoţilor şi funcţionarilor.

Umma

Regele Lugal-zaggizi a cucerit Ur şi Uruk, proclamându-se rege al Urukului şi cucerind teritoriul de la Golful Persic până la Marea Mediterană. Este de notat că deja Lugal-zaggizi va folosi în inscripţiile sale limbile sumeriană şi akkadiană, ceea ce dovedeşte existenţa unor vechi şi profunde infiltraţii semite în Mesopotamia.

Akkad

Infiltraţiile semite menţionate nu au rămas fără urmări în plan politic şi, astfel, se constată apariţia unei forţe care va porni din Akkad, un oraş-stat semit, aflat sub autoritatea lui Sargon[2], care a devenit o figură centrală a istoriei Mesopotamiei dintre anii 2584-2530 î.Hr. sau, potrivit unei alte cronologii, anii 2370-2320 î.Hr. Sargon a supus toate oraşele state sumeriene, şi-a întins stăpânirea până la Mediterana, iar în nord până în Anatolia. Dominaţia Akkad-lui durează câteva sute de ani.

Ea a fost înlăturată de 'dinastia lui Gutim', instituită în urma invaziei unor triburi de păstori numiţi ***guti***, înrudiţi cu elamiţii. Aceşti guti coboară pe la nivelul anului 2.190 î.Hr. din Munţii Zagros, jefuind Babilonia de la un capăt la altul.

În acest context, se produce aşa-numita 'renaştere sumeriană', în timpul căreia apare 'Imperiul' regilor din Ur. Sigur că este greu de spus dacă această renaştere sumeriană este o renaştere literară sau 'naţionalism'. Întemeietorul ei a fost, pare-se, regele Ur.-Namu, menţionat pe la 2050 î.Hr. El îşi ia titlul 'rege al Urului, Sumerului şi Akkadului'. Ur-Namu a refăcut ceatea Ur devastată, a reconstruit templul zeului Namar precum şi Zigguratul. A refăcut canalele de navigaţie şi irigaţie. Lui I se atribuie şi realizarea unui cod de legi, socotit a fi cel dintâi monument jurudic de acest gen.

Succesorii săi, Shoulgi, Bour-Sin, Ibbi-Sin, au contribuit şi ei la buna guvernare şi la administrarea eficientă a teritoriului stăpnit. Shoulgi a purtat şi titlul de 'regele celor patru ţinuturi'.

Este încă în discuţie statutul avut de Lagash. Nu este sigur dacă a fost sau nu un stat vasal. Din această perioadă este de reţinut guvernarea Lagash-lui de către *Gudéa*, care a contribuit la înflorirea culturală a cetăţii şi la organizarea şi întreţinerea de relaţii economice cu Syria, cu regiunile din preajma Golfului Persic şi ţinuturile din Zagros, de unde era adus cupru.

---

[1] Sud-vestul Iranului

[2] *Sharu-ken-sharu* = regele legitim.

Încă din timpul domniei lui Ibbi-Sin, pe la 1950 î.Hr., stăpânirea din Ur începe să se desfacă în mai multe centre de putere: Isin, Larsa, Uruk, Kish, Babilon, Assur. Titlul de 'rege al celor patru ținutiri' nu mai este purtat, dar important este însă titlul de 'rege al Urului', acesta înseamnă că, cel puțin teoretic, imperiul continuă să existe, având drept capitală cetatea Ur.

Pe acest fundal, completat de infiltrații semite continui, se desfăşoară lupte interne între Babilon, Elam şi Assyria, premergând epoca în care cele trei state vor avea în fruntea lor trei mari personalități contemporane: Hamurappi, Rim-Sin şi Shamsi-Adad I.

Babilon

Vechiul imperiu babilonian este o creație anterioară lui Hamurapp, prima dinastie din Babilon fiind menționată pe la 1830 î.Hr. Adevăratul imperiu este creat de Hamurappi[1]. El a moştenit de la cei cinci predecesori un teritoriu relativ restrâns pe valea Eufratului, pe care l-a extins apoi, până va avea ca frontiere Elamul şi Marea Mediterană.

Hamurappi a fost mai degrabă un diplomat decât militar, dar nu a fost un stăpânitor mai puțin eficient. A sezvoltat comerțul, relațiile economice, creând o anumită prosperitate în timpul său, ceea ce i-a permis şi dezvoltarea culturală, în timpul său fiind cunoscute şi desăvârşite vechile poeme ale Creației sau *Epopeea lui Ghilghames*.

Celebritatea i-a asigurat-o însă *codul de legi*. Acest cod al lui Hamurappi nu este un cod de legi propriu-zis aşa cum îl înțelegem noi astăzi, ci mai degrabă o colecție relativ sistematizată de spețe şi nu de principii juridice generale. Găsim aici elemente de drept privat, civil, penal, al familiei. Toate la un loc arată cât de complicată şi de riguroasă era administrația acelui timp.

Succesorul lui Hamurappi, Samsu-Iluna[2], a continuat activitatea tatălui său şi a dus mai departe specializarea monarhiei centralizate. Astfel, provinciile erau conduse de guvernatori, justiția de doi judecători regali, iar fiscalitatea de un şef al negustorilor. Cu toate eforturile sale, el nu a putut înlătura particularismul funciar, care a ajuns în ultimă instană la dispariția Imperiului.

Astfel, a fost posibil ca, pe la 1600 î.Hr., *kasiții*, un amestec de populații asianice şi indo-europene, venind tot din Munții Zagros ca şi guti, să se înstăpânească în Mesopotamia până pe la 1160 î.Hr. punând capăt şi încercărilor Assyriei de a deveni mare putere în această regiune, întârziindu-I ascensiunea câteva secole.

Eclipsa Babilonului va dura mai mult timp. Abia în secolul VII î.Hr., marea cetate va redeveni o mare putere. După moartea lui Assurbanipal în anul 631 î.Hr., Nabopalassar, 'regele ținutului de la mare' se proclamă în anul 625 î.Hr. regele Babilonului. Babilonul se va alia cu mezii şi, în 612 î.Hr., împreună vor reuşi să cucerească Ninive. Între 608-605 î.Hr. Imperiul Noului Babilon se consolidează, profitând de distrugerea Assyriei de către mnezii lui Kyaxares.

Apogeul nului Babilon a fost în vremea lui Nabucodonosor al II -lea[3]. babilonul va întreprinde o mare politică de expansiune, cucerind Palestina şi mutând o parte a polulație Ierusalimului, ecourile acestei 'captivități babilonice' găsindu-se în Vechiul Testament, în cartea lui Ezechiel.

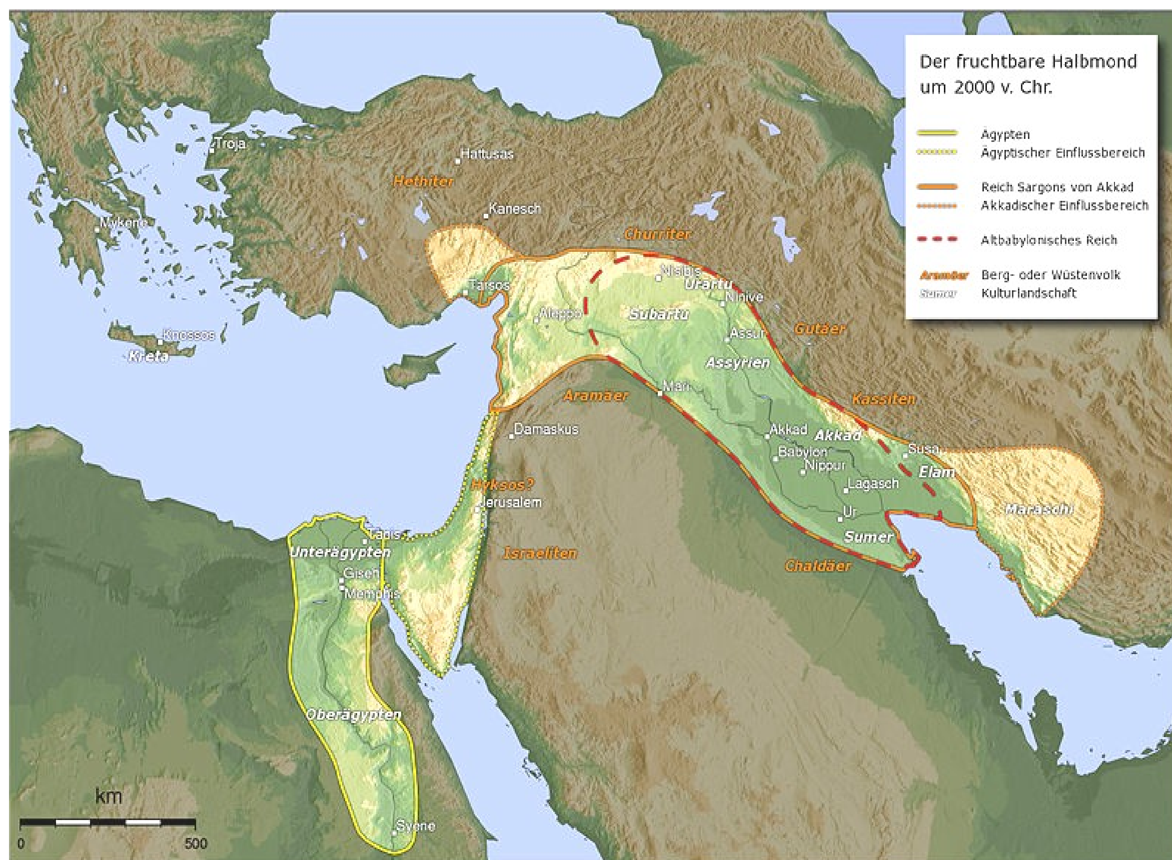
Nabucodonosor a fost un mare constructor, reconstruind Babilonul distrus de assyrieni. O parte a acestor impresionante construcții a putut fi văzută şi de Herodot, care a vizitat oraşul cu peste 100 de ani mai târziu. Ultimul rege babilonoian, Nabonid[4], şi-a văzut

---

[1] 1730-1685 î.Hr.
[2] 1685-1645 î.Hr.
[3] 625-562 î.Hr.
[4] 556-539 î.Hr.

imperiul dispărând sub loviturile perşilor lui Kyros cel Mare, care a cucerit Babilonul în 539 î.Hr.

Assyria

Vechiu imperiu assyrian este creația lui Shamsi-Adad I, contemporan cu Hamurappi menționat la 1770 î.Hr. Imperiul său cuprindea regiunile de pe cursurile mijlocii ale Tigrului şi Eufratului, atingând Libanul şi Zagrosul. Administrația era foarte bine pusă la punct, fiind împărțită în districte conduse de un administrator ajutat de un consiliu. A fost introdus serviciul poştal. Totul era supus unui control regal foarte sever.

Un fenomen important al expansiunii assyriene îl constituie coloniile aşezate în afara oraşelor din regiunea respectivă, erau strict organizate şi păstrau o strânsă legătură cu Assyria.

În jurul anului 1500 î.Hr., se constată o renaştere a Assyriei, dar care nu a fost însoțită şi de o expansiune semnificativă, fiindcă intențiile ei în acest sens se loveau de existența Imperiului hittit, cea mai mare putere militară din Asia Anterioară a acelui timp. Noul echilibru politic, creat atunci, se întemeia pe confruntarea dintre hittiți, pe de-o parte, şi egipteni pe de altă parte, care fie direct, fie prin state vasale controlau Palestina, Fenicia, până spre nordul acestor teritorii, unde se întâlneau cu hittiții.

Pe la 1365 î.Hr., regele Assurbanipal I reuşeşte să anexeze o parte a regatului Mittani, rău lovit de hittiți, iar în 1308 î.Hr. Adad-Nirari I supune întregul regat mittanian, profitând de dificultățile externe ale Imperiului de la Hattussa. Confruntările cu hittiții continuă şi, în anul 1243 î.Hr. Tukulti-Ninurta obține o victorie importantă împotriva aceste încă mari puteri în regiune.

Assyrienii continuă şi în secolul XI î.Hr. să se afirme ca un stat important, meritând a fi menționată activitatea regelui Tiglath-Palassar I, care după ce reuşit să apere frontierele

împotriva triburilor vecine, va întreprinde expediții spre Marea Mediterană, însoțite de obişnuitele atrocități assyriene.

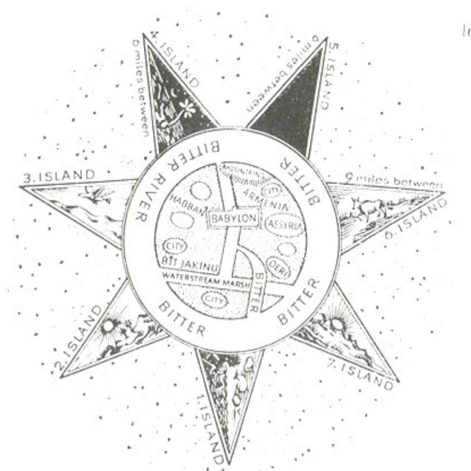
Pe la 1050 î.Hr., se înregistrează o slăbire a Assyriei şi a Babilonului, car evor fi jefuite de alte populații semite, *arameenii* şi *suteenii*, fapt care pune şi mai mult în evidență efemeritatea imperiilor din Mesopotamia.

Revenirea Assyriei se produce la sfârşitul secolului X î.Hr. şi la începutul celui următor, când pe tron se urcă un alt monarh important, Tukulti-Ninurta al II -lea[1]. în timpul lui Assyria devine centrul unui imperiu. El promovează politica de jaf şi impunere a tributului populației supuse.

Dintre monarhii cei mai importanți de până în 605 î.Hr., când Assyria dispare, trebuie amintit regele Sargon al II -lea[2], care a dus Assyria la apogeul ei, învecinându-se la nord cu Urartul, la est cu Elanul şi la sud cu Egiptul.

Succesorii săi, Senacherib[3], Assarhadon[4] şi Assurbanipal[5] au continuat aceeaşi politică expansionistă activă, ultimii doi reuşind chiar să supună şi egiptul.

Tăbliță de lut babiloniană din secolul VI î.Hr.

III

Formele evoluției economice şi sociale

Palatul

Şi în Mesopotamia, palatul este centrul activității politice şi al celei economice. Aici se concentrază veniturile statului. În felul său, palatul constituie un microcosmos în cadrul căruia se regăseşte întreaga societate. *Marea casă* constituie o lume aparte legată de suveran prin legături speciale. În jurul palatului se află un grup social numeros, foarte divers în ceea ce

[1] 888 î.Hr.
[2] 721-705 î.Hr.
[3] 705-681 î.Hr.
[4] 681-669 î.Hr.
[5] 669-631 î.Hr.

priveşte compoziţia sa profesională, grup condus de un intendent. Se aflau lucrători de toate profesiile: scribi, servitori domestici, negustori, agricultori, păstori, paznici ai depozitelor şi magaziilor.

Palatul şi domeniul regal reprezintă o vastă întreprindere economică, pe care se întemeiază puterea materială a suveranului. Teoretic, întreaga suprafaţă a statului este la dispoziţia monarhului. Din domeniul regal, care e de fapt fondul funciar al ţării, se crează apanaje pentru regină şi prinţ, loturile pentru soldaţii profesionişti şi funcţionari.

Există o confuzie între domeniul regal şi stat. depozitele sunt comune, primind veniturile domeniului regal şi ale statului. Dreptul de proprietate privată există, dar este nereglementat, deosebit de lax, şi nimeni nu poate invoca un drept de proprietate în defavoarea monarhului.

Aristocraţia primeşte domenii, le administrează, le poate lăsa chiar moştenire. Dar, în principiu, aceste alocaţii sunt făcute cu titlu personal, revocabile oricând.

Templul

Templele existau în număr mare, fapt care arată puterea lor în economia ţării. Templul reprezintă, pe lângă palat, un alt element esenţial al economiei acestor state. Astfel, Lagash avea în mileniul III î.Hr. aprope 50 de sanctuare. Ca şi palatul, templul este o lume *sui-generis* în care sunt reprezentate toate clasele sociale. Există un personal ce ţine strict de serviciul religios, aşa-zişii *iniţiaţi*. Între aceştia se găseau numeroşi meşteri, fie pentru diverse lucrări de construcţie, inclusiv brutarul, care cocea pâinea zeului.

Există şi o lume a neiniţiaţilor. Toţi aceştia trăiesc sub autoritatea marelui preot sau a marii preotese. Ei trăiesc în serviciul zeului şi din venitul zeului. Mare parte din acest personal are propriile averi, independent de templu. Uneori, chiar şi meşterii puteau lucra pentru public. Este interesant că demnităţile sacerdotale, fiind renumerate, sunt considerate ca un *beneficiu*, iar regalitatea le acordă pe o durată determinată, uneori chiar pe fracţiuni de zile.

Domeniile templului sunt împărţite în loturi sau arendate. Altele sunt exploatate direct. Templul are propriile mijloace de mânuire a banilor. Este important de subliniat că, în acelaşi timp, au şi rol caritabil. Ele acordau împrumuturi cu dobândă mică, împrmutau grâu fără dobândă, răscumpărau soldaţii captivi, ajutau sclavii să se elibereze, toate acestea întrucât templul gestionează bunurile zeului conform voinţei acestuia de caritate.

În ceea ce priveşte intervenţia statului în economie, aceasta este activă, dar nu ca în Egipt. Hamurappi va fixa cuantumul salariilor şi al preţurior. Pământul este cadastrat şi înregistrat, iar săparea şi exploatarea canalelor de irigat e precis reglementată.

Din acelaşi cod al lui Hamurappi şi din analiza tăbliţelor din arhivele descoperite ne putem face o idee despre statutul meşteşugarilor şi negustorilor, despre existenţa locaţiei, a gajului, a cauţiunii, a contractului mai cu seamă. Ştim câte ceva despre mecanismul afacerilor. De exemplu, produsele agricole se împrumutau cu o dobândă de 33,33% pe an. Argintul se împrumuta cu dobânda de 20% pe an. Templul împrumuta argint cu 1,16% dobândă pe an.

Societatea

Din codul lui Hamurappi pot fi extrase indicaţii privitoare la societatea mesopotamiană. Codul menţionează 'omul', care e omul liber. Îl menţionează pe subaltern, inferior, sub expresiile 'cel care se prosternă', 'omul mic'.

Menţionează şi sclavul. Este interesant că acest cod recunoaşte valoarea economică a sclavului, pentru că pedepsele date pentru delicte minore nu urmăreau uciderea acestora. Cel

mai adesea li se tăia o ureche. Sclavul e considerat un bun mobiliar şi este însemnat cu semne particulare.

Subalternul reprezintă clasa intermediară. E dificil de stabilit exact originea sa. Trebuie precizat că în codul lui Hamurappi recompensele şi pedepsele sunt în funcție de statutul social al respectivilor.

Deşi a fost în cele din urmă supusă de perşi şi greco-macedoneni, Mesopotamia nu a dispărut din istorie, influențele culturii şi civilizației sale rămânând puternice, mai cu seamă că perşii au fost în general toleranți, iar filosofia ioniană datorează datorează mult contactului cu ceea ce au creat popoarele din Mesopotamia.

Capitolul 3
IMPERIUL HITTIT

I Generalități
II Istorie politică
III Economie şi societate

I Generalități

Nucleul statului hittit a apărut în Anatolia, având capitala la Hattussa,actualul

Bogazköy, în Anatolia. Dacă despre alte popoare şi state se mai ştia ceva fie datorită tradiției literare greco-romane, ori Vechiului Testament, dacă egiptologia şi assyrologia erau deja discipline ştiințifice constituite încă în secolul XIX, hittiții au venit la cunoştința lumii savante abia la începutul secolului XX.

Singura mențiune despre hittiți în tradiția literară se găseşte în Vechiul Teastamnet, mai cu seamă în Cartea Regilor, unde există mențiunea că Solomon, fiul regelui David, a avut drept mamă pe soția unui ofițer numit *Urie hititul*. Alte mențiuni se mai află tot în Vechiul Testament în legătură cu hittiții aşezați în nordul Palestinei, ca sedentari şi cultivatori de pământ. Desigur că această mențiune a fost cunoscută de foarte multă vreme. Savanții Renaşterii, ai secolelor XIX-XX au considerat că e vorba de o mențiune nesemnificativă, considerând etniconul lui Urie drept o coruptetă.

Mențiunea hittiților, însă, în textele din Egipt şi din Mesopotamia nu au adus nici ele prea multă lumină. Descoperirile întâmplătoare de tăblițe, redactate în hittită, au fost făcute, dar aceste texte notate în cuneiformă nu au putut fi descifrate. Eforturile au fost încununate de

succes când savantul ceh, dar de şcoală vieneză, B. Hrozny, a reuşit în timpul primului război mondial să descifreze tăbliţele notate în cuneiformă, descoperite la Bogazköy.

Hrozny a avut ideea fericită să încerce să descifreze tăbliţele prin indo-europeană şi atunci enigma a fost dezlegată. Descoperirea lui Hrozny, cu toate imperfecţiunile ei iniţiale, a dus repede la constituirea unei alte discipline, *hittologia*. De acum şi celălalt centru de putere din Orientul Apropiat, aflat în competiţie cu Babilonul şi Assyria şi Egiptul, Imperiul Hittit a început să se dezvăluie în urma eforturilor susţinute de descifrare a arhivelor de la Bogazköy, de interpretare a monumentelor scoase la iveală de săpăturile arheologice.

Iuvoarele

După descifrarea de către Hrozny a primelor tăbliţe, după ce studiile ulterioare au constituit o gramatică a limbii hittite, descifrarea şi publicarea tăbşiţelor din arhivele de la Bogazköy a continuat în ritm susţinut, şi informaţia despre hittiţi se întemeiază acum pe izvoare primare. Principalele texte hittite se găsesc în următoarele culegeri de documente: E. Laroche, *Catalogue des textes* hittites RHA, 14/58 (1956) 33-38; J. Friedrichs, *staatsverträge der Hatti-Reiches*, I-II (Mitteil. d. Vorder-Ägyptischen Gesellschaft) 31 (1926); 34 (1930); idem, *Die hethitischen Gesetze,* Leiden, 1959; idem, *Die Entzifferung verschollener Schriften und Sprachen*, Berlin, 1966.

Bibiliografie: E. Cavaignac, *Les Hithites*, Paris, 1950; O.R. Gurney, *The Hittits*, Londra, 1966; M. Riemschneider, *Lumea hittiţilor*, Bucureşti, 1967; A. Kuhrt, *The Ancient Near East*, I-II, Londra, 1995 etc.

II Istorie politică

Istoria politică a hittiţilor s-ar putea împărţi în trei perioade:

Vechiul Regat (1650-1500 î.Hr.); Regatul de Mijloc (1500-1400 î.Hr.) – o perioadă neclară datorită absenţei aproape totale a documentelor; *Imperiul Hittit (cca. 1400-1200 î.Hr.).*

Trebuie spus că, la fel ca şi în cazul altor regiuni şi etnii, problemele legate de venirea în Anatolia a hittiţilor, originea etnică a tuturor elementelor care au concurat la apariţia regatului hittit, ca să nu mai vorbim de cronologie, sunt cu totul controversate.

Fără îndoială că hittiţii au fost indo-europeni, dar s-a constatat că nici unul din numele regilor lor nu este un nume indo-european. Este destul de obscură maniera în care ai au apărut în Anatolia. Nu se poate stabili exact nici perioada venirii lor aici şi modul în care ei s-au impus protohittiţilor.

Informaţiile privitoare la regii Vechiului Regat se găsesc în celebrul rescript al regeluiTelepinu emis la 1500 î.Hr. Din acest rescript, ca şi din câteva texte găsite pe tăbliţele de la Bogazköy, se poate reconstituii următoarea succesiune a evenimentelor şi a monarhilor: aşezaţi în Anatolia, probabil prin secolul XIX î.Hr., hittiţii constituiau mici unităţi politice, care vor fi unificate de către un rege Anitta conform unui text de la Bogazköy. La o dată care

nu poate fi precizată, s-a propus totuşi anul 1600 î.Hr., s-a aflat în fruntea regatului un oarecare *Labarna*. În timpul acestuia, care a domnit aproape 30 de ani, se pare că Vechiul Regat îngloba o parte a Anatoliei centrale. Pe de altă parte, se presupune că Labarna nu ar fi desemnat un personaj real, ci ar fi un titlu sau ar fi devenit datorită prestigiului acestui întemeietor un *titlu regal*.

Primul rege cunoscut ca atare şi gur atestat potrivit rescriptului lui Telepinu, este *Hattusili I*, care a domnit, probabil, între anii 1650-1620 î.Hr. Se ştie că Hattusili I a întreprins mai multe campanii în Syria, apoi împotriva hurriților aflați undeva în nordul Mesopotamiei şi împotriva regiunii Arzava în sud-estul Asiei Mici.

Succesorul său a fost regele *Mursili I* (1620-1590 î.Hr.), care a fost un mare războinic, în timpul său armatele hittite întreprinzând campanii foarte lungi şi primejdioase. Între altele, după ce îi înfrânge pe huruți, apoi Alalah, reuşind în 1.595 î.Hr. să cucerească Babilonul pe care îl lasă însă kassiților, el retrăgându-se. La moartea lui Mursili I, în 1590, se produc mari tulburări, regele fiind asesinat de cumnatul său Hantili.

Se deschidea, astfel, perioada cea mai tulbure din istoria hittită, când puterea centrală nu mai are niciun fel de autoritate iar marile familii îşi dispută puterea, dificultățile sporind prin atacurile hurriților şi ale triburilor muntene *Gasgas*.

Acestei situații îi pune capăt regele *Telepinu* (1525-1500 î.Hr.). Domnia acestuia marchează un punct important în istoria hittită, el încercând să fixeze în primul rând regulile succesiunii la tron. El a emis un edict care conținea următoarele reguli privind succesiunea la tronul statului hittit: *Regelui defunct îi urmau la tron un prinț de prim rang; dacă nu exista un prinț de prim rang, urma un prinț de rangul al doilea; în cazul în care nu exista nici un prinț de rangul I sau II avea dreptul la tron soțul unei prințese de primul rang*.

Unii istorici au văzut în rescriptul lui Telepinu argumentul pentru o interpretare socială în sensul impunerii preeminenței succesiunii patriliniare față de cea matriliniară. Telepinu a încercat să impună un organism care să pondereze exercitarea puterilor în stat şi anume el a repus în vigoare o veche instituție – *pankus* – care se pare că desemna adunarea bărbaților înarmați. Telepinu, lărgind atribuțile *pankus*-lui a încercat să facă din el alementul de bază al regimului. Reformele sale nu au o viață prea lungă deoarece în timpul lui pankus-ul va dispărea, iar regulile vor fi încălcate de Hattusili III.

Secolul care a urmat domniei lui Telepinu este destul de incert. Regatul Hatti este atacat din toate părțile, până acolo încât triburile Gasgas au ocupat capitala Hattusa. Acestei situații îi pune capăt cel mai mare dintre regii hittiți, fiul regelui Tuthaliya III, *Suppiluliuma*.

Suppiluliuma (1385-1346 î.Hr.) a fost adus la tron de către armată, datorită calităților militare excepționale, prin asasinarea moştenitorului prezumtiv. Privitor la originea lui s-a ajuns la ideea că el a fost de origine hurrită, întrucât *Thuthalya I* şi *Armuwanda I* (cca. 1450-1400 î.Hr.) erau căsătoriți cu prințese care purtau nume hurrite.

În momentul în care Suppiluliuma I a urcat pe tron, regatul hittit suportase importante transformări. Spiritul hittit mai mult sacerdotal evoluează devenind mai mult războinic. Monarhia tinde a deveni absolutistă, luând o formă teocratică precum alte monarhii orientale. Între influențele exercitate asupra hittiților se detaşează cele egiptene dar mai cu seamă cele hurrite de al care hittiții adoptă nu numai elemente de tehnică, de civilizație precum carul de luptă[1], dar şi panteonului hittit şi ritulal prezintă accente hurrite. De la asiro-babilonieni, hittiții vor prelua scrierea cuneiformă.

Odată urcat pe tron, Suppiluliuma va începe o serie întreagă de campanii îndreptate către toate punctele cardianle. Astfel, el va ataca în răsărit, supunând țara *Azzi* (Hayasa), pe cursul superior al Eufratului, regele acestei țări, Hukkana, fiind silit să semneze un tratat cu hittiții. În nord, triburile Gasgas nu au fost niciodată definitiv înfrânte. Nici Suppiluliuma nu a reuşit acest lucru, el încercând doar să limiteze atacurile lor prin constituirea de puncte

[1] Un hurrit, Kikkuli, redactează un tratat consacrat dresajului cailor pentru carul de luptă.

fortificate pentru a le îngreuna atacul. În vest, Suppiluliuma se îndreaptă împotriva ţării *Arzawa* al cărei rege încheiase cu Amenophis al III –lea un tratat de egalitate. Hittiții îl înfrâng, silindu-l să recunoască suveranitatea hittiților.

După 1365 î.Hr., Suppiluliuma începe o serie întreagă de războaie în Syria: trei la număr. Primul a fost îndreptat împotriva regatului Mitanni, lovitura fiind atât de fulgerătoare, încât regele Tushratta nu a putut să facă nimic. Suppiluliuma I se putea glorifica într-un text cu următoarele fapte: "*Am jefuit ținutul acestui fluviu (Eufrat), iar Libanul a devenit granița regatului meu*".

După această victorie, mulți dintre regii din regiune i se supun lui Suppiluliuma, precum cei din Alalah, Urarit. De notat că ultimul a întreținut mai departe relații cu Egiptul.

Ca şi alte campanii, nici acest război nu a rezolvat definitiv problema syriană pentru hittiți şi nici nu a dus la la distrugerea regatului Mitanni. A fost nevoie de un al doilea război , întrucât Tushratta şi-a adunat noi aliați împotriva hittiților. Şi de această dată lovitura a fost fulgerătoare, iar efectele victoriei au fost şi mai importante, pentru că cei mai mulți dintre prinții din regiune se supun hittiților, zdruncinând aici stăpânirea egipteană. Cel de-al doilea război syrian duce armatele hittite şi mai în sud, până la Qadesh.

În acest context se produce un eveniment politico-diplomatic semnificativ. Văduva faraonului tutankhammon îi cere lui Suppiluliuma I ca soț un prinț hittit, pentru a obține astfel alianța puternicului Iperiu şi a rezista adversarilor interni.

În urma victoriei de la Qadesh, Suppiluliuma va reuşi să-şi consolideze stăpânirea în regiune, fiul său Telepinu devenind rege al Alep-lui, iar un alt fiu, Piayssili devenind rege la Karkemish.

În acest timp, Tushratta este asasinat, iar *Mattiwaza*, fiul său fugar, cere ajutor hittiților. El se va căsători cu o fiică a lui Suppiluliuma, care îi dă ajutor militar, plănuind să transforme jumătatea neocupată din Mitanni într-un stat tampon în fața Assyriei reânviate.

În 1346 î.Hr., Suppiluliuma I moare şi, cu tot prestigiul său extraordinar, lasă o moştenire foarte dificilă. Absorbit de campaniile sale, el a neglijat politica internă şi a comis chiar gravul sacrilegiu, în ochii hitiților, de a neglija datoriile religioase ale regelui. Pe de altă pare, administrarea regatelor ocupate a fost inabilă, prin tratarea necorespunzătoare a supuşilor şi chiar a unor regi aliați. Vor izbucni revolte în toate ținuturile supuse: Mitanni, Arzawa. Triburile Gasgas îşi reiau jafurile.

Succesorul său, *Mursili al II –lea* (1345-1315 î.Hr.) a avut nevoie de 10 ani de eforturi militare pentru a restabili situația. Doi ani i-au trebuit pentru a-i respinge pe Gasgas, alți doi pentru a readuce la ascultare Arzawa; a trebuit să se desfăşoare mari eforturi pentru a restabili echilibrul pe Eufrat. Aceasta nu a pus capăt problemelor sale, pentru că cele două frontire fierbinți nu au linişte. Din nou triburile Gasgas atacă, iar în Syria a ajuns la confruntare cu Assyria. Mursili II va aşeza regi hittiți în Karkemish şi Alep, iar în Ugarit din vechea dinastie care ia rămas fidelă.

Aceleaşi probleme le va avea şi fiul său *Muwatalli* (1315-1295 î.Hr.), a cărui domnie o cunoaştem relativ satisfăcător din autobiografia fratelui său, viitorul Hatusili al III –lea.

Triburile Gasgas atacă iarăşi, silindu-l pe Muwatalli să mute capitala din Țara de Sus, de la Hatussa, la Dattassa, în Țara de Jos. Timp de 10 ani, aceste triburi Gasgas devastează Țara de Sus, condusă pe atunci de fratele regelui, Hatussili. Cu mari dificultăți, Hatussili va reuşi să învingă triburile Gasgas, readucând liniştea şi mutarea capitalei.

Între timp, Muwatalli a reuşit să aducă şi Arzawa, militar şi diplomatic, sub ascultare. Teritoriile nordice sunt reorganizate, repopulate, un rol important în această acțiune jucând acelaşi Hatussili. Hittiții organizează aici un adevărat *limes*, Hatussili fiind numit regele Hakpissei.

Cel mai important segment al domniei lui Muwatalli îl constituie războiul cu Egiptul. Aşa cum se ştie, dinastia a XIX –a egipteană revine asupra afacerilor din Syria. Sethi I

întreprinde o expediţie până la Qadesh, care era graniţa lui Amurru (Syria), aflată sub influenţa lui Suppiluliuma. Ramses II, profitând de dificultăţile hittiţilor, reuşeşte pe la 1.304 î.Hr. să restabilească influenţa egipteană în Amurru.

Reacţia hittită n-a întârziat. Muwatalli a mobilizat 3500 care de luptă şi 35.000 infanterişti, înaintând în Fenicia. Ramses II este luat prin surprindere şi, cu toată bravura sa personală, perde bătălia de la Qadesh, în urma căreia Amurru revine sub influenţă hittită. Întreaga regiune de la nord de Qadesh este reorganizată de Muwatalli, care-şi consolidează dominaţia în regiune.

Relaţiile cu Assyria sunt încordate, assyrienii profitând de războiul lui Muwatalli cu egiptenii pentru a înainta spre vest, supunând şi unii dintre regii de sub influenţa hittită şi silindu-i să plătească tribut. Nu este clar dacă Muwatalli a pierdut sau nu regatul Mitanni în faţa assyrienilor.

Lui Muwatalli îi urmează la tron fiul său, *Urhi-Teshub*, care a domnit sub numele de *Mursili al III –lea* (1295-1289 î.Hr.). El va fi detronat de unchiul său, Hatussili, care pentru a-şi justifica această gravă încălcare a regulilor de succesiune fixate de Telepinu, a scris o autobiografie în care arată că a trebuit să acţioneze din necesitate.

Hatussili III (1289-1265 î.Hr.), care şi-a vădit meritele militare în timpul domniei fratelui său, s-a manifestat în calitatea sa de rege, mai cu seamă ca diplomat. Cea mai cunoscută acţiune a sa este al treilea tratat hittito-egiptean. Condiţiile tratatului privesc o alianţă defensivă reciprocă, renunţarea la agresiune, menţinerea succesiunii legitime la tron; extrădarea fugarilor, *statu-quo*-ul teritorial. Arhivele menţionează un schimb epistolsr activ înte Hatussili şi Ramses al II –lea şi între reginele Puduhepa şi, respectiv, Nerepta. În 1271 î.Hr., o fiică a lui Hatussili al III –lea se va căsători cu Ramses al II –lea.

Relaiile hittiţilor cu Assyria rămân încordate, dar relativ paşnice. Hatussili duce tratative cu Babilonul pentru o alianţă împotriva lui Adad-Nirari. Cu toate acestea, assyrienii nu pot fi implicaţi, şi după 1274 î.Hr., Salmanasar ocupă teritoriul de la est de Eufrat.

Succesorii lui Hatussili III, *Tuthaliya al IV –lea* (1265-1225 î.Hr.), *Arnuwanda al III –lea* (1225-1215 î.Hr.), au menţinut, în linii mari, Imperiul hittit în toată puterea sa.

Ultimul rege hittit menţionat este *Suppiluliuma al II –lea*, care începe să domnească în 1215 î.Hr. Nu ştim când îşi încheie domnia, întrucât Imperiul hittit a dispărut din istorie, cea mai plauzibilă ipoteză fiind cea care atribuie distrugerea lui invaziei frigienilor în Asia Mică, ca o parte a marii migraţii cunoscută cub numele de *'invazia popoarelor mării'*.

Mici principate hittite nesemnificative au mai rămas în nordul Syriei, iar elemente hittite sunt menionate şi mai târziu ca mercenari în diverse armate străine, ca re exemplu în armata regelui David al Israelului.

Instituţiile hittiţilor

Încercând să definească natura statului hittit, istoricii moderni, în absenţa unui aparat conceptual adecvat, susţin că regatul hittit este un stat feudal, în sensul că regalitatea guvernează cu ajutorul unei aristocraţii teritoriale miliatare, în mîsură să conteste putere regală.

Această situaţie nu se va modifica, esenţial, nici în timpul Noului Imperiu, când regalitatea va cunoaşte o putere mai mare, iar regele se va intitula *Mare rege*. *Marele rege* nu guvernează ca un monarh absolut, ci trebuie să fie acceptat de către un *consiliu nobiliar*, care îi jură credinţă, dar care îşi îi şi primeşte jurământul. Acest consiliu nobiliar şi *pankus*-ul constituie o instanţă în care sunt judecate faptele de înaltă trădare ale familiei regale şi nobilimii.

În timpul Vechiului Regat, *Marele rege* poartă titlul de *Erou*. Începând de la Suppiluliuma, sub influenţa egipteană, regele hittit îşi va adăuga titlul de *Soarele meu*, reprezentând simbolul discului solar. După moarte, regele hittit este adorat ca zeu.

Şi la curtea regală hittită este o anumită etichetă, pe care trebuie să o respecte personalul curţii sale. Regele este ca şi în Mesopotamia, intermediar între divinitate şi popor. El este răspunzător pentru proasta recoltă, pentru boli şi molime şi are, fără îndoială, îndatoriri religioase. El trebuie să părăsească armata în campanie şi să revină în ţară pentru a-şi îndeplini aceste datorii religioase.

El conduce războiul împotriva duşmanilor, adică împotriva tuturor celor care nu au încheiat un tratat cu hittiţii. Regele este, de asemenea, primul judecător cu excepţia cazurilor care sunt de competenţa *pankus*-lui, dar el este cel care semnează toate tratatele încheiate. În reprezentările plastice, el este prezentat ca cel care adoră zeii şi nu ca la assyrieni ca un constructor.

Regina la hittiţi are o contribuţie importantă în sistemul politic. Ea poate participa singură la ceremonii, ia prte la oficierea cultului, iar sigiliul ei se află pe tratate încheiate în străinătate. Regina hittită numită în texte *tawanana*, nu trebuie să fie neaparat soţia regelui, a cărui soţie devine regină abia după moartea predecesoarei ei. În felul acesta, ea juca un important rol politic, ca regina Puduhepa, soţia lui Suppiluliuma I. Mariajul consangvin este interzis. Situaţia prinţilor moştenitori la curtea regilor hittiţi era rglementată prin edictul lui Telepinu.

În ceea ce priveşte relaţiile internaţionale, este de remarcat modernitatea principiilor pe care ele se întemeiau. Ele se concretizau în tratate de egalitate, de alianţă, sau inegale, prin care era clarificată şi clasificată dependenţa regatelor supuse. Hittiţii reglementau, precum mai târziu romanii, în mod diferit situaţia teritoriilor cucerite.

III Economie şi societate

Cercetarea economiei din regatul hittit întâmpină dificultăţi serioase datorită lipsei unei bune documentaţii. Proprietatea funciară era colectivă şi privată. Se ştie că existeu domenii ale regilor şi templelor. Fiecare schimb de proprietate se face cu un sacrificiu cultural, teritoriul abandonat este al primului ocupat care îl cultivă. Există, ca şi în Babilon, bunuri privilrgiate, scutiri de tribut către rege. Există, de asemenea, persoane cu acelaşi statut privilegiat. Mâna de lucru era asigurată de către oameni liberi, sclavi, populaţiile deportate. Cu un termen modern s-ar putea vorbi de un dirijism economic. Statul fixează preţurile şi salarile. Comerţul era extins şi întemeiat pe raportul dintre argint şi cupru. Argintul era mai scump de 240 de ori decât cuprul. O altă marfă care servea ca obiect de schimb era orzul.

Structurile sociale

Fără îndoială că într-o asemenea societate marcată de expansiune teritorială, elementul militar influenţa şi structura socială. Existau două categorii importante: *seniorii şi războinicii*.

Aristocraţii sunt obligaţi să servească cu o trupă la carele de luptă. Primesc o parte a prăzii de război pentru a întreţine aceste trupe. Tot dintre aristocraţi se recrutează guvernatorii provinciilor. Guvernatorii provinciilor de margine deţin toate puterile politice, militare,

judecătoreşti, culturale. Ei fixează corvezile pentru drumuri şi fortificații. *Soldații* primesc un lot de pământ pentru care plătesc un impozit.

Masa populației e alcătuită din: *țărani*, care au calitatea de arendaşi ai domeniilor palatului şi templelor; *meşteşugari*, numiți în texte *oameni ai uneltei, oameni ai armei*, ei erau nevoiți să se căsătorească în interiorul domeniului pe care îl lucrau şi puteau fi chiar vânduți;

Mai nefavorizați decât sclavii sunt *ciobanii* şi *sacagiii*. Acest fapt este relevat din împrejurarea că o femeie liberă, dacă se căsătorea cu un *cioban* sau *sacagiu*, îşi pierdea libertatea între 2 şi 4 ani, ceea ce nu se întâmpla dacă se căsătorea cu un sclav.

Organizarea militară

Trupele erau alcătuite din: *trupe naționale, trupe de mercenari şi trupe ale populațiilor supuse.* Trupele campează în tabere şi fortărețe. Unitățile tactice de bază erau: carele de luptă, soldații aveau lance şi arc; infanteria, infanteriştii luptau cu lancea şi sabia.

Armata avea propriile arsenale şi magazine de aprovizionare. Modul de a înțelege şi de a purta războiul de către hittiți este total diferit față de cel al assyrienilor. Pentru hittiți, războiul era o modalitate de a tranşa printr-o judecată a zeului un conflict interstatal. Ostilitățile sunt precedate de un mesaj scris unde este menționat *casus belli*, precum şi reparațiile cerute. Înaintea operațiilor militare se efectuau *lustrații*, fiind consultată divinitatea. Hittiții în campaniile lor nu practică cruzimea ca assirienii, ei acceptând şi supunerea imediată a adversarului, lăsându-l cu toate ale lui după încheierea tratatului.

Capitolul 4

IMPERIUL ACHEMENID

I Generalități
II Istorie politică

III Economie şi societate
IV Religia

I

Generalităţi

Imperiul persan a apărut într-un nucleu etnic aşezat în Iran, având la vest Munţii Zagros, la est Munţii Suleiman, la sud Golful Persic şi Oceanul Indian iar la nord

Transcaucazia, Caspica, afluviul Oxus[1]. O suprafaţă de 1,6 milioane km pătraţi şi o zonă de podişi cu înălţimi de la 300-1800 m.

Izvoarele istorice

Izvoarele primare se găsesc adunante de L. King, R. Thompson, *The Sculptures and Inscriptions of Dareius the Great on the Rock of Behistun in Persia. A new Collation of the Persan, Susian and Babylonian Texts with English Translation*, Londra, 1907; F. Weissbach, *Die Keilinschriten der Achämeniden* (VAB, 3), Leipzig, 1911; G.G. Cameron, *The Persepolis Treasury Tablets*, Chicago, 1948; G.R. Driver, *Aramaic Documents of the Fifth Century B.C.*, Oxford, 1965; M. Boice, *Zoroastrianism. Texts and Sources for the Study of Religion*, Manchester, 1984; *Tăbliţele de argilă. Scrieri din Orientul antic*, Traducere, Prefaţă, Cuvânt înainte şi note de C. Daniel şi I. Acsan, Bucureşti, 1981 etc.

În cuprinsul izvoarelor secundare, opt fi amintite, în afara textelor din arhivele asiro-babiloniene, *Vechiul Testament (Cronicile II, III, IV; Ezdra; Nehemias; Daniel; Esther; Maccabei I)*. Incontestabil, un rol important în documentare îl are tradiţia literară greco-romană; Herodot, Tukydides, Xenophon, Ktesias. O selecţie a acestor texte a întreprins R. Drews, *Greek Accounts of Near Eastern History*, Cambridge. Mass., 1973.

Bibliografie: Cl. Huart, *La Perse antique et la civilisatio iranienne*, Paris, 1925; idem, *L'Iran antique et la civilisatio iranienne*, Paris, 1945; A.T. Olmstead, *History of the Persian Empire*, Paris, 1948; S. Moscati, *Vechi imperii ale Orientului*, Bucureşti, 1982; P. Briant, *De cyrus ŕ Alexandre: hitoire de l'empire achémenide*, Leiden, 1995; A. Kuhrt, *The Ancient Near East*, I-II, Londra, 1995 etc.

II Istorie politică

Medo-persanii, populaţii indo-europene, s-au aşezat în mileniul al doilea în Iranul Occidental sau în Fars. La sud, sud-est se învecinau cu elamiţii (susienii) de care erau separaţi prin Munţii Zagros. Când şi când izvoarele assyriene îi enţionează ca nomazi şi jefuitori. Nu

[1] Actualul Amu-Darya

se prefigura din imaginea oferită de acele texte poporul care avea să realizeze, după cum spunea Moscati, sinteza Orientului antic la nivel imperial.

Din izvoarele privitoare la medo-persani se poate schița cu destulă certitudine cronologia evoluției şi progresului lor de la nivelul tribal până la întemeierea statului. Pe la 900 î.Hr., se constată o invazie a mezilor pe platforma iraniană şi una a perşilor spre Zagros. După aproape 200 de ani pe la 680 î.Hr., perşii cuceresc regiunea Anzan.

Tot acum se întemeiază invazia *sciților*, alți indo-europeni, în Media. După un deceniu,mezii ocupă Zagros şi îi vor supune pe perşi. În jurul anului 653 î.Hr. sciții îi supun pe mezi, ceea ce va permite perşilor să se eibereze sub regele Cyrus I (Kyros), regele Anzanului.

În 625 î.Hr., medul Kyaxares se răscoală împotriva sciților şi va supune tot Iranul, aducându-i sub domnia sa pe sciți şi perşi. Ascensiunea mezilor este fulgerătoare şi, astfel, la 612 î.Hr. ei cuceresc şi distrug Ninive în alianță cu Babilonul, iar în 605 î.Hr. Kyaxares distruge Imperiul Assyrian.

În anul 556 î.Hr., pe tronul Anzanului se ridică *Kyros al II –lea*, supranumit *cel Mare*, care în 550 î.Hr., îl va înlătura pe Astyages, regele mezilor. Kyros îşi va începe seria marilor cuceriri, supunând în 547 î.Hr. Lydia, iar în 549 Babilonul. Va fi aclamat în regiunile cucerite drept '*regele cel drept*' şi socotit ca un eliberator pentru că nu va proceda precum assyro-babilonienii. El nu va recurge la deportări, respestă obiceiurile țării, îi lasă pe cei deportați să se întoarcă. Evreii vor putea reveni şi reconstrui temple. A înapoiat tuturor zeii aduanți de către Nabonid la Babilon.

Kyros, după ce a cucerit Babilonul, şi-a asociat la domnie pe fiul său *Kambyses*, născut din achemenida Kassandana. Kambyses primeşte titlul de 'rege al Babilonului, rege al țărilor'.

El va pune bazele Imperiului persan, prin organizarea sistemului satrapiilor. Imperiul are mai multe capitale: Susa şi Babilonul pentru iarnă şi Ekbatana pentru lunile mai calde. Prăzile luate de la regii învinşi au fost suficiente pentru întreținerea curții şi animinstrația lui Kyros şi Kambyses, Herodot arătând că nu au fost impuse impozite, poporul oferind doar daruei.

Ultimii ani de domnie a lui Kyros sunt incerți. Marele cuceritor moare în 529 î.Hr. într-un război în răsăritul Imperiului, tradiția nefiind unitară în ceea ce priveşte neamul şi regiunea în care s-a produs evenimentul. Herodot susține că regele s-a luptat cu masageții de la est de Iasartex, în vreme ce Ktesias menționează pe derbicii de la est de Caspica, pe când Berosos spune că războiul a fost purtat cu dahii din Partia. A fost înmormântat în valea Polvar din Persia.

Succesorul lui Kyros al II –lea a fost *Kambyses al II –lea* (529-522 î.Hr.). O tradiție literară greacă părtinitoare îl prezintă drept un suveran crud, dezechilibrat mintal. Guvernează ajutat de fratele său *Bardiya*[1].

Bardya primise încă de la Kyros guvernarea Iranului Oriental, dar colaborarea cu Kambyses era foarte dificilă. Discordia lor favorizează răscoalele interne, Bardya fiind în cele din urmă asasinat din ordinul lui Kambyses.

Kambyses va continua politica tatălui său, cucerind în 525 î.Hr. Egiptul, învingându-I pe faraonii Amosis, trădat de aliatul său Polykrates de Samos şi de mercenarul grec Phanes din Halikarnassos, şi Psametic al III –lea. pentru a traversa deşertul şi a atinge Egiptul, Kambyses a fost ajutat ca şi Assurbanipal de triburile de beduini cu cămile şi rzerve de apă.

Kambyses se va proclama rege la Sais sub numele de *Mesentira Kembithet*, onorând zeitățile egiptene şi restaurând domeniile templelor. Va rămâne un timp în Egipt pentru a-şi consolida şi organiza cucerirea şi a extinde frontierele Imperiului său. A întreprins două expediții către oaza Ammon şi către Ethiopia. A obțimut succese relative dar cu foarte mari

[1] *Smerdis* la Herodot, iar la Ktesias *Tanyoxarkes*, pe când la Xenophon apare sub formula *Tanaoxares*.

pierderi. Expediția plănuită împotriva Carthaginei n-a putut fi realizată, deoarece fenicienii au refuzat să-l ajute împotriva vechilor lor colonii. Revenit în Ethiopia, Kambyses a distrus templele şi a luat în derâdere religia egipteană.

Între timp magul *Gaumata* – întemeindu-se asemănarea sa fizică uimitoare cu Bardya, despre care a răspândit zvonul că n-ar fi fost ucis – se urcă pe tron n Persia, profitând de absența lui Kambyses. La auzul acestei veşti, Kambyses părăseşte Egiptul, îndreptându-se spre Persia, dar moare în 522 î.Hr., pe când traversa Syria.

S-a format un complot din 7 tineri aristocrați perşi având în frunte pe *Dareios*, fiul lui Hystaspes, satrapul Hyrkaniei din ramura cadeta a Achemenizilor, care au pus capăt uzurpării magului.

Astfel, *Dareios* s-a urcat pe tron, domnind între 521-485 î.Hr. A fost, după Kyros cel mai mare suveran al Persiei. A fost nevoit să lupte doi ani împotriva popoarelor supuse: babilonieni, mezi, armeni. Au avut loc 9 bătălii, fiind învinşi 9 şefi rebeli. Victoriile sale sunt clebrate în faimoasa inscripție de la Behistun. În acelaşi timp a executat doi satrapi din vestul imeriului, pe Oroites al Lydiei, care i-a ucis pe Polykrates din Samos şi pentru comportamentul său echivoc din timpul revoltelor şi pe Aryandes al Egiptului pentru că a bătut o monedă de argint mai mare decât moneda regală. În 517 î.Hr., Dareios va veni în Egipt pentru a reorganiza economia țării şi, implicit, pentru a consolida stăpânirea persană aici. Pentru a atrage simpatii a reluat politica de toleranță religioasă ca şi Kyros cel Mare.

A întreprins cunoscuta expediție scitică[1] care a eşuat la nordul Dunării, probabil în Bugeac, dar care a avut ca efect întemeierea satrapiei Europa, care grupa teritoriile litorale de la Bosfor până la gurile Dunării, precum şi vasalizarea Macedoniei. Dacă Dareios n-a reuțit să transforme Marea Neagră într-un lac persan, cel puțin o bună parte a litoralului ei era controlată de perşi. Tot acum este organizată şi satrapia Indiei.

Pe la 500 î.Hr., izbucnişte în Asia Mică revolta ionienilor pe care perşii îi supuseseră odată cu anexarea Lydiei. Revolta este înfrântă curând şi Dareios – profitând de intervenția atenienilor în ajutorul grecilor ionieni – trimite o expediție împotriva acestora. Expediția eşuează în 490 î.Hr. prin victoria grecească de la Marathon.

În 486 î.Hr., marele rege Dareios I moare, tronul fiind preluat de către fiul său, *Xerxes*, care şi-a câştigat domnia, luptând împotriva fratelui lui încă din timpul vieții bătrânului rege. Imaginea lui Xerxes ne este cunoscută preponderent prin intermediul tradiției literare hellenice, care nu este deloc măgulitoare la adresa lui. *Xerxes*[2] era fiul lui *Atossei*, şi, deci nepot direct al marelui kyros, Atossa fiind fiica acestuia.

Tradiția literară îl prezintă pe tânărul de 34 de ani urcat pe tron, ca fiind senzual, violent şi indolent. Domnia sa a fost marcată de nenumărate campanii reprimare a revoltelor, cu succese schimbătoare. A reuşit să lichideze revolta Egiptului, unde l-a numit satrap pe fratele său Achemenes. A înfrânt răscoala Babilonului, oraşul fiind jefuit, iar zeul Marduk şi locuitorii fiind deportați. Spre deosebire de tatăl său, Xerxes a fost intolerant din punct de vedere religios, distrugând templele şi introducând cultul lui *Ahura-Mazda* în Imperiul persan.

Dacă în partea orientală, Xerxes a înregistrat succese, în schimb intenția sa de a supune pe grecii din Europa a eşuat. Marea campanie condusă personal de Xesxes – după succesul inițial de la Themopylai – şi-a găsit sfârşitul neînchipuit de perşi la Salamina în 480 î.Hr., într-o luptă navală, şi în 479 î.Hr., într-o bătălie terestră la Plataiai, desfăşurată concomitent cu bătălia terestră şi navală de la Mykale, în Asia Mică. Domnia lui Xerxes sfârşeşte în mod violent, el şi fiul său Dareios fiind asasinați de Artabanos, şeful gărzii şi majordomul palatului.

[1] 514-513 î.Hr.
[2] 485-464 î.Hr.

În competiția pentru tron s-a impus *Artaxerxes*[1]. Printre altele, acesta a fost nevoit să lupte împotriva fratelui său Hystaspes. Artaxerxes a întreprins o campanie în Egipt în 454 î.Hr., înfrângându-I pe egiptenii lui *Inaros*, ajutați de o flotă ateniană.

Xerxes II, preluând tronul după dispariția lui Artaxerxes, a domnit doar 45 de zile, fiind asasinat. Competiția a fost câştigată de *Dareios al II –lea*[2], un fiu natural al lui Artaxerxes I. el fusese anterior satrap al Hyrkaniei. A fost silit şi el, ca şi predecesorii săi, să reprime răscoalele din provinciile orientale. Totodată, el va interveni şi în războiul peloponesiac, ajutând Sparta împotriva Atenei. Căzând bolnav, tonul va fi disputat de fiii săi *Arsakes* şi *Kyros cel Tânăr*, pe atunci *karanos* peste armatele Asiei Mici, dar care a sosit prea târziu pentru a mai avea vreo şansă pentru cucerirea puterii.

Arsakes a devenit monarh sub numele de *Artaxerxes al II –lea Memnon*[3]. Kyros ar fi fost ucis fără intervenția mamei sale. El revine în Asia Mică unde va începe să adune o armată de mercenari sub cuvânt că se pregăteşte să înfrângă o răscoală, dar va înainta spre Babilon, pentru a-l răsturna pe fratele său, Artaxerxes. În 401 î.Hr., se va da bătălia de la *Kunaxa*, în apropierea Babilonului, între armatele celor doi frați. Bătălia a avut un sfârşit curios. Aflat în fruntea contingentelor sale persane, Kyros este rănit mortal în bătălie, trupele sale fiind apoi înfrânte, în vreme ce aripa formată de contingentul de cca. 11.000 de mercenari greci a câştigat bătălia, ținând în şah trupele lui Artaxerxes. Acesta n-a reuşit să-I dezarmeze, 'cei 10.000' de mercenari rămaşi realizând o formidabilă *anabasis* sub conducerea voluntarului Xenophon din Atena, viitorul istoric.

Unul din momentele cele mai importante din timpul domniei lui Artaxerxes al II –lea este intervenția sa în problemele Helladei slăbită după războiul peloponesiac, regele impunându-şi arbitrul în conflictele dintre polisurile greceşti. Susținând Sparta, aflată în luptă cu celelalte cetăți, în 387 î.Hr. s-a încheiat "*pacea regelui*" sau "*pacea lui Antalkeidas*" după numele spartanului negociator. Sparta a fost de acord ca oraşele greceşti din Asia Mică să reintre sub dominația persană, ca urmare a acestei păci.

În timpul lungii sale domnii, Artaxerxes al II –lea n-a reuşit să înfrângă revolta Egiptului, izbucnită în 404 î.Hr. şi care a durat până în 343 î.Hr. Şi domnia lui Artaxerxes II a fost marcată de comploturi, intrigi de palat, răscoale. Astfel, merită a fi menționată răscoala satrapilor occidentali,izbucnită datorită unor intrigi de palat a căror cap era regina mamă *Parysatis*. Aceasta a reuşit să-şi ucidă nora, pe *Statira* care îi dăduse trei fii lui Artaxerxes al II –lea, fiind apoi exilată.

În timpul acestui rege, *Esdras* readuce la Ierusalim o parte a evreilor – odinioară deportați de către Nabucodorosor al II –lea în Babilon - şi cu ajutorul lui *Nehemias*, guvernatorul Iudeeii, construieşte al doilea templu, fondând o nouă comunitate iudaică.

Succesorul lui *Artaxerxes al II –lea Okhos*[4] a fost un monarh şi valoros. Pentrua se putea impune şi a-şi consolida domnia, a executat toți prinții familiei regale. În timpul său, revolta satrapilor din Mikroasia se extinde, fiind ajutată de către greci. Karanosu-ul Mikroasiei, *Artabanos*, fuge la curtea lui Filip al II –lea, regele Mcedoniei. Cu ajutorul defecțiunii mercenarilor greci, achemenidul pune capăt – în anul 343 î.Hr. – revoltei egiptenilor. Sediția din Mikroasia este înfrântă, în cele din urmă, de către *Memnon din Rhodos*, şeful mercenarilor greci, unul dintre cei mai străluciți generali ai epocii.

Atotputernicul eunuc *Bagoas* il otrăveşte pe rege şi apoi pe fiul şi succesorul său *Oarses*[5].

---

[1] 464-424 î.Hr.
[2] 424-404 î.Hr.
[3] 404-358 î.Hr.
[4] 358-338 î.Hr.
[5] 338-335 î.Hr.

Ultimul rege al Persiei a fost *Dareios al III –lea Kodomanos*[1]. Acesta nu s-a lăsat dominat de Bagoas, silindu-l să bea otrava pe care a cesta o pregătise pentru rege. În urma bătăliilor din anii 334 î.Hr., 333 î.Hr., 331 î.Hr., ultimul achemenid îşi pierde imperiul în faţa lui Alexandru cel Mare, iar în 330 î.Hr. va fi asasinat de către doi dintre satrapii săi, unul dintre ei – *Bessos* – proclamându-se rege, în 330 î.Hr., sub numele de *Artaxerxes al IV –lea*.

Iranismul

Reprezintă amprenta etno-spirituală specifică medo-persanilor. Sugestiv în acest sens este modul în care Xerxes se prezintă: '*Eu, Xerxes, Marele rege, rege al regilor, rege al ţărilor a nenumărate neamuri, rege al acestei mari ţări, fiul lui Dareios regele, Achemenidul, Persul, fiul unui Pers, de neam arian*'.

Regele persan îşi afirmă cu mândreie originea familială şi etnică: *nobil iranian*. Din neamul arian, care erau indo-europeni stabiliţi în Iran ţi înrudiţi cu sciţii şi cimmenienii, medo-persanii, iniţial, erau nomazi apoi transhumanţi, fiind organizaţi tribal, în 6 triburi medice şi 10 triburi persane printre care 4 nomade[2].

Aceste triburi erau împărţite în familii şi calanuri şi de aici rezulta un mare număr de şefi ereditari cu o nobilime mai mult sau mai puţin ierarhizată. Medo-persanii nu diferă de celelalte triburi indo-europene din Iran, decât prin fondarea unei monarhii absolute, întemeiată, totuşi, pe sprijinul marilor familii nobiliare care se considerau la fel de nobile ca Achemenizii[3]. Kyros cel Mare şi Dareios I au obţinut prin marile lor victorii un semnificativ prestigiu moral, care le-a fost deosebit de util succesorilor. Dar după cum observa Aynard[4], 'iranienne, la monarchie perse reposait, pour une large part,sur la fidelité de l' homme à l' homme, c' est-à-dire sur l' ascendent personnel que le chef exerçait sur sas compagnons'.

Desigur că iranismul transpare şi din alte elemente: 1. religia întemeiată de dualismul *Ahura-Mazda* sau *Ormurzd*[5] şi *Ahriman*[6]; 2. împărţirea societăţii în caste de vocaţie profesională ca la indieni; 3. mitologia obscură evidentă prin reprezentările figurative şi simboluri specifice, pe care le întâlnim până în sudul Europei – aduse de sciţi – şi desemnând scito-irnismul; 4. existenţa unor genii protectoare, precum calul-cocoş[7], credinţă firească la un popor nomad şi crescător de animale.

Dar influenţele Orientului clasic sunt incontestabile, respectiv ideea imperială, aparatul birocratic, metodele de guvernare[8].

Regalitatea

Regele este absolut, nimeni şi nimic nu are calitatea de a-i limita ori de a-i împărţi puterile. Aceast putere o primeşte de la Ahura-Mazda al cărui ales este. Într-un text oficial se spune că '*Ahura Mazda este Zeul cel Mare, care a creat Cerul de Sus şi Pământul de Jos,*

---

[1] 335-330 î.Hr.
[2] Cf. Herodot, 1. 95 u.
[3] Cf. Relatarea lui Herodot, 3. 85-87, privind alegerea lui Dareios ca rege.
[4] *L'Orient et la Grèce antique*, Paris, 1984, 194.
[5] Zeul Binelui.
[6] Zeul Răului.
[7] Herodot, 3, 85-87.
[8] Coloniile militare şi deportările de poplaţie.

care a creat omul şi fericirea pentru om, care l-a făcut rege pe Dareios, încredinţându-I acest regat bogat în oameni şi în cai'. Acest text se regăseşte pe 24 de stele în Egipt, în versiunea egipteană, Zeiţa din sais, fiind numită 'mama lui Dareios', iar în versiunea babiloniană tatăl său este Bel-Marduk.

Regele are importante obligaţii şi se străduieşte să se achite de ele pentru a configura o imagine a monarhului ideal. Un text ne transmite 'profesiunea de credinţă' a lui Dareios: '*am iubit dreptatea şi am urât minciuna, am vrut ca nicio nedreptate să fie făcută văduvei şi orfanului, am pedepsit cu străşnicie pe cel mânios şi nedrept răsplâtindu-l pe harnicul plugar*'.

De aici reiese o altă imagine a monarhului achemenid cu totul diferită de imaginea transmisă de tradiţia literară hellenică. De altfel, Dareios I a fost deosebit de activ în administraţie şi legislaţie.

Dacă, iniţial, regalitatea lui Kyros şi Dareios era deschisă şi accesibilă, nobilii importanţi având acces uşor la rege, începând cu Xerxes survine introducerea etichetei. Cele 6 familii, care l-au ajutat pe Dareios să preia domnia, se bucură de importante privilegii. Aceşti 6 mari 'vasali' dispuneau de imense domenii, asupra cărora exercitau drepturi regaliene şi acţionau ca prinţi independenţi. Din familiile lor şi dintre rudele lor îşi alegea regele soţiile. Guvernând în mod absolut, bunul său plac fiind legea, regele consulta pe nobilii perşi şi, după sfaturile 'legiştilor', respecta cutumele fiecărei regiuni unde existau forme locale de guvernământ[1].

Dareios I completează guvernarea Imperiului începută de Kyros. Dacă Hamurappi unea un număr de setăţi de acelaşi neam de pe un teritoriu uniform, impunând aceleaşi cutume şi acelaşi zeu, dacă Assyria dominase prin forţă, regii perşi vor stăpânipentru prima dată neamuri diferite, ţări foarte diverse.

Într-un acelaşi cadru de guvernare toţi supuşii erau consideraţi egali, fiind impozitaţi egal cu excepţia *mezilor* şi a *perşilor*, considerate populaţii stăpânitoare, *Herrenvölker*. Fiecare regiune şi grup etnic îşi păstrează religia, instituţiile, funcţionarii, regii.

De la Herodot, 3. 89, aflăm că, după cucerirea Indiei, Imperiul este împărţit în 20 de satrapii[2]. Fiecare era condusă de un *satrap* care înseamnă *protector al regatului*, sistem iniţiat de Kyros. Satrapii, nobili în cea mai înaltă aristocraţie sau chiar prinţi regali, erau numiţi de rege pe o perioadă nedefinită şi revocaţi după voia lui. Satrapul era *vicerege*, fiind responsabil doar în faţa regelui, având foarte multe competenţe: asigurarea securităţii satrapiei şi perceperea impozitelor; raporturi cu ţările străine vecine; exercita autoritatea judiciară. Trebuie precizat, însă, că forţa lor militară era limitată de existenţa garnizoanelor din fortificaţii, care ascultau doar de rege. Satrapia era divizată în alte unităţi teritoriale mai mici, conduse de guvernatori, purtând şi ei numele de *satrapi*. Ofiţerii şi funcţionarii erau formaţi în şcoli la curtea satrapilor sau la cea regală.

Satrapii erau controlaţi prin secretarul regal care îi asista şi redacta corespondenţa cu regele. Existau de asemenea aşa-zişii 'inspectori', care erau prinţi regali numiţi în textele vremii '*ochii şi urechile regelui*', care veneau, pe neaşteptate, însoţiţi de trupe să controleze satrapii.

Imperiul are mai multe capitale. În Persia, Kyros începuse a construi capitala la *Pasargades*, dar ea a fost părăsită. Dareios I a fondat *Persepolis*, capitala dinastică, care n-a fost nici ea terminată, dar funcţiona. În Media, era *Ekbatana*. Funcţionau cu rol de capitale şi: *Babilon* dar, mai cu seamă, *Susa*, reşedinţa tredilectă şi care simboliza pentru toţi contemporanii, Imperiul Achemenid şi toată granoarea lui.

---

[1] Cum este cazul formelor locale de guvernământ în oraşele-state feniciene ori guvernarea marilor-preoţi în Iudeea.

[2] Există şi părerea că erau, de fapt, 30 de satrapii.

Această pluritate de capitale nu trebuie să conducă la ideea lipsei de centralizar. Totul pornea şi 'emana' de la rege: edicte, ordine. El era asistat de un înalt funcţionar pe care grecii îl numeau *chiliarchos*, în literatura modernă numit *vizir*, ales de către monarh. Titlul avea o origine militară, acesta comandând o parte a gărzii regale.

Centralizarea Imperiului persan era întărită şi de *căile de comunicaţii*. Cea mai renumită era *şoseaua Susa-Sardes*, lungă de 2.400 de kilometri, pe care curierii o străbăteau în 7 zile datorită staţiilor de poştă, prevăzute cu cai de schimb, permanent gata de plecare, în vreme ce caravanele aveau nevoie de 90 de zile.

De asemenea, centralizarea era întărită şi de *limbă* şi *scriere*. Deşi persana va şi ea notată în cuneiformă, în inscripţii oficiale de paradă, lângă susiană şi akkadiană, regii perşi – după exemplul Assyriei – vor adopta ***aramaica*** drept limbă administrativă unică.

Economia şi societatea

Dacă este vorba să vorbim despre economia Imperiului Achemenid, trebuie să vedem în ea adiţionarea economiilor ţărilor supuse. Acest enorm imperiu şi asministraţia sa erau întemeiate pe impozitele şi contribţiile satrapiilor. Herodot, 3. 90 u., relatează că impozitul annual se cifra la 14.560 talanţi argint. Dintre satrapii, se distingea India care dădea 1/3 din totalul contribuţiilor, adică 4.680 talanţii anual.

Acest tribut se tezauriza în cea mai mare parte, astfel încât Alexandru cel Mare a găsit în tezaurul regal cca. 180.000 talanţi, adică excedentul pe 13 ani. Mare parte din sumele de bani ale tezaurului mergeaupentru plata mercenarilor greci, aceştia constituind trupe de elită. Fiind aici trebuie arătat că supuşii aveau obligaţii militare, dar erau chemaţi şi la întreţinerea drumurilor şi a fortificaţiilor.

Dacă ne referim la o politică economică, trebuie spus că, deliberat, Achemenizii nu practicau aşa ceva. Evident unitatea politică a asigurat fluenţa schimburilor comerciale, dar trebuie subliniat că nu au fost exploatate suficient căile maritime. Aşa de exemplu, carianul Skylax din Karyanda a navigat 30 de luni, coborând pe Indus, după care a cabotat Iranulşi Arabia, ajungând la Suez. Expediţia sa – care va fi mai târzu'iu reluată de Nearchos – a rămas fără urmări economice.

Potenţialul economic enorm al Imperiului persan nu a fost pus în valoare, lipsind economia monetară, întrucât achemenizii au bătut prea puţină monedă. *Daricii de aur* şi moneda de argint a satrapilor însemnau prea puţin pentru nevoile Imperiului. Aşa se explică de ce se găseşte multă monedă ateniană în Imperiu.

O idee despre 'politica economică' a Imperiului Achemenid ne putem face din textul unei inscripţii hellenice, păstrate fragmentar şi citată de Aymard[1]. Este, de fapt, scrisoarea adresată de către Dareios unui satrap din Mikroasia "*aflu că nu-mi ascuşţi întru totul poruncile. Te laud că ai adus pomi pructiferi din Syria până spre litoralul Asiei, punând pământul în valoare fapt pentru care vei binemerita recunoştinţa palaului regal. Dar şie cum nu-ţi pasă de poruncile mele privitoare la zei, vei vedea şi măsura nemulţumirii mele dacă nu mă iei în seamă. Căci ai pus să plătească tribut pe cultivatorii sacri ai lui Apollo şi le-ai cerut să lucreze un pământ profan, neluând în seamă recunoştinţa strămoşilor mei faţă de un zeu care a arătat perşilor un preţios adevăr şi…*".

Societatea

Aşa cum arătam anterior, din punct de vedere social, populaţia Imperiului Achemenid era împărţită în două mari caegorii: popoarele stăpânitoare – perşii şi mezii – şi celelalte populaţii pe care perşii le-au tratat nediferenţiat, considerându-le egale în drepturi. A fost

---

[1] A. Aymard, J. Auboyer, *op. cit.* 200.

singura intervenție – dar esențială – pe care perşii au făcut-o în structura socială a țărilor cucerite, păstrând vechile conduceri şi aristocrația.

Religia

Religia medo-persanilor – atât cât poate fi ea cunoscută – conție de fapt trei forme: a magilor, a poporului pers şi a Marelui rege.

Religia magilor. Magii aparțineau unui trib medic specializat, aşa cum erau leviții în Israel, în studiul şi practica riturilor religioase. Tradiția magilor va fi codificată în epoca sassanidă în secolul III d.Hr. în aşa numita *Avesta*. Religia magilor se întemeia pe opoziția dintre *Bine* şi *Rău*, cu puteri egale, care se va încheia la sfârşitul timpurilor prin separarea celor buni de cei răi printr-o judecată şi victorie a lui *Ahura-Mazda*. Este interesant că din textele achemenide, păstrate până astăzi, nu rezultă această bază a religiei, dar în urma cercetării limbii în care sunt redactate imnurile *gâthâs*, păstrate în *Avesta*, s-a constatat că aceste imnuri au fost redactate în perioada Achemenidă.

Religia populară venerează patru elemente: *lumina* – atât a zilei cât şi a nopții (Soarele; Luna) - , *apa, pământul* şi *vântul*. Erau practicate şi sacrificii de animale prin intermediul unui mag sacrificator.

Religia Marelui rege. Regalitaea persană, începând cu Dareios I, venerează aproape exclusiv pe Ahura-Mazda, creatorul Cerului şi al Pământului. Ahura-Mazda l-a ales pe rege, acordându-i puterea, şi, prin protecția sa, regele îi înfrânge pe adversari. Ahura-Mazda este zeul arienlor, cel ami mare dintre zei. Aceşti *alți zei* nu sunt menționați decât începând cu Araxerxes al II –lea: *Mitra* – martor al jurămitelor şi însoțitor al regelui în război, care fusese adorat încă în regatul Mitanni; zeița *Anahita* – menționată în inscripțiile lui Aetaxerxes între Ahura-Mazda şi Mitra – având temple la Susa, Ekbatana, Babilon. Era de origine asiatică, fiind adusă în panteonul iranian sub influența babiloniană.

Zaratusthra este una dintre figurile centrale ale religiei şi spiritualității iraniene. Numele său este transmis în trei forme în tradiția literară greacă: Zwrostrhj (Platon, Plutach etc.) ori Zaqrausthj (diodor din Sicilia, 1. 94. 2). În egală măsură, este controversată şi data. Astfel, Plinius cel Bătrân, *Nat. Hist.* 30. 3, crede că s-a născut cu 6000 de ani înaintea lui Platon. Savanții iranieni au ajuns la concluzia că el s-ar fi născut pe la 1768 î.Hr. S-au propus şi alte date: 630 î.Hr. sau 599-598 î.Hr. Primul autor hellen, care îl menționează pe Zarathustra, este Xanthos din Lydia, autor de secol V î.Hr.

Învățătura lui Zarathrustra spunea că *Ahura-Mazda* este stăpânul înțelepciunii,zeul creator, atoateştiutor, care stă deasupra dualismului dintre *Minciună* şi *Adevăr, Bine* şi *Rău*, învingător al *Spiritului Răului, Ahriman*[1]. Zarathrustra susținea că omul poate decide calea pe care vrea să measgă. Potrivit lui Zarathrustra – în afara lui Ahura-Mazda – există doar entități abstracte, dar care sunt aspecte ale zeului. Zarathrustra spune că omul trebuie să lupte împotriva Răului, în el însuşi şi în afara lui: "*omul credincios este sfânt, prin înțelepciune, cuvinte, fapte, conştiință el dobândeşte şi sporeşte dreptatea*". Deşi în doctrina lui Zarathrustra există şi influențe datorate obiceiurilor masei de credincioşi, esențialul – latura morală a cultului propovăduit de el – iese în mod deosebit în evidență.

Doctrina sa a avut succes la început în Iranul Oriental în timpul vieții sale. El a suferit şi prigoniri, fiind ajutat, după cum singur mărturiseşte, de un aristocrat pe nume *Hystaspes*, considerat de unii, drept tatăl lui Dareios I.

Aymard este de părere că nu se poate afirma cu toată certitudinea dacă religia oficială a Achemenizilor cunoştea sau nu zoroastrismul şi pe Zarathrustra. Oricum, pentru regii perşi

---

[1] Pentru mai multe amânunte, cf. E. Herzfeld, *Zarathustra and his World*, I-II, 1947; W. Hinz, *Zarathustra*, 1961; M. Boyce, *A History of Zoroastrianism* I, Laiden, 1975, etc.

Ahura-Mazda este cel mai mare dintre zei, în vreme ce Zarathrustra predică un monoteism pur. Problema este dacă Achemenizii au practicat toleranța din rațiuni politice.

Partea a III-a

HELLADA

INTRODUCERE

I Geografia
II Elemente de istoriografie modernă a vechii Hellade
III Cronologia istoriei hellenice

I Geografia

Regiunile locuite de greci se caracterizează prin trei elemente esențiale: climă caldă şi secetoasă, relief relativ muntos şi puțin fertil, cca. 80% din total, şi mărginirea de mări care, cel puțin ca aspect, îndeamnă la reticență pe cei ce doresc aventura. Coasta estică a Peninsulei Balcanice locuită de greci este extrem de favorabilă pentru navigație; marea se întrepătrunde acolo cu uscatul într-o admirabilă dantelă de golfuri. În partea vestică, doar Golful Corinthului oferă adăpost pentru vase împotriva furtunilor Mării Adriatice.

Aceste elemente au avut consecințe foarte importante asupra vieții locuitorilor. Viața e relativ uşoară datorită climei, ea neridicând probleme deosebite privind hrana şi adăpostul.

Aceste condiții nu sunt, totuşi, de natură să-l ducă pe locuitor la inactivitate, grecul lucrând, ca şi alții, de nevoie şi nu de plăcere. El nu este un agricultor din instinct, dar nu are nici loc pentru aceasta. Este un excelent grădinar, ingenios în culturi, este păstor şi un îndrăzneț marinar.

Puținătatea resurselor naturale este evidentă, ceea ce face ca, în general, locuitorul Helladei să trăiască modest, cu grija zilei de mâine. Această stare de lucruri l-a adus pe Platon, *Banchetul* 203b, să spună că hellenii adorau ca divinitate națională *lipsa, Penia,* care, unindu-se cu *Poros, ingeniozitatea*, l-a născut pe *Eros, dragostea*.

Pentru a cunoaşte mai bine reprezentările vechilor helleni despre geografia patriei lor şi totodată peisajul anticei Hellade, ne sunt deosebit de utile lecturile operelor lui Hesiod, Strabon şi Pausanias.

II Elemente de istoriografie modernă a vechii Hellade

Interesul pentru istoria greacă datează încă din perioada imperială romană şi a luat forme tot mai accentuate până la idolatrie în perioada Renaşterii. Interesul e prezent şi astăzi, astfel explicându-se marele număr de străini care vin să vadă în Grecia de astăzi urmele vechii Hellade, adică pământul în care s-a născut esenţa civilizaţiei euro-atlantice moderne.

Acest interes a evoluat însă şi spre cunoaştere critică a acestei istorii şi astfel s-a născut istoriografia Helladei. Dacă istoriograia critică modernă s-a născut la începutul secolului XIX, prin lucrările istoricului german B.G. Niebuhr (1776-1831), socotiţi de toţi ca întemeietorul istoriografiei critice moderne, lucrări privitoare la istoria Greciei au început să fie scrise încă în secolul XVI, ele apărând iniţial în Italia, Ţările de Jos, Anglia, Germania, Franţa. Astfel, Carolus Sigonius din Modena scrie la 1564, *De Republica Atheniensium*. Exemplul lui a fost urmat de savantul olandez J. Meursius, care scrie *De Archotibus Atheniensium* (1622), *Araopagus* (1624), *Solon* (1632), *Vetus Graecia Illustrata* (1626). Aceste lucrări[1], erau o adunare de material documentar, importante însă, pentru că ele conţin inscripţii sau alte informaţii, multe dintre ele fiind astăzi pierdute. La începuturile istoriografiei, trebuie să menţionăm activitatea filologului englez R. Bentley (1622-1742), care a scris *Dissertation on Epistles of Phalares, Themistocles, Socrates, Euripides and others and the Fables of Aeropus* (1697). Istoricul german H. Bengtson aprecia opera lui Bentley drept prima mare realizare a ştiinţei filologice, datorită faptului că Bentley a demonstrat în mod admirabil că scrisorile acestea, precum şi ale socraticilor, sunt nişte falsuri.

Un impuls deosebit asupra cercetărilor istoriei Greciei l-a dat ştiinţa germană prin marii ei filologi clasici şi istoria antichităţii. Caracterul sistematic şi continuu al acestei preocupări ajungând până la idolatrie, au căpătat numele de *klassiche Altertumswissenschaft*, ştiinţa antichităţii clasice. Un rol important l-a avut J.J. Winckelmann (1717-1768), autorul unei celebre *Geschichte der Kunst im Altertum* (1764), tradusă şi în limba română. Bengtson consideră că lucrarea lui Winckelmann împreună cu lucrarea lui Herder, *Ideen zur Phiosophie der Menschheit* au deschis o nouă epocă în cercetarea antichităţii. După Winckelmann dezvoltarea artei greceşti rezultă din condiţiile de viaţă din Hellada. El pune bazele unei noi abordări a istoriei hellenice, lărgind, totodată, baza documentară a acesteia, prin considerarea artei, filosifiei şi poeziei hellenice drept izvoare istorice.

Interesul faţă de Hellada a luat în cultura europeană, în special în cadrul celei germane, dimensiuni impresionante care au făcut ca clasicismul german să idealizeze imagine acesteia. În München se găsesc construcţii de la începutul secolului XIX în stil doric. Aceste exagerări aua juns până într-acolo încât s-a spus că Grecia există atât de viu în mintea oamenilor datorită istoricilor germani.

Misiunea de educare şi influenţare a spiritului german pentru cunoaşterea Helladei a fost îndeplinită cu mare succes de *Odiseea*, tradusă în 1781 de către J.H. Voss. Epopeile homerice au atras de mult timp atenţia cărturarilor şi, în vremea lui Ludovic XIV, abatele d'Aubigac şi apoi Fr. A. Wolf, *Prolegomena ad Homerum sive de operum homericorum pisca et genuina forma* (1795), au încercat să stabilească primele forme ale epopeilor homerice.

[1] Ca şi multe altele din latinitatea infimă referitoare la alte domenii.

Niebuhr, în celebra sa *Römische Geschichte,* a stabilit elementele de bază ale metodelor critice istoriografice care se vor aplica în întreaga istorie a antichității. Cel mai bun exemplu despre influența lui Nieguhr este lucrarea lui A. Boeckh (1758-1867), utilizată şi astăzi, *Staatshaushaltung der Athener* (1817). Boeckh a dedicat această operă 'celui mai pătrunzător şi generos cunoscător al antichității, B.G. Niebhur'. Lucrarea lui Boeckch reprezintă prima încercare de a arăta Grecia 'aşa cum a fost', el utilizând materialul epigrafic pentru a evidenția fundamentele reale ale statului atenian. Opera lui Boeckch a reprezentat după Bengtson 'o reacție binefăcătoare la deformarea idealizată a imaginii Helladei de către clasicism'.

Boeckch şi Niebhur erau conştienți că o studiere riguroasă a istoriei antichități greco-romane este imposibilă fără a dispune de o bază documentară solidă, fără a se publica izvoarele literare şi inscripțiile. Prin urmare, Boeckch inițiază în 1825 *Corpus Inscriptionum Graecarum*. Astfel, deja prin primele volume publicate, a a fost posibilă o investigare corectă a grecității. Un elev al lui Boeckch, C.O. Müller (1797-1840), a publicat mai multe monografii într-o serie intitulată *Istoria neamurilor şi oraşelor hellene.*

Müller, în lucrările sale, a dat prea mare importanță miturilor şi tradiției eroice ale vechilor greci.

Interesul pentru Grecia nu s-a limitat doar la Germania. Este de remarcat faptul că primele sinteze de istorie greacă au apărut în Anglia, fapt explicabil prin rolul Anliei în regiune şi prin *penchant*-ul istoricilor englezi pentru Atena şi democrația ei. Astfel, J. Gillies publică o *History of Ancient Greece, its Colonies and Conquest*, I-II, 1786, dar cea mai cunoscută este lucrarea lui G. Grote, *History of Greece* I-XII, 1846-1856, şi care se opreşte la 300 î.Hr.

Reacția istoriografiei germane în domeniul sintezelor nu s-a lăsat aşteptată şi E. Curtius publică o *Griechische Geschichte* I-III, prima ediție 1857-1876, pentru ca în două decenii să ajungă la a şasea (1887-1889), al cărei succes a fost egalat şi depăşit doar de marea *Römische Geschichte* a lui Th. Mommsen, ambele lucrări apărând în aceeaşi colecție şi la aceeaşi editură.

Un moment esențial în studiile despre Grecia îl marchează lucrările lui J.G. Droysen (1808-1884). În 1833, Droysen îşi publica teza de doctorat intitulată *Geschichte des Alexanders des Großeni.* El consideră că anul 338 în care Filip al II –lea a înfrânt cetățile greceşti la Chaironeia nu mai trebuie considerat ca sfârşitul istoriei Greciei, ci ca un nou început, şi anume începutul unei noi epoci *epoca hellenistică*. El va relua subiectul şi, între 1877-1878, la Gotha, va publica *Geschichte des Hellenismus,* I-III (*Alexander der Große* I; *Die Diadochen* II; *Die Epigonen* III).

Toate aceste lucrări au pus în lumină Hellada clasică şi postclasică. Era aproape cu totul necunoscută ceea ce Grote numea 'the legendary Greece', precum şi perioada care precedă 'the historical Greece'.

Începuturile pentru cunoaşterea primelor epoci ale istoriei greceşti se datorează unui amator: H. Schliemann (1822-1890). El a întreprins, după ce s-a asociat cu arheologi competenți, săpături la Troia, Mykene, tyrinth, Orchomenos, dezvăluin însă prea puțin din 'lumea homerică', aşa cum credea el, ci, în realitate, scoțând la lumină mai multe elemente din lumea 'de dinainte': *civilizația mykeniană*.

Civilizația mykeniană şi minoică au fost – în mod sistematic şi mai cuprinzător – dezvăluite de Sir A. Evans, care începe să sape din 1899 la Knossos, în Kreta. Lui Schliemann şi Evans, le vor urma italienii, la Hagia Triada şi Phaistos, francezii, germanii şi apoi americanii, care dispuneau de cele mai mari mijloace financiare. La Atena există astăzi un mare număr de institute ştiințifice străine: École Française; American School, Deutsches Archaeologische Institut, etc., care desfăşoară ample cercetări asupra istoriei hellenice.

Toate aceste descoperiri arheologice au provocat un mare entuziasm, contribuind la extinderea şi desfăşurarea lor pe scară sistematică. Ele dezvăluie încă un segment important al bazei documentare pentru istoria Helladei. Cunoaşterea noilor date, progresul în acest timp al ştiinţei istorice în general, îi permit marelui istoric german E. Meyer să aşeze istoriei Greciei în cardul istoriei universale. Încercarea o făcuse mai înainte A. von Gutschmidt. Ed. Meyer publică o remarcabilă *Geschichte des Altertums*, I-V, 1884-1902. Volumele II-V tratează istoria Greciei, dar în cadrul unei istorii universale a Antichităţii, până la Filip al II –lea.

Ultima istorie greacă de mari dimensiuni, scrisă de un singur savant şi care este considerată şi astăzi lucrarea standard, este cea a lui J. Beloch (1854-1929). El a scris o *Griechische Geschichte*, I-IV, fiecare volum având câte două părţi (1912-1927, ediţia a II –a). Opera lui Beloch este o expunere sistematică, pozitivistă, autorul stăpânind suveran metodele criticii istorice şi filosofice. Ea poate fi amendabilă în anumite puncte, datorită rezultatelor noilor cercetări şi poate şi în privinţa concepţiei ei determinist-colectiviste, ca o reacţie la cultul personalităţii, promovat de către Droysen, Treitschke şi alţi istorici germani. Beloch îşi încheie *Istoria* cu pacea de la Naupaktos (217), atunci când s-a încheiat ultima pace doar între helleni, pentru că ulterior a urmat intervenţia romană.

Un alt domeniu care a venit să sporească – lângă tradiţia literară şi rezultatele cercetărilor arheologice – baza documentară a istoriei Helladei este *papyrologia*, disciplină auxiliară care se ocupă cu studierea documentelor redactate pe papyri. Papyrii au atras luarea aminte mai cu seamă asupra hellenismului, lucrarea lui Droysen nefiind în măsură multă vreme să stârnească interesul cuvenit acestei epoci. Mari merite în studierea şi publicarea papirilor au avut savanţii englezi Bell, Grenfell, Hunt, după aceea cei germani, U. Wilcken, Fr. Preisgke, Fr. Bilabel, apoi francezii P. Jougnet, J. Lesquier şi P. Collart, iar din Belgia este de reţinut numele lui Claire Préaux.

Bibliografie minimală a studentului istoric:

Există un mare număr de lucrări asupra istoriei vechii Hellade, în toate limbile de circulaţie internaţională.

1. Se apelează la *Introduceri* în studiul istoriei antice.

2. Introduceri mai cuprinzătoare, care nu se limitează la înşiruiri de titluri, ci abordează o întreagă problematică, cu comentarii critice asupra izvoarelor istorice. Un exemplu deosebit este I. Weiller, *Griechische Geschichte*, Darmstadt, 1988.

3. Istorii ale grecilor de dimensiuni relativ mici se găsesc şi ele în mare număr: W. Schuller, *Griechische Geschichte*, München, 1994 (se opreşte la Filip al II -lea); H.J. Gehrke, *Hellenismus*, München, 1990, publicată ca şi cea a lui Schuller în colecţia *Oldenburg. Grundiss der Geschichte*, care se inspiră din planul expunerilor publicate de francezi în colecţia *Nouvelle Clio*. Aceste din urmă, cu mult superioară, este organizată după următorul plan: a. *Izvoare şi bibliografie* (comentate); b. *Cunoştinţele*; c. *Stadiul chestiunii şi probleme în dezbatere*. Colecţia franceză are avantajul substanţial că este mult mai cuprinzătoare în privinţa expunerii decât *Oldenburg. Grundiss der Geschichte*. În NC este publicată pentru istoria greacă doar cartea semnată de Cl. Préaux, *Le monde hellenistique* I-II, Paris, 1978. O recentă istorie greacă, foarte bine scrisă, cu ample comentarii asupra bibliografiei este redactată de Domenico Musti, *Storia Greca*, Milano, 1990. O lucrare standard (un singur volum) este încă cea a lui H. Bengtson, *Griechische Geschichte*, München, 1997.

În afara marii lucrări a lui Beloch se află la dispoziţia istoricilor şi alte lucrări mai vechi de mari dimensiuni – prvitoare la istoria hellenică şi hellenistică – redactate de către G. Busolt, *Griechische Geschichte*, I-III, Gotha, 1893-1904, B. Niese, *Geschichte des griechischen und makedonischen Staaten seit der Schlacht bei Chaironeia*, I-III, Gotha, 1893-1903 sau J. Kaerst, *Geschichte des Hellenismus*, I (1927)-II (1926) ori G. de Sanctis, *Storia*

dei Greci, I-II, etc. O mențiune aparte merită lucrarea lui Michail Ivanovici Rostowtzew, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, I-III, Oxford, 1941; Oxford, 1957.

Expuneri solide ale istoriei hellenice şi hellenistice se găsesc în marile sinteze colective, redactate de reputaţi specialişti, precum *The Cambridge Ancient History*, a cărei a treia ediție se află în pregătire, ori cunoscutele sinteze franceze coordonate de H. Berr (*Synthèse de l'histoire de l'humanité*), G. Glotz-R. Cohen-P. Roussel (*Histoire générale*) ori Ph. Sagnac-L. Halphen et alii (*Peuples et civilisations*).

Un instrument excepțional de lucru pentru istoria greacă îl constituie *corpus*-urile de inscripții greceşti. O lucrare foarte importantă este celebra *Real-Enzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft* (ed. Pauly-Wissowa, prescurtat P-W, *RE* sau doar *RE*), într-o primă ediție în caractere gotice, apărută în 1856 scoasă de Pauly, invitând să colaboreze la editura lui pe cei mai mari specialişti asupra domeniilor cuprinse în dicționar. De atunci şi până astăzi, dicționarul cuprinde 85 de volume, fiind o serie veche, o serie nouă şi volume suplimentare. Există în acest dicționar tratate, foarte amănunțit, țările cu geografia, istoria, personalitățile, instituțiile, locul de bătălii, obiectele cele mai întrebuințate, poeți, scriitori, autori dramatici, etc., inclusiv din lumea Orientului[1]. În 1967, K. Ziegler, unul dintre editorii marii *RE*, a avut ideea de a edita şi un mic Pauly, *Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike*, I-V[2], care cuprinde un număr satisfăcător de *voces* pentru a putea fi întrebuințat şi de specialişti, în absența lui *Real-Enzyklopädie*. Recent, W. Eder et alii au început publicarea unui nou *Der Kleine Pauly*, I-X.

Fără îndoială, la îndemâna 'studentului' necunoscutor în limbi străine ori celor aflați în Universități tinere ori neglijente – chiar în această cumplită vreme când încercăm să revenim la normalitate – cu 'umanioarele', se găsesc câteva lucrări traduse şi în limba română, aparținând unor istorici şi filologi: H. Schliemann, J.J. Winckelmann, E. Rohde, Fr. Matz, G. Glotz, P. Lévêque, Fr. Chamoux, A.M. Snodgass, E.R. Dodds, J. Boardman, etc., datorită remarcabilei inițiative a Editurii Meridiane, colecția *Bibleoteca de artă* şi a Editurii Ştiințifice şi Enciclopedice, colecția *Popoare şi Civilizații*.

Este de înțeles, cum subliniam anterior, că primii paşi în studierea istoriei hellenice înseamnă *cunoaşterea profundă a izvoarelor*. Dacă accesul la izvoarele epigrafice, papyrologice ori numismatice este mai dificil, *tradiția literară* este la îndemâna oricui, cel puțin în ce priveşte marii istorici, precum Herodot, Tukydides, Polybius, Diodor, etc., ori filosofi ca Platon, Aristotel, sau autori dramatici: Aischylos, Sophokles, Euripides, Aritophanes dar şi oratori celebri cum au fost Andokides, Isokrates, Demosthenes, etc., fiind tradusă în limba română.

[1] Din fericire, din anul 1999, *RE* se află şi la Galați, la Seminarul de Istorie Antică şi Epigrafie 'N. Gostar'
! Deutsche Forschungsgemeinsch ne-a dăruit-o cu nedezmințita-i generozitate! Îmi face o deosebită plăcere să menționez acest fapt şi aici şi să-i exprim recunoştința profundă atât față de DFG, cât şi față de magistrul meu de la Bonn, Prof. dr. G. Wirth, care mi-a susținut solicitarea adrestă DFG.
[2] Aflat şi la Galați, prin generozitatea Fundației „A. Von Humboldt".

III Cronologia istoriei hellenice

Din capul locului, trebuie spus că datele privitoare la istoria hellenică sunt, în cea mai mare parte, aproximative. Ele au fost stabilite cu ajutorul cronologiei relative şi prin utlizarea şi compararea istoriei Vechiului Orient, Cretei şi Asiei Mici, adică a unor regiuni cu care primii greci au avut legături de o natură sau alta.

Cele mai timpurii informaţii privind cronologia greacă provin de la greci înşişi sunt listele de învingători de la Olympia şi ale eforilor spartani. Încă o dată tebuie subliniat caracterul relativ al acestei cronologii şi, spre exemplu, reamintim ă migraţia doriană, precum şi colonizarea coastei occidentale a Asiei Mici nu pot fi stabilite decât în intervalul unui secol.

Arheologia contribuie la ameliorarea acetei cronologii, dar descoperirile ei nu au relevanţă decât aşezate tot în relaţie cu cronologia Vechiului Orient. Astfel, pentru Kreta, Evans a propus denumirea de *minoic* pentru a desemna civilizaţia descoperită de el în Kreta. Arheologul englez a împărţit acest *minoic* în tei epoci, fiecare la rându-I, cu trei faze: *minooicul timpuriu, minoicul mijlociu* şi *minoicul târziu.*

Propunerea lui Evans a fost transferată pentru Grecia de către arheologi şi americanii A.B. Wace şi C.W. Blegen, ei numind civilizaţia descoperită aici cu termenul de *helladic: timpuriu, mijlociu* şi *târziu*.

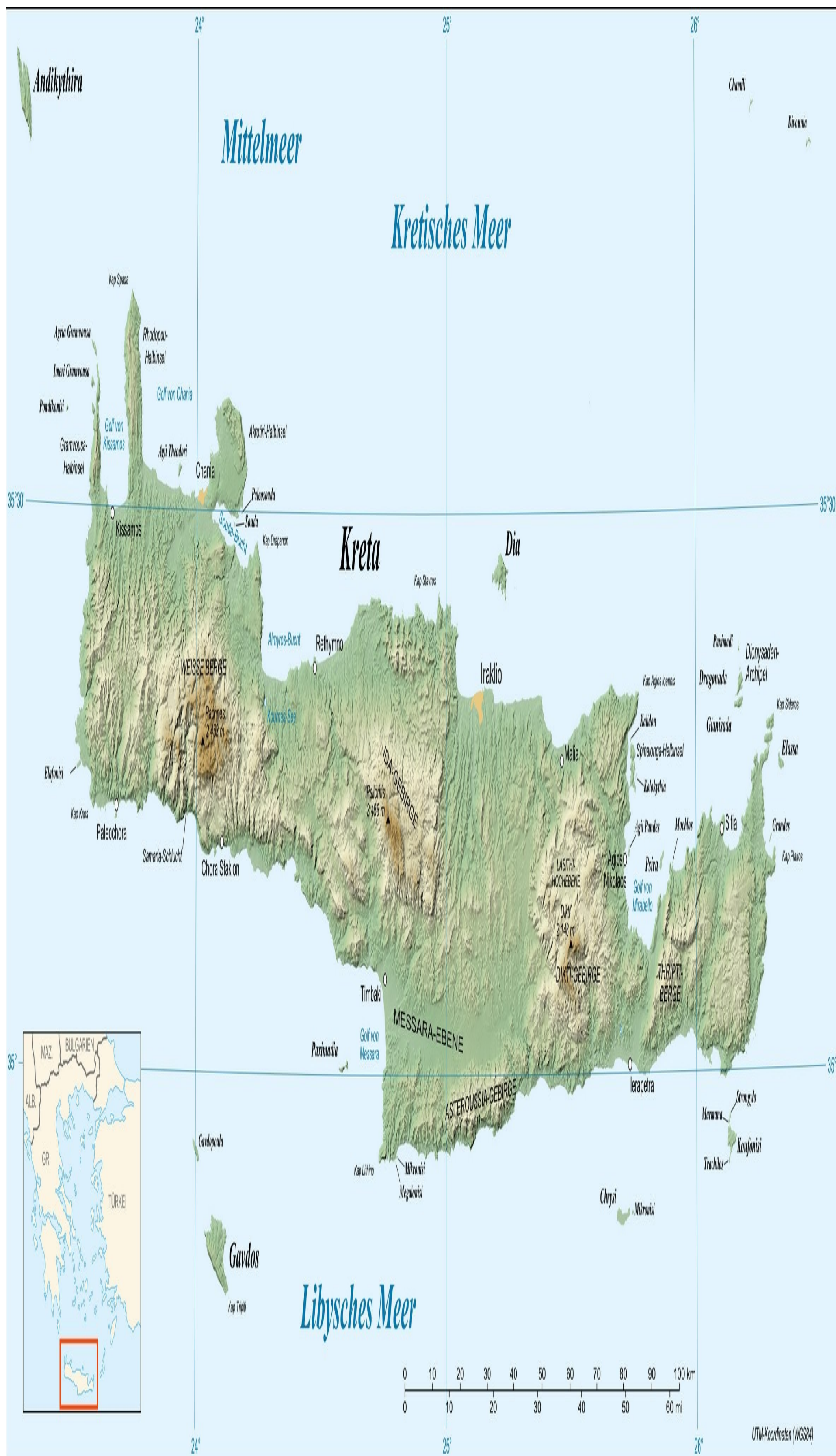
Astfel, raportat la cronologia Vechiului Orient, minoicul timpuriu ar fi contemporan cu dinastiile VI-X egiptene, iar minoicul mijlociu ar acoperi intervalul secolelor XVII-XVI – elementul de datare fiind piesa de alabastru din perioada hixoasă – în vreme ce minoicul târziu cuprinde perioada secolelor XVI până pe la 1400-1350, când palatele kretane sunt distruse.

În ceea ce priveşte situaţia Helladei, arheologii plasează helladicul timpuriu cam înte 2500-2000/1900, iar helladicul mijlociu cam între 1900-1550. tebuie reamarcat aici că, la mijlocul helladicului mijlociu, are loc intrarea indo-europenilor în Hellada. În sfârşit, helladicul târziu a durat cam între 1550-1150,perioadă sinonimă, de altfel, cu epoca *mykeniană* a istoriei greceşti.

Istoricul şi arheologul german Fr. Matz, crede că helladicul târziu s-a terminat pe la 1100, pe baza rezultatelor cercetărilor din cartierul atenian *Kerameikos*. Urmează o perioadă sub-mykeniană până la 1025. potrivit arheologilor-specialiţti în ceramică, *e. g.*, V. Desborough, sub-mykenianului îi urmează o *perioadă protogeometrică* (1025-900/850) şi o *perioadă geometrică* (900-700).

Capitolul 1

Kreta minoică

24°
25°
26°
Andikythira
Chamili
Divounia
Mittelmeer
Kretisches Meer
Kap Spada
Agria Gramvousa
Rhodopou-Halbinsel
Imeri Gramvousa
Golf von Chania
Pondikonisi
Golf von Kissamos
Akrotiri-Halbinsel
Gramvousa-Halbinsel
Agii Theodori
Chania
Paleosouda
35°30'
Souda
Kissamos
Souda-Bucht
Kap Drapanon
Kreta
Dia
Kap Stavros
Almyros-Bucht
Rethymno
Paximadi
Dionysaden-Archipel
WEISSE BERGE
Iraklio
Kap Agios Ioannis
Dragonada
Kap Sideros
Kournas-See
Kalidon
Gianisada
Pachnes 2 453 m
Elafonisi
Malia
Spinalonga-Halbinsel
Elassa
IDA-GEBIRGE
Kolokythia
Psiloritis 2 456 m
Kap Krios
Paleochora
Agii Pandes
Mochlos
Sitia
Grandes
Samaria-Schlucht
Chora Sfakion
LASITHI-HOCHEBENE
Agios Nikolaos
Psira
Kap Plakos
Golf von Mirabello
Dikti 2 148 m
DIKTI-GEBIRGE
THRIPTI-BERGE
Timbaki
MESSARA-EBENE
Golf von Messara
Paximadia
35°
Ierapetra
ASTEROUSSIA-GEBIRGE
Strongylo
Marmara
Koufonisi
Trachilos
Gavdopoula
Kap Lithino
Mikronisi
Megalonisi
Chrysi
Mikronisi
Gavdos
Kap Tripiti
Libysches Meer
MAZ.
BULGARIEN
ALB.
GR.
TÜRKEI
0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100 km
0 10 20 30 40 50 60 mi
UTM-Koordinaten (WGS84)

Bibliografie selectivă:
The Cambridge Ancient History I (autorul capitolului J.B Wace); Ed. Meyer, *Geschichte des Attertums*, II; G. Glotz, *Civilisation égéenne*, Paris, 1952; Fr. Matz, *Kreta, Mykene, Troia*, Bucureşti, 1967.

În tradiția literară, Kreta era denumită şi 'insula fericiților'. Evident că şi excelenta ei poziție geo-climatică a atras din cea mai adâncă vechime locuitori, şi în acelaşi timp în Kreta s-au exercizat şi diverse influențe culturale. Desigur se pune şi întrebarea: de ce se situează istoria Cretei în legătură cu istoria timpurie a Greciei?

Întrebarea era firească până la descoperirea lui Schliemann, când istoria greacă începea cu ceea ce se numeşte *epoca homerică*. Mergând pe drumul lui Homer, Schliemann a descoperit fără să vrea alți greci, mai timpurii decât Homer. Arheologii au scos la iveală cu surpriză o lume greacă nebănuită, care cunoştea scrierea!

S-a crezut multă vreme că creatorii acestei civilizații ca şi alții utilizează în relațiile lor vreo limbă convențională adoptată. S-a văzut însă cu şi mai mare surpriză – deşi după un tânăr de geniu, arhitectul englez M. Ventris, a descifrat tăblițele cu această scriere necunoscută – că este vorba, totuşi, de limba greacă! Atunci a trebuit să se admită că limba greacă, inițial, nu a fost notată cu bineştiutul alfabet grecesc, ci printr-un alt sistem de semne cu aproape jumătate de mileniu mai devreme.

Şi de ce Kreta? Tocmai că în Kreta, în contact cu splendorile civilizației minoice, aceşti indo-europeni războinici şi-au formulat idealul propriu cultural pe care îl vom regăsi apoi şi pe continent. Kreta şi Mykene sunt simbolurile unei epoci a preistoriei şi apoi a istoriei timpurii greceşti care începe pe la 1700 î.Hr. şi se încheie în secolul XII î.Hr.

Pe la 2200 î.Hr., începe în Kreta, odată cu minoicul timpuriu III, prima perioadă de înflorire a artei Kretane. Apar primele palate de la Knossos şi Phaistos, în care posteritatea a sesizat simbolurile culturii minoice.

Sfârşitul primei faze a culturii kretane se produce, începând din perioada hiqsoasă: secolul XVIII-începutul secolului XVII î.Hr., când aceştia şi-au întins dominația asupra spațiului egean. Primele palate sunt distruse, dar această distrugere a avut o semnificație efemeră, pentru că palatele construite la Knossos, Phaistos, Mallia, sunt mai mari decât cele precedente. În sfârşit, a treia fază ia sfârşit pe la 1400 î.Hr., când se produce invazia greacă în Kreta şi, totodată, începutul civilizației mykeniene.

Harta arheologică a Cretei minoice arată că estul şi interiorul insulei erau mai intens locuite decât partea vestică, care era aproape goală. Afirmația nu poate fi definitivă, pentru că aici intră în discuție şi caracterul întâmplător al descoperirilor arheologice. Civilizația minoică a fost precedată de o civilizație neolitică care se încheie pe la 2500 î.Hr. Populația înrudită cu locuitorii *carieni* din Grecia preistorică şi vestul Asiei Mici locuieşte în sate deschise.

La sfârşitul mileniului III î.Hr., se constată o remarcabilă vitalitate şi forță a culturii kretane, caracterizată prin crearea unei superbe ceramici policrome. Este perioada arheologică numită *Kamara*. Pe la 2000 î.Hr., ceea ce ar corespunde minoicului mijlociu I, se constată un fenomen interesant şi anume apariția în Kreta centrală a unei culturi *aulice* în umbra vechilor palate de la Knossos şi Phaistos. Viața insulei se va concentra în aşezările urbane, iar faptul acesta marchează sfârşitul culturii rustice şi începutul unei epoci de cultură aristocratică.

Palatul devine centrul activității economice, fiindu-i anexate presele de ulei şi ateliere de toate felurile. Ceea ce a fost frapant, încă de la început, pentru arheologi şi istorici a fost împrejurarea că noul stil de viață kretan are o valoare fundamentală *hedonismul* şi nu *lupta* şi *războiul*. Această axiologie reiese din lipsa de fortificații a palatelor şi s-ar putea spune din conştiința forței pe care o avea Kreta, binecunoscută şi în Egipt, Babilonia şi în regatele syro-feniciene. Este evident că, prin comparație, Hellada, cu civilizația ei rustică, nu reprezintă nimic pentru Kreta.

Splendida perioadă *Kamara* a fost contemporană cu Imperiul mijlociu egiptean al dinastiei a XII –a. Au fost descoperite obiecte kretane din această epocă la Fayum, în Egiptul de Sus, ca şi sigilii babiloniene din vremea lui Hamurappi în Kreta. Incontestabil, civilizaţia kretană a primit şi influenţe egiptene care vor trece mai târziu în Hellada, unde ornamentele tavenelor palatelor din Tyrith şi Mykene sunt elocvente în acest sens.

Pe la sfârşitul secolului al XVIII –lea î.Hr., prima cultură kretană dispare concomitent cu prima mare invazie indo-europeană, care a schimbat faţa lumii de atunci. Descoperirea unui capac de alabastru egiptean în ruinele arse ale palatului de la Knossos, capac pe care este gravat numele regelui hiqsos *Chain*, nume care se găseşte şi pe un leu de bazalt descoperit la Babilon, l-a determinat pe Ed. Meyer să conchidă că palatele kretane au fost distruse de către hiqsoşi. Chian, spune Meyer, a fost un stăpânitor universal, un 'rege al universului', care în afara Egiptului, domina Babilonul şi Kreta. Ipoteza lui Meyer este respinsă de către Evans, Matz, Schachermeyr şi Bengtson, care admit că distrugerea palatelor kretane s-ar fi datorat unui cutremur, fenomen frecvent în această regiune, şi nu cuceririlor hiqsose.

Naua fază a culturii kretane reprezintă o expresie şi mai strălucită a celei anteriuoare. Această evoluţie a fost favorizată de pacea internă şi cea externă. Evans şi Schachermeyr cred că Knossos şi-a impus hegemonia asupra întregii insule, oraşul devenind centrul cretei, având cca. 50.000 (Schachermeyr)-80.000 (Evans). Descoperirile arheologice au pus în evidenţă existenţa unor 'vile' ale 'vasalilor regali' construite în jurul palatelor.

Arta kretană a epocii este realizată într-in stil artistic naturalist, care vădeşte bucuria vieţii trăită intens de locuitorii Cretei. Descoperirile de la mykene ori Lakonia ilustrează preţuirea acestor arte în afara Cretei. Frescele descoperite în Kreta înfăţişează întreceri sportive, scene de vânătoare, toate ilustrând un simţ artistic deosebit de viu. În secolul XV î.Hr., acest stil artistic aulic, *Palaststil*, evoluează spre stilizare şi schematizare. Trebuie notat că arta kretană nu a cunoscut sculptura.

Un nou cutremur distruge palatele, dar de data catastrofei este contrversată. Martz şi Schachermeyr cred că ea a avut loc pe la 1600 î.Hr., iar Evans o palasează după 1570 î.Hr. Cu toate acestea, apogeul culturii kretane se produce pe la mijlocul secolului XVI î.Hr. Ea este neîndoielnic o creaţie a vieţii urbane, iar palatul este expresia vieţii kretane însăşi.

De reţinut că în centrul vieţii publice se află *femeia*, ea având un rol pe care Bengtson îl compară cu acela pe care îl jucau frumoasele castelane din epoca trubadurilor medievali. Rolul jucat de femei în societate, asemănător cu cel din societatea etruscă, subliniază organizarea asianică a kretanilor şi diferenţele majore dintre ei şi hellenii indo-europeni. Este la fel de semnificativ că în arta kretană apare numai clasa suprapusă, altfel spus numai partea frumoasă a vieţii.

Kretanii utilizau *scrierea*, nenumăratele tăbliţe descoperite fiind notate într-un sistem de scriere pe care Evans l-a denumit convenţional *linearul A*, spre a-a deosebi de un alt sistem de scriere, *linearul B*, în care erau notate alte tăbliţe descoperite de el la Knossos. Ambele liniare, *A* şi *B,* aveau 48 de semne la care caligrafia aulică a adăugat încă 16 semne. Ambele liniare pot fi considerate scrieri de tip silabic.

Religia kretană, care a influenţat-o pe cea greacă, era o religie naturalistă şi feministă. Zeitatea supremă era 'marea zeiţă' ca şi la alte culturi din Vechiul Orient, având ca simboluri religioase coarnele şi securea dublă. Originea acestor 'corne de consacrare' este nelămurită. Securea dublă se găseşte în Asia Mică şi la Hittişi, ca şi în Mesopotamia superioară unde era atributul zeului furtunii, *Teşhub*, adorat de către hittiţi. Securea dublă se regăseşte ca simbol religios în întreaga antichitate orientală, apărând până şi în cultul lui Iuppiter Dolichenus.

Dacă vorbim de influenţa cretei asupra grecilor, trbuie spus că aceasta nu a fost decât exterioară, grecilor fiindu-le străine valorile sociale ale societăţii kretane, ca şi cele estetice, respectiv 'morbiditatea artei kretane'.

Capitolul 2
Epoca mykeniană

I Invazia indoeuropenilor în Grecia
II Civilizația mykeniană
III Migrația doriană

Izvoare

Cercetarea epocii mykeniene nu se poate întemeia pe ceea ce numim *tradiție literară* în mod curent, ci doar pe informațiile extrase din descifrarea txtelor redactate în *Linearul B*. desigur de mare importanță sunt izvoarele arheologice şi lingvistice. Prin urmare trebuie consultate lucrări relativ noi – adică apărute după epocala realizare a lui M. Ventris, asistat de J. Chadwick, din anii '50 ai secolului XX – care au putut beneficia de rezultatele descifrării textelor notate în *Linearul B*[1]. Astfel, pentru o informare sumară, la îndemâna studentului român stau, în afara sintezelor lui Lévêque şi Chamoux, încă două bune lucrări: A.M. Snodgrass, *Grecia epocii întunecate*, trad. rom. M. Gramatopol, Bucureşti, 1994 şi J.-Cl. Poursat, *Grecia preclasică de la origini pînă la sfîrşitul secolului VI*, trad. rom. Florica Bechet, Bucureşti, 1998. cea mai bună sinteză recentă este însă cea a lui D. Musti, *Storia greca. Linee di sviluppo dall' età micenea all' età romana*, Bari, 1992, cu excelente *Forschungsstanden*.

I Invazia indoeuropenilor în Grecia

Din cercetarea tradiției literare antice, se constată că hellenii nu au păstrat nicio amintire a patriei lor originare. Este interesant însă că ei se consideră autohtoni, deşi în tradiția greacă sunt menționați *pelasgii, carienii*, ca populații mai vechi decât grecii.

Se ştie că indo-europenizarea Helladei s-a produs în contextul deplasării valurilor de populații din spațiul de la nord de Dunăre, un fenomen specific trecerii de la sedentarism la mişcare. Neândoielnic, această mişcare din care nu trebuie excluse şi acțiunea unor elemente aventuriere, a influențat decisiv şi organizarea politico-militară a acestor populații nevoite să-şi dobândească, prin cucerire, un nou cămin.

Religia acestor indo-europeni este o religie între fetişism, animism şi naturism. Zeul Cerului reprezintă o încarnare a atotputernicului naturii. El este Zeus-Pater de mai târziu şi, de asemenea, protectorul ordinii umane, al familiei, al tribului şi al frățiilor de arme. Aceşti strămoşi indo-europeni ai grecilor au creat în teritoriile de la nord de Dunăre o cultură rurală. Utilizau un fel de plug, creşteau vite mari şi mici: boi, vaci, oi, capre.

La întrebarea când au luat indo-europenii Hellada în stăpânire, răspunsul este greu de dat cu precizie, întrucât evenimentul s-a produs într-o perioadă nebuloasă şi nici sincronismele cu evenimentele din afara acestui spațiu nu pot fi de prea mare ajutor.

Oricum, arheologii şi istoricii convin că pe la 1900 î.Hr. se poate spune că helladicul mijlociu este o cultură hellenică. Raporturile noilor veniți cu carienii, lelegii şi pelasgii se pare că au fost paşnice multă vreme, ceea ce a permis ca helleni să poată împrumuta multe

[1] M. Ventris, J. Chadwick, *Documents in Mycenian Greek*, Cambridge, 1956, (1976, ed. II).

elemente de cultură şi civilizaţie de la autohtoni. Este limpede de dovedit că autohtonii i-au influenţat lingvistic pe helleni. Astfel, numele terminate în *-inth, -ssos, -issa*, precumşi numele de plante, metale sau activităţi din pescuit şi navigaţie sunt iarăşi rezultatul influenţelor primite de la vechii locuitori ai Helladei. Din acest amestec spiritual şi antropologic a rezultat în mileniul al II –lea î.Hr. *poporul helen*.

Existenţa celor trei dialecte hellenice, structural deosebite, arată că ele au fost aduse, ca atare, de către greci din prima lor patrie: *dialectul ionic; dialectul aracadic-eolic*, denumit, adesea ca *acheic*; *dialectul doric*.

Ionienii s-au aşezat, iniţial, în Attika şi Eubeea, care sunt pur ionice, apoi în Argolida, părţi din Pelopones şi Boeţia, iar *acheii* în Thessalia şi n întregul Pelopones. Dialectul doric s-a vorbit, la început, în Grecia de nord-vest, iar apoi a ajuns în Pelopones.

Aşezaşi în Hellada, aceşti indo-europeni intră în relaţii cu marile civilizaţii din jurul lor. Ei se simt atraşi nu numai de Kreta minoică, dar şi de Imperiul hittit, marea putere din Mikroasia. Deşi hittiţii sunt cei care le limitează expansiunea pe litoralul asiatic al Egeii, marele lor stat este un veritabil model pentru noii veniţi.

II Civilizaţia mykeniană

După cum spuneam, izvoarele pentru perioada mykeniană sunt constituite, în primul rând din materialul oferit de tăbliţele notate în Linearul B.

Invazia indoeuropenaă în Hellada nu a adus, pentru un timp, schimbări fundamentale. Helladicul mijlociu (1900-1550 î.Hr.) era, în ultimă instanţă, o cultură rurală. Autohtonii tărani vor asimila din punct de vedere cultural pe indo-europenii veniţi în Hellada. Abia odată cu hellenicul târziu, pe la jumătatea XVI î.Hr., începe o nouă formă culturală, când după o lungă perioadă de acumulări indo-europenii devin din punc de vedere social o pătură dominantă, războinică, situaţie care se va reflecta şi în organizarea socio-militară, dar şi în arhitectură. Noua lume este animată de un nou ideal, complet diferit de cel anterior, care este unul rural.

Această epocă eroică şi-a primit numele de la cetatea lui Mykene, descoperită de Schliemann. În afară de Mykene, existau şi Tyrinthos, Orchemenos, Pylos. Trebuie notat că prima perioadă a culturii mykeniene este, în esenţă, limitată la partea răsăriteană a Helladei, respectiv Hellada centrală şi Peloponesul.

Idealul mykenian este un ideal războinic. Construcţiile impunătoare ridicate pentru eternitate sunt influenţate de acest nou spirit eroic, războinic. Elementul definitoriu este palatul cu megaron şi vatră, căminul unde se face focul. În mijllocu sălii, în megaron, sala mare, 'castelanul' ia masa în comun cu 'vasalii' săi. Neîndoielnic, arhitectura mykeniană reprezintă o organizare diferită a spaţiului, complet diferită de cea labirintică a kretanilor. De altfel, mitul lui Teseu şi al Ariadnei subliniază tocmai contrarietatea grecilor faţă de arta kretană, pe care ei o simţeau stranie.

Diferenţa dintre cele două lumi transpare şi prin valorile sociale deosebite: *femeia* nu are niciun rol în societate, fapt elogvent ilustrat de *Iliada*, în măsura în care epopeea homerică poate fi un izvor pentru această epocă.

Punctul culminant al evoluţiei acestor helleni timpurii este atins la sfârşitul secolului al XVI –lea şi apoi la începutul secolului al XIV –lea întrucât în secolul al XV –lea se înregistrează o perioadă de oarecare recul sub influenţa minoică. Din importantele tezaure descoperite de către Schliemann, se poate deduce existenţa unui embrion de organizare statală.

Dacă putem vorbi de organizare statală, aceste coagulări politice au mai mult determinări militare, sub imperiul necesităţii. Relieful Helladei favorizând fărâmiţarea politică, este la fel de clar că aceste coagulări politice nu erau durabile. Ele se reaizau numai

în vederea unor expediții de oarecare anvergură, astfel că nu se poate vorbi de o regalitate propriu-zisă, aceasta fiind exercitată de un şef de război, un hegemon.

Problema marilor construcții numite *ciclopice*, ridică problema mâinii de lucru utilizate la ridicarea lor. Se crede că au fost utilizați sclavi, dar şi autohtoni aduşi în stare de depedență.

Hellenii mykenieni nu s-au limitat numai la continent, ci, judecând după descoperirile ceramice dar şi ale altor mărfuri, se constată o expansiune mykeniană în secolele XIV-XIII î.Hr., pnă într-acolo încât se poate vorbi de o *talassocrație mykeniană* pe la 1400 î.Hr. Se întâlnesc resturi de ceramică mykeniană în insulele Ciclade şi în aşezările mykeniene din Rhodos. Arheologia, ca şi anumite date din texte, documentează un comerț mykenian cu Syria, Fenicia, Egiptul şi regiunile din Italia sudică şi Sicilia.

Mykenienii au colonizat o parte a Ciprului, unde se întâlneşte denumirea de 'Coasta Achaică', prin urmare surplusul de populație se aşeza în insulele Egeii, unde găsim comercianți, meseriaşi etc. În textele orientale este menționată țara *Ahijawa*, în care unii savanți îi văd pe achei, iar alții cred că e vorba doar de o populație anatoliană.

Tactiaca de luptă a războinicilor mykenieni se întemeia pe utilizarea carului de luptă şi unitatea tactică compusă dintr-un şef, însoțit de trupa sa. Tocmai descrierea acestei tactici în epopeile homerice a dus la formularea ipotezei că nucleul acestor opere datează încă din epoca mykeniană.

Religia mykeniană este o religie indo-europeană, dar care a primit şi un serios aport minoic. Relația dintre ea şi religia hellenilor propriu-zişi a fost sugestiv definită de către marele savant suedez M. Nillson în lucrarea fundamentală *Geschiche der griechischen Religion* I (München, 1995): 'Religia mykeniană este mama religiei hellenice în aceeaşi măsură în care mykenienii sunt strămoşii grecilor istorici'.

III Migrația doriană

Izvoarele pe temeiul cărora poate fi studiată migrația dorică sunt – în afara celor arheologice şi lingvistice – şi sursele egiptene dar şi tradiția literară secundară.

Pe la 1200 î.Hr., începe marea migrație a popoarelor care atinge toată partea răsăriteană a bazinului Mării Mediterane de la Apenini până la fluviul Tigru şi de la trecerea de la epoca bronzului la cea a fierului, care se produce în spațiul egeean în acea vreme.

Mişcările de populații responsabile de această mare migrație nu pot fi detectate precis. În ceea ce priveşte migrația dorienilor se pare că ea a fost determinată, în parte, şi de deplasarea spre sud a *illyrilor* îna doua jumătate a mileniului al II –lea î.Hr. Împinşi de către *illyri*, *thracii* vor determina, la rândul lor, deplasarea din ținutul Pindului a *dorienilor*, un grup de triburi hellenice rămase aici.

Incontestabil, aşa-numita '*migrație doriană*' a determinat o nouă epocă în istoria greacă, reprezentând finalul indo-europenizării Helladei. Evident, migraşia doriană este unul dintre cele mai dificile complexe de probleme, baza documentară fiind constituită din date arheologice, lingvistice şi de tradiție literară secundară, autori antici – Tyrtaios, Pindar, Herodot, Tukydides – nefiind decât prea puțin luați în considerație.

Nu se poate preciza cât a durat această migrație: câteva decenii, un secol? Ceea ce se poate susține cu certitudine este faptul că acestă migrație a modificat etnic regiunile atinse. De exemplu, în Pelopones, aheii sunt împinşi în zona montană de către cei numiți *dorieis*, termen care este o formă scurtă a substantivului *dorimachoi*, ceea ce s-ar traduce prin 'luptătorii cu lancia'. De aici rezultă o indicație elocventă despre modul în care *dorienii* şi-au impus stăpânirea în regiunile în care-I găsim aşezați în Hellada de după 'migrația dorică'.

În momentul în care au apărut dorienii, *cultura mykeniană* depăşise de mult apogeul ei, dar tocmai în această perioadă ea se extinsese în întreaga Heladă. În tradiția literară, care

reflectă parțial vechile legende şi mituri, există motivul 'întoarcerii Heraclizilor', care s-ar putea referi la migrația doriană.

Înainte de a înfățişa regiunile cucerite şi raporturile cu populațiile de aici trebuie spus că direcția migrației dorienilor e incertă: de la nord, nord-vest spre sud sau, inițial către insulele egeice şi după aceea fiind ocupate regiunile de pe continent?

Dorienii nu au cucerit şi Attika, pe care se pare că au ocolit-o, şi s-au îndreptat spre Pelopones, ocupând estul şi nordul acestei regiuni, respectiv Argolida şi Lakonia. Populația achaică se amestecă cu ppulația doriană, fapt care a condus la creşterea procentului biologic indo-european, atât în Hellada sudică cât şi în Thessalia, Fokida, Achaia, Arkadia.

Raporturile cu populația anterior aşezată au fost diferite. Astfel, thessalii îi alungă pe primii greci, pe eolieni, sau îi aduc într-o stare de dependență, transformându-i într-un fel de 'țărani-şerbi', numele lor regăsindu-se în această nouă stare în tradiția literară ca *peneşti*. În Boeția s-a produs o conviețuire normală, ca rezultat dialectul biotic fiind un amestec dintre dialectul doric şi cel achaic. În regiunea de bază în care s-au aşezat, respectiv Peloponesul, dorienii au transformat populația de aici fie în *hiloți*, fie în cetățeni de rangul 2, aşa-numiții *perioikoi*.

Este greu de spus dacă decăderea culturii mykeniene se datorează dorienilor. Ceea ce este însă limpede este faptul că această decădere se produce concomitent cu invazia doriană, faptul reprezentând o veritabilă cenzură în istoria hellenică.

Este interesant că dorienii trec mai târziu în Kreta, în insulele Egeei şi în Anatolia, urmărindu-i pe achei. Comparată cu invazia tracilor în Asia Mică, migrația doriană a avut o semnificație istorică universală mult mai restrânsă, ea fiind limitată numai la istoria hellenică.

Aşa cum se vede, invazia thracilor în Asia Mică a provocat căderea imperiului hittit. Privite în acest context, consecințele istorice ale marii migrații ies şi mai mult în relief. Dispariția hittiților a permis revenirea ca mare putere a Assyriei, manifestarea arameenilor în Syria şi a 'republicilor' feniciene. Să nu uităm, de asemenea, că aceeaşi mişcare a determinat şi deplasări de populații cu totul surprinzătoare prin direcția lor, cum ar fi deplasarea etruscilor din Mikroasia în Peninsula Italică.

Capitolul 3

Lumea homerică

Bibliografie:

În afara lucrărilor abia citate, pot fi consultate cu mare profit încă şi lucrările lui M.I. Finley, *Vechii greci* şi *Lumea lui Odiseu*.

Prolegomena

Termenul de 'lume homerică' nu este decât un termen convenţional referitor la perioada traversată de neamurile hellenice de la dispariţia culturii mykeniene şi până la începuturile a ceea ce se numeşte 'epoca arhaică'. În literatura de specialitate epoca homerică se ami numeşte şi 'dark age' sau chiar 'evul mediu grecesc'. Bengtson, *e. g.*, preferă denumirea de 'perioadă de trecere'. Fixarea reperelor lor cronologice este dificilă din motive arătate anterior. Deşi unele păreri, precum aceea a lui Wilcken, care crede că acest ev mediu grecesc se sfârşeşte pe la 500 î.Hr., înglobând şi ceea ce, în mod obişnuit, se numeşte 'epoca arhaică', se consideră în general astăzi că 'epoca homerică', 'dark ege' sau 'evul mediu grecesc' ar putea fi încadrate cam între 1100-800 î.Hr. Acestei epoci homerice îi succede *epoca arhaică* (cca. 800-500 î.Hr.), căreia îi urmează 'perioada clasică' (cca. 500-336 î.Hr.).

Reconstituirea perioadei homerice este deosebit de dificilă, datorită absenţei aproape complete a informaţiilor care să poată să facă 'să vorbească' mai mult descoperirile arheologice. Arheologia a constatat, oricum, o ruptură profundă cu perioada mxkeniană, cenzura făcându-se simţită deja în ceea ce se numeşte *submykenian* (cca. 1150-1000 î.Hr.). tot arheologic s-a stabilit că, pe la 1100 î.Hr., începe şi în Hellada epoca fierului, neîndoielnic tot ca o consecinţă a dispariţiei imperiului hittit, care a atras după sine, prin dezvăluirea secretelor de fabricaţie, generalizarea utilizării fierului în Anatoli şi apoi în întreg bazinul egeean.

În această epocă întunecată s-au produs o seamă de evenimente deosebit de importante pentru evoluţia poporului şi a spiritului grec în general. Cel mai important dintre ele a fost, fără îndoială, colonizarea coastei vestice a Asiei Mici. Problema acestei colonizări este deosebit de discutată în istoriografie datorită faptului că la, prima impresie, această colonizare, iniţial ionică, ar fi fost determinată, potrivit principiului cauză-efect, de către migraţia dorienilor. Această idee a fost sugerată de o aparentă relaţie cronologică.

Cercetările ultimelor decenii subliniază însă că asemenea interpretare, î fond, una oarecum 'mecanic-primitivă', întru-cât: a. cronologia migraţiilor doriană şi ioniană nu sunt sincrone; b. aceste două mişcări reprezintă *două părţi diferite* ale finalului marii migraţii egeene; c. colonizarea ionică s-a produs la o dată care poate fi plasată în jurul anului 1000 î.Hr. sau puţin mai devreme, dar după dispariţia imperiului hittit, marea forţă politică şi militară din Asia Mică care împiedicase până atunci aşezarea hellenilor.

La colonizarea Asiei Mici au participat toate triburile greceşti, aducându-şi aici toate zeităţile, toponimele şi cutumele din patria mamă. De la nord la sud pe coasta estică a Asiei Mici s-au aşezat *eolienii, ionienii* şi apoi *dorienii* într-o succesiune şi o formă ce corespund aşezării lor pe litoralul răsăritean al Helladei continentale.

În secolul al VIII –lea îi găsim pe ionieni deja organizaţi într-o '*comunitate a ionienilor*', având în frunte un magistrat numit *basileus*, asemănător cu etruscul *lucumo* sau cu thessalianul *tagos*, care era ales pe o durată determinată, nefiind deci un rege propriu-zis. Centrul acestei comunităţi era sanctuarul lui Poseidon Helikonios de la Mykale. Exemplul ionienilor a fost urmat de dorieni care au întemeiat aici 6 polisuri ce se vor grupa în jurul sanctuarului lui Apollo din Knidos, în vreme se eolienii se pare că aveau în jurul templului lui

Apollo din Gryneion. Dintre toate aceste comunități cea mai puternică era cea ioniană, care apoi devine 'liderul' hellenilor de aici.

Aşezarea hellenilor în Asia Mică, în mijlocul unei populații străine i-a făcut abia acum conştienți de propriul lor etnic. Aici s-au dezvoltat pentru prima dată primele elemente ale sentimentului apartenenței la comunitatea etnică hellenică. În Asia Mică a apărut elementul esențial pentru dezvoltarea statală ulterioară a hellenilor – *polisul*.

Polisul a apărut pe pământul mikroasiatic probabil, susține Bengson, în legătură cu aşezările urbane asemănătoare cu ale populațiiloe antoliene. Se pare însă, potrivit cercetărilor mai noi ale lui Fr. Gschnitzer, că 'modelul plisului grec ar fi fost construit de cître oraşele state feniciene'.

Viața dusă de helleni mikroasiatici în aşezări fortificate a determinat, cum era de aşteptat, o intensă viața politică internă, unică în Antichitate.

Pe de altă parte, această excesivă preocupare a hellenilor pentru propriul lor model politic a dus la subestimarea modelelor poltice străine adică a *statului teritorial* – aşa cum era el cunoscut în Orient sau chiar în preajma lor, în Macedonia – ca fundament al expansiunii politice.

Cultura epocii homerice

Cultural, epoca homerică este marcată de o dualitate foarte bine pusă în relief. Este clar că migraşia doriană a contribuit la decăderea civilizației după strălucita perioadă mykeniană. Acesteia îi urmează perioada geometrică, cu abstractizarea figurației, având ca temă principală războiul.

Totodată, tocmai în această perioadă de decădere a civilizației se produce prima mare realizare a spațiului grec, *alfabetul*, ca rezultat al prelucrării scrierii consonantice feniciene din secolul IX î.Hr., 'eveniment' produs cel mai devreme, în secolul X î.Hr. în Asia Mică sau prbabil în Kreta. În secolul VIII î.Hr., scrierea alfabetică era deja răspândită în Grecia, 'democratizarea' ei fiind dovedită de descoperirile arheologice de la Atena şi Korinth.

Alfabetul grecesc are mai multe variante, care au fost catalogate şi aşezate pe hartă de A. Kirchoff în anul 1863. el a şi colorat această hartă: cu *verde*, Kreta şi sudul Cicladelor, cu *albastru închis*, nordul Cicladelor şi Attika, iar cu *roşu* Hellada occidentală şi Rhodosul.

O ată mare realizare a spiritului grec o constituie *epopeele eroice*, o realizare cu atât mai remarcabilă cu cât ele reprezintă şi începutul literaturii hellenice. Dintre aceste epopei eroice, *Iliada* şi *Odiseea* sunt cele mai importante şi reprezintă rezultatul unui efort secular, al cărui început se află înaintea migrației doriene.

Un moment important în geneza acestor epopei este apariția unor cântăreți profesionişti: *aezi, rapsozi*, datorită tocmai arstocrației, aflată în plină agonistică, de a-şi slăvi înaintaşii. Epopeile eroice au apărut în mediul colonial ionian, unde aristocreția era interesată de cultivarea tradiției care o lega de viața comunității întregului popor hellenic.

Se ştie că una dintre cele mai importante probleme ale filosofiei clasice, dar şi ale istoriografiei antice, o constituie *problema homerică*, deschisă, cum arătam mai sus de către abatele d' Aubignac şi de către Fr.A. Wolf. Aceşti savanți şi-au pus pentru prima dată întrebarea cum au apărut epopeile homerice: dacă ele sunt opera lui Homer sau una colectivă, realizată în timp, prin contribuția mai multor autori?[1]

Cele două epopei înfățişează, cum bine se ştie, două lumi: cea mykeniană şi cea 'homerică' a secolelor IX-VIII î.Hr. Lumea mykeniană o regăsim în descrierea 'pocalului' lui

[1] Pentru mai multe amănunte, cf. *RE*, s. v. *Homer, Ilias*, iar în limba română, excelentele studii introductive semnate de D.M. Pippidi şi, respectiv L. Franga la diversele ediții ale admirabilei tălmăciri româneşti a *Iliadei*, realizată de G. Murnu. Ultima versiune românească a celor două mari epopei a fost izbândită, cu adânc har, de către D. Sluşanschi (1997-1998).

Nestor, ‘descoperit’ arheologic şi în datele geografiei mykeniene din *Catalogul corăbiilor*, în vreme ce lumea ‘homerică’ se vădeşte prin menţiunea alfabetului, a descrierii scutului lui Ahile, plin de motive orientalizate, şi a scutului în formă de 8. întrepătrunderea celor două lumi este evidentă, în egală măsură şi stilistic.

Expresii ale unei lumi războinice, ‘cavalereşti’, cele două epopei au aşezat fundamentele sentimentului ‘naţional’ hellenic, Homer fiind o figură familiară tuturor triburilor greceşti, fără vreo deosebire. Pe drept cuvânt spunea Herodot, 2.53, că Homer şi Hesiod sunt cei care au ‘creat’ panteonul hellenic. Zeii homerici, datorită tocmai celor două epopei, au covârşit zeităţile locale, dobândind în raport cu ele, o recunoaştere pan-hellenică.

Prin deşteptarea amintirilor tuturor celebrilor eroi helleni, care au luptat la Troia, epopeile homerice au creat nu numai o limbă literară, ci au devenit şi un admirabil catalizator al conştiinţei comunităţii ethnice şi religioase pan-hellenice.

Capitolul 4

EPOCA ARHAICĂ (800-500 î.Hr.)

Generalia

Epoca arhaică este, deşi denumirea ei nu o sugerează, perioada poate cea mai importantă din istoria hellenică, pentr că ea a adus în toate domeniile inovații capitale fără de care nu ar putea fi concepută Hellada clasică.

Spunem că *polisul* s-a născut pe pământul Asiei Mici în urma primei colonizări hellenice desfăşurate acolo după anul 1000 î.Hr., a evoluat şi a fost preluat şi de grecii continentali. Prin urmare, polisul devine, în plan instituțional, elementul înoitor major adus de epoca arhaică.

Polisul nu s-a dezvoltat în toată Hellada şi nici în acelaşi ritm. De la Hesiod, *Munci şi zile*, rezultă că în Boeția, spre anul 700 î.Hr., nu se desăvârşeşte caracteristica esențială a polisului arhaic şi clasic: *unificarea între oraş şi regiunea rurală*. Hesiod, trăind în satul său, Askra, vede oraşul ca pe o lume îndepărtată şi ostilă de unde 'regii mâncători de daruri'.

Pentru a sesiza originea şi data apariției polisului este nevoie de texte literare, îmtrucât arheologia nu poate fi de amre ajutor, dat fiind că urbanizarea nu semnifică în mod automat şi dezvoltarea polisului, ea fiind lentă în Asia Mică şi apoi în colonii.

Textele literare explicite privitoare la originea polisului datează din secolul al VII –lea î.Hr. şi au fost adunae de către V. Ehrenberg , *Polis und Imperium* (1985). Aceste texte înregistrează în mod limpede polisul în acest secol, dar trebuie subliniat că evoluția sa începuse încă de mult. Colonizarea greacă, începută pe la jumătatea secolului al VIII –lea î.Hr., este proba cea mai sigură a începuturilor polisurilor. Coloniile din Sicilia şi Italia de Sud,cu excepția unor factorii comerciale, sunt de la început polisuri care imită instituțiile metropolelor, ceea ce probează în mod evident existența polisului în preajma epocii colonizării sau puțin după începutul ei.

Cauzele evoluției spre polis sunt puțin cunoscute. Fără îndoială, factorul geografic intră în discuție, dar el nu trebuie, în general, supraestimat. Aşezarea urbană se instalează la poalele unei *acropole* ce adăposteşte pe locuitori refugiați în caz de primejdie. În apropiere, se află *pământul civic*, aşezat în regiunea de câmpie fertilă. Încep apoi colinele cu pământul necultivat şi care este proprietate comună, destinată păşunatului. Tot în proprietatea comună este şi pădurea. Aşezat de regulă în apropierea mării, polisul nu se află chiar pe litoral. Portul, civil sau militar, este adesea diferit de aşezarea urbană: *e. g.* Atena şi Pireul.

Revenind la factorul geografic se ştie că repartiția polisului nu se acordă mereu cu fragmentarea reliefului. Hellada vestică are puține polisuri, când ar fi trebuit să aibă mai multe, iar în Attika, fragmentată şi ea, nu se va forma decât o cetate: Atena. Boeția, mai unificată geografic, va avea mai multe cetăți. Micile insule Keos şi Amorgos au mai multe polisuri, în vreme ce Samoa şi chios, insule mari au câte un singur polis. Aceasta arată că geografia nu trebuie să fie neglijată în explicația istorică, dar, în acelaşi timp, valoarea ei probatorie nu poate fi absolutizată.

Cum subliniam anterior, polisul s-a constituit mai întâi în Asia Mică, apoi pe litoralul estic al Helladei, extinzându-se în interiorul acesteia, 'cucerind' apoi insulele egeice şi Kreta. Cercetări recente au stabilit un raport între harta principalelor aşezări mykeniene şi repartiția acestor polisuri. Unele dintre primele cetăți s-au format în jurul celor vechi, mykeniene, care serveau ca *refugiu*, acesta fiind, de altfel, sensul primitiv al cuvântului *polis*.

Este limpede că dificultatea de a surprinde procesul cristalizării polisului survine şi din dificulatea de a adopta un criteriu unitar cercetării acestuia în toată evoluţia sa. Aşa de exemplu ciarea unui caz poate fi semnificativă. Din descrierea cetăţilor de pe scutul lui Ahile, aflăm că acestea aveau instituţii militare şi judecătoreşti. Se poate trage concluzia că ele erau polisuri? Este sigur că atenienii din secolul al V -lea î.Hr. le considerau ca atare, de vreme ce, pentru ei, democraţia era întemeiată de către Solon, când, în realitate, bazele sistemului democratic din secolul al V –lea î.Hr. fuseseră aşezate, practic, de către Kleisthenes.

Merită citată şi o inscripţie din Kreta, contemporană cu Drakon, unde este menţionată *hotărârea colectivă*: 'astfel a hotărât polisul', precum şi existenţa unei alte instituţii civice – *iteraţia*, adică interdicţia de a candida la o magistratură înaintea unui anumit interval de la deţinerea unei alte magistraturi.

Din sursele literare precare pe care le avem la dispoziţie, se poate constata că polisul arhaic începe să-şi cristalizeze, deja, câteva trăsturi:

a. *codificarea legilor*, realizată prin acţiunea unui legiuitor, o persoană profană şi publică respectată pentru autoritatea morală, legiuitor care defineşte normele ce conduc societatea de la *pre-drept* la *drept*. Aceste norme trebuie să elimine arbitrariul celor puternici, justiţia devenind o problemă publică;

b. *reforma hoplitică*, care presupune creşterea sentimentului comunitar şi un anumit standard de dezvoltare economică, hoplitul trebuind să se echipeze singur, *falanga hoplitică* devenind, astfel, reflexul militar al cetăţii;

c. *structurarea socială în cetăţean, noncetăţean şi sclav*. Sclavia se extinde prin răspândirea muncii servile şi prin apariţia sclavului-marfă. Ea a fost precedată însă şi de alte forme de asuprire, cu care, de altfel, va coexista: *e. g. hiloţii* din Sparta şi *peneştii* din Thessalia. Sclavia este trăsătură specifică epocii arhaice, faptul rezultând de la Herodot, 6. 137, care, referindu-se la o epocă anterioară, notează: 'în acestă vreme atenienii, ca şi ceilalţi heleni, nu aveau sclavi'. Primele menţiuni despre cumpărarea de sclavi străini exixtă pentru Chios. Este cunoscut faptul că, tot în Chios, se înregistrează şi primele progrse ale *democraţiei*, ceea ce permite stabilirea unei relaţii între aceste două procese.

Frământările epocii arhaice

Epoca arhaică este şi o epocă plină de crize, fiind deosebit de dificil de stabilit toate cauzele acestora. Tensiunile sociale din epoca arhaică au fost puse de istoricii germani, între care Ed. Meyer, în relaţie cu dezvoltarea economică din această vreme. După părerea lor, în secolul al VIII –lea î.Hr. s-a propus o *revoluţie economică*: dezvoltarea producţiei artizanale, manufacturiere, a comerţului. Meyer consideră că acest proces a fost consecinţa marii colonizări, prin ea căutându-se noi debuşee. Beloch, nuanţând concluzia lui Meyer, admite că marea colonizare ar fi stimulat doar aceste procese economice. În consecinţă, potrivit aceator teorii ar fi apărut o nouă clasă de 'industriaşi' şi comercianţi noi, care reclamă egalitatea cu aristocraţia funciară. Un semn al acestei revoluţii ar fi fost şi aparaţia *monedei*, care i-ar fi propulsat pe cei bogaţi şi sărăcit pe micii proprietari funciari.

Exponenţii acestei noi clase ar fi fost *tiranii* din secolele VII-VI î.Hr., care dreau ca prin tiranie să obţină egalitatea politică cu vechea aristocraţie. Expresia acestei interpretări se găseşte şi în lucrarea din 1921 a lui P.N. Ure, *The origin of Tyrany*.

Teoria aceasta care a dominat aproape jumătate de secol istoriografia problemei, este însă pusă în discuţie de noie cercetări. Acestea nu contestă semnele dezvoltării, care nu pot fi negte nicicum. Pe la 700 î.Hr., Hesiod cunoaşte comerţul sezonier al ţăranului care-şi vinde excedentele. În secoll al VII –lea î.Hr., comerţulmaritim devine o realitate evidentă. *Emporos*, comerciantul maritim, este o realitate curentă. Este atestată diferenţierea navei comerciale de cea de război. Există şi colonizare cu scop strict comercial. Arheologi au scos la iveală

ateliere ceramice în Asia Mică, la Korinth şi Atena, dar numai producţia ceramică nu poate servi drept element generalizator pentru toate meşteşugurile.

Epoca arhaică cunoaşte un *demos* urban. Dezvoltarea arhitecturii – temple, monumente civice – schimburile cu Orientul subliniază, în acelaşi timp, creşterea gustului pentru lux la clasele avute. În epoca arhaică s-au născut puţine averi, dar se putea trăii şi fără lucrarea pământului. Dezvoltarea comerţului a atras după sine şi apariţia taxelor vamale, dând posibilitatea unor polisuri, excelent situate din punct de vedere geografic, precum Korinthul, să-şi sporească veniturile.

Toate acestea nu pot fi ignorate şi eliminate dintre factorii explicaţiei istorice, dar taxele – imprecise, deşi unele contemporane – nu menionează ascensiunea unui grup social întemeiat pe comerţ şi industrie. Teognis deplânge situaţia cetăţii conduse de 'cei răi', aceştia fiind noii îmbogăţiţi care au luat locul 'celor buni', dar, de aici, nu putem extrage vreo indicaţie precisă a fundamnetului economic al acestei răsturnări sociale. Nu trebuie ignorat că, în 594 î.Hr., când Soloon stabileşte *clasele cenzitare*, criteriul utilizat a fost doar avuţia agricolă. Sursele antice, când menţionează conflictele epocii, nu sunt explicate cu privire la planul socio-economic. Încă o dată, revenind la exemplul atenian, luptele politice sunt legate mai mult sau mai puţin de problema repartiţiei pământului.

Moneda datează din a doua jumătate a secolului VII î.Hr. De obicei, sunt accentuate cauzele economice, care au dus la apariţia monedei, pe temeiul că aceasta a avut, de la început, funcţia economică de etalon, de valoare universală pentru a facilita schimburile.

Dar cercetările recente, au atras luarea-aminte asupra unui text din Aristotel, care spune undeva că, la început, moneda ar fi avut *un rol etic*. Dat fiind că epoca arhaică este caracterizată prin *definirea valorilor – e. g.* codificarea legislaţiei – se consideră, pe bună dreptate, că şi moneda ar face parte din acele norme care definesc viaţa civică şi care trebuie cunoscute şi acceptate de toţi.

S-a mai observat, de asemenea, că, la început, nu existau denumiri pentru moneda măruntă, ceea ce înseamnă că ea nu a fost inventată pentru nevoile comerţului. Moneda mare circula rar în afara ariei de emisie. Există o excepţie: monedele emise de Atena, ca şi cele emise de Thassos şi alte oraşe de pe coasta thracică, care se regăsesc în Imperiul Achemenid, ceea ce înseamnă că ele circulau, în primul rând, datorită valorii intrinseci a argintului. Că ele nu erau exportate în primul rând de emitenţi, ci de alţii este ilustrat de faptul că nu există un curent comercial între locul de emitere şi cel de descoperire.

În aceste condiţii cui ar corespunde invenţia monedei? S-au avansat câteva explicaţii, demne de a fi luate în seamă: dezvoltarea rolului fiscal al statului; finanţarea mercenarilor; emblemă civică de normare a unei realităţi. Nu trebuie, de asemenea, uitat că în cadrul *Ligii de la Delos*, Atena a încercat - fără succes - să impună şi 'aliaţilor' propria ei monedă. Prin urmare, deşi regele Lydiei a emis primele monede, *faptul este esenţial hellen* şi trebuie pus în legătură cu fenomenul social al dezvoltării cetăţilor şi al sentimentului civic.

Aceste noi interpretări, propuse de istoricii francezi şi englezi, subliniază un alt aspect al problemei, până acum mai puţin luat în considerare: *aspectul sociologic al evoluţiei Helladei arhaice.* Totodată, ele atrag atenţia - odată mai mult - asupra necesităţii analizei multiple a unui fenomen. Nu pot fi lăsate în afara explicaţiei elementele unei noi economii din epoca arhaică, dar nu pot fi generalizate, şi, în acelaşi timp, nu pot fi ignorate nici eforturile hellenilor de normare etică şi politică a organizării lor din epoca arhaică.

Marea colonizare greacă

I. Izvoare; II. Premise, cauze; III. Direcțiile colonizării

Cunoaşterea marii colonizării hellenice nu se poate reliza, din păcate cu ajutorul izvoarelor directe. Există o foarte controversată tradiție literară privitoare la consultarea oracolelor, dar autenticitatea lor este pusă în discuție. Anumite indicații poate oferi arheologia cu privire la datarea anumitor colonii şi întinderea lor ulterioară: pot fi trase concluzii privind activitățile economice, dar ea este incapabilă să ne ofere date de ordin mai precis. Izvoarele literare secundare, care menționează întemeierea de colonii cît şi motivația întemeierii acestora sunt prea îndepărtate de eveniment, fapt care a condus la deformarea realităților respective.

În afara lucrărilor generale consacrate istoriei Greciei, de cea mai mare utilitate pentru student cartea, relativ recentă, a lui J. Boardman, *Grecii de peste mări*, cea mai cuprinzătoare lucrare privitoare la lumea colonială grecească. Informații extrem de utile despre toate coloniile greceşti cunoscute stau la îndemâna studentului interesat în Pauly-Wissowa, *Real-Encyclpopaedie der classischen Altertumswissenschaft* ori, pentru cel mai grăbit, în *Der Kleine Pauly*. *Lexikon der Antike*.

II. Premise, cauze

Marea colonizare greacă a determinat, fără îndoială, o cotitură pentru istoria Helladei. Ea a adus mai mult în contact pe greci cu vechiul Orient, apoi a lărgit aria cunoştințelor prin explorarea litoralului Euxinei şi al țărmului nordic şi occidental al Mării Mediterane.

Neîndoielnic în procesul întemeierii unei colonii se impunea rolul unui personaj, al unui întemeietor. Procesul acesta a determinat un altul la o scarã istoricã mai largã şi anume impunerea personalității în întreaga viață socială şi politică. Astfel se ajunge la statutul şi prestigiul unui Solon, al altor legiuitori, al tiranilor, la creşterea statutului social al poeților ori al filosofilor, *e. g.*, Thales din Milet.

Dacă este vorba să ne referim la cauzele acestui proces, marea colonizare greacă, desfăşurată între secolele IX-VI î.Hr., a fost determinată de mai mulți factori care ar putea fi grupați, din nevoi didactice, în cauze economice şi politice.

Cauzele politice se cunosc în general. Este vorba despre confruntările dintre diversele grupări politice din cuprinsul unui polis, grupări care îşi definesc mai acut interesele şi vor intra în conflict în timpul crizelor ce frământau Hellada în peioada arhaică. Fără îndoială, aceste crize politice sunt în strânsă relație, cum arătam anterior, de problema repartiției pământului. Acestei inegale repartiții a pământului i se mai adaugă şi o seamă de condiții economice obiective: randamentul agricol era destul de slab şi suprafețele cultivabile restrânse ale Helladei. Faptul a putut genera destul de repede o problemă de ordin demografic. Un reflex al acesteia este 'expunerea' copiilor. Încă Hesiod, *Munci şi zile* 376, sfătuieşte pe cei căsătoriți de a avea numai un singur copil.

Acestor factori de ordin obiectiv – pământ puțin, nefertil, randament slab, surplus demografic – li se adaugă şi factori de oridin subiectiv. Ca peste tot şi ca în toate timpurile, şi în Hellada erau destui inşi dornici de aventură. Asemenea oameni erau fie liderii, fie simplii participanți.

Pe lângă o colonizare determinată economic a existat şi o colonizare forțată, atunci când un grup de oamnei îşi părăseşte patria pentru a-şi găsi o alta peste mări şi țări: *autoexilul*.

Fără îndoială că evoluția tehnicii navale a servit şi ea acestui proces, corăbiile mai bune, sporirea cunoştințelor din călătoriile anterioare au făcut ca marea să devină destul de familiară şi să nu-i mai inspire teamă şi neîncredere. Un exemplu ar putea fi şi Marea Neagră, numită la început 'marea neospitalieră', iar apoi 'ospitalieră'. Primul exemplu în materie de colonizare fost dat de hellenii mykenieni, apoi de către ionienii şi eolienii, care, după migrația dorienilor, s-au aşezat în Asia Mică.

III. Direcția colonizării

A doua mare colonizare hellenică poate fi dată, în mare, între orele, între secolele IX-VI î.Hr. Evident, colonizările ulterioare, mai întinse ori mai restrânse, nu ne interesează aici, ele neputând fi încadrate în fenomenul de care ne ocupăm aici, acestea având alte dimensiuni şi alte determinante.

Aşa cum se ştie, în perioada de după migrația dorică, o primă deplasare hellenică, a acheilor din nord s-a produs în Asia Mică septentrională. Acheii din Pelopones pleacă ultimii şi se aşează în sudul Asiei Mici. Aici, s-ar putea vorbi de o presiune doriană, cauză a acestei ultime plecări. Acheii din Thesalia au ocupat insulele Lesbos, Tenedos, iar pe coasta mikroasiatică au fondat Kyme, Smyrna, Myrina. Acestea vor frma la rândul lor Antandros, Assos şi Neandria. Eolienii din Phokida şi ionienii din Attika vor coloniza malurile golfurilor Smyrna, Epheso, Milet, insulele Samos, Chios, regiunile râurilor Hermas, Kaystros, Meandros. Dorienii, în afara aşezărilor lor din Asia Mică, vor coloniza Kreta şi Cicladele.

*

Expansiunea grecească spre *răsărit* şi spre *miazănoapte* se explică, ca şi aceea spre Hellespont şi Pontu Euxin, prin aceleaşi cauze economico-sociale şi politice, dar şi prin situația externă de atunci.

Aşa cum odinioară hittiții împiedicaseră pe helleni să se aşeze pe litoralul mikroasiatic, acum ei erau blocați în intenția lor de a coloniza litoralul oriental al Mediteranei de către puternicul şi agresivul Imperiu Assyrin. Această expansiune hellenică ar fi fost mult uşurată de vecinătatea Asiei Mici pe litoralul oriental şi de experiența pe care aceştia o aveau în materie de colonizare. Prin urmare colonizarea greacă a avut succes total acolo unde nu existau state organizate: Assyria, Egiptul, Carthagina, ci triburi barbare care nu puteau primejdui în mod vital existența şi dezvoltarea coloniilor.

Eubeenii din cetățile *Chalkis* şi *Eretreiea*, dorienii din *Megara* şi *Korinth*, dar mai cu seamă *ionienii* din Asia Mică – *Miletul* în rimul rând – s-au îndreptat spre nord şi nord-est.

La sfârşitul secolului al VIII –lea î.Hr., Chalkis colonizează atât de intens peninsula thracică vestică încât ea se va numi *Chalkidike*. Tot în această regiune a Thraciei, Korinthul va întemeia în secolul al VII –lea î.Hr. *Poteidaia*. Între 670-650 î.Hr., se întemeiază mai multe colonii în Hellespont: *Kyzikos, Sestos, Abydos, Selymbria, Byzantion*. Eubeenii întemeiază apoi în Macedonia, *Pydna* şi *Methones*. În secolul al VII lea î.Hr., Megara şi Miletul sunt atât de implicate în colonizarea Pontului Euxin, încât au ajuns la încheierea unei înțelegeri între ele. Miletul a întemeiat *Sinope, Trapezunt, Odessos, Istros, Tomi, Theodosia, Pantikapaion, Dioscurias*, etc., iar Megara a întemeiat *Khakedon, Bzzantion* care la rându-i a întemeiat *Herakleea Pontică* iar aceasta a întemeiat *Callatis*.

Neîndoielnic, rosturile economice ale acestor întemeieri de colonii erau limpezi. Coloniile vor fi furnizoare de grâu, de peşte pe care îl exportau, mărfuri pe care fie le produceau singure, fie le neguțau de la triburile vecine. În timp, aceste colonii îşi vor extinde teritoriile agrare pe care le vor exploata singure sau aducându-i pe autohtoni într-o anumită stare de dependență, producția cerealieră de aici crescând continuu şi ajungându-se ca în Crimeea, unde se va alcătui un 'regat bosporan', adică un fel de combinație dintre sciții de aici convertiți în parte la cultura greacă şi cetățile greceşti, să apară unul dintre cei mai mari producători de cereale ai Antichității.

Pontul Euxin devenise atât de important pentru Hellada, încât închiderea Strâmtorilor provoca modificări substanțiale în raporturile de forță ale timpului.

*

Explorarea mărilor occidentale a fost mai timpurie decât a Pontului Euxin. Aici au apărut cele mai multe şi mai importante colonii. Arheologie documentează relaţiile între helleni şi regatele italice şi sikeliote încă din epoca mykeniană. Succesul expansiunii şi colonizării hellenice în această regiune se explică prin aceeaşi absenţă a unor state puternice şi organizate. Singura putere din Italia, care putea să-i contracareze pe greci erau etruscii, dar aceştia s-au aşezat în Italia nordică şi centrală. Când cartaginezii vor întemeia colonii în Sicilia, abia atunci helleni vor avea în faţă un adversar redutabil cu care vor trebui să accepte o împărţire a insulei.

Pe la jumătatea secolului al VIII –lea î.Hr., Chalkis din Eubeea fondează în Campania colonia *Kyme*. Prin această colonie, se va răspândi în Italia alfabetul grecesc în varianta Chalkidică, în care *X* nu se citea *ch* ci *x* propriu-zis. Tot astfel, s-au răspândit în Italia şi divinităţile hellenice. Kyme va fonda pe la 600 î.Hr. *Neapolis*.

Prima colonie în Sicilia a fost se pare *Naxos*, lângă Etna, pe la 735 î.Hr. Megara va întemeia colonia *Megara Hyblaia*. Korinthul va întemeia *Syrakusa*, care va deveni cel mai important polis din Sicilia. Ea va stăpâni mai târziu şi insula Korkyra.

Colonizarea greacă în Italia de Sud este de o cu totul altă natură decât colonizarea altor regiuni şi , prin urmare, lumea colonială de aici oferă o altă imagine. Întemeierea coloniilor în Italia de Sud n-a avut raţiuni comerciale, ci a fos determinată de lipsa de pământ din patri-mamă. Mii de emigranţi din nordul Peloponesului, din Lokrida vinsă se aşeze în ţinuturile roditoare ale Italiei de Sud. Aheii din Pelopones vor întemeia *Krotona, Metapont, Sybaris*. Chiar Sparta va întemeia aici singura ei colonie *Tarentul*.

Colnizarea de aici, datorită intensităţii şi numărului mare de helleni veniţi, a exercitat o influeţă profundă şi îndelungată în Italia sudică, vizibilă şi astăzi prin elementele greceşti prezente n limba italiană vorbită în sud. Deşi istoricii italieni, printre care Et. Ciareri, încearcă să minimalizeze aceste influenţe, poziţia lor este singulară, ea fiind contestată de cea mai mare parte a lumii savante. Deja în secolul VI î.Hr. era în uz, în Hellada, denumirea de *Megales Hellas*, pentru Italia sudică.

Nu trebuie uitat că pe litoralul sudic al Galliei, a fost întemeiată de către foceeni,pe la 600 î.Hr., colonia *Massalia*.

*

Vechii greci au întemeiat în Egipt şi Libia doar două colonii: *Naukratis* şi *Kyrene*. Naukratis (cca. 615-610 î.Hr.), colonie cu regim special, reprezintă unul dintre momentele importante ale relaţiilor vechi dintre egipteni,mykenieni şi ahei. Deşi faraonii au avut relaţii vechi cu oamenii veniţi din Grecia, ei nu le-au permis înfiinţarea unor colonii în Egipt. Abia 'oamenii de bronz', mercenarii greci cu armură, care i-ai ajutat pe faraonii saiţi să ia tronul Egiptului, primesc permisiunea să întemeieze această colonie. Naukratis era locuită de ionieni, eolieni, dorieni. Ea era foarte strict supravegheată de autoritatea egipteană, iar locuitorii nu se puteau mişca în voie în Egipt decât cu 'voie de la stăpânire'.

Pe la 630 î.Hr., dorienii din insula Thera (Santorin - astăzi) au întemeiat pe litoralul african colonia *Kyrene*, a cărei economii economii era întemeiată pe agricultură şi creşterea animalelor. Este singura colonie în care s-a păstrat în cursul timpului instituţia regalităţii. Ea va intra mai târziu în legătură cu Sparta, care va deveni a doua întemeietoare a acesteia, întrucât era şi ea o cetate doriană.

Consecinţe

Consecințele marii colonizări grecești nu sunt greu de întrevăzut. Hellenii au intrat astfel în legătură cu populații noi datorită lărgirii considerabile a cunoștințelor geografice și din aceste interrelații nu se poate spune că triburile thracice, illyre, scitice ori italice n-au beneficiat într-o măsură sau alta de pe urma acestor contacte.

Dacă se ridică problemaîn ce măsură aceste colonii au fost *agricole* sau *comerciale*, trebuie să admitem, împreună cu specialiștii chestiunii, că problema este pusă în acest mod, întrucât este nevoie de cercetarea fiecărui caz în parte. Lumea colonială a reușit spre sfârșitul archicului să pună în valoare moneda și să contribuie, esențial, și ea la consolidarea economiei monetare a lumii hellenice.

Lumea colonială hellenică se întemeia și ea pe fundamente ale unității spirituale ca și lumea metropolelor. Unul dinte fundamentele acestei unități era religia greacă iar una dintre expresiile ei era recunoașterea unei instituții a spiritului grec: '*cei 7 înțelepți'*.

Referindu-ne strict la urmările marii colonizări pentru Hellada propriu-zisă, este adevărat că plecarea unui mare număr de oameni a creat metropolelor posibilitatea unei relative dezvoltări. Pe de altă parte, dezvoltarea Greciei continentale a fost stimulată indirect și de exemplul dezvoltării formidabile a coloniilor ajunse la o dezvoltare economică, arhitectonică și spirituală remarcabilă.

De exemplu, Lokroi și Katana, cu legiuitorii lor Zaleukos și Charondas, arată avantajul legilor scrise și egale pentru toți. Principalele școli poetice, primele școli filosofice apar în Grecia continentală. Filosofia naturii apare în Ionia. Regimurile politice demagogice, democratice, tiranice, sunt toate reprezentate în colonii.

Într-un cuvânt, contrastul dintre viața mizeră din metropolă și cea din colonii a impulsionat activitatea din Hellada propriu-zisă. Lumea colonială a pus și mai mult în evidență polisul ca formă de stat caracteristică lumii hellenice în fața statului teritorial. Coloniile au contribuit în mod substanțial la dezvoltarea și sublinierea specificului spiritului hellenic.

Capitolul 5

Evoluția politică și socială

a hellenilor în epoca arhaică

I Izvoare şi istoriografie
II Generalităţi
III Vechea tiranie
IV Sparta
V Atena

I Izvoare şi istoriografie

Cercetarea problemei statului şi societăţii hellenilor în perioada colonizării dispune de un material primar foarte sărac: câteva fagmente lirice, câteva inscripţii lapidare arhaice, câteva monede şi monumente cu interpretarea controversată. Reprezentarea geogrfică a informaţiei e ineal în sensul că, datorită surselor secundare, Atena şi Sparta sunt palasate în prim-plan.

Neîndoielnic, un rol important în opera lui Hesiod, *Munci şi zile*, scrisă pe la 700 î.Hr. Opera lui Hesiod reprezintă imagine arurală , idealul rural în opoziţie cu etica nobiliară a poeziei homerice. Hesiod este, incontestabil, prima personalitate a Helladei, care ne dă informaţii despre propria sa existenţă. Opera sa, *Munci şi zile*, oferă un calendar ţărănesc, zugrăvind viaţa rurală cu nevoile şi grijile ei.

Câteva informaţii găsim la Archilochos, poet de la mijlocul secolului al VII –lea î.Hr. şi care este un reprezentant al epocii frământate a marii colonizări. Aproape contemporan cu el este Alkaios din Lesbos, care a trăit pe la 600 î.Hr. şi în opera căruia găsim informaţii despre confruntările dintre aristocraţi şi tirani.

Tot tradiţiei literare îi aparţin şi *Elegiile* lui Solon. Unul din izvoarele importante îl constituie *Marea Rethra*, despre care ne informează Plutarch, *Lykurgos* 6, care reprezintă răspunsul dat de oracolul din Delphi legiuitorului spartan Lykurgos.

Există, din fericire, şi câteva inscripţii. Menţionăm stela din Sigeion, pe care o găsim în *Sylloge Inscriptionum Graecarum* 1, 2, ea fiind cel mai vechi document privitor la dominaţia attikă în Hellespont, putând fi datată pe la mijlocul sau chiar la începutul secolului al VI –lea î.Hr.

Informaţii extrem de utile despre toate aceste chestiuni stau la îndemâna studentului interesat în *Real-Encyclpopaedie der classischen Altertumswissenschaft* ori, pentru cel ami grăbit, în *Der Kleine Pauly.Lexycon der Antike*. Deosebit de utilă este şi lucrarea clasică a lui G. Glotz, *Cetatea greacă*.

II Generalităţi

Dezvoltarea internă a Greciei şi a societăţii greceşti în această perioadă s-a realizat în liniile sale esenţiale fără influenţe externe hotărâtoare. Unul dintre evenimentele importante îl constituie trecerea de al statul nobiliar la 'polisul hoplitic timocratic' şi de aici la forma de stat de colratură democratică. Fără îndoială că această evoluţie reprezintă o consecinţă a conflictelor sociale interne, dar şi a unor necesităţi militare care au impus atragerea unor cercuri tot mai largi a populaţiei, în primul rând ţărăneşti, în exercitarea obligaţiilor militare.

Aşa cum vom vedea şi mai târziu, în cazul Republicii romane timpurii, în Hellada organizarea militară şi constituţia statului se cocretizează reciproc.

Cum am mai subliniat, celălalt element definitoriu al lumii hellenice archaice, element ce se structurează acum şi îşi verifică potenţele şi în lumea colonială, este *polisul*. Polisul este un grup de localităţi aşezate pe un teritoriu caracterizat, în primul rând, prin exiguitate: Attika are 2650 km pătraţi, fiind o excepţie şi are un singur polis: Atena; Korinthul şi Argosul au cca, 1400 km pătraţi, Syklon doar 360 km pătraţi, iar în teritoriul Spartei (cu Lakonia şi Messenia) are 1400 km pătraţi, câmpia Spartei de pe malul drept al râului Eurotas însumând 800 km pătraţi. Un exemplu elocvent este insula Keos: o suprafaţă de 1073 km pătraţi şi 4 polisuri!

Populaţia este mărimi diferite, hellenul având spaima suprapopulaţiei, pentru a se ajunge, apoi, în multe situaţii – Sparta fiind exemplul cel mai elocvent – la oligantropie. Aşa de exemplu, în bătălia de la Leuktra di anul 371 î.Hr., în armata spartană mai erau doar 700 de cetăţeni!

Polisul este statul care are autonomie şi independenţă în cel mai strict sens al cuvâtului. Păzirea de către helleni cu maximă gelozie a acestor valori a făcut aproape imposibile alianţele politice şi militare.

III Vechea tiranie

În momentul începerii colonizării, regalitatea făcuse loc deja regimurilor aristocratice. ‘Translaţia’ s-a produs nu printr-o mişcare violentă, ci ca rezultat al evoluţiei generale, tocmai pentru că regalitatea a avut un rost militar în esenţă, ea neavând timpul să evolueze spre forme bine structurate şi care să aibă o mai mare autoritate în societate. Regalitatea greacă nu a fost, ca la Roma, o creaţie a unei dominaţii străine. Sunt excepţii: regalitatea a continuat să existe în Sparta, Macedonia, Kyrene, dar acolo ea va păstra tot timpul o autoritate limitată mai cu seamă la comanda războiului.

Vechile familii regale ca şi instituţia regalităţii au supravieţuit în parte în noul sistem constituţional. Ultimul rege al Atenei a fost, după tradiţie *Kodros*, el sacrificându-se voluntar pentru a apăra Atena de invazia dorienilor. Familia sa, Medontides, ca şi Basilides la Ephesos, Neleides la Milet, Bakchiades la Korinth, rămâne mai departe onorată şi va furniza pe al treilea magistrat important: *arhotele-basileu*, adică cel care avea drept misiune îndeplinirea sacrificiilor, el jucând, oarecum, rolul marelui preot.

Palatul regal devine ‘prytaneu’, sediu al autorităţilor şi al cultului familial. Atribuţiile regelui se vor diviza între componenţii colegiului de magistraţi – *arhontes*. La Atena existau 9 arhonţi: *arhontele-eponim, -polemarh, -basileus + basilissa*, arhonţi aleşi iniţial pe viaţă , apoi pe zece ani şi apoi pe un an. În cadrul acestui colegiu, arhontele basileus se regăseşte aici, potrivit expresiei lui Ch. Picard, ‘par survivance’, adică prin supravieţuirea unor atribute regale. Regalitatea homerică, întemeiată pe camaderia de arme, lasă loc unei aristocraţii funciare: *eupatrides*, însemnând cei născuţi din părinţi buni.

Dacă în epoca homerică, bogăţia consta în numărul de animale, în epoca arhaică ea se bazează pe proprietatea funciară, ereditară şi indivizibilă. Aristocraţii aveau ca semn distinctiv lancea, spada şi cuirasa. Lupta propriu-zisă o purtau însă ca infanterişti. Dacă aristocraţii rpocii homerice nu dispreţuiau munca fizică: regele Odiseu şi fiica regelui feacilor Nausicaa nu se dădeau în lături de la muncile manuale, în schimb, pentru eupatridul epocii arhaice munca fizică devine nedemnă.

Originea şi caracterul aristocraţiei sunt controversate. Aristotel, *Statul atenian* 21, arată că, înaintea lui Kleisthenes, atenienii erau împărţiţi în patru triburi: *phylai*, fiecare divizie în *fratrii* şi *trytrii*, în fiecare dintre ele aflându-se câte 30 de ginţi.

H. Jeannaire crede că Aristotel înfăţişează fie un tablou fantezist, fie a făcut o confuzie între cadrele permanente ale cetăţii şi organizării militare ateniene. Este posibil ca *pylai* şi *trytria* să desemneze unităţi tactice şi cadre de recrutare a unei armate. Cele 4 *phyulai* cu cei 4 *phylobasile* corespund unei vechi organizaţii militare, în vreme ce *fratryai* ar constitui cadrul unei grupări religioase. Ce se înţelege prin *génos*? Este egal cu familia cum se crede de obicei? Se pare că grecii au creat ei înşişi această confuzie prin ideea existenţei unui strămoş mitic al ginţii. În aceasstă situaţie *génos* reprezintă mai curând un grup liber, format pe baza unei înrudiri fictive şi a unui cult comun, decât o asociaţie familiară.

Conform tradiţiei transmisă de Herodot, şi reluată de Plutarh, *Solon* 23, la Atena ar exista 4 triburi cărora le corespund funcţii particulare: *hopletes* = războinicii; *argadeis* = meşteşugarii; *geleontes* = agricultorii; *aigikoreis* = păstorii. Jeannaire propune o altă interpretare: *geleontes* ar putea reprezenta tribul regaal şi poate chiar clasa războinicilor în vreme ce *aigikoreis* ar fi în realitate adoratorii unei divinităţi formând deci casta sacerdotală; *hopletes*, ca purtători ai unui *hoplos*, deci a oricărui obiect fabricat ar fi meşteşugarii, iar *argadeis* ar fi agricultorii.

Regimul aristocratic va intra în decadenţă în cursul secolului al VII –lea î.Hr. Între cauzele fenomenului pot fi admise neadaptarea aristocraţiei la noile evoluţii economice, unii istorici adăugând şi egoismul acestei clase sociale. O cauză foarte importantă o constituie, fără îndoială, modificarea armamentului, respectiv utilizarea scutului lung, inovaţie care va duce la modificări tactice esenţiale şi la decăderea cavaleriei în favoarea sporirii rolului infanteriei şi, implicit, a creşterii importanţei politice şi sociale a ţăranilor-infanterişti.

În acest context, vor izbucni aprige crize sociale, elocvent sugerate şi de episodul Kylon de la Atena, narat de Herodot, 5.75. Învingător la jocurile olimpice, Kylon se gândea la reinstaurarea tiraniei. Evenimentul s-ar părea că a avut loc între anii 640-636 î.Hr. Uciderea lui Kylon şi a celorlalţi conjuraţi au dus la mari tulburări la Atena, la intervenţia Megarei etc. Asemenea tulburări sociale şi convulsii politice frecvente în toate posturile.

Una din soluţiile încercate pentru rezolvarea problemei a fost cea a *legiuitorilor*, personaje acceptate de către toţi cetăţenii datorită virtuţii şi echităţii lor.cel ami vechi a fost *Zaleukos din Lokroi* (683 î.Hr.), apoi *Charondas din Syrakusa, Pitolaos din Korinth, Drakon* şi *Solon din Atena*. Aceşti legiuitori acţionează de multe ori în afara cetţilor de origine: charondas legiueşte la Katana, Pitolaos la Teba, Androdamos din Rhegion la Chalkis din Thracia.

Acţiunea acestor legiuitori, asupra cărora există o întreagă tradiţie literară anecdotică, a avut o mare importanţă pentru că a substituit în procesul justiţiei rolul ginţii şi al familiei cu rolul cetăţii, al statului. Mai mult decât atât, ei vor codifica legislaţia, o vor afişa pntru a o face cunoscută tuturor cetăţenilor, ceea ce a dus la limitarea abuzurilor. Aşa a făcut Drakon pe la 624 î.Hr., la Atena.

Trebuie precizat însă că legiuitorii, cu toată contribuţia lor, nu vor rezolva crizele sociale pentru că nu au abordat tocmai fondul problemei: repartiţia fondului funciar. O altă încera de a rezoşva această problemă a fost *tirania*, care a apărut în polisurile cele mai dezvoltate. Mai întâi în Ionia, în Lesbos, Korinth, Megara, Atena, Sicilia. Originea cuvântului *tyrannos* este asiatică, notat prima dată da Archilochos.

Tranii erau nobili trecuţi de partea poorului împotriva regimului aristocratic, fiind consideraţi uzurpatori ai puterii politice în raport cu regalitatea. De aceea, uciderea tiranilor era socotită ca cea mai eroică faptă civică.

Tiranii sunt, în acelaşi timp, şi cele mai vechi individualităţi politice ale lumii hellenice. În Ionia şi în Sicilia, apariţia tiraniei a fost determinată, în afara luptelor politice interne, şi de împrejurări externe: agresiunea Lydiei în Asia, expansiunea catthagineză în Sicilia. De aceea, aceşti primi tirani consideraţi ‘tirani buni’, care au adus importante servicii

cetăților lor, în comparație cu 'tiranii răi' care şi-au oprimat concetățenii. Tocmai de la aceştia termenii de *tiran, tiranie* au căpătat şi o extensiune semantică peiorativă.

Tirani tipici sunt considerați *Thrasybulos*, de la sfârşitul secolului al VII –lea î.Hr., care a apărat Miletul împotriva Lydiei; Poykrates din Samos, aliatul perşilor, el ajutându-l pe Kambyses să cucerească Egiptul; Kypselos din Korinth, care-şi ia în 667 î.Hr. titlul de rege; Paisistrates din Atena din secolul al VI –lea î.Hr. etc. Tiranii aceştia au fost stăpânitori înțelepți şi mari conducători politici. În timpul lor, s-au dezvoltat cultura şi arta, iar pentru multe polisuri perioada tiraniei reprezintă chiar apogeul dezvltării lor.

Evoluția Spartei şi a Atenei în epoca arhaică

IV Sparta

Dintre dorienii care s-au îndreptat spre sudul Helladei, cei care s-au aşezat în Lakonia, pe valea Eurotasului, au jucat cel mai important rol istoric.

Sparta, cetatea întemeiată de aceşti dorieni, reprezintă alături de *Atena* cea mai importantă creație politică hellenă; ele sunt mereu aşezate într-o poziție clasică şi didactică. Sparta constituie o excepție istorică, ale cărei origini sunt foarte puțin cunoscute, tocmai prin acțiunea voluntară a spartanilor, care au vrut să creeze o altă imagine a istoriei lor: *înnobilată, moralizantă*.

Cele mai multe informații privitoare la sparta provin de la autori atenieni, care, evident, nu erau obiectivi. Astfel, Platon ori Xenophon erau admiratori ai Spartei, în vreme ce Herodot şi Tukydides, dimpotrivă. Nici izvoarele primare oferite de arheologie şi epigrafie nu sunt mai relevante. Date interesante pot fi aflate de la Plutarch, *Lykurgos*.

Trebuie arătat că, până la 550 î.Hr., Sparta evolua pe celeaşi coordonate ca şi alte state hellenice: încercări de lărgire a frontierelor, confruntarea între aristocrație şi demos, renaşterea artistică şi culturlă în contact cu popoarele învinse. Dar, după 550 î.Hr., Sparta a vrut să oprească istoria în loc, devenind o excepție în istoria universală.

Sparta între secolele X-VI î.Hr.

Dorienii vor ocupa complet Lakonia în secolul al X –lea î.Hr. Fiecare şef de familie va primi câte un lot de păânt. După primul război messenic, care a avut loc pe la 717 î.Hr., se mai atribuie încă un lot. Pe la 650 î.Hr.,are loc al doilea război messenic. Cum spuneam, pe la 550 î.Hr., Sparta îşi limitează în mod voluntar expansiunea, nu mai anexează teritorii, ci doar aduce popoarele învinse în alianță cu ea, formând *symmachia peloponecică*.

Regalitatea aparține a două familii: *Agides* şi *Europontides*, dar ea rămâne nominală, regele fiind, esențial, un şef militar.

Aristocrația domină viața politică prin consiliul numit *gerusia* (28 bătrâni + cei 2 regi) şi prin instituția celor 5 ephori.

Sparta se va închide în ea, militarizându-se şi alungându-i pe artişti în momentul când geniul grec începuse a se manifesta şi aici. Toată această oprire voluntară a istoriei spartane este pusă pe seama uni personaj numit *Cheilon*, trecut între cei 7 înțelepți ai Helladei[1], despre care nu se poate spune exact dacă a fost un efor sau rege, care ar fi aplicat întrutotul 'constituția' lui Lykurgos.

Conform acestei constituții, Sparta era condusă de 2 regi – *archogetai* (şefii militari), de *gerousia* (28 bătrâni + 2 regi) şi *colegiul eforilor* (5); mai exista *apella*, adică adunarea poporului, care avea un rol consultativ, de aprobare a hotărârilor luate de organele de conducere ale cetății.

Inițial, eforii aveau doar atribuții religioase. Este interesant că ei nu sunt menționați în *Marea Rethra*, constituția lui Lykurgos. Listele eforilor încep în secolul al VIII –lea î.Hr. Nu se ştie când a devenit eforatul o instituție atotputernică care domina şi regalitatea. Un semn sigur al acestei autorități este acel Cheilon. Aceste 3 instituții guvernau ansamblul lacedomonienilor, adică al cetățenilor şi al periecilor care formau armata, hiloții fiind excluşi din corpul social şi politic.

[1] Discuția asupra acestei chestiuni nu este, încă, încheiată. Unii istorici consideră că influența acestui Chelion este exagerată, întregul fenomen nefiind altceva decât rezultatul unei evoluții organice, datorat tocmai secularei „stări de sediu" (Bengtson) în care se afla Sparta, obligată să se apere – cu un număr redus de soldați – de autohtonii care o covârşeau numeric.

Simbolul Spartei era puterea militară. Totul era aici subordonat organizării şi întreținerii unei armate gata oricând să inte în campanie. Foarte sugestiv, Jeannaire spunea că 'nu te năşteai spartan, ci deveneai'.

În înțelegerea Spartei nu trebuie ignorat faptul de ordin metodologic că acest tablou social-politic, care se găseşte în multe lucrări, priveşte, *re vera*, Sparta secolului VI î.Hr., întrucât în secolul al VII î.Hr., eforatul nu era atotputernic, iar în secolul V î.Hr. gerousia nu mai are autoritatea din secolul al VI –lea î.Hr.

În ajunul războiului peloponesiac, Sparta se afla la începutul declinului ei, ea ajunsese mai devreme la apogeu decât Atena. În timp, datorită unui defectuos regim al proprietății, Sparta va suferi o *oligantropie*[1].

Regimul proprietății era bazat pe principiul lotului care putea hrăăni doar un războinic. Solul era divizat în două părți:*pământul civic* şi *perioikis*. *Pământul civic* se afla la marginea Spartei şi era împărțit în atâtea loturi câți cetățeni existau. Loturile erau inalienabile şi indivizibile, cetățeanul spartan beneficiind de uzufruct. *Perioikis* înconjoară pământul civic, priprietatea fiind, aici, liberă şi supunându-se legilor obişnuite. Pământul civic era atribuit cetățenilor liberi şi era lucrat de către hiloți, iar perioikis era rezervat periecilor şi uneori cetățenilor.

Cetățenii Spartei se împart în două categorii: *cetățeni egali, homoioi* şi *cetățenii inferiori, hypomeiones*. Egalitatea a ființat doar la început, întrucât după o generație-două s-a ajuns la bogați şi săraci. Egalii au toate drepturile politice şi civice şi beneficiază de toate privilegiile statutului lor. Fiul cel mare e moştenitorul, iar ceilalți, neavând posibilități pentru a-şi plăti masa comună, *syssitia, fiditia*, trec în clasa inferioarilor, fără a mai face parte dintre cetățenii egali. Egalii sunt obligați să nu muncească, ci doar să se antreneze fizic, fiindu-le interzis comerțul sau lucrarea pământului.

Perioikoi, oameni liberi, trăiesc în aşezările lor comune; nu au drepturi politice, ci doar un număr mic de drepturi civile şi au onoarea de a servi în armată. Sunt meşteşugari, agricultori, singura sarcină impsă fiind serviciul militar.

Originea *hiloților* este necunoscută. Inițial nu se observă vreo diferență între ei şi perieci, dar în secolul VI î.Hr., hiloții devin şerbi ai statului şi nu ai particularilor, care nu-i pot vinde şi nici elibera. Ei sunt ataşați veşnic lotului pe cate-l cultivă. Sunt datori cu un impozit fix către uzufructar, restul rămânându-le lor. Participă la război ca infanterişti uşori, având partea lor de pradă, dar legea îi ignoră: nu-i menționează şi nu-i pedepseşte pe cel care ucide un hilot, fie că e egal, fie că e periec.

Regimul politic al Spartei

Evoluează, evident, spre un regim autoritar, cât mai bine precizat şi mai restrâns, ceea ce este o caracteristică a statutului militarizat. La început, regele şi poporul îşi împărțeau puterea, ceea ce nu mai era cazul în secolul VI î.Hr. Teoretic, puterea supremă în stat aparținea adunării cetățenilor, *apella*, care se întrunea lunar. În realitate însă, ea avea un rol decorativ aproape, limitându-se doar la a ratifica prin aclamații hotărârile luate de şefii aleşi. Regii, proveniți din familiile *Agiades* şi *Europontides*, exercitau la Sparta atribuțiile de preoți şi judecători, iar în afara cetății erau conducători militari. În campanie, unde comanda armatei era supravegheată de un consiliu de război, pleca un singur rege.

Geroussia, alcătuită din 28 membrii viageri, la care se adăugau cei doi regi, era aleasă dintre spartanii de peste 60 de ani. Ea are rolul unui Senat şi al unei Curți Supreme, conducând politica externă, politica internă, siguranța statului şi judecând procesele, mai ales acelea în care sunt implicați regii. Hotărârile luate sunt supuse pentru ratificarea *apellei*.

[1] Pentru amănunte, cf. Aristotel, *Politica* 6.

Ephoroi sunt 5 magistraţi aleşi pe un an şi care aveau iniţial rosturi religioase, fiind socotiţi reprezentanţi ai zeilor. Devin supraveghetori ai constituţiei şi judecători ai afacerilor cvile.

Constituţia spartană asigură o riguroasă disciplină civilă, menită a menţine disciplina militară, dar această constituţie îl pune în dificultate pe Platon, care nu o poate defini exact: *monarhie, democraţie, regim aristocratic* sau *tiranie?*

V Atena

Attika este teritoriul unde s-a produs unirea aşezărilor rurale care a dat naştere polisului numit *Athenai*. Este o regiune săracă în raport cu Lakonia. Deşi în afara curentului marilor migraţii, Attika a primit pelasgi, ahei, ionieni, eolieni, kretani, mykenieni. Cu toată această diversitate de populaţie, Attika a cunoscut de timpuriu un proces de *synoikismos*, adică de unire a aşezărilor.

Primele evenimente istoriceşte determinate din istoria Atenei sunt cele legate de încercarea învingătorului olipic Kylon de a institui tirania. O încercare de a calma spiritele s-a făcut prin opera unuia dintre arhonţii tesmoteţi, *Drakon*, care pe la 624 î.Hr. codifică legislaţia. Pentru a pune capăt tuturor încercărilor de tulburare a ordinii, Drakon a apelat excesiv la pedeapsa cu moartea. Acţiunea lui Drakon nu a urmărit modificarea fundamentală a regimului proprietăţii şi a regimului politic.

Una dintre cele mai importante personalităţi ale Atenei a fost *Solon*, care se trăgea din familia regală a Kodrizilor. Acest Solon, socotit de tradiţia literară ca făcând parte din cei 7 înţelepţi ai Helladei, se pare că în 610 î.Hr. a fost arhonte-polemarh, luptând împotriva Megarei. Este numit arhonte-eponim în anul 594 î.Hr., în care calitate îl invită pe *Epimenides* din Kreta să îndeplinească riturile de purificar a atenienilor. Despre acţiunile lui Solon de reformare a constituţiei, de până în 592 î.Hr., suntem informaţi direct prin chiar *Elegiile* lui şi prin traadiţia literară ulterioară. În anii 590-580 î.Hr., după înfăptuirea acesto reforme, Solon a părăsit Atena pentru 10 ani. Se pare că a murit în 559 î.Hr.

Reformele lui Solon nu pot fi, toate, reconstituite exact, întrucât nici *Elegiile* sale şi nici tradiţia literară secundară nu sunt explicite. Astfel, i se atribuie *seisachteia*, care înseamnă ştergerea datoriilor. Este vorba de o ştergere integrală sau doar pe jumătate?

Elegiile spun că Solon 'a eliberat pământul altădată sclav' smulgând '*horoi* aflate în tot locul'. Tradiţia literară nu este, din păcate, foarte lămuritoare asupra raporturilor existente între *eupatrizi*, aristocraţi-deţinători ai proprietăţii funciare şi restul populaţiei. Ca urmare a acestor raporturi, mulţi atenieni au fost vânduţi ca sclavi. Solon afirmă că a răscumpărat atenienii vânduţi în afara patriei lor. După Solon, atenienii nu au mai fost vânduţi pentru datorii.

Îainte de Solon, ământurile cultivatorilor mici erau ipotecate eupatrizilor. Pământul inalienabil poate fi ipotecat sau nu? Se pare că da, de vreme ce Solon spune că a eliberat pământul şi a înlăturat pietrele de hotar, care marcau schimbările survenite după ipotecarea şi pierderea lotului. Se menţionează şi o categorie numită *hektemoroi*, aflaţi în dependenţa celor puternici. Aceştia erau datori cu 1/6 sau 5/6 din venit ca impozit?

Tot lui i se atribuie şi o reformă monetară, a măsurilor şi greutăţilor.

Sollon a introdus în locul principiului gentilic un altul, cel *timocratic*, pentru restructurarea societăţii în categorii fiscale şi militare, în funcţie de averea funciară, cărora le corespunde o parte mai mare sau mai mică de drepturi şi obligaţii. În urma introducerii acestui nou principiu, au rezultat 4 clase cenzitare: *pentakosimedimnoi* (cei care posedau un venit annual de 500 de măsuri ce cereale), doar ei având dreptul de a fi aleşi ca arhonţi; *cavalerii* (300); *zeugites* (200); *theţii* (zilierii). Acest criteriu timocratic împărţea societatea şi, fixa, totodată, şi obligaţiile militare.

Solon a dat prima configurație precisă viitorului sistem politic democratic atenian, centrată pe trei instituții: 1. *Ekklesia* – adunarea poporului; 2. *Boulé* – consiliu, alcătuit din 400 de membrii şi 3. *Heliaia* – tribunalul.

Plutarh, *Solon*, spune că acesta a hotărât ca legile sale să aibă putere doar 100 de ani. Este interesant de notat că, deşi Solon nu a întemeiat un regim politic demoratic, el este considerat de către tradiție fondatorul democrației.

Faptul că Solon nu a rezolvat toate problemele a atras după sine un fenomen curent în lumea hellenică a timpului: *tirania*, care a fost instaurată la Atena de către *Peisistrates*.

Înaintea lui se constată o confruntare între cele trei regiuni din Attika, cărora le corespund trei fracțiuni politice: *Pedion*, respectiv *pedienii* sau oamenii câmpului, vechii eupatrizi, era cea mai bogată regiune. Ei formau elementul oligarhic, avându-l ca lider pe Lykurgos; *Paralia, paralienii*, oamenii coastei, conduşi de Megakles, constituiau grupul de orientare moderată şi *Diacrienii*, oamneii muntelui, care erau cei mai săraci şi mai radicali în exigențele lor. Liderul lor era Peisistrates, fiul lui Hippokrates, născut la Brauron, unde se afla un faimos sanctuar al zeiței Artemis.

Peisistrates fusese în 566 î.Hr., în timpul războiului sacru cu Megara, arhonte-polemarh. El dă o lovitură de stat, conducând Atena în trei perioade: 564-563 î.Hr., fiind apoi alungat. Revine în 561 î.Hr., când este alungat a doua oară, pentru ca a treia oară să dețină puterea peste trei decenii, între 559 -528/527 î.Hr.

Tradiția literară, inclusiv Aritotel, îi păstrează o bună şi frumoasă amintire, fiind cosiderat un tiran bun. Esența activității lui Peisistrates constă în continuarea activității lui Solon, el căutând să continue reformele acestuia şi să sprijine populația asuprită împotriva aristocrației.

Fiii săi, Hippias, Hippparchos şi Thessalos au fost sub nivelul tatălui lor, provocând mari nemulțumiri, care au atins apogeul într-un complot în 514 î.Hr., când, cu ocazia sărbătorilor Panathenee, Harmodios şi Aristogeiton l-au asasinat pe Hipparchos. Cei doi au fost onorați ca tiranicizi, ridicându-li-se statui în Agora. În 511 î.Hr., Hippias a fost silit să părăsească Atena de către puternica familie a Alkmeonizilor, sprijiniți de Sparta.

La 100 de ani după reformele lui Solon şi după alungarea lui Hippias, Kleisthenes ajunge arhonte-eponim, pe la 509 î.Hr. Este greu de spus dacă Kleisthenes, care nu a fost un doctrinar, a distrus vechile cadre sau numai a suprapus altele noi celor anterioare. Oricum, el a păstrat vechiul principiu a lui Solon, adăugându-i unul nou: cel *teritorial*. El împarte Attika în 10 triburi teritoriale, cele patru vechi triburi rămânând doar cu o semnificație culturală.

Elementul fundamental al acestei reforme este *dema* (comuna), formată din una sau mai multe localități şi având în frunte un *demarhos*. Demele sunt grupate în 30 de *tritii*. La rândul lui, fiecare trib este alcătuit din 3 trytii, câte una dintre cele 3 regiuni, pentru a elimina orice fel de discordie, respectiv: 1. *Asty*, oraşul; 2. *Paralia*, coasta; 3. *Mesogaia*.

Este greu de spus dacă Kleisthenes este şi el întemeietorul democrație. Este sigur însă faptul că, prin reformele sale, evoluția Atenei spre un regim democratic a marcat o etapă extrem de importantă.

Capitolul 6

Epoca polisului hellen (500-336 î.Hr.)

I Războaiele greco-persane
II Pentekontaetia
III Războiul peloponesiac (431-404 î.Hr.)
IV Declinul polisului

I Războaiele greco-persane

Izvoare şi literatură

Pentru aceste importante evenimente, care marchează trecerea de la epoca arhaică la epoca clasică, dispunem şi de câteva izvoare primare. Informații pentru aproape toate evenimentele importante găsim la poetul Simonides din Keos, mort pe la 468 î.Hr., apoi la Pindar, unde găsim însă puține informații. Important este Phrynikos, tragic atenian care a scris tragedia *Cucerirea Miletului de către perşi*. Se detaşează, de departe, Aischylos, care scrie în 472 î.Hr. tragedia *Perşii*. Hekataios din Milet, contemporan al evenimentelor nu este de niciun ajutor. Un alt autor este Dionysios din Milet cu *Persica*, care nu s-a păstrat, dar ştim că a fost unul din izvoarele lui Herodot.

Izvoarele secundare

Herodot, *Istorii* 5-9, este, incontestabil, cel mai important izvor şi singurul păstrat integral despre războaiele medice; Ktesias din Knidos, *Persica*. Acest Ktesias este însă o dezamăgire din punct de vedere al informației, al calității lucrării. Deşi polemizează cu Herodot îl foloseşte copios. Este filospartan şi deşi a stat 17 ani la curtea lui Artaxerxes, istoricul nu găseşte lucruri importante. Din păcate importanta lucrare a lui Ephoros din Kyme, autor de secol IV î.Hr., este pierdută, dar ea a fost utilizată de Diodor din Sicilia în *Bibleoteca istorià* 11. Ephoros a adunat aproape tot materialul istoric, până la el, privitor la războaiele medice. Pompeius Trogus, *Historiae Philippicae*; Polyainos, *Stratagemata*; Cornelius Nepos, *De viris illustribus*; Plutarh, *Vieți paralele*, etc.

Răscoala ionienilor (500-499-494 î.Hr.)

Răscoala ionienilor este începutul unei noi epoci atât în istoria Imperiului Achemenid, cât şi în istoria hellenilor. Imperiul persan este confruntat pentru prima oară cu o răscoală naţională. Hellenii, deşi la început cu ezitări, se vor vedea şi ei nevoiţi să se adune şi să treacă, fie şi temporar, peste particularismul local pentru a face faţă celei mai teribile forţe militare a timpului. Discuţiile din interiorul taberei hellenilor au pus în lumină acest particularism, dar totodată au arătat şi forţa pe care acest extraordinar ethnos a putut-o desfăşura într-un asemenea moment de amre cumpănă.

Se admite în general că, în acest context, au acţionat două categorii de factori: cei

economici şi politici. Se ştie că expansiunea persană prin cucerirea Egiptului, apoi

prin constituirea satrapiei Thracia în Europa a fost o mare lovitură pentru economia polisurilor din Asia Mică. Pe de o parte, legăturile lor cu Naukratis au căzut, iar de cealaltă parte, controlul persan asupra strâmtorilor Bosfor şi Dardanele a tăiat şi legăturile comerciale active cu mulţimea de colonii din Pontul Euxin şi Hellespont. Miletul, în particular, a suferit o lovitură puternică şi prin dispariţia unui alt mare centru comercial din Grecia Mare: Sybaris, astfel încât nu e de mirare că Miletul va fi liderul revoltei antipersane.

Sunt aduse în discuţie şi cauze de ordin politic, în sensul că dominaţia persană a limitat drastic autonomia polisurilor prin impunerea în fruntea lor a unor guvernatori sprijinitori ai ocupaţiei persane. Deşi aceşti guvernatori erau helleni, deşi exista o anume bază

socială a acestei dominații persane, în ochii locuitorilor polisurilor, aceşti guvernatori nu erau altceva decât nişte tirani, adică nişte uzurpatori ai dreptului cetățeanului de a se exprima liber în ekklesia.

Acestea sunt concluziile îndeobşte admise de istoriografia modernă. Herodot introduce însă în discuție, în locul acestei explicații de ordin obiectiv, şi o explicație de ordi subiectiv, respectiv motivele personale ale lui Aristagoras, conducătorul filopersan al Miletului.

Filologul şi istoricul german W. Walter (*Historia* 43.3, 1993, 257 u.) crede că explicația lui Herodot privitoare la cauzele răscoalei ioniene (Herodot 5. 28, 6. 32) merită mai multă atenție decât i s-a acordat în prezent. Potrivit lui, deşi expunerea herodoteică nu exclude şi anumite cauze de ordin economic (6.33 – supunerea polisurilor hellespontice, 6.42 – impunerea Ioniei la tribut), istoricul din Halikarnassos
ar fi mai înclinat să creadă că împrejurările şi cauzele răscoalei au fost de terminate, totuşi, şi de cauze interne care țin de istoria Miletului.

După Herodot, 5.28, 35, acestea ar fi: confruntările sociale din Milet, mai exact lupta dintre filopersani şi antipersani, dorința de putere a lui Aristagoras aflat în competiție cu alți aristocrați din Milet şi în final eşecul expediției din Naxos. Prin urmare, istoricul german admite explicația lui Herodot, privind rolul eminent al factorilor interni din Milet care au provocat răscoala ionienilor, adică prima fază a războaielor medice.

Dar aceasta nu trebuie să ne facă să credem că nu au funcționat într-o măsură sau alta şi celelalte auze, pentru că altfel Aristagoras şi alții nu ar fi găsit nicio audiență la celelalte polisuri din Asia Mică. Trebuie subliniat, în sprijinul lui Herodot şi a noului său comentator modern, că răscoala nu a avut un plan bine stabilit, că au fost foarte multe ezitări şi că, în lupta navală de la Lade, mulți dintre participanții la răscoală au părăsit bătălia, milesienii rămânând, până la urmă, singuri: oraşul lor a fost cucerit şi distrus iar locuitorii deportați, oraşul revenindu-şi abia în epoca hellenistică.

Aristagoras intenționa să îşi constituie un domeniu al său în regiunea Miletului şi a Egeei şi prin cucerirea insulei Naxos, unde avusese loc o răsturnare de regim, cei înfrânți solicitându-I ajutor. Desigur că în încercarea sa, Aristagoras nu putea acționa de unul singur, şi a atras pe satrapul de la Sardes, Artaphernes, în expediția împotriva insulei Naxos. Expediția a eşuat însă, ceea ce a atras mânia regelui şi a lui Artaphernes împotriva lui Aristagoras.

În acestă situație, Aristagoras nu vede altă situație de salvare decât să declanşeze o răscoală de eliberare antipersană pentru a-şi salva poziția socială. După izbucnirea răscoalei, Aristagoras pleacă în Hellada pentru a căuta ajutorul. Este refuzat de spartani aflați în conflict cu Argosul şi neconvinşi de explicațiile milesianului. Singurii care îi ajută pe ionieni sunt atenienii, care oferă 20 de corăbii, şi Eretreea din Eubeea.

Răscoala a avut, inițial, unele succese, perşii fiind luați prin surprindere, astfel încât ionienii au cucerit şi asediat Sardesul, dar fără a ocupa citadela apărată de garnizoane persane.

Dareios pregăteşte un plan amplu de operațiuni militare, urmărind să taie liniile de comunicație a răsculaților şi să-i izoleze de posibile ajutoare. În 498 î.Hr., escadra ateniană se întoarce acasă. În anul următor, perşii recuceresc Ciprul, apoi strâmtorile Bosfor şi Dardanele şi toate cetățile de aici, îndreptându-se astfel către centrul răscoalei. În fața catastrofei, Aristagoras părăseşte Miletul şi fuge în Thracia. Încercând să-şi făurească aici o stăpânire proprie îşi găseşte moartea în luptă cu edonii.

Răscoala ar fi putut să-şi găsească un lider în celebrul Histias, fostul tiran al Miletului, care era ținut de Dareios la Susa, cumva ca ostatic. Regele îl trimite să linişească răscoala, dar Histias trece de partea răsculaților, numai că milesenii nu-l primesc în cetate. Fugar, nefericitul este prins de perşi şi crucificat.

Miletul este cucerit în 494 î.Hr. după un lung asediu cu rezultatele ştiute. Aceeaşi soartă o au şi insulele Chios şi Lesbos. După înfrângerea răscoalei, Dareios a reorganizat

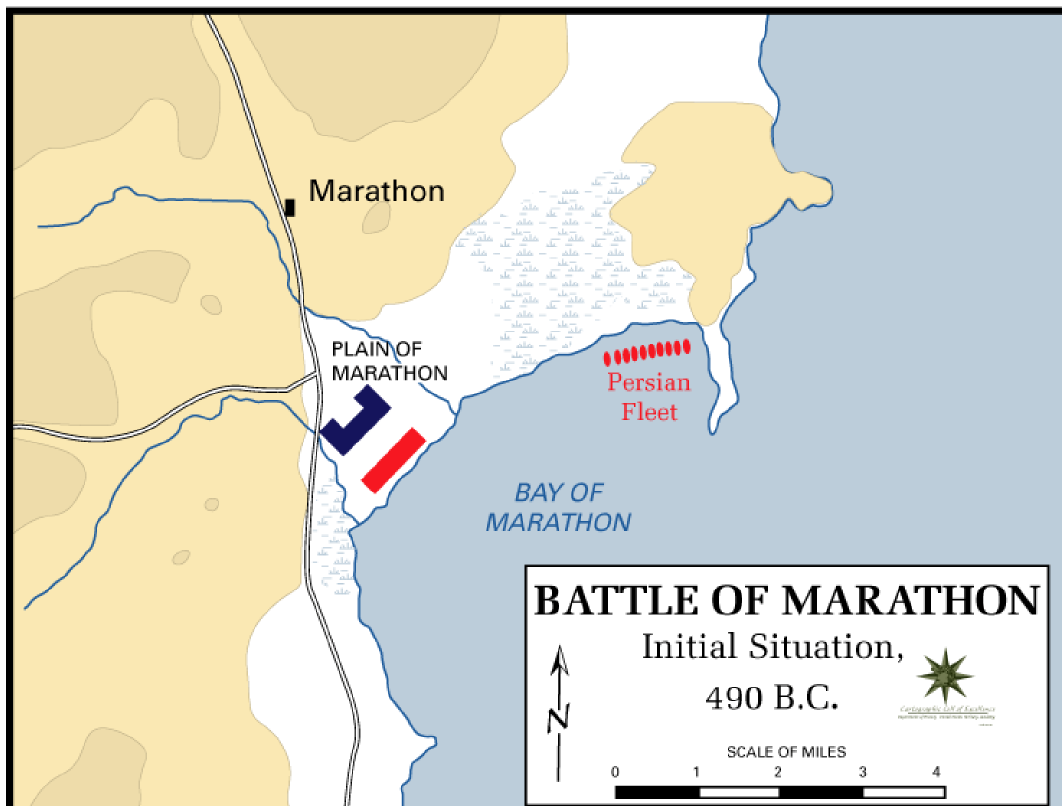
Ionia, cadastrând teritoriul, impunând reluarea plății tributurilor. Introduce regimuri democratice în polisuri şi înființează tribunale, măsuri menite să înlăture cauzele unei răscoale. Este interesant că organizarea persană a Ioniei a fost preluată de Alexandru.

Deşi Herodot nu-i simpatizează pe ionieni, el acordă răscoalei lor o deosebită importanță. După părerea lui, răscoala ionienilor a avut cel puțin două semnificații majore: a. întârzierea expansiunii spre vest a Imperiului Achemenid, care se pregătea să cucerească Hellada (Herodot 5.97); b. cele 20 de corăbii trimise de către atenieni în ajutorul ionienilor au fost în mod direct 'începutul negocierilor' pentru helleni, ca şi pentru barbari, constituind, astfel explicația imediată a expedițiilor lui Dareios. Semnificativ în acest sens este jurământul regelui (Herodot 5.105) de a-I pedepsi pe atenieni pentru participarea lor la asediul Sardesului.

De la Herodot, 6.44, aflăm că, în 492 î.Hr., Dareios l-a trimis pe Mardonios în Europa pentru a reorganiza şi consolida stăpânirea persană aici. Mardonios readuce la ascultare satrapia Thracia, iar Macedonia redevine un regat vasal.

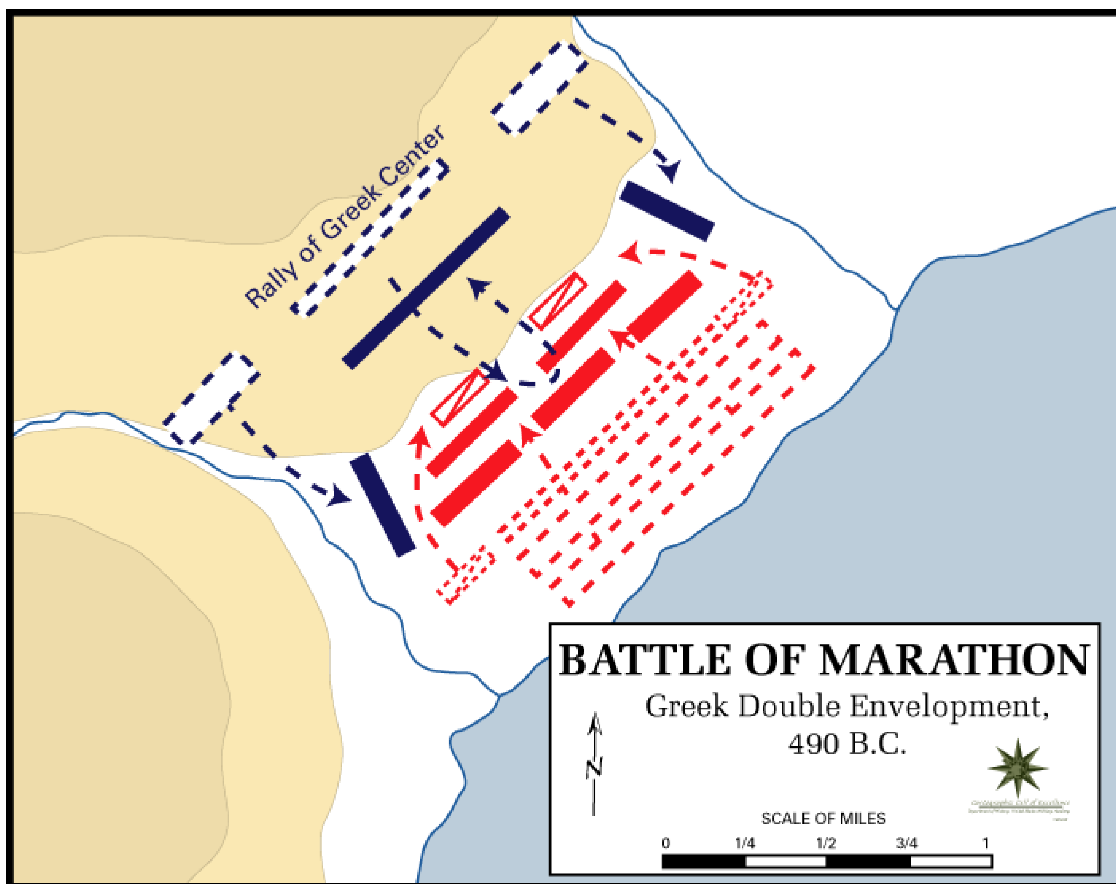
S-a discutat mult dacă Mardonios voia să cucerească de fapt Grecia. Herodot înclină să creadă acest lucru, fiind urmat şi de Ed. Meyer şi G. Busolt. Această ipoteză este combătută însă de Beloch şi Bengtson, care arată că Herodot, scriind la atâta vreme după evenimente, s-a lăsat influențat de o tradiție interesată care a construit o proiecție retrospectivă a expedițiilor lui Datis (490 î.Hr.) şi Xerxes (480 î.Hr.).

Expediția lui Dareios împotriva hellenilor

The initial positions of the troops before the clash. The Greeks (blue) have pulled up their wings to bolster the corners of their significantly smaller centre in a]] shape. The Persian fleet (red) waits some way off to the east. This great distance to the ships played a crucial role in the later stages of the battle.

Izvoare: Herodot 6. 19, 76, 92; C. Nepos, *Miltiades* 46; Pompeius Trogus-Iustinus 2. 9.

The Greek wings (blue) envelop the Persian wings (red) while their strategically-thinned centre filled the gap made between them.

Cu excepţia acestor corăbii ateniene şi eretriene trimise la început, Hellada nu a participat practic la revolta ioniană. Sparta era ocupată cu problemele ei în Pelopones şi refuza purtarea unor expediţii importante, care presupuneau şi traversarea mării, iar în Atena situaţia socială şi echilibrul politic se resimţeau de pe vremea alungării Peisistratizilor.

Peisistratizii aveau mai departe susţinători în Atena, dar lupta dintre aceste două fracţiuni nu a ajuns la violenţă, astfel încât în 496 î.Hr. un susţinător al Peisistradizilor, un oarecare Hiparchos, a putut fi ales arhonte eponim. Sigur că sentimentele propersane ale acestei grupări au determinat ca autorul de tragedii Phrynikos să fie pedepsit când a fost prezentată tragedia sa *Cucerirea Miletului*.

Phrynikos avea însă sprijinitorii lui şi între aceştia se afla şi *Themistokles* care va ajunge arhonte eponim în 493 î.Hr. Themistokles a înţeles că perşii sunt hotărâţi să înainteze şi că Atena nu are nicio şansă în faţa lor într-o bătălie terestrp, ci doar construind o flotă ar putea rezista unui atac persan. În perioada arhontatului său a început construirea portului Pireu, cu toate accesoriile unui port militar, şi chiar o flotă militară.

Programul său nu a fost dus până la capăt pentru că a apărut atunci la Atena un alt remarcabil om politic şi general: *Miltiades*. Miltiades avea un fel de principat în Chersonesul thracic, avusese de-a face cu perşii şi le cunoştea bine tactica de luptă. Prestigiul său a impus atenienilor, el câştigându-l şi pe *Aristeides*, şi el un adversar al Alkmenoizilor.

La Sparta, în acelaşi timp, se dezvolta un conflict între regii Kleomenes şi Damaratos. Tot aici a început şi războiul cu Argosul. Între timp, perşi declanşează o largă acţiune de ‘medizare’, adică de corupere prin bani şi daruri a aristocraţiei greceşti şi daruri făcute templului lui Apollo din Delphi şi preoţilor de aici.

În 490 î.Hr., Dareios organizează o impozantă expediţie, încredinţând comanda lui Datis şi Artaphermes. Ţelul acestei expediţii era pedepsirea cetăţilor care i-au ajutat pe ioieni,

adică Eretreiea şi Atena. Se vorbeşte de 600 de corăbii, Iustinus de 60.000 de soldaţi, ceea ce desigur sunt exagerări. S-ar putea vorbi cam de 20.000 de soldaţi îmbarcaţi.

Navigând spre Eubeea şi Attika, perşii au cucerit Naxos şi alte insule din Ciclade, distrugând aşezările. Eretreiea a fost cucerită, iar locuitorii deportaţi undeva lângă Babilon; pe urmaşii lor îi va găsi Herodot cam cu 50 de ani mai târziu.

Expediţiei i s-a alăturat şi Hippias, fiul lui Peisistrates, care i-a sfătuit pe generalii perşi să debarce pe câmpia de la Marathon, având în vedere că cei de acolo erau peisistratizi.

În acest timp, la Atena exista o controversă privind cea mai bună soluţie pentru a face faţă invaziei, situaţie complicată şi de existenţa în cetate a unei grupări peisistratide. Aşa cum se ştie, bătălia s-a dat la Marathon, după planurile şi sub conducerea lui Miltiades, infanteria hoplitică ateniană, susţinută de 1000 de plateeni, obţinând în septembrie 490 î.Hr., o strălucită victorie asupra armatei persane.

Trebuie spus că această victorie, care nu a însemnat câştigarea războiului, a avut un efect moral formidabil asupra întregii Hellade. În acelaşi timp, Atena, până atunci doar o putere secundară, a ieşit în prim-planul întregii hellenităţi, alături de Sparta.

În perioada următoare, atenienii au încercat să exploateze succesul, dar în 489 î.Hr. Miltiades a eşuat în insula Paros, fiind condamnat de ekklesia. Este o perioadă de intense pregătiri la Atena pentru a face faţă aşteptatei reacţii persane. În acelaşi timp se înregistrează şi importante confruntări politice, partida aristocratică fiind slăbită prin ostracizarea câtorva reprezentanţi. Instituţia ostracismului a funcţionat activ în această perioadă: 487 î.Hr. – Hipparchos, Megakles; 484 î.Hr. – Xantipos, tatăl lui Perikles, iar în 482 î.Hr. – Aristeides.

Este interesant că şi la nivel de instituţii au loc mutaţii: archonatatul este surclasat de instituţia celor 10 strategi, cu rol important în bătălia de la Marathon. Pregătirile persane determină pe atenieni să construiască o flotă. Herodot relatează despre cunoscuta interpretare dată de Temistokles oracolului de la Delphi privitor la zidurile de lemn care vor apăra Atena.

În cadrul proiectului de construcţie a flotei nu trebuie să ne scape faptul că aceasta va avea şi implicaţii sociale: creşterea rolului cetăţenilor lipsiţi de avere care vor servi ăn flotă; faptul acesta va avea ulterior şi consecinţe în planul evoluţiei politice.

Expediţia lui Xerxes

Izvoare: Eschil, *Perşii* (raportul solului despre înfrângerea de la Salamina); Herodot, 7-8; Diodor din Sicilia, 11; Plutarch, *Temistokles, Aristeides*.

Dareios nu a mai apucat să-i pedepsească pe atenieni, deoarece pregătirile nu s-au încheiat până în 486 î.Hr., când marele rge a murit, iar apoi a intrvenit răscoala Egiptului, care l-a împiedicat pe Xerxes să pornească campania înainte de 480 î.Hr.

Pregătirile lui Xerxes s-au încheiat, în linii generale, în 481 î.Hr. Ele nu au însemnat numai recrutarea şi instruirea de trupe de uscat, flotă de transport şi militară, pregătirea echipamentelor şi a depozitelor necesare, ci şi pregătiri diplomatice.

În lumea greacă, cu toată victoria atenienilor de la Marathon, cele mai importante forţe şi singurele în măsură să se opună unei expediţii persane erau Sparta şi ‘imperiul sirakusan’ al tiranului Gelon.

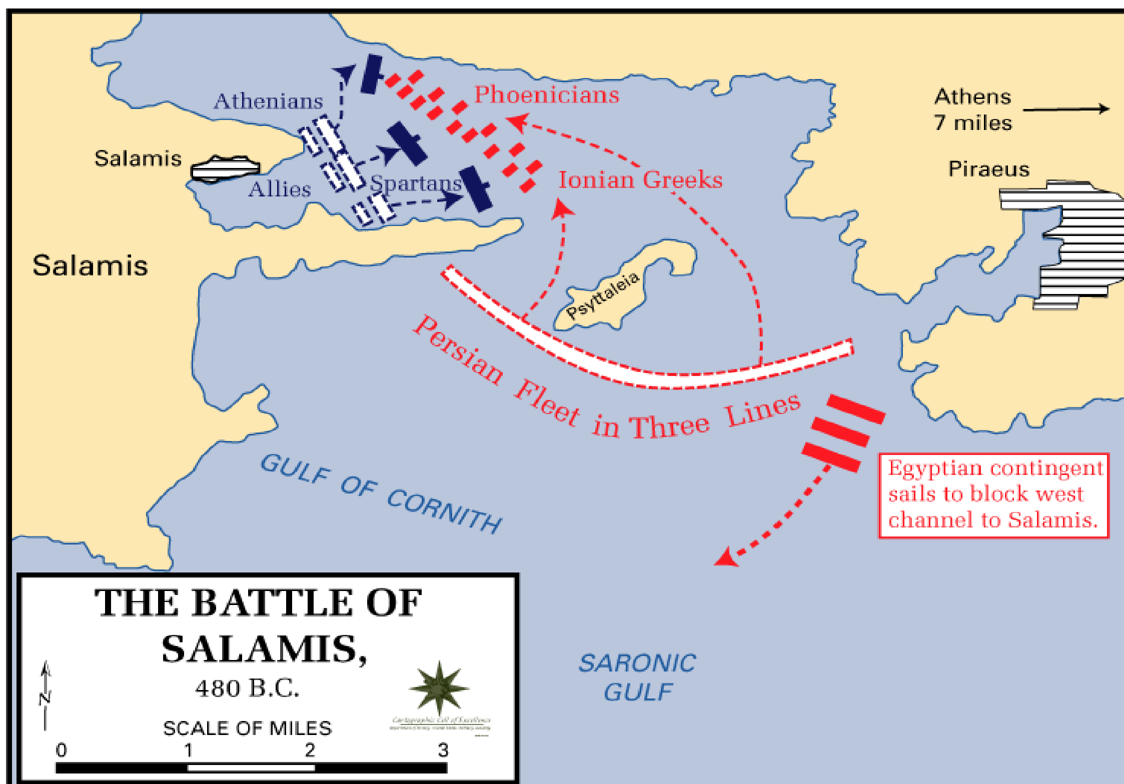
Având în vedere o informaţi transmisă de Ephoros, mai mulţi istorici cred că Xerxes ar

fi încheiat un tratat cu Chartagina pentru a-i imobiliza pe siracuzani şi a-i împiedica să

vină în ajutorul grecilor continentali. Această ipoteză este susținută de către Ed. Meyer, Busolt şi Bengtson, care consideră că tăcerea lui Herodot nu este un argument împotriva posibilității încheierii unui asemenea tratat. Ipoteza unui atare tratat este contestată însă de către alți importanți istorici, precum Ed. Schwartz, Beloch, Wilcken.

În contextul pregătirilor grecilor pentru apărarea împotriva perşilor trebuie notat 'congresul' panhellenic din toamna lui 481 î.Hr., în care, obişnuit pentru greci, s-a vorbit

mult. Este interesant de rținut că Gelon din Syracusa (Herodot, 7. 158) voia comandamentul suprem, lucru neacceptat de spartani, atenieni şi korinthieni. Cu toate aceste divergențe, s-a constituit o *symmachia*, care a avut ca obiectiv unirea tuturor forțelor Helladei împotriva Achemenidului, iar comandamentul suprem a revenit, cum era şi firesc,spartanilor.

Grecii au intenționat să ducă la bun sfârşit planul de oprire a înaintării lui Xerxes prin blocarea strâmtorii de la Thermopylai, care marchează accesul în Hellada centrală. Flota se afla la Artemision, la capătul nordic al insulei Eubeea. La comanda trupelor de uscat se afla regele spartan, Leondas.

Acesta, în final, vâzând că nu poate opri marea armată persană, a ordonat retragerea armatei de uscat şi a flotei, el rămânând să asigure această retragere, apărând strâmtoarea cu un corp de elită de 300 de spartani, cu toții, în frunte cu viteazul lor rege, găsindu-şi o moarte de eroi.

Jertfa lor nu a fost zadarnică. Deşi trădați de un oarecare Ephialtes, care le-a arătat perşilor drumul secret pe unde puteau cădea în spatele spartanilor, cei 300 de viteji au rezistat îndeajuns ca flota să se poată retrage, neputând fi surprinsă de cea persană.
Astfel, speranțele grecilor într-o nouă victorie au rămas intacte. Flota greacă s-a regrupat în strâmtoarea Salamina, dintre Attika şi insula Egina, iar în timpul acestei regrupări, până când perşii au înaintat, atenienii şi-au părăsit oraşul, evacuându-se cu ajutorul corăbiilor.

Bătălia de la Salamina a avut loc la 28 septembrie 480 î.Hr., grecii mobilizând 300 de corăbii. Tradiția literară transmite cifre diferite: Aischylos (Eschil) – 310 corăbii, Herodot 8.48 – 378 de corăbii, iar Tukydides 1.74 – 400 de corăbii. Mai demn de crezare este Eschil, participant la bătălia navală.

Tradiția literară (Eschil şi Herodot 8.75) relatează despre aşa-zisa solie secretă a lui Themistokles către Xerxes, episod contestat de Beloch, dar considerat credibil de către Bengtson. Spartanii şi korinthienii nu erau decişi asupra locului bătăliei – Salamina sau Golful Korinth? Themistokloes, care a văzut că locul unde se aflau era ideal pentru o bătălie, pentru că împiedica manevrarea lijeră a flotei persane şi avantaja flota greacă, cae dispunea de anve mici şi rapide, l-a forțat, se pare, pe comandantul spartan al flotei să angajeze bătălia, trimițând în secret lui Xerxes informații că grecii vor să fugă şi îndemnându-l sî închidă strâmtoarea.

Bătălia navală de la Salamina s-a încheiat cu victoria grecilor, cu toate că marinarii fenicieni şi ionieni din flota persană erau deosebit de capabili. Înfrângerea flotei sale l-a determinat pe Xerxes să se retragă, lăsându-l pe Mardonios cu o armată de uscat în Grecia. Herodot, 8. 110, relatează despre o a doua solie a lui Themistokles la Xerxes, pentru al determina să se retragă, afirmând că grecii vor să-i taie retragerea la Hellespont. Episodul este imaginar, fiind vorba doar de un dublet al primei solii.

Plateea şi Mykale

Izvoare: Herodot 7. 129; Diodor 11. 27; Plutarch, *Aristeides* 11 u.

Victoria de la Salamina nu a eliberat Hellada de ocupaţia persană, Mardonius stăpânind Grecia Centrală cu trupele sale. Pe de altă parte el întreprinde o activă acţiune diplomatică, încercând să-i determine pe atenieni să nu accepte alianţa cu Sparta pe care o consolidase Themistokles în 480-479 î.Hr. În acest scop, la începutul lui 479 î.Hr., regele Macedoniei, Alexandru I, este trimis de perşi la Atena ca mijlocitor. Eşecul acestei încercări îl face pe Mardonios să distrugă total Atena în 479 î.Hr.

Între timp,Sparta, Atena, Plateea, Megara, Egina, Korinthul, şi coloniile sale mobilizează o armată de aproape 30.000 de oameni împotriva lui Mardonius, care dispune de aproape 40-50.000 de soldaţi, după calculele rezonabile ale lui Ed. Meyer. Comanda aparţinea regelui spartan Pausanias, tutorele fiului lui Leonidas. Atenienii erau conduţi de Xantipos, înrudit cu Alkmeonizii şi de Aristeides, strategi în 480-479 î.Hr., în locul lui Themistokles.

Bătălia a fost câştigată de helleni, admirabil conduşi de Pausanias, atenienii având un reo minor. Oricum, descrierea lui Herodot favorabilă atenienilor este extrem de confuză.

În aceeaşi zi cu victoria de la Pleteea a avut loc şi victoria navală şi terestră de la Mykale, în Asia Mică, descrisă de Herodot, 8. 131 şi 9. 90. Grecii, comandaţi de regele spartan Leutychidas au încercuit corăbiile persane din rada portului şi au debarcat pe uscat, înfrângând trupele persane ieşite în întâmpinare.

Din acest moment, spartanii încep să manifeste mai puţin interes faţă de continuarea războiului, un undiciu fiind faptul că ei refuză să îşi asume hegemonia şi siguranţa ionienilor răsculaţi, propunându-le să se mute în Grecia.

Pe de altă parte, Atena continuă campaniile spre strâmtori şi, în 478 î.Hr., Xantippos cucereşte Sestos – un semn care arată că atenienii sunt decişi să-şi consolideze poziţia de mare putere în Hellada, ale căreibaze fuseseră puse de victoria de la Marathon.

Hellenitatea occidentală

Înainte de a formula câteva concluzii asupra războaielor medice, trebuie menţionate câteva caracteristici ale evoluţiei lumii greceşti din Italia de Sud şi Sicilia (500-480 î.Hr.). izvoarele care stau la baza acestei reconstituiri sunt, în primul rând: Herodot, 6. 22-24; 7. 153-167; Tukydides 6. 4-5; Diodor din Sicilia 11. 20-26; 11. 38 (întemeiat pe istoria pierdută a lui Timaios).

Din punct de vedere al regimului politic, trebuie spus că caracteristica de bază a istoriei hellenilor sicilieni în cesolele VI-V î.Hr. era *tirania*. Regimurile tiranice din Sicilia se justificau, în primul rând, prin continua confruntare cu Carthagina, care domina vestul insulei. Este interesant de asemenea că în această parte a hellenităţii există o interesantă ingemănare a două forme de istorie: polisul şi statul teritorial. Ultimul este creaţia tiranilor siracuizeni, care-şi extind dominaţia asupra unei mari părţi a insulei, ajungând să domine mai târziu o mare parte a Italiei de Sud şi insula Korkyra.

Cea mai ilustrată personalitate a vremii este Gelon din Syracusa, om politic abil şi conştient de forţa şi resursele statului său până într-acolo încât cere comandamentul suprem împotriva perşilor. Este un caz singular de încredere a lumii coloniale de a trata de la egal la egal şi chiar de a-şi impune o hegemonie *sui-generis* asupra patriei-mamă în ansamblul ei.

Semnificațiile războaielor medice

Victoriile grecilor configurau noi structuri în concepția acestora despre ai înşişi şi despre lumea exterioară cu care au venit în contact. Este limpede că, dacă perşii ar fi supus Hellada, nu s-ar mai fi putut dezvolta cultura, arta, teatrul şi celelalte realizări ale spiritului grec care impresionează şi astăzi şi care stau la baza acestei specifice *forma mentis* a lumii moderne euroatlantice. Victorile împotriva perşilor au consolidat conceptul de hellenitate, aşa cum se înțelege el de la Herodot, 8. 144. Confruntarea dintre greci şi perşi va fi, pentru posteritate, configurată în ceea ce va deveni un *topos*: confruntarea dintre Asia şi Europa. Bengtson sublinia că Europa, ca idee şi realitate, se naşte acum. Este interesant că aceste războaie sunt un exemplu care trebuie să-l determine pe istoric să un absolutizeze, să nu condiționeze mereu istoria spiritului uman de împrejurările geografice şi politice. De asemenea, nu trebuie mereu ignorată capacitatea geniului creator al unei personalități privită doar ca o rezultantă a factorului colectiv al masei.

Este clar că perşii nu au nicio individualitate în aceste războaie şi nici după aceea, care să se manifeste spiritual la nivelul personalității hellene. Prin victoria în războaile medice, cultura hellenă şi-a putut urma propriul drum, uitând primejdia integrăării într-un imperiu care ducea la nivelare culturală.

II Pentekontaetia
(478-431 î.Hr.)

Pentekontaetia este un termen tehnic, care desemnează perioada de circa 50 de ani dinte războaiele medice şi începutul războiului peloponesiac. Este o perioadă interesantă şi extrem de consistentă a istoriei Greciei, din toate punctele de vedere. La nivel global, ea a fost marcată de opoziția Persia-Atena.

Liga maritimă attiko-delică, dincolo de implicațiile ei pentru istoria antică, a avut o semnificație deosebită şi pentru ideea luptei naționale împotriva perşilor, încheiată glorios pentru helleni prin 'pacea lui Kallias' din anul 449 î.Hr.

Dezvoltarea politicii a fost dusă ami departe nu de un polis, ci de alianțe hegemoniale, peloponesiacă sau attiko-delică. Echilibrul global dintre est şi vest în această perioadă a fost determinat de inactivitatea Imperiului Achemenid, zguduit de crize interne. Pentru Atena, Pentekontaetia a însemnat şi o transformare importantă în ordinea politicului al realizării democrației a deschis şi calea demagogilor de tipul Kelon, care au ruinat Atena în timpul războiului peloponesiac. Modelul democrației ateniene – cu toate scăderile lui – rămâne o parte a culturii europene moderne, model de referință continuă.

Creşterea şi înflorirea Atenei a avut, cultural, efecte negative pentru aliații acesteia, deoarece artiştii, filosofii şi savanții din oraşele mikroasiatice au emigrat la Atena. În condițiile acestei plurale expansiuni ateniene, Sparta joacă un rol mai puțin important. Grecii din Italia de Sud şi Sicilia intră şi ei într-o nouă epocă: căderea tiranilor în Sicilia, tulburări interne, lupte între polisurile greceşti şi amnifestarea elementelor etnice autohtone, siculii şi italicii.

Izvoare

Există atât izvoare arheologice, fie şi dacă ne referim doar la monumentele vizibile şi azi, apoi materialul epigrafic şi numismatic, acestea fiind izvoarele primare, cât şi literare, şi ele fiind primare şi secundare.

Singura expunere sistematică, deşi rezumativă, a Pentekontaetiei se găseşte la Tukydides 1. 89-138. Trebuie, totuşi, precizat că aici nu sunt menționate toate evenimentele importante ale epocii, *e. g.* pacea lui Kallias sau acțiunile Atenei la nord şi la vest.

Tradiția literară primară mai conține şşi memorii privitoare la marile personalități, producție dramatică, comedii în primul rând. Dintre izvoarele secundare menționăm: Ephoros din Kyme, regăsit la Diodor din Sicilia 11-12; Teopomp, *Filipica*; Pompeius Trogus 2, 15; C. Nepos, *Viețile lui Temistokles, Pausanias, Aristeides, Kimon*; Plitarch, *Kimon, Perikless, Pausanias*; Aristotel, *Statul atenian*. Există, de asemenea, câțiva papyri. Cu toată această înşiruire de surse primare sau secundare, cronologia Pentekontaetiei este controversată.

Hellenitatea vestică în tipul Pentekontaetiei

Bătălia de la Himera din anul 480 î.Hr. dintre Gelon şi cartaginezi a adus hellenilor de aici 70 de ani de linişte, deosebit de favorabili dezvoltării culturii. După moastea lui Gelon[1], fratele său Hieron preia tronul la Syrakusa-Gela. La curtea sa, Hieron a realizat o adevărată curte a muzelor. Aici s-au aflat, în proporții diferite, Pindar, Simonides, Eschil.

[1] 478 î.Hr.

Hieron va intra în conflict cu etruscii, pe care îi va învinge în 474 î.H. la Kyme, fiind salutat ca un salvator al hellenităţii vestice împotriva etruscilor. Victoria sa s-a răsfrânt favorabil şi asupra Romei, asigurându-i acestuia deplina şi definitiva independenţă faţă de etrusci.

Dar nici victoria de la Himera şi nici cea de la Kyme nu au anulat slăbiciunea internă fundamentală a acestor doi tirani: *ilegitimitatea*. Ca urmare, între 466 î.Hr. şi 461 î.Hr. are loc o răscoală generală împotriva tiranilor. După victoria acestei revolte, fil. Vor participa la reorganizarea statului în Sicilia şi în *Graecia Magna*. Astfel, Empedokles participă la acţiunea de legiuire. Acelaşi Empedokles[1] îşi caracterizează concetăţenii într-o formulă valabilă pentru stiliul de viaţă al întregii hellenităţi italo-siciliene: ‘Akeagantinii se bucură de viaţă ca şi cum ar muri mâine şi înalţă zidiri de parcă de parcă ar trăi veşmic’. În multe oraşe din Sicilia, după victoria de la Himera s-au ridicat multe construcţii, *e. g.* colosul Olympeion de la Akragas.

Gelon

Conflicte interne apar şi în Gela, Syrakusa, Akragas, Rhegion, Himera, frământate de lupte interne în cadrul cărora un rol important îl au şi mercenarii foştilor tirani. Acestor tulburări interne li se adaugă şi revolta siculilor, conduşi de Duketios, un fel de conducător naţional, cu centrul la Palike, cu scopul de ai alunga pe elleni din insulă. Fiind înfrânt la Syrakusa şi Akragas, Duketios va trebui să fugă de mânia compatrioţilor lui tocmai la siracuzani, care-l trimit la Korinth[2], unde se va afla într-o captivitate onorantă. Deşi a revenit în Sicilia, a fost inofensiv.

Pe la sfârşitul deceniului al treilea al secolului V î.Hr., Syrakusa va redeveni hegemonul Siciliei şi cel mai important polis în tot vestul grecesc. Pentru a împiedica reinstalarea tiraniei, siracuzanii inventează, după modelul ostracismului atenian, *petalismul*, care avea ca urmare exilarea pe 5 ani a celui bănuit de intenţia de a accede la tiranie[3].

La rândul lor hellenii din *Graecia Magna* se aflau în vrăşmăşie cu italicii, astfel Herodot, 7. 170, relatează că Tarentul şi Reghionul au suferit o grea înfrângere din partea iapygilor. Situaţia este asemănătoare cu cea din Sicilia şi sub unghiul frământărilor socicale pe care le menţionează Polybius 2. 39: lupte interne între aristocraţia pythagoreică şi denos, război civil, jafuri, crime, toate constituind tipica imagine a dezbinării hellenice.

În acest pustiu era o oază, Eleea, aflată pe coasta vestică a Lucaniei, în care trăiau doi mari filosofi, Parmenides şi Zenon, oraşul fiind ferit de asemenea tulburări.

Un loc de acest gen era Massalia, colonia foceeană din sudul Galliei, care, având multiple legături comerciale, devenise, pe lângă Cartagina, cel mai mare oraş maritim. Massalia are importante legături cu Roma, cu care este aliată împotriva etruscilor. Când romanii îi înving pe etruscii den Veii[4], trepiedul de aur dedicat lui Apollo din Delphi, va fi depus la un loc cu tezaurul massaliot.

Întemeierea Ligii attiko-delice.

[1] Diogenes Laertios 8. 63.
[2] 451 î.Hr.
[3] Diodor 11.86.
[4] 396 î.Hr.

Era lui Kimon
(478-463 î.Hr.)

Izvoare: Tukydides 1. 89 u.; Diodor din Sicilia, 11. 39 u., 60 u.; Plutarch, *Themistokles* 21, *Aristeides* 23 u.; *Kimon* 4, 14.

Aşa cum se cunoaşte, Liga maritimă attiko-dellică, sau Liga de la Delos, cum este mai bine cunoscută, reprezintă o consecinţă a înfrângerii lui Xerxes şi o concurentă a Ligii peloponesiace. Imediat după bătăliile de la Plateea şi Mykale, atenienii reveniţi acasă încep refacerea oraşului şi totodată fortificarea lui, ceea ce a provocat discuţii cu Sparta, duse la bun sfârşit de către Themistokles, potrivit lui Tukydides 1. 89.

În acest răstimp, Pausanias, fiul lui Klombrotos şi învingătorul de la Plateea, continua ofensiva antipersană. În 478 î.Hr. supune Ciprul, iar în 477 î.Hr. cucereşte Byzantion, alungând garnizoana persană. Cu această ocazie, conform trediţiei literare – Tukydides 1. 28; Nepos, *Pausanias* – Pausanias a intrat în relaţii cu Xerxes, având cu acesta un schimb de scrisori considerate autentice de Busolt, Ed. Meyer şi Vogt şi apocrife de R. Poehlmann şi H. Bengtson. În 476 î.Hr., Sparta îşi retrage flota şi, în general, se retrage din războiul împotriva perşilor.

Imediat după bătălia de la Mykale, Atena, datorită lui Aristeides, pune bazele Ligii de la Delos, constituită dintr-un număr de insule şi de polisuri ioniene şi eoliene. Ea apărea în cadrul alianţei hellenice condusă de Sparta, cu rolul de a continua războaiele medice şi de a-i proteja pe hellenii mikroasiatici.

Aşa cum se vede, Sparta propusese evacuarea acestora în Hellada continentală, soluţie combătută de atenieni. Liga de la Delos se prezintă ca formă exterioară îmbrăcată într-o alianţă ofensivă şi defensivă cu caracter permanent. În cadrul acestei Ligi, Chios, Samos, Lesbos, erau datoare a pune la dispoziţia forţelor armate ale Ligii nave militare, în vreme ce polisurile mai mici trebuiau să depună un *phoros*, adică o contribuţie bănească, în tezaurul Ligii, aflat la templul lui Apollo şi al Artemidei din Delos. Aceste contribuţii, care mai târziu vor lua denumirea şi semnificaţia de *tribut* erau acum socotite doar contribuţii compensatorii. Au fost ficate de către Aristeides la suma totală de 460 talanţi. Tezaurul era administrat de aşa-numiţii *hellenotamiai*, care erau aleşi de ekklesia ateniană.

Şedinţele se ţineau la Delos, fiecare membru având un vot, indiferent de mărimea sau forţa sa. În cadrul Ligii aveau să se dezvăluie în timp un mare dezavantaj, dat fiind că membrii Ligii erau legaţi etern în această alianţă. Atena va utiliza această clauză, reprimând cu brutalitate orice încercare de emancipare. Sigur că spartanii nu au privit cu prea multă simpatie întreprinderea atenienilor, dar atitudinea lor de a se retrage din războiul antipersan a favorizat constituirea Ligii. La acestea s-au adăugat şi o seamă de confruntări interne la Sparta şi în cadrul Ligii Peloponesiace, care au blocat o reacţie adecvată spartană.

Confruntarea Themistokles-Kimon

Unul dintre evenimentele importante ale istoriei Atenei din această perioadă este constituit de confruntarea dintre Themistokles, artizanul victoriilor ateniene şi marele general şi amiral Kimon, fiul lui Miltiades. Cei doi aveau puncte de vedere diferite în ceea ce priveşte evoluția constituțională a patrei lor, dar erau uniți în privința continuării ofensivei antipersane.

Astfel, Kimon îl forțază, în 476 î.Hr., pe spartanul Pausanias să evacueze Byzantion. În continuare, atenianul îi alungă pe perşi din Eion, Skyros, Karystos, Achemenizii păstrând în Thracia doar Doriskos.

Acelaşi Kimon obține o mare victorie navală şi terestră la Eurymedon a cărei dată este controversată: 469-467 î.Hr. sau 466 î.Hr. În urma acestei mari bătălii, terestre şi navale, Marea Egee devine o *mare internum* pentru helleni. Totodată, Eurymedon a impus Athena ca mare putere. În urma ei multe polisuri greceşti din karia şi Lykia intră acum în Liga de la Delos. Încă de pe acum, se amnifestă nemulțumiri şi încercări de revoltă împotriva Atenei, pe motivul că nu mai este nevoie de flotă, de vreme ce nu mai există pericol persan.

În 465 î.Hr., Kimon întreprinde o nouă expediție în Thracia împotriva perşilor, aşezând la Eanneahodoi zece mii de colonişti militari atenieni. În acelaşi an, Thassosul încearcă să elimine această aşezare ateniană, în care vede o primejdie, dar Kimon îi va învinge pe thassieni după doi ani de blocado, întrucât în 464 î.Hr., fiind răvăşită de un cutremur, nu le-a putut trimite ajutor. Efortul nu a meritat, întrucât în 464 î.Hr., thracii distrug aşezarea ateniană de la Eanneahodoi.

Sfârşitul lui Pausanias şi al lui Themistokles.

Desăvârşirea democraţiei ateniene

Izvoare: Tukydides 1. 101, 128, 138; Aristotel, *Statul atenian* 25; Diodor din Sicilia, 11. 44 u.; Nepos, *Pausanias, Themistokles*; Plutarch, *Themistokles, Kimo, Perkless*, etc.

În perioada imediat următoare marilor victorii de la Plateea şi Mykale se produc interesente evenimente interne la Atena şi Sparta. În acest context, două mari personalităţi, învingătorii de la Salamina şi Plateea, atenianul Themistokles şi spartanul Pausanias, au fost eliminate din viaţa politică. Benbtson sublinia că faptul reprezintă triumful statului împotriva marilor personalităţi. În aceste împrejurări, nu este o întâmplare că la Atena democraţia radicală se instituie după căderea lui Themistokles, iar în Sparta, ephoratul devine atotputernic timp de secole.

Distanţa dintre cele două mari puteri ale lumii hellenice, Atena şi Sparta, creşte şi după ostracizarea lui Kimon, produsă în anul 461 î.Hr., întrucât nu mai există o mare personalitate care să unească aceste două mari cetăţi în acţiunea pentru apărarea intereselor comune ale hellenilor.

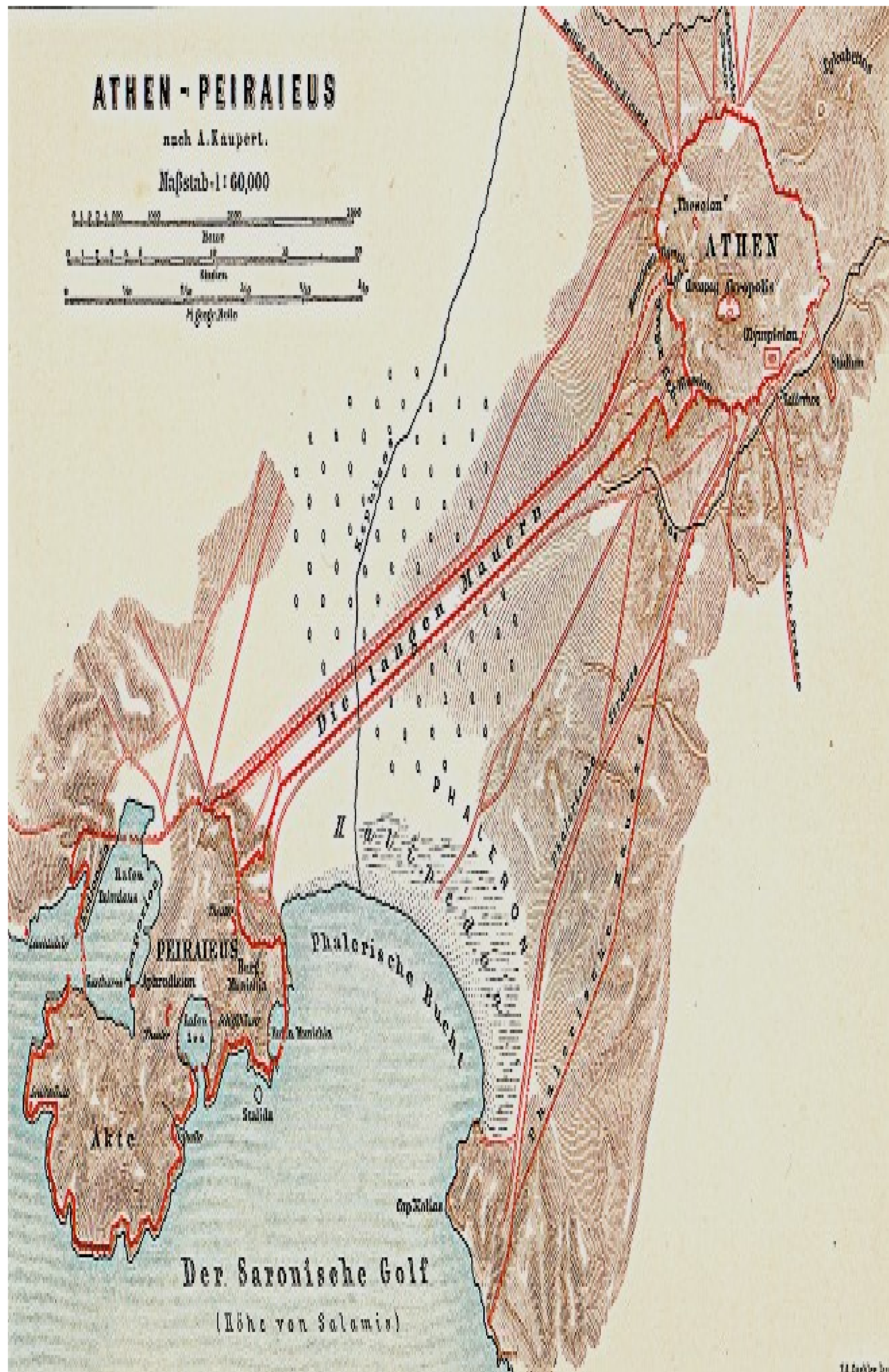
Sparta a trebuit să se retragă din Orient, lăsând iniţiativa Atenei, datorită crizei Ligii Peloponesiace, declanşată de către Elida, care pe la 470 î.Hr. voia să-şi reformeze "constituţia" prin introducerea unor referinţe democratice de tipul Kleisthenes. În aceste împrejurări, Pausanias şi Themistikles în 467 î.Hr. şi, respectiv, în 459 î.Hr., sunt acuzaţi de 'medizare'. Sparta este încercată de grele evenimente naturale şi sociale. În 464 î.Hr., cetatea este demantalată de un cumplit cutremur. Profitând de această împrejurare, hiloţii se răscoală, lângă ei fiind şi câteva oraşe ale periecilor. Pentru a face faţă situaţiei este solicitat un ajutor atenian de 4000 de hopliţi, ajutor datorat lui Kimon, ales strateg împotriva voinţei lui Ephialtes, purtătorul de cuvânt al demosului, al celor legaţi de navigaţie şi comerţ.

În 462 î.Hr., atenienii pleacă înapoi, nefiind lăsaţi de spartani să-şi arate valoarea, ceea ce determină ruperea alianţei încheiată cu Sparta încă înainte de expediţia lui Xerxes. În acelaşi an, Ephialtes începe reformarea statului atenian prin înlăturarea Areopagului, în prim-plan trecând acum *ekklesia*, adunarea poporului, *boule*, sfatul compus din 500 de membri, câte 50 din fiecare trib şi *heliaia*, tribunalul compus din 6000 de membri traşi la sorţi. Ephialtes nu-şi poate duce la capăt reformele, fiind asasinat în 461 î.Hr. de către un om aflat în serviciul aristocraţiei. În acelaşi an, Kimon este ostracizat.

Reformele vor fi continuate de Perikles, şi în acest context trebuie menţionat faptul că în 458 î.Hr. a treia clasă cenzitară din sistemul solonian capătă dreptul la arhonat.

Atena în vremea lui Perikles

Fără îndoială că personalitatea lui Perikles a atras atenția istoricilor de multă vreme, Voltaire vorbind de un secol al lui Perikles. Dar judecata posterității sale a fost fără îndoială şi una

impresionistă, influențată de o comportare impresionistă, respectiv cea creată de marile monumente rămase şi astăzi pe Akropole, de marea concentrare de filosofi, savanți şi artişti plastici, mari istorici şi autori dramatici veniți aici din toată lumea helenică.

Toate acestea nu pot fi despărțite de personalitatea lui Perikles şi, oricât de critică, ar fi ptrivită activitatea lui nu i se poate nega contribuția la transformarea Atenei într-un ideal, de model cultural pe care îl vom găsi rodind peste secole în Florența familiei Medici.

Din biiografia copioasă consacrată lui Perikles, ne vom referi doar la câțiva autori, îndeajuns pentru a ne face o idee despre tendințele acestei istoriografii, despre formele receptării lui Perilkles în conştiința modernă: A. Schmidt, cu marea sa monografie din anul 1877, exagerează foarte mult rolul lui Perikles. Pe de altă parte, Beloch, într-o altă monografie, minimalizează rolul marelui atenian, acesta fiind încă un fapt particular în cadrul concepției sale generale privind rolul colectivității în determinarea istoriei. Un punct de vedere moderat privind aprecierea personalității lui Perikles se găseşte în monografia lui G. de Sanctis (1912, reeditată în 1944). Bengtson punea în evidență un fapt deosebit de imortant: nimeni n-a înțeles ca Perikles unitatea organică dintre misiunea politică şi datoria culturală. Deosebit de interesantă, cu noi puncte de vedere, e recenta monografie a lui W. Will (1996), care ne propune o nouă lectură a textelor antice, în primul rând a lui Tukydides.

Reconstrucția Atenei a început aproape imediat după bătăliile de la Plateea şi Mykale. În 476 î.Hr., Kimon face începutul, construind 'halele' Hermes. Cumnatul său, Peisinax, a construit celebrul port *Stoa Poikilé*, pe care l-a împodobit cu picturile celor mai mari artişti ai lumii antice. Perikles încheie construcția, în 443 î.Hr., a *Zidurilor Lungi*, marea fortificație care unea Atena cu portul Pireu[1], asigurându-se astfel împotriva unei invazii terestre.

[1] Port comercial şi militar.

După asasinarea lui Ephialtes şi ostracizarea lui Kimon, Perikles devine personalitatea centrală a Atenei. Poziția sa s-a întărit şi mai mult în 443 î.Hr., când adversarul său, Tukydides, fiul lui Melesias, a fost ostracizat. De acum încolo, Perikles a fost ales strateg an de an.

Deminatea aceasta era elementul formal care acoperea dominația sa în stat. Esența poziției lui Perikles a fost formulată de către Tukydides 2. 65, care spune că 'constituția ateniană este o democrație numai cu numele, în realitate ea era democrația primului bărbat'.

Perikles introduce o măsură plină de consecințe negative pentru a-şi atrage sprijin popular: întreținerea de către stat a cetățenilor, ceea ce va determina părăsirea muncii productive. El va promova *klerukia*, întemeiată de colonii militare, în teritoriile a căror fidelitate voia să şi-o asigure față de Atena: Naxos, Lesbos, Eubeea, Chersonesos. De asemenea, va promova şi *apoikia*, ceea ce ar însemna 'colonizare', 'imigrare'. Sensul acesteia este controversat. Poptrivit lui Fr. Hampl, denumirea potrivită a acestor aşezări ar fi 'polis fără teritoriu', observație la care Bengtson nota că aceste polisuri se întâlnesc şi în Attika, dar fără a avea propriul lor teritoriu.

Tot aici trebuie menționată întemeierea în Italia sudică a coloniei Thurioi, un simbol al concordiei panhellenice; între cei mai însemnați fondatori sunt Protagoras, Empedokles şi Herodot.

Perikles a căutat să consolideze poziția Atenei, făcând o expediție demonstrativă de forță pe la mijlocul anilor '30 (436-434 î.Hr.) în Pontul Euxin, care a avut drept efect întărirea poziției Atenei în regiune şi i-a asigurat controlul acestui bazin, deosebit de important prin marele export de grâne realizat de Regatul Bosporan.

Pentru a încheia această scurtă prezentare a politicii lui Perikles, bine rezumată de Tukydides în cuprinsul monografiei sale, trebuie spus că ea a conținut şi două amri pericole,datorită erorilor comise în administrația finanțelor şi în politica cetățeniei.

Între anii 454-434 î.Hr., a avut loc extraordinara activitate din domeniul costrucțiilor monumentale de pe Acropole, lucru care a determinat recurgerea la tezaurul Ligii de la Delos. În problema cetățeniei, Perikles a impus o lege în 451/450 î.Hr. cu efecte grave în timp. Între primii loviți afost şi el. Legea stabilea că era cetățean atenian acela care avea ambii părinți ceățeni atenieni. Măsura a fost, de asemenea, puțin populară, şi a constituit o revoluție în practica cetățenească ateniană, deoarece, în timpull republicii aristocratice ateniene, nimeni nu se gândea la aşa ceva, mulți aristocrați fiind căsătoriți cu femei străine de Atena. Această politică era îndreptată în scopul prezentării drepturilor atenienilor şi limitării numărului celor ce se puteau bucura de pleinitudinea drepturilor cetățeneşti.

Liga de la Delos şi Liga Peloponesiacă până la primul război peloponesiac

Izvoare: Tukydides, 1. 104 u.; Plutarch, *Kimon, Perikles*, etc.

Retrimiterea în 462 î.Hr. a corpului attik de către spartanii aflați în războiul ithornic a însemnat despărțirea definitivă a celor doi aliați. De acum încolo, Atena şi Liga de la Delos se vor concentra asupra războiului cu Persia, care, datorită tulburărilor interne, este total inactivă la litoralul egeic. În timpul lui Araxerxes I (465-425 î.Hr.), imperiul este zguduit de multele răscoale din Syria şi Egipt.

Spartanii angajați în războiul mesenic (459 î.Hr.) mai suferă şi în 459 î.Hr. o înfrângere la Oinoi din partea Argosului, ajutat de voluntari atenieni. A dispărut aici mitul invincibilității spartane în bătăliile în câmp deschis. Între timp, atenienii îşi atrag de parte alor Megara şi adeversitatea Korinthului şi în 456 î.Hr., după trei ani, supun şi Egina.

Se poate spune că, în 455 î.Hr., Atena îşi atinsese *akmé*perioadei Pentekontaetia. Teritoriul de la istmul Korinth până la golful Malic era controlat de atenieni. Thessalia era nominal dependentă de Atena. Oraşele dorice Egina, Megara, Troizen erau membre ale Ligii de la Delos. Marea Egee devenise o mare interioară ateniană.

În 455 î.Hr., amiralul atenian Tolmides face o demonstrație de forță, ocolind Peloponesul şi debarcând în Lakonia. Atena va reuşi să-şi subordoneze Achaia şi pentru a supraveghea Korinthul va coloniza hiloții mesenieni la Naupaktos. Alte lovituri date Korinthului: cucerirea de către Atena a Kephaloniei şi a Zakynthosului.

Între anii 456 şi 454 î.Hr. are loc contraofensiva persană în Egipt, care determină câteva modificări în cadru Ligii şi în relațiile cu Sparta. Megabyzes a restabilit stăpânirea persană în Egipt, înfrângând pe atenieni şi cucerind insula Cipru. În aceste condiții, Samosul propune în 452 î.Hr. ca, din rațiuni de siguranță, tezaurul Ligii să fie mutat la Atena. În 450 î.Hr., Kimon revine din exil şi îi înfrânge pe perşi în apele Ciprului cu o flotă de 200 de corăbii.

În anul 449 î.Hr., se încheie pacea lui Kallias între greci şi perşi. După încheierea păcii, Perikles intenționează convocarea unui congres panhellenic, care să trateze păstrarea păcii, siguranța mărilor, reconstrucția templelor distruse de perşi. Sparta nu ia parte la acest congres. De notat că, în 447 î.Hr., Boeția reuşeşte să înlăture dominația ateniană. În 445 î.Hr., Sparta şi Atena vor închei ao pace de 30 de ani.

Trebuie subliniat că în 449 î.Hr., Liga îşi schimbă caracterul prin impunerea hegemoniei ateniene şi subordonarea aliaților, tratați acum ca nişte supuşi.

III Războiul peloponesiac

Izvoare şi istoriografie:

Inscriptiones Graecae, Tukydides, *Războiul Peloponesiac*; Aristophanes, *Acharnienii, Pacea, Lysistrata*[1]; Diodor din Sicilia 12. 30-13. 107; Xenofon, *Hellenicele*; Ps. Xenofon, *Statul atenian* (primul document de proză antică); Xenofon, *Statul spartan*; Plutarch, *Perikles, Nikias, Alkibiades, Lysandros*; Nepos, *Alkibiades, Lysander*; Theopompos din Chios, *Hellenika* (*FgrHist* 64, 115 u.); Kratippos; Iustinus; Ephoros din Kyme, etc. Bibliografia modernă despre războiul peloponesiac este considerabilă: Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums*; J. Beloch, *Griechische Geschichte*; G. Busolt, *Griechische Geschichte*; H. Bengston, *Griechische Geschichte*, etc. În limba română, sunt câteva lucrări utile, pe care iteresatul le poate găsi în biografia citată în tematica seminariilor.

Cauzele războiului peloponesiac

[1] Excepțional document de epocă, cf. V. Ehrenberg, *The People of Aristophanes. A Sociology of Old Attic Comedy*, Oxford, 1951.

Războiul peloponesiac (431-404 î.Hr.) a fost o uriaşă încleştare de forţe pentru timpul când s-a desfăşurat şi s-a deosebit de toate celelalte ciocniri militare obişnuite dintre cetăţile Helladei, atât prin importanţa istorică, urmările şi durata lui, cât şi prin importanţa operaţilor militare şi înverşunarea părţilor beligerante. El s-a desfăşurat între cele două mari grupări de state greceşti – Liga peloponesiacă condusă de Sparta, pe de o parte şi Atena cu Liga ei maritimă pe de altă parte. În această luptă au fost antrenate şi oraşe din vestul grecesc, din Italia de Sud şi Sicilia precum şi ţări care nu sunt greceşti, precum statul persan al Achemenizilor. Aşadar, pentru lumea greacă acesta a fost un război mondial. ‘ În vremea lui – scria Tukydides – Hellada a suferit mai multe nenorociri decât suferise vreodată înainte în acelaşi interval de timp. Niciodată nu fuseseră ocupate şi ruinate atâtea oraşe, nu existaseră atâtea ostracizări şi asasinate provocate de război şi de luptele interne’.

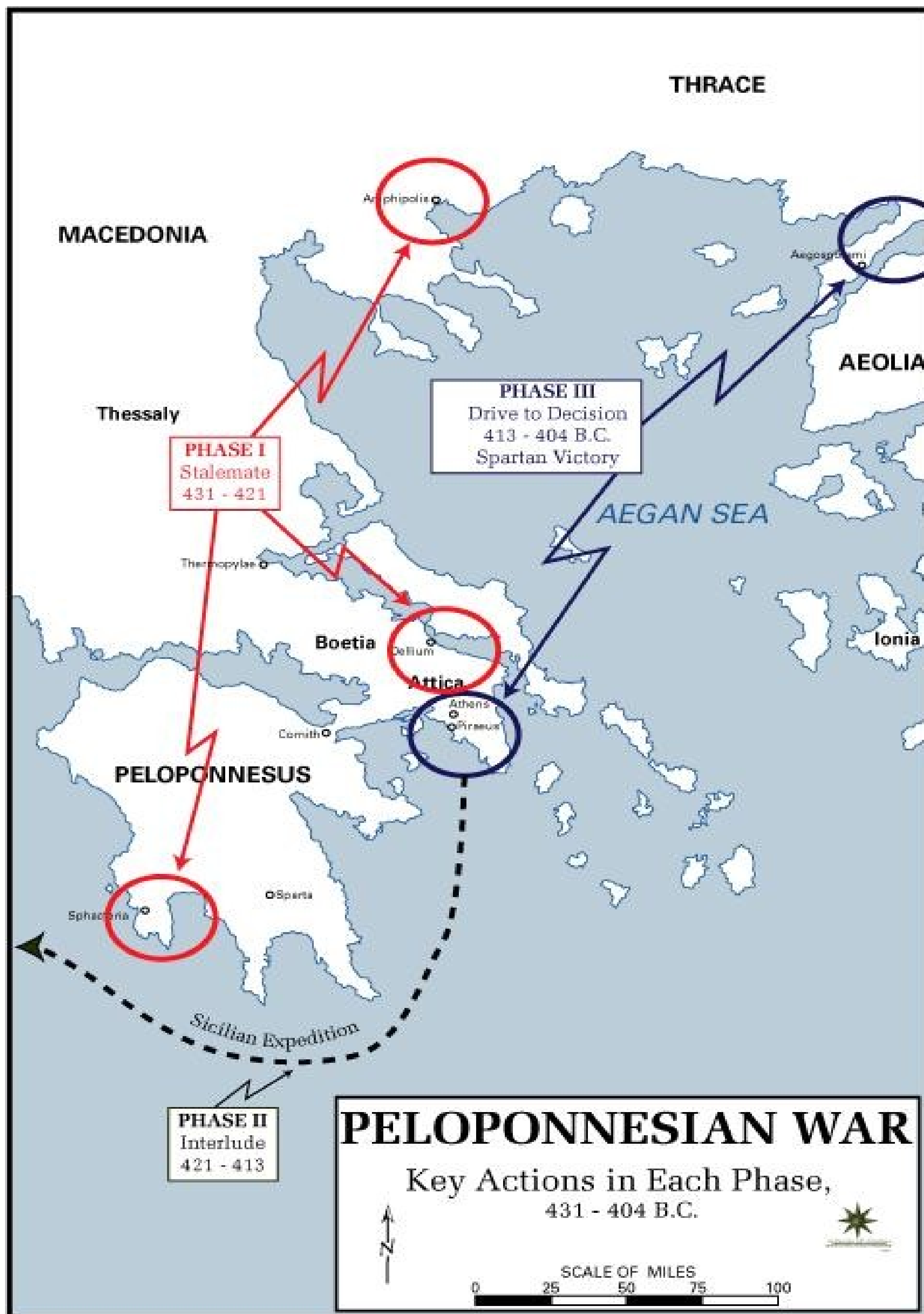

La mijlocul secolului V î.Hr., nu rămăseseră decât puţine state care puteau avea pretenţii la o

situație dominantă în viața economică a Helladei. Înfrânte de Dareios, care înăbunise răscoala ioniană, orașele de pe teritoriul Asiei Mici, odinioară înfloritoare, nu-și putuseră menține vechile lor poziții în viața economică a Greciei. O serie de alte orașe grecești situate în Peninsula Balcanică și care avea o producție de mărfuri mai slab dezvoltată nu erau prea interesate în lărgirea comerțului.

În asemenea condiții, rolul principal în acest domeniu a revenit celor două state grecești rivale – Atena și Korinthul. Aceste două polisuri pășiseră de multă vreme pe cale dezvoltării producției de mărfuri și a comețului pe mare. Ambele erau în egală măsură interesate să-și lărgească la maximum sfera de influență economică. Pentru Korinth, prezența Atenei în Kephalonia, la Naupaktos – puncte cheie în drumul spre vest – era sufocantă.

Pe măsură ce lupta dintre Atena şi Korinth se prelungea,o mare importanță o căpăta

Megara, oraş comercial situat pe Istmul Korinthian, care era foarte prielnic negoțului. Pe aici trecea drumul de la Golful Korinthic spre Golful Saronic, pelopones şi Grecia Centrală. Economiceşte, Megara era mult mai slabă decât Atena şi Horinthul. Când însă în jurul anului 460 î.Hr., Megara a rupt legăturile cu Korinthul ieşind din Liga peloponesiacă şi intrând în Liga ateniană, negustorii korinthieni nu şi-au mai putut transporta mărfurile prin portul

Megarei. În anul 446 î.Hr., Megara a denunțat tratatul cu Atena şi a intrat din nou în Liga peloponesiacă, încercând să se apropie de Korinth.

Pe vremea lui Perikles, Atena, care domina Marea Egee datorită Ligii, şi-a extins considerabil influența în vest. Dar comerțul cu oraşele din vest şi în special cu cele din Italia de Sud şi din Sicilia, care pe vremea aceea se efectua mai ales prin Golful Korinthului, costituia una dintre principalele surse ale prosperității economice a Korinthului. Deci, interesele vitale ale comerțului korinthic erau serios amenințate. Korinthul nu putea continua însă lupta împotriva unei adversare atît de puternice ca Atena, decât cu sprijinul confederaților din Liga peloponesiacă şi în primul rând, al Spartei.

Temându-se să nu-şi piardă prestigiul politic în ochii celorlalte state din Ligă, Sparta n-a putut refuza acordarea ajutorului Korinthului, unul dintre membrii cei mai influenți şi mai de sseamă ai Ligii. Sparta mai avea şi alte motive să-i sprijine pe korinthieni în lupta împotriva atenienilor. Contradicția dintre Sparta şi Atena, care luptau pentru hegemonia asupra cetăților greceşti, apăru atunci mai pronunțată. Tukydides arată că 'prin întărirea lor, atenienii au început să inspire temeri lacedemonienilor şi prin aceasta i-au silit să înceapă războiul'.

Este derept că, în cursul celor 50 de ani care trecuseră de la năvălirea lui Xerxes, Atena îşi sporise forțele, amenințând hegemonia spartană chiar şi în Pelopones. Deşi în anul 446-445 î.Hr. încheiaseră pacea cu Sparta, atenienii au continuat să sprijine grupările ostile acesteia din cetățile greceşti şi mai cu seamă pe cele democratice. Pe de altă parte, grupările oligarhice din oraşele greceşti continuau să se orienteze după Sparta.

Aşadar, cele două tabere în care se împărțise helleni înainte de război erau separare nu numai prin interese economice diferite, ci şi prin năzuința statelor din fruntea lor de a obține hegemonia, şi, în oarecare măsură, şi prin tendințe politice diferite.

Complexul acestor contradicții şi-a găsit expresia chiar în evenimentele care au precedat războiul. Pentru încălcarea păcii pe care Atena şi Sparta o încheiaseră pe o perioadă de 30 de ani au existat mai multe pretexte. Tukydides, 1. 23. 4, după ce arată că războaiele purtate înaintea războiului peloponesiac n-au avut amploarea acestuia spune 'atenienii şi peloponesienii au început războiul rupând tratatul de 30 de ani pe care-l încheiaseră după cucerirea Eubeei. Am scris la început pentru ce l-au rupt şi am arătat divergențele dintre ei. *Eu socotesc că cea mai adevărată cauză, dar nearătată de nimeni, a constituit-o faptul că atenienii ajunseseră puternici şi inspirând teamă lacedemonienilor i-au silit să parte război*. Cauzele declarate pe față de fiecare şi din pricina cărora, rupând tratatul, au pornit războiul sunt următoarele...'(subl. Lica).

În anul 435 î.Hr., a izbucnit un conflict între Korkya şi korinth, pe tema bogatului oraş comercial Epidamnos, situat pe litoralul Mării Adriatice. În Epidamnos, aristocrații sunt răsturnați de democrați. Aristocrații pornesc incursiuni împotriva cetății de pe uscat şi de pe mare. Democrații din cetate trimit o suplică la Korkya, dar nu sunt luați în seamă. Consultând oracolul de la Delphi, democrații epidamnieni au cerut ajutor la Korinth – metropola Korkyrei.

Korinthienii, fiind de mult iritați împotriva Korkyrei – un puternic concurent comercial şi naval şi care afişa un spirit de independență nepotrivit cu relațiile obişnuite dintre o colonie şi o metropolă – au trimis în primăvara anului 435 î.Hr. la Epidamnos colonişti şi trupe. Conflictul se angajase până acum între Korinth şi Epidamnos pe de o parte şi Korkyra pe de altă parte. Korkyra, la care făceau apel aristocrații epidamnieni, trimite la Epidamnos 25 corăbii din 120 câte ava în total şi dă un ultimatum democraților din cetate, cerându-le să primească pe refugiații aristocrați şi să trimită acasă pe korinthieni. Epidamnienii, siguri de ajutorul Korinthului, au respins ultimatumul drept care korkyenii încep asediul cetății Epidamnos. Kkorinthienii încep să pregătească o armată, cerând şi ajutorul aliaților.

Korkyra, trezită la realitate de pregătirile febrile ale Korinthului, trimite o solie de împăcare la Korinth care eşuează. În bătălia navală angajată la gura golfului Ambracic împotriva a 85 corăbii korinthiene şi aliate, cele 80 de nave ale Korkyrei îi înfrâng pe korinthieni. Epidamnosul capitulează, iar Korkyra devine victorioasă şi stăpână pe apele din acea regiune.

În anii 435-433 î.Hr., korinthienii se înarmează cu febrilitate şi trimit o flotă în golful Ambracic pentru a apăra pe aliaţi de atacurile korkyrienilor. Aceste ample pregătiri de război au impresionat pe koryrieni, care în iulie 433 î.Hr. încheie o alianţă defensivî cu Atena. Atragerea Atenei în lupta dintre cei trei beligeranţi arată că conflictul ajunsese la nivelul cetăţilor fruntaşe.

Pe la mijlocul lunii august 433 î.Hr., Korinthul trimite spre Korkyra o flotă de 150 corăbii, căreia korkyrienii le-au ieşit înainte cu 110 corăbii, la care se adaugă cele 10 nave ateniene trimise mai mult simbolic. Bătălia s-a dat la jumătatea lunii septembrie. Până la căderea nopţii, korinthienii scufundaseră 70 corăbii inamice şi luaseră 1000 de prizonieri.

La Atena se înţelegea că războiul cu Liga peloponesiacă era inevitabil. Perikles va trece la luarea unor măsuri preventive de apărare şi, în iarna anului 433-432 î.Hr., cere Poteidaiei, colonie a Korinthului, dar membră a Ligii de la Delos, să trimită acasă magistraţii korinthieni, care, potrivit tradiţiei, guvernau cetate, şi să dărâme zidurile dinspre sud.

Ekklesia ateniană votează un decret prin care interzicea megarienilor accesul la pieţele Atenei şi ale oricărui polis din Liga de la Delos[1]. Toate aceste măsuri preventive, de apărare, vizau sectoarele în care era interesată Atena: Thracia, Golful Korinthic şi Saronic, sudul Italiei, Sicilia.

Anul 432/431 î.Hr.este ocupat cu evenimentele din Poteidaia. În primăvara anului 432 î.Hr., Atena înarmează o flotă de 30 de corăbii împotriva acesteia, care sfătuită de Perdikkas, regele Macedoniei, se retrage din Liga de la Delos la sfârşitul lui martie. Korinthienii trimit şi ei o expediţie de 1600 pedeştri şi 400 soldaţi uşor înarmaţi. În prima jumătate a lunii iunie 432 î.Hr., atenienii încep blocada Poteidaiei.

Evenimentele se agravează considerabil. Acţiunile Atenei erau de natură să îndârjească şi pe cei ami pacifişti dintre membrii Ligii peloponesiace. La finele lui august 432 î.Hr., se ţine o adunare a aliaţilor la Sparta. La sfârşitul discuţiilor, marea majoritate a aliaţilor hotărăsc războiul. Zarurile fuseseră aruncate: cele două mari rivale comerciale ale Atenei, Korinthul şi Megara izbutiseră să determine Sparta să înceapă războiul. Cuvântul de ordine al propagandei de război spartane: *eliberarea hellenilor din robia ateniană şi restaurarea libertăţii şi a autonomiei*.

Iarna anului 432-431 î.Hr. trece cu tratative aparente, înşelătoare. Spartanii şi aliaţii vroiau ca răscumpărarea pentru începerea războiului, învinuită că şi-a lipsit aliaţii de autonomie, redobândirea acesteia fiind proclamată scop al războiului. Perikles solicită un arbitraj pe baza tratatului de pace dintre Atena şi Sparta. Liga peloponesiacă respinge propunerea, lăsând şi mai dificil de aflat răspunsul la întrebarea 'Cine vrea războiul?'

Războiul archidamic

Izvoare: Tukydides 2. 1-5. 20; Aristophanes; Plutarch, *Periklesi* 30-38, *Nikias* 1-10; Ps. Xenofon, *Statul atenian*.

[1] Contemporanii au considerat această *psefismă* drept cauza concretă a începutului războiului. Un personaj dintr-o comedie a lui Aristophanes se plângea că, din cauza psefismei, el nu mai poate mânca usturoi din Megara. Tukydides, 1. 67, respinge, pe bună dreptate, această interpretare unilaterală şi tendenţioasă.

Prima fază a războiului a durat 10 ani, ea fiind mai bine cunoscută sub numele de *războiul archidamic*, după numele regelui spartan *Archidamos*, care a condus armatele Ligii peloponesiace.

Tacticile adoptate de cele două Ligi au fost diferite, în funcție de natura resurselor avute la dispoziție de fiecare. Liga peloponesiacă dispunea de 40.000 soldați, în vreme ce Atena de 13.000 hopliți, 1.200 călăreți şi 1.600 arcaşi. Numai cu 16.000 de soldați, ea nu putea adopta o tactică defensivă. Ea avea, totuşi, posibilitatea de a manevra pe mare, datorită unei flote de 300 corăbii, la care se adaugă ajutoarele din Lesbos şi Korkyra.

Atena avea o situație financiară mult mai bună decât cea militară. Perikles a conceput războiul ca o retragere a populației Atticii între Zidurile Lungi, ceea ce făcea fără rmări un asediu, câtă vreme flota Atenei domina mările şi îi proviziona pe asediați.

Ostilitățile au început prin atacarea Plateei, aliata Atenei de către tebani, prin martie 431 î.Hr. în aceeaşi vară, Sparta invadează Attika, fără a realiza nimic, întrucât atenienii s-au retras în spatele Zidurilor Lungi şi au contraatacat co flota. În primăvara lui 430 î.Hr., noua invazie a Spartei nu a avut rezultate. Din nenorocire pentru Atena, a izbucnit o cumplită molimă (ciumă?), care a provocat pierderi mari în oraş şi flotă. Tukydides, 2. 48-54, descrie amănunțit acest flagel, care în 4 ani a decimat 1/3 din polulația Atenei.

În 430 î.Hr., Perikles este găsit vinovat şi e judecat. Războiul continuă cu mai multă forță, atenienii reuşind să cucerească în anul 429 î.Hr. Poteidaia. La începutul războiului, atenienii încheiaseră cu regele trac Sithalkes o alianță, care nu a adus însă rezultatele scontate, aşa că succesul de la Poteidaia nu a putut fi exploatat multă vreme.

În toamna anului 429 î.Hr., flota ateniană condusă de Phornion a blocat Peloponesul. Tot acum, Perikles e reabilitat, dar, din păcate, este om sfârşit: cei doi fii ai săi pieriseră între timp de ciumă. La puțin timp, va cădea elînsuți pradă aceleiaşi groaznice epidemii.

După moartea lui Perikles, pe care Beloch l-a acuzat că s-a înconjurat de nulități, atenienii vor fin conduşi doar de către lideri care vor îngropa strălucitoarea Atenă: Kleon, un demagog şi Nikias, un nehotărât.

În 428 î.Hr., Lesbos vrea să iasă din Ligă şi abia după un an va fi silită să capituleze. Kleon a propus măsuri dure de pedepsire a răscoalei[1]. Un an mai târziu, 427 î.Hr., în Korkyra a fostă o revoltă oligarhică. Korkyra avea pentru Atena o deosebită importanță, întrucât asigura legătura cu hellenitatea occidentală.

Tot acum, atenieni pregătesc o primă expediție siciliană, în împrejurările în care în anul 426 î.Hr., Liga peloponesiacă cucereşte un important punct strategic la ieşirea nordică a trecătorii Termopile. Pentru că o nenorocire nu vine niciodată singură, între timp, partida lui Kleon câştigă teren la Atena.

O expediție siciliană este încredințată unui experimentat militar, Demosthenes. În drum spre Sicilia, el sesizează că Pylos e locul ideal de unde poate fi lovită Sparta, prin fixarea uni cap de pod şi încurajarea începerii unui nou război messenian. Demosthenes renunță la expediția siciliană propriu-zisă şi cucereşte Pylos, capturând 420 de spartani, ceea ce însemna o adevărată catastrofă pentru Sparta, întrucât aceştia reprezentau 10 % din armata Lacedemonei.

Sparta este gata pentru a purta tratative, mergând până la încheierea unei alianțe cu Atena. Kleon comite una dintre primele greşeli, respingând această nesperată ofertă spartană[2]. În condițiile în care situația Atenei nu era dintre cele mai bune, rezervele financiare fiind epuizate, Kleon impune în 425/424 î.Hr. mărirea tributului pe care îl plăteau membrii Ligii de la Delos de la 460 de talanți la 1460.

---

[1] Tukydides 3. 30.

[2] Pentru amănunte, cf. Tukydides 4. 15.

Anul 424 î.Hr. este un an în care cei doi adversari îşi provoacă, reciproc, grele lovituri. Nikias cucereşte insula Kythera, un alt pas important în planul de blocare a Peloponesului, în timp ce Brasidas traversază Hellada până la granița cu Macedonia spre a ajuta aliații din Chalkidike. Importanta cetate Amphipolis este cucerită de spartani, iar strategii implicați în această înfrngere – printre care Tukydides, fiul lui Oloros . sund condamnați şi exilați.

Este interesant de reținut faptul că anul 424 î.Hr. reprezintă şi un moment important în istoria tacticii militare. Tukydides, 4. 89-101, descrie bătălia de la Delion, în care atenienii, luptând pentru întâia daă în câmp deschis au fost îînfrânți de beoțienii, care utilizau în premieră *falanga oblică*, tactică care va fi mai apoi perfecționată de către marii generali Epameinondas şi Filip al II –lea al Macedoniei. Înfrângerea de la Dlion a subliniat justețea planului de război defensiv aal lui Perikles.

Pentru ca anul 424 î.Hr. să fie pe deplin catastrofal pentru Atena, se înregisrează şi o gravă prejudiciere a influenței sale în Sicilia. La Gela a avut loc un 'congres' sicilian în care, potrivit lui Tukydides 3. 115, Hermokrates din Syracusa a sintetizat punctul de vedere sicilian în formula: *Syracusa trebuie să aparțină grecilor din Sicilia*.

De reținut că în 424/423 î.Hr., Atena reînoieşte pacea lui Kallias cu Imperiul Achemenid.

Peste un an, strategul atenian Laches încheie un armistițiu, înclinarea combatanților spre pace fiind vădită. Un mic incident face însă ca luptele să reînceapă, ambii adversari obținând doar succese schimbătoare. Prin tratatul din anul 423 î.Hr., Nikias obține de la Perdikkas al II –lea, regele Macedoniei, ca acesta să livreze lemn pentru corăbiile Atenei.

Kleon a obținut succese minore în Thracia, dar e înfrânt la Amphipolis, într-o ciocnire în care 600 atenieni, printre care şi Kleon mor. Tot în această bătălie şi-a pierdut viața şi marele general spartan Brasidas.

Partizanii păcii fac presiuni la Atena, dar şi la Sparta, care era amenințată şi de apropiata expirare a tratatului de 30 de ani cu Argosul. Astfel, se va încheia – în anul 421 î.Hr. – o pace pe 50 ani, are cărei clauze ne-au fost transmise de Tukydides:

Sparta cerea eliberarea celor 420 de prizonieri luați de Demosthenes în 425 î.Hr. la Sphakeria, evacuarea Pylosului, a insulei Kythera şi a cetății Methone;

Atena îşi refăcea Liga, Sparta 'livrîndu-i', astfel, pe cei care trecuseră de parte ei.

Pacea lui Nikias a fost, fără îndoială, un succes pentru Atena, deoarece scopul pentru care Perikles a intrat în război a fost atins: *s-a păstrat situația anterioară anului 431 î.Hr.*

Numai că pentru atenieni se ridica o gravă problemă: reformularea manierei de organizare şi de conducere a Ligii, de aceasta depinzând menținerea rolului de amre putere a Atenei.

Pacea lui Nikias. Marea expediție siciliană

Izvoare: Tukydides 6-7;Aristophanes, *Păsările*; Plutarch, *Alkibiades, Nikias*.

'*Pacea lui Nikias*' i-a nemulțumit profund pe aliații Spartei, în primul rând pe korinthieni, care pun la cale, împreună cu Elida, Mantineea, Argos, Chalkidike, închegarea

unei ligi proprii. În noile condiții, Sparta şi Atena vor încheia în anul 421 î.Hr., o *epimmachia*, adică o alianță defensivă pe 50 de ani. Ca o minoră compensație, spartanii vor reuşi realizarea unei *symachii* cu Beoția.

La Atena, Nikias şi pacea lui sunt uitați, radicalii Hyperbolos şi Alkibiades câştigând iarăşi teren politic. Alkibiades, personalitate curioasă şi controversată, dorea să izoleze complet Sparta. El va reuşi să determine în anul 420 î.Hr. încheierea unei *symmachii* pe 100 de ani cu Argos, Mantineea şi Elida.

Eşecul acestei politici se vădeşte foarte repede. În 418 î.Hr., Agis, regele Spartei, va înfrânge Argosul, cu tot sprijinul acordat acestuia de atenieni. Consecința acestei vctorii este una majoră: *refacerea hegemoniei spartane n Pelopones*. Ca urmare, Hyperbolos va fi ostracizat în 417 î.Hr., soartă pe care abilul Alkibiades o va evita printr-o alianță cu Nikias.

Prin urmare, pacea lui Nikias este, în realitate, o pace întreruptă de diverse conflicte, între care reprimarea răscoalei din insula Melos, locuită de o populație Dorică şi chiar o expediție ateniană de jaf în Pylos. Spartanii nu au intervenit, probabil din cauza Argosului, care în 416 îşi reînnoise alianța cu Atena.

*

Expediția ateniană în Sicilia reprezintă unul din evenimentele majore ale întregii istorii hellenice. În Sicilia, amintitul apel al lui Hermokrates din anul 424 î.Hr. a rămas fără efect, pentru că luptele dintre polisurile siciliene continuă.

Syracusa, doriană, supune cetatea Leontinoi, ioniană şi aliată a Atenei. Segeste, aliata Atenei, îi cere acesteia ajutor, fiind în conflict cu cetatea Selinus. Cererea de ajutor a Segestei a provocat mari dezbateri în *ekklesia* ateniană. Alkibiades, care imagina cucerirea Occidentului şi prin război național hellenic împotriva Carthaginei, având ca obiectiv realizarea unei dominații ateniene asupra Mediteranei, agita spiritele în acest sens. Atenianul de rând vedea aici o dublare sau o triplare a veniturilor sale. În acest context, se observă ce rol putea să joace mânuirea unei mase umane de către un demagog abil.

Tukydides, 6. 1, într-un pasaj memorabil subliniază nebunia acestui plan, arătând că atenienii nu aveau o reprezentare clară a mărimii şi resurselor Siciliei şi asupra neputinței Atenei de a purta un asemenea război, când ea n-a putut apăra nici măcar Amphipolis.

Alkibiades profită de orbirea vulgului pentru a-l incita în hotărârea de a purta această expediție în care el însuşi era foarte interesat: *relizarea unei autorități persoanle imposibilă în Attika, dar uşor de realizat în occident*. Precum vechii tirani, Alkibiades a participat la olimpiada din 416 î.Hr. cu 7 echipaje. Ca odinioară Gelon, Alkibiades comandă lui Eripides un imn de victorie.

În aprilie 415 î.Hr., *ekklesia* hotărăşte să trimită ajutor Segestei şi să restabilească autonomia cetății Leontinoi. Este format un impresionant corp expediționar: *134 trireme + 25.000 soldați*, comandați de Lemachos, Nikias şi Alkibiades, având cu toții calitatea de comandanți supremi, adică dispunând de competența de a purta război şi încheia tratate. Decizia *ekklesiei* este sugestiv interpretată de Bengtson: 'zarurile au fost aruncate. Atena a întors spatele Helladei, întorcând privirea spre Occident cu speranța că aici şi cu mijloacele siciliene se va întoarce şi va supune întreaga Helladă'.

Cu puțin timp înaintea plecării – 6 iunie 415 î.Hr., a avut loc profanarea statuilor lui Hermes, sacrilegiu de care au fost acuzați Alkibiades şi grupurile aristocratice. Deşi Alkibiades a cerut o anchetă, flota a plecat fără ca dorința lui să se îndeplinească.

În Sicilia, atenienii au avut supriza de a constata absența entuziasmului aliaților. Dar ceea ce era ami grav, aceştia au observat la atenieni absența unui plan clar de conducere a războiului. În timp ce Lemachos propune luarea Syraksei, Alkibiades credea că trebuie

câştigate micile comunităţi pentru a avea o bază de operaţiuni militare. Planul lui Alkibiades e urmat, dar fără succes.

Pentru ca nenorocirea să fie completă, *ekklesia* a hotărât, la instigarea lui Thessalos, fiul lui Kimon, rechemarea lui Alkibiades pentru judecată. Alkibiads săvârşeşte o faptă pentru care este considerat trădător de patrie: în loc să răspundă chemării, fuge la Sparta.

În toamna anului 415 î.Hr., flota ateniană debarcă în portul Syraksei, Nukias obţinând un prim succes. Flota debarcă a doua oară în mai 414 î.Hr., atenienii construind fortificaţii, asediază oraşul şi-i întrerup legătura cu spaiul rural. Sparta trimite la Syraksa pe Gylipps, un experimentat militar care reuşeşte să refacă moralul syrakusenilor şi să realizeze străpungerea asediului. Nikias cere ajutor la Atena, pentru că flota era slăbită, iar armata de uscat era incapabilă să fac faţă atacurilor Syrakusei. Va primi în 413 î.Hr. încă 75 trireme, comandate de Demosthenes şi Erymadon.

Trebuie notat că, după o lungă perioadă de timp, în primăvara anului 413 î.Hr., armata spartană, condusă de regele agis, ocupă Dekeleia (20 km de Atena) şi pustieşte nordul Atticii.

La sfârşitul verii anului 413 î.Hr., a avut loc catastrofa expediţiei siciliene. În iulie 413 î.Hr., în urma uni atac nocturn e înfrânt Demosthenes. Conflictul Demosthenes-Nikias se agravează, ceea ce va duce la crearea unor dificultăţi. Nikias recunoaşte inutilitatea asediului. Roducerea unei eclipse de lună la 27 august 413 l-a speriat pe Nikias, care va ţine flota la ancoră încă o lună, eea ce permite Syrakusei să închidă portul, blocând flota ateniană care renunţă la străpungerea blocadei.

Părăsind flota, atenienii se retrag în interiorul Siciliei, pentru ca, în decembrie 413 î.Hr., să se producă dezastrul şi capitularea de la Asinaros. Se poate spune, pe drept cuvânt, că cea mai mare catastrofă a armatelor greceşti, încheiată cu distrugerea unei armate de cca. 40.000 de soldaţi. Nikias şi Demosthenes sunt capturaţi, judecaţi şi executaţi.

Războiul dekeleic şi ionic

Izvoare: Aristaophanes, *Lysistrata, Broaştele*; Tukydides 8; Xenofon, *Hellenicele*; Aristotel, *Statul atenian* 29-34; Plutarch, *Alkibiades, Lysandros*; Nepos, Alkibiades, *Lysandros, Thrasybulos*.

Eşecul expediţiei siciliene a avut consecinţe dramatice asupra Atenei, influenşând decisiv şi evoluţia ulterioară a Helladei. Ea a fost o ‘răscruce’ şi pentru istoria generală a Anitichităţii, pentru că slăbirea Atenei a permis revenirea Imperiului Achemenid ca forţă politică şi militară în Marea Egee.

Dacă în 424 î.Hr., tratativele lui Epylikos au reprezentat reînoirea păcii lui Kallias, politica stupidă a Atenei de a sprijini, în anul 414 î.Hr., pe Amorgos, un dinast karian alungat de perşi, a provocat reacţia persană.

După catastrofa din Sicilia, Dareios al II –lea îşi poate permite să considere pacea lui Kallias ca fiind anulată şi-i ordonă lui Tisaphernes, satrapul Lydiei şi lui Pharnabazo, satrapul Phrygiei, să încaseze tributul restant de la polisurile greceşti din Asia Mică. Achemenidul va trece de partea Spartei, acordându-i subsidii, spartanii cerându-i perşilor pe grecii mikroasiatici.

Ca urmare, Chios, ytilene, Methymna se desprind de Liga de la Delos, urmate apoi de Milet, ceea ce a provocat mari dificulăţi Atenei. Dificultăţile acestea au determinat ca în 413 î.Hr. să se recurgă la mărirea contribuţiei alaţilor, în următorul an fiind atacată ultima rezervă de 1000 de talanţi. Este semnificativ, că în interior, democraţia este considerată responsabilă pentru eşecul expediţiei din Sicilia.

Facţiunile aristocratice sunt în activitate. Se impun 4 klideri: Antiphon, unul dintre cei mai străluciţi avocaţi ai timpului, Peisandros, fost apropiat al lui Kleon, Phyrinichos şi

Theramenes. În 413 î.Hr. au loc alegeri pentru cei 10 *probuloi*, membrii unei 'comisii' de consilieri ai Sfatului, care-şi asumă o parte importantă a prerogativelor acestuia. Este limpede că se produce reorganizarea în sens aristocratic a Atenei, în speranța de a obține o alianță cu Persia.

Alkibiades părăseşte Sparta şi intră în legătură cu noii lideri ai Atenei, oferindu-şi serviciile pentru a încheia un tratat cu perşii, în situația îndepărtării regimului democrtic. El a găsit audiență la ofițerii flotei din Samos, care aveau simpatii aristocratice. Dar perşii refuză o asemenea ofertă, reînnoindu-şi alianța cu Sparta.

În mai 411 î.Hr. are loc 'revoluția aristocratică': în fruntea Atenei este impusă o 'comisie' de 30 de membri. În şedința *ekklesiei* din 8 iunie 411 î.Hr., sistemul democratic e desființat. Se propune ca nimeni să nu mai primească salarii şi alte ajutoare din banul public, iar numărul cetățenilor cu drepturi politice depline să fie limitat la 5000 de membri, care puteau decide în chestiuni politice majore, mai cu seamă în încheierea tratatelor dacă sfatul celor 400 găsea întemeiate aceste decizii.

Prin urmare, sensul revoluției aristocratice de la Atena era ca instituția celor 400 şi nu a celor 5000 să preia întreaga putere în stat. Evenimentul este diferit interpretat de tradiția literară: în vreme ce Tukydides, 8. 65, vorbeşte de o teroare oligarhică, aristotel, *Statul atenian* care s-a întemeiat pe izvoare oligarhice, consideră că totul a fost rezultatul unei evoluții paşnice.

Între timp, Samos îşi recapătă autonomia, iar flota atenană, ancorată aici, respinge lovitura de stat de la Atena. Ea îşi alege noi strategi, dintre care merită menționați: Thrasyllos şi Thasybulos, flota devenind sprijinul democrației împotriva oligarhiei. Liga de la Delos se destramă, practic, în 411 î.Hr. Eubeea se desface de Ligă, fiind pierdute apoi Byzantion şi Dardanele. Aceste ultime pierderi au provocat căderea Consiliului celor 400.

Ca urmare, puterea trece la cei 5000 care 'se puteau echipa militar'. Cei 5000 constituie un sfat cu 4 secțiuni, care să se ocupe de afacerile din stat. în acest chip, constituția de inspirație beoțiană a lui Theramenes intra în vigoare, ea durând însă doar 8 luni.

Decăderea Atenei se accelerează în 411 î.Hr., când în toamnă este pierdută insula Thassos, vitală pentru resursele ei financiare. Thalassocrația Atenei era o amintire, fapt şi mai puternic resimțit în condițiile în care spartanii, cu ajutorul perşilor, îşi construiesc o importantă flotă, ale cărei comunicații erau asigurate de flota syrakusană, comandată de Hermokrates.

Cu toate acestea, atenienii, conduşi de Thrasybulos şi Alkibiades, îi înfrâng la Kynossema, Abydos şi Kyzikos pe spartani. Alkibiades reuşeşte ca, în mai 410 î.Hr., să distrugă flota spartană, ceea ce va permite Atenei să preia ciontrolul în Hellespont şi să redevină o putere navală: perceperea taxelor în Strâmtori îi consolidează finanțele. În urma dezastrului naval, Sparta este gata să ofere pace: cere Pylos şi Kythera pentru a evacua Dekeleea.

Sun influența lui Kleophon, Atena a respins oferta, ceea ce a atras şi dispariția constituției lui Theramenes. În iulie 410 î.Hr., democrația este restabilită în vechea ei formă: s-a încercat hiar codificarea dreptului Atenei, acțiune eşuată însă. Din nenorocire, populismul deşănțat promovat de Klephon a ruinat finanțele ateniene: asigurarea aşa-zisei *diobelie*, adică a unei pensii de stat pentru cetățenii fără demnități şi care nu servesc în armată.

Deşi, în 409 î.Hr., Alkibiades încheia un armistițiu cu Pharnabazos şi este numit comandant suprem, sitația generală evoluase în defavoarea Atenei, el şi ceilalți generali nemaiputând să redreseze lucrurile.

Sparta a azut norocul să găsească în persoana lui Lysandros ceea ce îi lipsea: un excelent amiral. *El i-a convins pe perşi că în avantajul lor nu este echilibrul în Hellada, ci victoria Spartei*. Şi-a atras un prețios aliat, fiul lui Dareios al II –lea Ochos, pe energicul şi ambițiosul prinț Kyros cel Tânăr, *karanos* al armatei persane din Asia Mică.

În primăvara lui 407 î.Hr., la Notion, Lysandros înfrânge pe atenieni, ceea ce a atras înlăturarea lui Alkibiades de la comandă. Acesta se va retrage în Chersonesul Thracic,pe un domeniu al său, unde va fugi în 404 î.Hr. la Pharnabazos, fiind asasinat de perşi la cererea lui Lysandros.

Şi Lysandros va fi înlocuit la comandă de către Kallikratidas, care, certându-se cu Kyros, pierde subsidiile. În locul lui Alkibiades, comanda flotei este încredințată lui Konon. Kallikratidas continuă seria victoriilor spartane, înfringându-l şi blocându-l pe Konon în portul Mytilene. Dar abilul şi ingeniosul amiral Konon construieşte 150 trireme şi, în august 406 î.Hr., la Aeginusse va zdrobi complet flota spartană, capturând peste 70 de corăbii.

Ekklesia ateniană declaşeaz însă stupidul proces împotriva învingătorilor de la Arginusse, pentru a respinge apoi – la sugestia aceluiaşi Kleophon – o nouă ofertă de pace a Spartei.

Dramatismul situației Atenei este subliniat şi de încrederea de a obține sprijinul cartaginez[1]. Între timp atenienii pierd Strâmtorile, ceea ce a accelerat ruinarea econmică, întrucât pierderea acestora era conjugată şi cu ocuparea Dekeleei.

Spre nenorocul Atenei, Lysandros revine în fruntea flotei spartane, care, în 405 î.Hr., la *Aigos Potamoi* provoacă, ajutați şi de inconştiența lui Kolon, dezastrul naval al atenienilor, desăvârşit şi de executarea a cca. 4000 de prizonieri. Un singur membru al Ligii de la Delos, Samosul, rămâne lângă atenieni, restul trecând de partea Spartei.

Lysandros blochează golful Saronic cu 150 trireme, combinându-şi manevrele cu trupele terestre, comandate de regii Agis i Pausanias al II –lea, care campau în fața Atenei, la Akademie, chiar în fața porții Atenei.

Întrucât Kleophon refuză discuțiile este ucis. Theramenas tratează cu Lysandros asupra următoarelor condiții de pace:

- Atena îşi pierde toate posesiunile;
- este obligată să dărâme Zidurile Lungi;
- flota este redusă la doar 12 unități;
- exilații sunt reprimiți;
- este obligată să redevină membru al Ligii Peloponesiace.

Cu intrarea lui Lysandros în Pireu, în aprilie 404 î.Hr., şi capitularea Samosului, după un lung asediu, ia sfârşit războiul peloponesiac.

Concluzii

Războiul peloponesiac este cel mai important eveniment al istoriei hellenice de la războaiele medice, angajând pe toți helleni pe o arie cuprinsă între litoralul mikro-asiatic şi Sicilia şi din Thracia până în Cipru. Facilitând şi antrenarea Imperiului Achemenid, el a devenit cu adevărat un eveniment de istorie universală de primă importanță.

[1] Potrivit unei inscripții, SEG X 136, o solie ateniană merge în Sicilia, în anul 406 î.Hr., pentru a trata cu cartaginezii.

Tocmai antrenarea perşilor a dus la rezultatul, oarecum paradoxal, ca victoria să aparţină, în realitate, Achemenizilor şi nu Ligii Peloponesiace. Astfel, după ce în urma războaielor medice şi a victoriilor Ligii de la delos, condusă de generalii şi amiralii Atenei, perşii dispăruseră ca mare putere, iată că – prin căderea Atenei din anul 404 î.Hr. – secolul IV î.Hr. a devenit, până la Filip al II –lea al Macedoniei şi Alexandru, un secol al preponderenței achemenide. Prin urmare, războiul peloponesiac a făcut ca Hellada – care, până atunci, era centrul lumii vechi – să devină o regiune periferică, aflată între perşi şi Dionysos din Syrakusa.

Istoriografia modernă este de acord că acest război a marcat ţi începutul declinului polisului hellenic. S-a observat că Liga de la Delos nu a rezistat, că s-a ajuns la exces de democrație, la ruperea echilibrului dintre libertate şi necesitate, rezultând incapacitatea de acțiune energică, toate la un loc îndreptând Hellada spre disoluția şi anularea ei ca factor politic şi militar mondial.

Nu trebuie uitat, în acelaşi timp, că războiul peloponesiac a dus la modificări fundamentale în comportamentul uman: represiune şi acte de cruzime abominabile. Dar, totodată, ca un alt paradox, merită subliniat că multe din realizările majore ale culturii Helladei aparţin tocmai acestei perioade: filosofia lui Sokrates, tragediile lui Sophokles şi Euripides, comediile lui Aristophanes, sofistica, direcția de cercetare hippokratică, vizibilă şi în metoda istorică a lui Tukydides, etc., ceea ce a creat un fericit echilibru cu exccesele şi iresponsabilitatea multora dintre liderii Atenei.

Războiul peloponesiac, privit în relație cu incapacitatea Spartei de a construi o nouă Helladă, a exercitat o influență decisivă asupra istoriei şi spiritului hellenic din secolul al IV –lea î.Hr. Doar ridicarea Macedoniei şi cuceririle ui Alexandru cel Mare vor aduce renaşterea acestui spirit, oferindu-i lumea întreagă spre manifestare.

Declinul polisului grec (404-360/336). Hellada între presiunea persană

şi
ascensiunea Macedoniei

Izvoare:

Arheologia ne ajută prea puţin asupra lămuririi acestei epoci. Dintre monumentele importante ale epocii am putea aminti Zidul lui Konon, castelul Euryalos al lui Dionysios I al Syrakusei, mausoleul din Halikarnasos, început în anii '50 ai secoluluii IV î.Hr. şi încheiat de Ada, soţia lui Maussolos, în timpul lui Alexandru cel Mare. Ne stau la îndemână un număr important de modele şi de inscripţii.

În privinţa *izvoarelor nerare*, trebuie spus că secolul IV î.Hr. este perioada pamfletelor şi a discursurilor politice. Maestrul genului este, fără îndoială, Isokrates din Atena (436-338 î.Hr.). el a dus la apogeu discursul politic. Isokrates, creatorul retoricii ca disciplină autonomă, a abordat cele mai diverse teme: sistemul politic, panhellenismul. A fost partizanul unei democraţii guvernată de un regim aristocratic al 'celor buni', idee preluată de Aristotel în *Politica*. Isokrates a avut contemporani dintre cei mai iluştri: Lysias, Andokides şi, mai ales, Demosthenes. Un rol important în cunoaşterea epocii l-au avut istoricii: Xenofon, *Hellenicele* (filospartan), idem, *Anabasis*, Nepos, Plutarch, Iustinius. Pagini ale altor istorici se regăsesc în *FHG* şi *FGrHist*.

Raporturile hellenilor cu perşii şi cartaginezii

Această tradiţională împărţire a perioadelor în discuţie este determinată de transformările fundamentale ale relaţiilor de putere în Hellada, ceea ce este esenţial pentru a înţelege exact epoca discutată. Ea este dominată de apariţia unei realităţi extrem de importante: *intervenţia perşilor în relaţiile dintre helleni*. Această proponderenţă persană, eprimată prin pacea regelui din anul 387 î.Hr., se încheie prin cuceririle lui Alexandru, anticipate de reorganizarea Helladei de către Filip al II –lea prin întemeierea în 338 î.Hr. a Ligii de la Korinth.

Este ştiut că apariţia şi exercitarea preponderenţei persane au fost posibile ca urmare a luptelor particulare din Hellada. Dacă Grecia ar fi fost unită, putea să se opună militar Persiei şi nu se ajungea la evenimentele din 387 î.Hr. Un elocvent exemplu îl constituie prezenţa şi rolul mercenarilor în bătălia de la Kunaxa din anul 401 î.Hr.

Ceea ce este şi mai interesant este că Imperiul Achemenid s-a menţinut prin forţa mercenarilor greci şi că, în primele faze ale războiului cu Alexandru, ei au jucat un rol eminent. Preponderenţa persană s-a menţinut până la Artaxerxes al III –lea Ochos (359-358 î.Hr.)prin aur, mijloc care a servit excelent diplomaţia de la Susa.

În Occident, Carthagina a exercitat o puternică presiune asupra Helladei vestice. Syrakusa a participat la războiul peloponesiac şi a pierdut flota la Kyzikos. Acest fapt, conjugat cu luptele dintre polisurile siciliene, i-au oferit Carthaginei prilejul de a interveni. Între anii 409-405 î.Hr., Carthagina a cuserit Selinus, Akragas, Himera, Gela continuând ofensiva spre est. în aceste condiţii, Dionysios va prelua puterea la Syrakusa. El a exercitat între 405-367 î.Hr. o dominaţie fără scrupule, devenind modelul tiranului nou. Şi-a întemeiat autoritatea pe purtarea războiului împotriva carthaginei.

Războiul a fost schimbător: când ajunge el să cucerească Motye, când este asediat în Syrakusa. În cele din urmă, va încheia o pace favorabilă cu punii, devenind stăpânitor al părţii răsăritene a Siciliei. A cucerit sudul Italiei cu polisurile Rhegion şi Krotona dominând astfel Adriatica şi coasta illyrică, jucând un rol important în Hellada ca prieten al Spartei.

Stăpânirea întemeiată va dispare în timpul succesorului şi fiului său, Dionysios al II – lea. acesta va fi alungat în 354 î.Hr. în timp ce Dion, unchiul său şi fost elev al lui Platon, va fi asasinat.

Profitând de situaţie, Carthagina atacă din nou. Solicitat, Korinthul trimite în Sicilia pe Timoleon în 344 î.Hr., care va restaura situaţia militară, obţinând o victorie la Krimisos. Timoleon îl sileşte pe Dinysios al II –lea, care revenise, să părăsească insula. Korinthianul a restabilit democraţia, a refăcut Gela şi Akragas aducând colonişti din Hellada. Syrakusa va fi conducătoarea Ligii tuturor oraşelor din Sicilia.

După plecarea lui Timoleon (337-336 î.Hr.), încep iar tulburările ceea ce oferă Carthaginei posibilitatea să intervină. În Sicilia este, aşadar, aceeaşi imagine tristă a patriei mame.

Hegemonia spartană

În urma victoriei în războiul peloponesiac, Sparta ia locul Atenei în fruntea Helladei. Lysandros este cel mai puternic om al zilei, până-ntr-acolo încât i se acordă onoruri divine. Chiar Sparta îi aşează la Delphi statuia lângă zeii olimpieni, iar oligarhii din Efes şi Samos i-au decretat onoruri divine.

Ailiată cu perşii şi cu Dionysios I, Sparta a oferit hellenilor în locul libertăţii promise o stăpânire brutală. Precum odinioară, Atena a utilizat democraţia pentru a-şi consolida dominaţia, Sparta face acelaşi lucru, introducând regimuri oligarhice sprijinite de magistraţi spartani, *harmostes*, asistaţi de gernizoanele Spartei.

În acest timp, la Atena se desfăşoară lupte constituţionale, potenţate de circumstanţe postebelice tulburi. Este interesant că, în 404 î.Hr., Lysandros a impus revenirea la *patria politeia*, formulare ambiguă făcând posibile mai multe interpretări.

Oligarhii impun în vara anului 404 î.Hr. teribilul regim al celor 30. Ei au exercitat o aprigă teroare politică, care a avut cca. 1500 de victime, fiind atotputernici, sprijiniţi de harmostele spartan şi de cei 700 de soldaţi. Teramenes, care s-a opus terorii, a fost executat. Liderul democrat Trasybulos s-a refugiat la Teba, de unde a revenit şi a restaurat regimul democratic.

În 403 î.Hr., sub arhontele eponim Euklides, s-a produs restaurarea democraţiei cu un sfat de 500 de membri. Pentru realizarea păcii generale, s-a decretat amnistia. Dar restaurarea democraţiei la Atena nu a însemnat şi revenirea Atenei la statutul de mare putere.

Hellada este controlată da Sparta, care prin Lysandros se amestecă în luptele pentru tronul Imperiului Achemenid. Lysandros se înţelege cu Kyros pentru a-l ajuta în acţiunea de răsturnare a lui Artaxerxes (404 359 î.Hr.). eşecul şi moartea lui Kyros ca şi dezvăluirea relaţiilor lui cu Lysandros duce la compromiterea Spartei faţă de Persia.

Tisaphernes ameninţă cu represalii oraşele hellenice din Mikroasia fidele lui Kyros, iar ele cer ajutor Spartei, care va interveni din datoria de hegemon şi nu din sentimente pan-hellenice.

Între 400-395 î.Hr., Sparta va combate pe perşi în Asia Mică, obţinând succese importante sub comanda regelui Agesilaos, protejatul lui Lysandros. Tânărul rege care, la trecerea în Asia, a făcut jertfe precum Agamemnon, a obţinut în 395 î.Hr. o victorie la Sardes.

Aurul persan a pus pe picioare o alianţă antipersană. Aceasta, având la dispoziţie şi o flotă comandată de Konon, deschide ostilităţile împotriva Spartei, începând ceea ce s-a numit 'războiul korinthic' între anii 395-386 î.Hr.

În cursul ostilităţilor, Lysandros îşi pierde viaţa. Sparta îl cheamă pe Agesilaos din Mikroasia. Astfel, sub comanda lui, ei obţin în 394 î.Hr. o victorie la Koronea împotriva aliaţilor Korinth şi Argos, dar, la Knidos, Konon învinge flota spartană. În urma acestei

victorii, escadele persane reapar în Marea Egee, iar polisurile mikroasiatice, cărora Konon le garanta autonomia, trec de partea perşilor.

Lui Konon şi lui Euagros li se ridică statui în agora ateniană. Sunt primii, după tiranicizi, cărora cetatea le acordă o asemenea onoare. Victoria lui Konon a permis Atenei să reconstruiasă Zidurile Lungi şi să constituie o nouă ligă, având Rhodosul, Chiosul şi Mytilene în componenţă. Dionysios I al Syrakusei nu va intra în alianţă cu Atena, dar nici cu Sparta, optând pentru neutralitate.

O modificare importantă în tactica militară a vremii introduc generalul atenian Iphikrates: modifică armamentul soldailor atenieni, pe carei transformă în *peltaşti*, infanterişti uşor înarmaţi cu lance lungă, scut mic, rotund, asemănător cu cel thracic (*pélte*). Noua tactică presupune exerciţii militare foarte dure. În consecinţă se impun tot mai mult mersenarii, întrucât cetăţenii refuză executarea acestui gen de antrenament.

În 389 î.Hr., Trasybulos încearcă să refacă Liga de la Delos, ceea ce a determinat Imperiul Persan să reia relaţiile cu Sparta, punând capăt războiului korinthic. Pacea va fi încheiată de Antalkidas în 387 î.Hr. Conţinutul acestei *păci regale* se regăseşte la Xenofon 5. 1. 31, iar Isokrates, *Panegyr.* 176, remarca tonul imperial al păcii: 'a fost un dictat şi nu un tratat!'.

Pacea regală a dus la creşterea puterii Spartei în Hellada şi, implicit, la creşterea influenţei persane, dar şi la accentuarea opoziţiei antipersane şi antispartane. Ecoul acestei atitudini este Isokrates, aflat în căutarea unui lider care să reunească hellenii şi să cucerească teritorii din Imperiul Achemenid, pentru a rezolva problemele economice şi sociale ale Helladei.

'Hegemonia' tebană şi a doua ligă maritimă ateniană

În timpul păcii regelui, care presupunea abţinerea de la acţiuni ostile, Sparta ocupă fortăreaţa Thebei, Kadmea, impunând un regim oligarhic în cetate. Faptul a provocat tulburări în Hellada. În 379 î.Hr., tebanii îi alungă pe spartani şi restaurează regimul democratic.

Acţiunea lor a dat semnalul luptei antispartane. După un an, Atena încheie o alianţă cu Theba, pentru că Sparta voia să-i dărâme Zidurile Lungi. Totodată, ea reînfiinţează o a doua ligă maritimă attică în anul 377 î.Hr., cu scopul de a se apăra de Sparta. Toţi membrii erau liberi şi autonomi, fără obligaţia de a plăti tribut. Consiliul (*synedrion*) aliaţilor hotăra împreună cuantumul contribuţiilor. Forţele ateniene conduse de Chabrias şi Thimotheos obţin succese în Marea Egee şi Marea Ionică împotriva forţelor spartane.

Theba încearcă să supună Boeţia cu scopul de aşi constitui un stat. conducătorii Thebei nu concepeau o organizaţie politică federativă, ci o structură în care elementul teban sî reprezinte factorul dominant şi decisiv. În acelaşi scop, ei au încheiat o alianţă cu tiranul Iason din Pherai (Thessalia).

Celebrul egeneral şi om politic teban Epameinondas înfrânge în 371 î.Hr., la Leuktra, pe regele spartan Kleombrotos, punând capăt supremaţiei militare spartane. Instrumentul militar al victoriei este *falanga tebană*, pe care a rmărit-o evoluând şi viitorul Filip al II –lea, aflat la Theba ca ostatec, o perfecţionare a celei clasice, hoplitice. După un an, Epameinondas întreprinde o campanie în Pelopones, jefuind şi sprijinind fondarea unui stat mesenian. Hiloţii pun bazele *Ligii Arcadiene* cu capitala la Megalopolis, prin synoikismul mai multor aşezări (369 î.Hr.).

În intenţia de a extinde hegemonia thebană asupra întregii Hellade, Epameinondas se va adresa regelui persan. El urmărea nu o unire liberă a comunităţilor, prin organizarea unei conduceri reprezentative, ci supunerea lor de către un singur polis. Visurile i s-au spulberat în 369 î.Hr., la Mantineea. Epameinondas şi-a vădit încă o dată geniul militar, învingându-i pe

spartani, dar şi-a pierdut viaţa. Dispariţia lui înseamnă şi dispariţia pretenţiei de mare putere, pentru care Theba nu avea resursele necesare.

Nici puterea maritimă a Atenei nu a avut o existenţă mai lungă, pentru că Rhodos, Chios şi Cos s-au desfăcut în 357 î.Hr. din Ligă, datorită intrigilor satrapului Maussolos. În 357-355 î.Hr., acest proces de disoluţie a Ligii a luat sfârşit prin războiul aliaţilor, când, sub presiunea perşilor, Atena a renunţat la poziţia de mare putere suzerană.

De acum, atenienii îşi vor orienta politica pe o direcţie pacifistă. Preocuparea lor va fi dezvoltarea unei politici economice eficiente care să sporească forţa economică a polisului. Merită a fi menţionată lucrarea unică în felul ei a lui Xenophon, *Poroi*, semnificativă pentru această nouă tendinţă, ilustrată, în plan politic, de activitatea, în plan financiar, a lui Eubulos, arhonte în anul 354 î.Hr.

Această politică are şi consecinţe negative. S-a ajuns la o democraţie radicală, extremă, în care o parte a populaţiei era interesată doar de bunăstare. În această perioadă se produce decăderea gândirii politice, abstragerea de la activitatea publică. Creşte numărul celor ce se retrag din armată. Sunt vizibile semnele decăderii morale ale unui stat aflat într-o astfel de situaţie. Se ajunge la primatul interesului financiar şi la subordonarea statului de către individ.

Există şi manifestări puternice ale idealului panhellenic, formulate într-o manieră directă de Georgias. Liderul curentului panhellenic este Isokrates din Atena. În *Panegiricul* său din 380 î.Hr., punea problema unui război naţional antipersan. Pentru început, speranţele sale erau îndreptate spre Atena, crezând apoi că numai un monarh poate depăşi această stare şi organiza acţiunea comună a hellenilor. Iason din Pherai, Dionysios I au fost, rând pe rând, modelul acestui monarh. Înainte de a muri, la 98 de ani, a apucat să-l vadă şi pe Filip al II –lea în plină acţiune.

Capitolul 8

Originea Macedoniei şi a organismului statal macedonean

Multă vreme, până aproape în a doua generație a epocii helenistice, grecii îi considerau barbari pe macedoneni şi nu voiau să recunoasc faptul că erau înrudiți. Triburile macedonene sunt triburi greceşti care au avut o evoluție diferită spre sttul teritorial şi nu spre polis, precum cele din Hellada propriu-zisă. Evoluția generală şi aspectul statului macedonean până la Filip erau la fel ca cea a popoarelor din jur: thraci şi illyri.

Pentru a se legitima şi a dobândi prestanța în lumea greacă, regii macedoneni au acreditat ideea unei origini vechi greceşti,respectiv a originii argiene. Vecinătatea evoluției şi strălucirii lumii greceşti n-au rămas fără influență în Macedonia. Aceste influențe nu s-au limitat doar la importul mărfurilor greceşti şi la exporturile macedonene de lemn, ci s-au resimțit ți în organizarea militară şi structurile statului macedonean, cum ar fi baterea monedei. Totuşi, macedonenii rămân mai departe o entiate străină grecilor

Tukydides, referindu-se la Archelaos (423-399 î.Hr.), regele macedonenilor, spunea că acesta a făcut mai multe pentru dezvoltarea macedonenilor decât cei opt predecesori ai săi la un loc: construcții de cetăți, drumuri, organizarea armatei.

Spre deosebire de Hellada, în Macedonia monarhia nu a dispărut ci, dimpotrivă, a continuat să existe şi şi-a întărit poziția. Nu poate fi vorba totuşi de o monarhie absolutistă de tip orienal, întrucât monarhia era limitată de existența adunării armatei poporului. În documentele emise şi care angajau regatul macedonean, regele nu apare singur, ci sunt menționați şi macedonenii.

Adunarea poporului nu şi-a încetat existența odată cu venirea lui Filip al II –lea şi Alexandru cel Mare, ea păstrându-şi atribuțiile şi funcționând în timpul campaniilor lui Alexandru. Ea va avea un rol semnificativ în timpul luptelor dintre diadochii şi epigonii lui Alexandru, adunarea macedonenilor fiind cea care legitima sau alegea regii respectivi. Ea era izvorul şi consacrarea autorității monarhului.

Modul de articulare şi funcționare a monarhiei macedonene este semnificativ şi profitabil pentru comparații cu monarhia şi instituțiile geților şi dacilor, în condițiile în care pentru aceasta sursele literare sunt sărace. Regula succesiunii la tronul Macedoniei se întemeia pe principiul agnatic, adică regele era urmat la tron nu de fiul său, ci de fratele sau nepotul său. Această regulă nu era însă întotdeauna respectată.

Până la urcarea pe tronul Macedoniei a lui Filip al II –lea, regatul macedonean era o putere marginală, aproape nesemnificativă, în confruntările din regiune fiind silită să facă mereu față atacurilor neîncetate ale vecinilor războinici: thracii şi illyrii.

Macedonia sub Filip al II –lea

Filip s-a urcat pe tronul Macedoniei în anul 359 î.Hr. Considerat ca tutore al nepotului său Amyntas, datorită calităților sale militare deosebite va fi proclamat rege de către armată la vârsta de 24 de ani. În adolescență, Filip a fost ostatic la Theba, având ocazia să-l cunoască pe marele Epameinondas. Acolo învață strategia şi tactica militară.

Filip face parte dintre acele persoane care au o influență decisivă asupra cursului istoriei, el transformând Macedonia dintr-o putere regională într-una mondială. Tradiția literară asupra domniei lui Filip nu este foarte bogată. Nu s-a păstrat *Viața lui Filip* a lui Plutarch iar din lucrarea lui Pompeius Trogus ne-a parvenit doar un rezumat. În general, aprecierea lui Filip, a domniei sale s-a făcut multă vreme prin opera lui Demosthenes, marele orator atenian şi adversar al regelui Macedoniei. Demosthenes apare ca un campion al democrației şi libertății hellenice în timp ce Filip este conturat ca un duşman şi adversar al acestor principii.

Din aceste informații, la care se adaugă altele indirecte, istoricii moderni au încercat să reconstituie imaginea lui Filip al II –lea, plecând de la premisa subliniată de Wilcken: o apreciere corectă a lui Filip nu se poate rezuma numai la punctul de vedere macedonean.

Filip a atras atenția multor istorici care i-au dedicat un număr mare de articole şi monografii. Din această întinsă lectur, să reținem ultimele două monografii semnate de N.G.L. Hammond şi G. Wirth. Ideea de bază a lui Filip, susține Wirth, a fost realizarea unui mare stat balcanic având Atena ca fundament cultural.

Desigur, se ridică problema cum un stat, până atunci hărțuit de thraco-illyri – chiar fratele lui Filip, Perdikkas al II –lea, cade în luptă – ținut la respect de marile polisuri greceşti,să ajungă să domine în câțiva ani întreaga peninsulă balcanică şi apoi să cuserească Asia.

Filip a făcut din oastea macedoneană cea mai bună armată a lumii de atunci, organizare care a mers în paralel cu reformarea statului pentru a-l face în măsură să susțină un asemenea aparat millitar. Până atunci, armata macedoneană se compunea din cavalerie şi câteva corpuri de infanterişti fără rol deosebit. Filip, pentru a consolida acțiunea sa de eliminare a separatismului tribal şi a puterii aristocrației din Maxedonia, va reforma organizarea militară în sensul sporirii rolului infanteriei recrutate din rândul țăranilor.

Efectul va fi diminuarea ponderii aproape exclusive a aristocrației, care constituia cavaleria, în cadrul armatei. Prin urmare, oastea macedoneană este alcătuită din două corpuri: *hetairoi*[1] şi *peshetaroi*, adică *hetairoi-pedeştri*.

Falanga lui Epameinondas va fi modificată de către Filip. Epameinondas, în acțiunile ofensive, se baza în principal pe infanterie, în vreme ce Filip va aduce cavaleria la aripa ofensivă. Această nauă dispunere oferea avantajul că, potrivit terenului, să se poată ataca fie cua ripa stângă fie cu cea dreaptă.

Armata lui Filip, deşi este o armată de cetățeni, e supusă unor exerciții dure şi instruită să poarte războaie indiferent de starea vremii şi anotimp. Filip modifică în acelaşi timp şi strategia purtării războaielor. Pentru a înfricoşa adversarul, el va purta războaie de distrugere. Va apela la cavalerie pentru zdrobirea adversarului şi va dezvolta tehnica poliorketică. Este interesant că aceste inovații în poliorketică au dus la apariția zidurilor de piatră. Filip va crea şi o flotă introducând tetrerele şi penterele.

Cucerirea regiunilor montane a fost întărită prin întemeierea coloniei Philippopolis. Filip şi-a asigurat şi ieşirea la mare, blocată de atenieni, cucerind în 356 î.Hr. Amphipolis şi Pydna. Tot în 356 î.Hr. începe 'războiul sacru' provocat de phoceeni.

Phoceenii ai atras Atena şi Sparta în sprijinul lor, de cealaltă parte fiind Theba, Thessalia şi Macedonia. Trei ani mai târziu, după ce a fost de două ori înfrânt, Filip obține în sudul Thessaliei o mare victorie asupra phoceenilor, care i-a asigurat controlul asupra Thessaliei şi a strâmtorii Thermopile (353 î.Hr.).

În 349-348 î.Hr., Filip operează în Chalcidike, ocupând Olynthos, importantă bază ateniană. După zece ani de la declanşare, în 346 î.Hr., se încheie 'războiul sacru'. În urma acordului încheiat, Filip primeşte două voturi şi devine membru al Amficționiei Delphice.

[1] *Hetairoi* = companion, camarad. Termenul desemna companionii aristocrați. Deci, *hetairoi*, desemna, în Macedonia, trupele de cavalerie, alcătuite din aristocrați.

În acelaşi an, Isokrates scrie *Panegiricul lui Filip* în care militează pentru: *împăcarea grecilor între ei şi apoi cu Filip; purtarea unei campanii comune împotriva perşilor; cucerirea cel puţin a Asiei Mici pentru a coloniza proletariatul din polisurile în care această pătura putea deveni un mare pericol dacă dacă nu se găsea o soluţie*.

Filip urmărea însă modificarea raporturilor de forţe în Hellada din punctul său de vedere, al unui monarh macedonean. În 341-339 î.Hr., el va consolida frontierele nordice şi va extinde autoritatea Macedoniei prin campania din Thracia şi Dobrogea.

Între timp, cetăţile hellenice au încheiat o alianţă antimacedoneană. Confruntarea dintre cele două forţe s-a desfăşurat la Chaironeia, încheindu-se cu victoria deplină a lui Filip.

După bătălie, în 338-337 î.Hr., s-a desfăşurat Congresul de la Korinth, convocat de regele Macedoniei, cu participarea delegaţiilor din cele mai importante comunităţi hellenice. Urmarea acestei conferinţe a fost alcătuirea Ligii de la Korinth, a cărei funcţionare avea la bază un tratat între greci în sensul unei alianţe panhellenice şi un acord între Filip şi fiecare stat grec participant, având drept rezultat o alianţă defensivă şi ofensivă permanentă.

Filip a propus drept obiectiv de bază al acestei alianţe o campanie panhellenică împotriva perşilor ca răzbunare pentru sacrilegiul comis de Xerxes prin distrugerea templelor zeilor hellenici. Wilcken subliniază că această idee, de a pune războiul persan sub semnul unui război sfânt nu provine de la Isokrates, ci de la filip, care voia ca prin aceasta să lege acţiunile sale de marile timpuri ale vechilor războaie medice, şi, astfel, obiectivele sale de cucerire ca rege macedonean să le pună sub semnul onorant al unui drapel panhellenic.

Consiliul Ligii de la Korinth a încredinţat lui filip comanda cu titlul de *strategos autocrator*, adică comandant suprem cu drept de a purta războiul şi de a încheia pace. În primăvara lui 336 î.Hr., Filip a trimis în Asia Mică o avangardă comandată de Parmenion şi Attalos.

Filip devenea garantul librtăţii şi autonmiei Helladei care se afla sub protectoratul său. Planul său de a purta războiul antipersan a luat sfârşit, pentru că, în vara lui 336 î.Hr., marele rege a căzut asasinat.

Alexandru cel Mare

Izvoare şi istoriografie

Este un fapt bine cunoscut că tradiţia literară antică asupra lui Alexandru este dominată de două tendinţe diferite: pe de o parte atitudinea panegirică, în favoarea lui

Alexandru; pe de altă parte, atitudine astoică, care susţine că faptele macedoneanului s-ar datora soartei şi nu propriilor sale calităţi.

Aceeaşi tendinţă se observă şi în izvoarele monumentale. Dacă marele sculptor Lysippos înfăţişează tipul ideal, suprauman, tipul eroului Alexandru, imagistica alexandrină va înlătura toate trăsăturile eroizante.

Dacă ne referim la izvoarele documentare, ele sunt puţine la număr şi fragmentare. Există câteva inscripţii pe care le găsim în *Syll.* I 238, 272, 277, care conţin scrisori sau documente ale lui Alexandru.

Ephemeridae reprezintă un fel de jurnal al curţii şi al expediţiei lui Alexandru. Menţiuni despre acestea găsim la Arrian şi la Plutarch. Existenţa lor şi calitatea lor de izvor istoric sunt încă obiecte de controversă. Ele ar fi reprezentat o expunere zilnică a vieţii şi activităţii lui Alexandru de către Eumenes din Kardia şi Diodotos.

Există documente cartografice, mărturii despre ele oferindu-ne Strabon. Este menţionată, de asemenea,la unii istorici antici, corespondenţa lui Alexandru. Autenticitatea acesto scrisori este însă controversată.

Din tradiţia literară primară, trebuie menţionat Kallisthenes care tratează evenimentele din 334 î.Hr. până la bătălia de la Gaugamela, într-o lucrare panegirică, favorabilă lui Alexandru. Scrierea sa a fost cunoscută de Polybios, 12. 17 u., care l-a criticat însă sever pentru incompetenţa sa in afacerile militare.

Dispunem şi de o serie de lucrări, păstrate fragmentar, ale unor autori contemporani cu Alexandru, dar care au scris după moartea acestuia: Ephippos din Olynthos; Marsyas din Pella, fratele lui Antigonos Monophtalmos, cu o lucrare favorabilă lui Alexandru; Onesikritos din Astypalaia (des utilizat de autorii mai târzii).

Ptolemaios, fiul lui Lagos, a scris după 306 î.Hr. o lucrare despre Alexandru, considerată de mulţi specialişti drept ce mai importantă. Ea nu s-a păstrat, dar o regăsim în tradiţia ulterioară. F. Jacoby, E. Kornemann, H. Stasburger au propus reconstituirea istoriei lui Ptolemaios, pe baza fragmentelor rămase în alte scrieri. Această acţiune este foarte dificil de realizat. Sigur că această lucrare a lui Ptolemaios este şi ea, mai cu seamă că e fragmentar trasmisă, supusă criticii. După părerea lui Bengtson, ne aflăm în faţa 'unei imagini cu adevărat regale a amrelui monarh, o imagine excelentă prin amănuntele concrete şi exacte, prin respectul faţă de adevărata imagine, realizată de Ptolemaios în esenţă, întemeiată pe amintiri personale şi în parte pe efemeride'.

O altă lucrare importantă pierdută, aparţine lui Aristobulos din Kassandreia, participant la expediţiile lui Alexandru. El va scrie abia la începutul secolului al III –lea î.Hr., utilizând pe Ephippos, Onesikritos, Kleitarchos şi propriile sale amintiri.

Scrierea lui Kleitarchos este o operă romanescă, ea realizând punctul de plecare al aşa zisei 'vulgata' despre Alexandru, ce se va regăsi la Curtius Rufus, Pompeius Trogus, Justinus, Diodorus. Istoricul englez W.W. Tam consideră că există şi o scriere a unui mercenar grec din serviciul lui Dareios, lucrare ce ar sta la baza cărţii 17 a lui Diodorus.

Din tradiţia literară secundă, trebuie să amintim pe Q. curtius Rufus. Timpul când a redactat istoria sa despre Alexandru este controversat, fiind plasat într-un larg interval între Augustus şi Severi. Rufus are o operă puţin valoroasă, din care lisesc începutul, cărţile 1 şi 2 şi părţi din cărţile 5, 6, 10.

Arrian din Bithynia a scris *Anabasis Alexandri* pe la jumătatea secolului II d.Hr. Aceasta reprezintă o operă întemeiată pe solide cunoştinţe istorice,militare şi etnografice. Arrian deţinea o solidă pregătire în domeniul ştiinţelor naturii, a fost ofiţer şi funcţionar roman, guvernator al provinciei Bithynia. Silul său este xenofonteian. El va încerca în prefaţă să clarifice şi să separe sursele. A vorbit astfel despre o bună tradiţie cunoscută de operele lui Aristobulos şi Ptolemaios. Arrian a scris şi *Indica*, care are la bază lucrarea amiralului lui Alexandru, Nearchos.

Plutarch, *Vita Alexandri*, nu este o operă istorică, ci o biografie marcată de judecăţi de valoare, moralizatoare, inspirate de concepţia peripatetică. El mărturiseşte că ar fi avut la dispoziţie o colecţie de scrisori ale lui alexandru.

O asemenea excepţională personalitate a atras atenţia istoriei asupra sa,lăsând la o parte ceea ce s-ar putea constitui în *imitatio Alexandri* de către Hannibal, Caesar şi unii împăraţi romani.

B.G. Niebuhr îl considera pe Alexandru, sub impresia contemponului său Napoleon, un comediant şi un jefuitor în stil mare. La puţin timp, în 1833, J. Droysen a dat o vie imagine a marelui rege în lucrarea sa *Istoria lui Alexandru cel Mare*, ce va sta la baza concepţiei sale originale despre geneza unei epoci în istoria antică prin Alexandru. J. Beloch, credincios concepţiei sale colectiviste, a încercat să diminueze meritele lui Alexandru, accentuând pe cele ale tatălui său Filip al II –lea. prin publicarea în 1927, a istoricilor lui Alexandru în cadrul marii colecţii a lui F. Jacoby, *Fragmenten der griechischen Historiker*, şi în 1926 de către H. Barve a lucrării sale fundamentale *Das Alexanderreich auf die prosopographischen Grundlagen* I-II, cercetarea asupra lui Alexandru a dobândit o necesară bază documentară riguroasă.

Wilcken, în 1931, a scris lucrarea *Alexandru cel Mare*, oferind o imagine bine documentată, întemeiată pe opera lui Arrian. G. Glotz, R. Cohen, P. Roussel, Schachermayr, W. Will, G. Wirth, A. Weigall sunt autorii contemporani cei mai importanţi, care s-au ocupat de Alexandru în cadrul unor sinteze generale sau prin realizarea de lucrări monografice. La noi, a apărut recent o excelentă monografie, semnată de Al. Suceveanu.

Primii ani ai domniei (336-334)

Droysen spune că numele lui Alexandru înseamnă sfârşitul unei epoci în istoria universală şi începutul alteia noi.

Născut în 356 î.Hr., Alexandru s-a urcat pe tron în 336 î.Hr. Nu a avut relaţii strânse cu tatăl său, datorită raporturilor tensionate dintre tatăl său şi mama sa, Olimpia, descendentă

a casei rgale din Epir. El spunea că îi datorează lui Filip faptul că trăieşte, iar lui Aristotel faptul că ştia cum să trăiască. Urcarea sa pe tron a fost opera generalilor tatălui său şi în primul rând a lui Antipatros şi Parmenion. După un obicei cunoscut, Alexandru va lichida, sub pretextul asasinării lui Filip, pe eventualii pretendenți la tron.

Obiectivul lui Alexandru era acela de a purta războiul împotriva perşilor, de aceea, pentru a-şi asigura frontiera nordică, în anul 335 î.Hr. a întreprins o campanie împotriva triballilor şi illyrilor, ajungând chiar să traverseze Dunărea împotriva geților.

La zvonul că Alexandru ar fi murit în campanie, polisurile greceşti se răscoală, dar, cu o rapiditate uluitoare, el a apărut în Hellada şi a cucerit Theba, pe care o distruge complet, cu excepția templelor şi a casei poetului Pindar, punând capăt revoltei.

Primele cuceriri în Orient (334-331 î.Hr.)

În anul 334 î.Hr., Alexandru trece Hellespontul şi începe războiul antipersan. Campania a început în condiții financiare precare. Tezaurul fiind complet gol, el pleacă doar cu 70 talanți, la care se adaugă alți 200, luați ca împrumut de război. Armata era alcătuită din 30.000 infanterişti, 5000 călăreți, Liga de la Korinth contribuind cu 7000 infanterişti, 600 călăreți şi 160 de corăbii.

Regent a rămas Antipatros cu 12.000 infanterişti şi 1500 de călăreți, generalul purtând titlul de 'strateg al Europei' şi locțiitorul lui Alexandru în Liga de la Korinth.

De cealaltă parte, Imperiul Persan îl avea în frunte pe Dareios al III –lea Kodomanos, urcat pe tron în anul 336 î.Hr. Deşi era un om energic, Achemenidul nu era personalitatea, cerută de gravitatea evenimentelor ce se anunțau. Armata persană putea conta pe un număr mare de mercenari greci, conduşi de Memnon şi Mentor şi pe nucleul alcătuit din trupele de perşi. Flota persană număra cca. 400 de ance de război. În schimb, Imperiul dispunea de mari resrse financiare.

În primăvara anului 334 î.Hr., Alexandru jertfeşte la Troia înaintea declanşării operațiunii militare propriu-zise. Memnon propune pustiirea Asiei Mici şi deschiderea unui

front în Hellada. Satrapii persani orbiți de aparențe şi impozanta lor forță militară au ignorat acest consiliu rațional.

La Granikos, Alexandru obține o superbă victorie cu falanga oblică. Singurii care au rezistat au fost mercenarii greci. Cei căzuți prizonieri au fost trimişi de Alexandru la muncă forțată în Macedonia, pentru că au luptat împotriva hotărârii Ligii de la Korinth şi împotriva Helladei.

Este interesant însă că teritoriul cucerit îl va organiza ca teritoriu al regalului Macedoniei. Oraşele greceşti din Asia Mică vor aparține nu Ligii de la Korinth, ci imperiului pe care Alexandru începuse să-l fondeze.

În iarna anului 334-333 î.Hr., Alexandru îşi instalează tabăra la Gordion. În primăvara anului 333 î.Hr., Dareios acceptă planul lui Memnon din Rhodos, care era amiralul flotei persane, de a deschide un front în Europa. Memnon a cucerit Chios, dar va muri din cauza unei boli. Prin aceasta, Alexandru a scăpat de un redutabil adversar. Dispărând Memnon, Dareios al III –lea renunță la acest plan şi, preluând personal comanda, se hotărăşte să dea bătălia pe uscat, concentrându-şi trupele la Babilon.

Cele două armate se von confrunta la Issos, în noiembrie 333 î.Hr.[1], unde Alexandru obține o victorie impresionantă. În urma ei, Macedoneanul s.a proclamat *rege al Asiei*. În anul următor, în august, după 7 luni de asediu cucereşte oraşul Tyr, iar în noiembrie 332 î.Hr., va cuceri, fără mare opoziție, şi Egiptul.

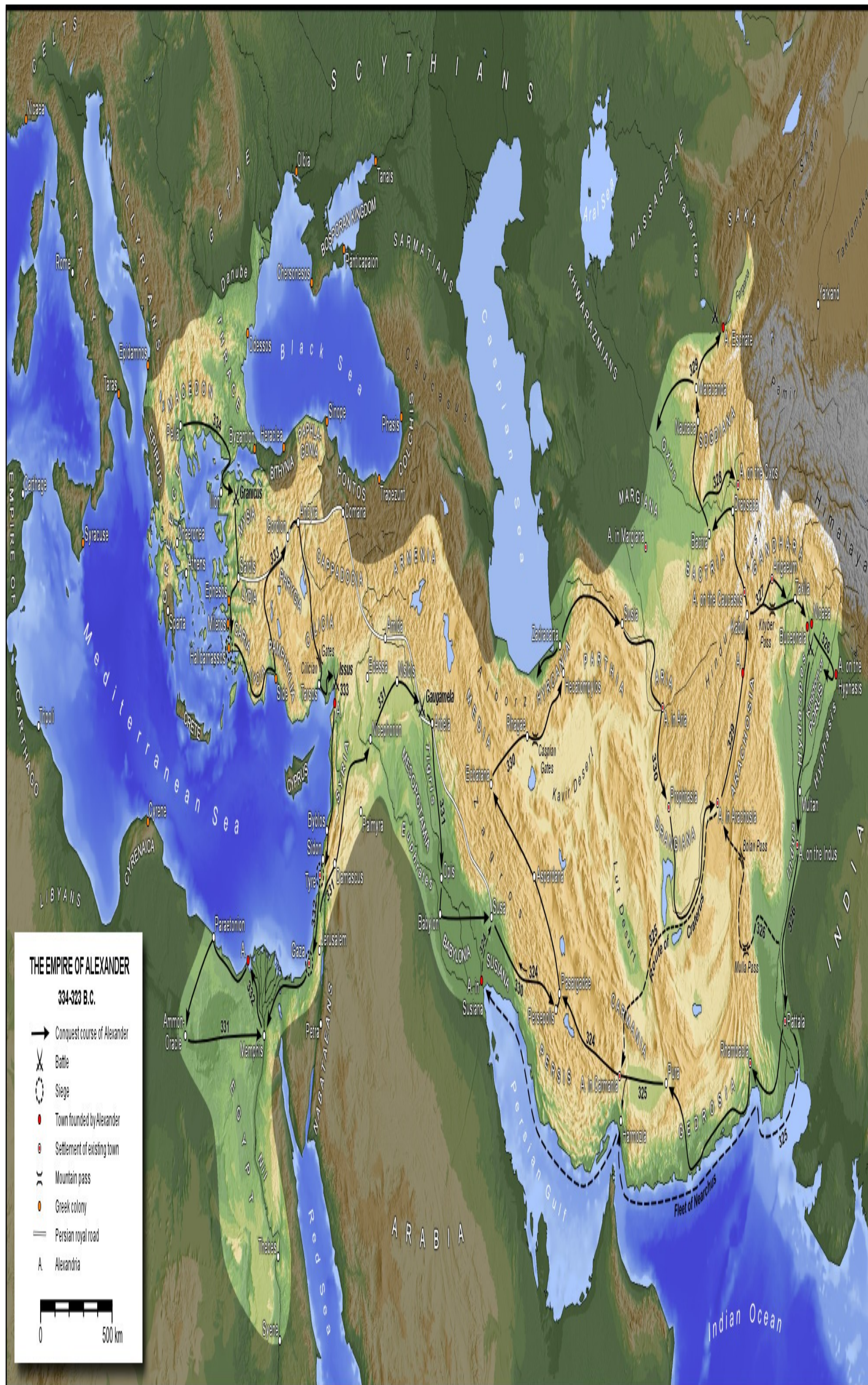
La începutul anului 331 î.Hr. va întemeia o colonie, Alexandria, la gurile Nilului, care va deveni cel mai important şi cel mai mare oraş al lumii hellenistice. Întreprinde o expediție către oaza lui Ammon, Siwah, unde preoții îl proclamă fiul lui Ammon, fapt care a provocat o mare impresie asupra tânărului rege.

Egiptul primeşte o organzare separată, el nefiind organizat ca o satrapie. Alexandru va încredința administrația civilă la doi egipteni, finanțele grecului Kleomenes din Naukratis, iar armata este pusă sub comanda unui general macedonean.

După organizarea Egiptului, Alexandru trece iar în Asia, îndreptându-se spre inima Imperiului Persan. La 1 octombrie 331 î.Hr., în bătălia de la Gaugamela îl înfrânge definitiv pe Dareios.

După victoria de la gaugamela, armata macedoneană îl va proclama pe Alexandru drept *rege al Asiei*. Deşi războiul nu se terminase, Alexandru începe organizarea imperiului pe principiul împărțirii administrației civile între nobilii perşi şi încredințarea puterii militare macedonenilor. Alexandru va ocupa Susa şi Persepolis, ultima fiind incendiată ca răzbunare pentru sacrilegiul lui Xerxes.

[1] Polybios 12. 17-22; iustinus 11. 9; Plutarch, *Vita Alexandri* 20; Arrian 2. 6-11.

THE EMPIRE OF ALEXANDER
334-323 B.C.
Conquest course of Alexander
Battle
Siege
Town founded by Alexander
Settlement of existing town
Mountain pass
Greek colony
Persian royal road
A. Alexandria
0
500 km
SCYTHIANS
CELTS
GETAE
SARMATIANS
MASSAGETAE
KHWARAZMIANS
Mediterranean Sea
Black Sea
Caspian Sea
Aral Sea
Red Sea
Persian Gulf
Indian Ocean
ARABIA
EGYPT
INDIA
LIBYANS
ARMENIA
MEDIA
PARTHIA
BACTRIA
SOGDIANA
GEDROSIA
CARMANIA
PERSIS
BABYLONIA
MESOPOTAMIA
Himalaya
Gaugamela
Issus
Granicus
Fleet of Nearchus

Cucerirea Iranului Oriental şi a Indiei Occidentale (330-325 î.Hr.)

În primăvara anului 330 î.Hr., la Ekbatana, Alexandru răsplăteşte regeşte contingentele Ligii de la Korinth şi le trimite în patrie. Cu aceasta el sublinia limpede că expediţia împotriva perşilor rămânea, pentru perioada următoare, o problemă strict macedoneană.

Următoarele campanii aveau rolul de a desăvârşi, pe de o parte, cucerirea Imperiului Persan, iar pe de alta, capturarea lui Dareios pentru că altfel războiul nu se putea considera încheiat, dacă acesta avea încă libertatea de acțiune.

Această din urmă problemă este rezolvată însă de anturajul lui Dareios, care l-a asasinat în 330 î.Hr. pe ultimul Achemenid. Din acest moment, Alexandru s-a considerat moştenitorul de drept al Achemenizilor, chiar dacă unul dintre asasini, satrapul Bessos, s-a proclamat rege sub numele de *Artaxerxes al IV –lea*.

Între 330-327 î.Hr., s-au desfăşurat campanii pentru ocuparea Iranului, lupte care au reprezentat, cei mai grei ani de război ai lui Alexandru ca general, când el a luptat fără armata, tactica şi mulți dintre generalii lui Filip. A fost un război popular, purtat de armata lui Alexndru împreună cu mulți perşi. Va cuceri nordul Afganistanului, Buchara, Turkestanul, ajungând pe Iaxartes (Sir-Daria). Au fost întemeiate numeroase colonii cu numele *Alexandria*, în care Alexandru şi-a plasat garnizoane. Tocmai aceste campanii sugerează valoarea personală şi geniul său militar. Este interesant de notat şi faptul că, inițial, cuceritorii nu şi-au dat seama câr de departe au ajuns pentru că aveau reprezentări geografice deformate, ei confundânt Munții Hindukuş cu Munții Caucaz.

În acest răstimp, s-au produs tulburări în cadrul armatei macedonene din Persia. Încercarea de adptare a elementelor persane de către Alexandru, preluarea costumului persan şi a ritualurilor persane au provocat mânia macedonenilor. În 330 î.Hr., Alexandru a înăbuşit 'complotul pagilor' şi a executat pe fiul lui Parmenion, Philotas. Doi ani mai târziu, într-un acces de mânie, Alexandru l-a ucis pe Kleitos cel Negru, prietenul său şi fiul doicei sale.

Începând cu anul 327 î.Hr., Alexandru începe expediția indiană. În cursul înaintării, îl va învinge pe Poros,cel mai mare dinast de pe cursul Hindaspesului. Va atinge apoi Hyphasis, brațul estic al Hindusului, ordonând construirea unei flote, pentru a coborâ pe Hindus.

Află însă că la răsărit de Hindus se află un fluviu şi mai mare, socotit a fi capătul lumii. Wilcken crede, pe bună dreptate, că aici trebuie să vedem gândul lui Alexandru de a cuceri lumea. Planul acesta însă n-a putut fi pus în aplicare pentru că s-a produs ceea ce s-ar putea numi un *accident constituțional:* armata a refuzat să-l urmeze.

În noiembrie 326 î.Hr., Alexandru a hotărât să coboare pe Hindus, călătorie care s-a încheiat în august 325 î.Hr. Navigația a durat 10 lui, Alexandru înaintând pe fluviu la borul unei corăbii, armata sa de peste 120.000 de oameni însoțindu-l pe maluri. După această călătorie, armata macedoneană atinge vărsarea Hindusului în Oceanul Indian. Întoarcerea în Babilon s-a făcut pe trei căi: o parte a armatei este îmbarcată pe flotă, sub comanda lui Nearchos, o altă parte îl urmează pe Alexandru printr-o teribilă zonă deşertică; al treilea grup a urmat o cale mai nordică, mai accesibilă.

Succesul expediției lui Nearchos care a străbătut Oceanul Indian de la Hindus şi până în Golful Persic, urcând pe Eufrat până la Babilon, se pare că i-ar fi dat ideea lui Alexandru de a întreprinde o mare expediție în Occident, până la Gibraltar, pentru a cucerii întreaga *oikumene*.

În 324 î.Hr., Alexandru organizează şi consolidează Imperiul, numind satrapi macedoneni din est, în locul celor persani şi indieni. A reprimat pe cei din vest care recrutau mercenari şi încercau să-şi sporească competențele.

Sfârşitul lui Alexandru

THE DEATH OF ALEXANDER

După înfrângerea revoltei Spartei de către Antipatros, Hellada va cunoaşte o perioadă de pace şi prosperitate. Atena aflată sub administrația financiară a lui Lykurgos, trăieşte încă o dată timpul unei impotrante înfloriri economice: flota are peste 400 de nave, iar comerțul este activ şi profitabil.

Între timp, în 324 î.Hr., Alexandru emite două decrete în Susa. Unul privea adorarea sa ca zeu de către helleni, ceea ce nu a provocat probleme pentru că apoteoza stăpânitorului care era în viață îşi avea originea în gândirea greacă şi nu în tredițile vechiului Orient. Astfel, în primăvara lui 323 î.Hr., trimişii greci îl întâmpină pe Alexandru la babilon, încoronați ca preoți pentru adorarea unei divinități. Al doile a decret stipula reîntoarcerea exilaților, ceea ce a provocat mare tulburare în Hellada, fiind considerată ca o încălcare a statutului Ligii de la Korinth, care garanta libertatea şi autonomia fiecărui contrahent.

La 13 iunie 323 î.Hr., datorită unei boli necunoscute, Alexandru, cel mai mare cuceritor din istoria lumii, murea la Babilon.

Posteritatea lui Alexandru cel Mare

Fără îndoială că această personalitate este una dintre cele mai fascinante din istoria universală. El a atras atenția în mod firesc nu numai contemporanilor căi, ci şi posterității. În legătură cu această posteritate există o întinsă literatură, există reuniuni ştiințifice consacrate evoluției imaginii lui Alexandru etc.

Dificultatea majoră în conturarea acestei extraordinare şi tulburătoare personalități constă, pe de o parte, în înseşi faptele care au uimit pe contemporani şi pe urmaşi, iar pe alta în varietatea lor.

Este un paradox că despre această atât de cunoscută şi incitantă forță creatoare de istorie avem atât de puține date sigure şi ami cu seamă ne lipseşte o expunere contemporană sau chiar aparținând unei tradiții literare târzii, dar care să fie întemeiate pe surse autentice. Cum spuneam, tradiția istorică antică despre alexandru cuprinde peste 100 de nume şi titluri, dar aproape toate sunt fragmente, multe din ele nesemnificative. Caracterul complex al personalității lui Alexandru a stârnit între contemporani pasiuni diferite, de la admirație şi divizare până la ură. Probabil că aşa cum se întâmplă întotdeauna, chiar şi la cei care l-au admirat şi s-au străduit şi şi-au propus să-l înfățişeze pe adevăratul alexandru, apropierea prea mare în timp de el, fascinația exercitată de acesta i-a covârşit astfel încât nu e de mirare că oamenii din imediata lui apropiere precum Ephippos din Olynthos sau Onesikritos, comandantul corăbiei regale, au reprezentat prin exagerare pe Alexandru, hrănind după aceea o literatură care îl va plasa pe Macedonean în domeniul mitic al fabulosului.

Eforturile făcute de Nearchos şi de Aristobulos de a corecta şi de a aduce la dimensiunile reale personalitatea lui Alexandru nu au avut prea mult succes. Unul dintre ultimii istorici ai lui Alexandru şi autorul unui studiu amănunțit asupra operei lui Ptolemaios, G. Wirth, observa, privitor la acesta din urmă, câteva trăsături fundamentale care se vor găsi, în mare parte, în tradiția literară despre Alexandru, inspirată de succesorii lui politici, diadohii şi epigonii.

El aprecia că 'rămâne problematic dacă şi încât succesorii lui Alexandru puteau fi interesați în transmitrea unei imagini pozitive despre marele macedonean...'. Ptolemaios proclamase destrămarea imperiului lui Alexandru. Kassandros a distrus dinastia lui Alexandru prin asasinarea mamei lui Alexandru, a soției şi a fiului acestuia. Este foarte posibil ca o reprezentare oficială a unei imagini deformate sau ireale a lui Alexandru să fi fost expresia tocmai a acestei atitudini a succesorilor lui Alexandru care voiau să-şi justifice astfel conduita.

După părerea lui Wirth[1], 'opera redactată de Ptolemaios tratează doar pe strategul Alexandru, lăsând deoparte cu grijă toate problemele majore ale personalității, ale gândirii politice a lui Alexandru şi căutând astfel să-şi apere propriile acțiuni'.

Urmează o altă fațetă a istoriografiei despre Alexandru, aceea care are la bază concepțiile filosofiei peripatetice, stoice, şi retorice, care, intersată de a căuta modele pentru a uşura învățăcelului înțelegerea opoziției dintre virtute şi viciu, dintre bine şi rău, găsea cu uşurință exemple sugestive în personalitatea lui Alexandru. Astfel, încet, încet, s-a ajuns ca de la interesul sistematic şi concret pentru omul Alexandru, pentru generalul şi regele Alexandru, să se evolueze la creare de anecdote.

Nici Arrian, cu toate eforturile lui de a încerca să contureze o imagine reală a lui Alexandru, nu a reuşit să evite această tendință, nu a reuşit să iasă din concepția filosofică stoică, dominantă la acea vreme, şi astfel, imaginea pe care el ne-o oferă despre Alexandru este imaginea stăpânitorului, aşa cum era ea formulată în epoca Imperiului Roman, în fapt o

[1] *Alexander der Große*, Hamburg, 1991, 115.

imagine provenită tot din lumea greacă, dar din acea lume posterioară lui Alexandru, adică din acel climat intelectual hellenistic care a deformat imaginea lui Alexandru.

Sigur se poate discuta la nesfârşit despre intenţiile politice şi organizatorice ale lui Alexandru, în legătură cu imperiul creat de el. Se pune întrebarea: cât din aceste intenţii ale sale aveau legătură cu realitatea şi, mai cu seamă, cât din intenţiile lui Alexandru din concepţia lui despre organizarea imperiului se vor găsi în acţiunile diadohilor?

Tradiţia literară a notat foarte multe din faptele care priveau firea şi manifestările omului Alexandru. Pe baza acestor însemnări fragmentare, deformate fie de admiraţie, fie de ură, fie de distanţa prea mare în timp, fie de o concepţie filosofică care impune o anumită optică, istoriografia modernă s-a străduit să desluşească câteva din trăsăturile omului Alexandru.

Sigur că ereditatea era în mod firesc un cuvânt important aici. Tatăl său, Filip al II –lea îi uimea pe greci prin inteligenţa lui superioară, prin capacitatea lui diplomatică, dar, în acelaşi timp, îi contraria şi prin ceea ce sar putea numi *apucături primitiv-barbare*, cu o aplecare deosebită faţă de vin, faţă de petreceri în general. De cealaltă parte, mama sa Olimpia, o fire extraordinar de pasională, dominată de afecte, era adepta cultelor naturiste orgiastice ale lui Dionysios, sub aspectul lor thraco-illyric.

Desigur, cu această moştenire, Alexandru a părut de la început neobişnuit. În acelaşi timp, viaţa dură pe care a dus-o, nesiguranţa vieţii, pentru că tatăl său a avut ţi alte soţii şi pentru că nu era bine stabilit principiul succesorului al tron, au influenţat această viaţă activă l-a detreminat să facă faţă situaţiilor neprevăzute, astfel încât, la 20 de ani,când s-a urcat pe tron, el s-a manifestat d la început ca un general şi om politic, ca şi cum ar fi avut în faţă o experienţă de zeci de ani.

Un alt element care a jucat un rol important în viaţa lui Alexandru a fost acea idee implantată în mentalul său de Olimpia că el era de origine divină, idee care i s-a întărit după vizita în oaza lui Ammon, când el a fost încredinţat că este fiul lui Zeus.

Multe din faptele regelui Alexandru nu reprezintă ceea ce s-ar crede la o primă vedere: numai acţiuni calculate, aparat propagandistic şi credinţă sinceră în tot ceea ce făcea. Nu trebuie ignorată influenţa lui Aristotel, deşi se pare că între ei lucrurile nu au fost tocmai idilice cum se crede. Aristotel a fost dascălul cel mai nimerit ales de Filip pentru acest copil neobişnuit şi plina de manifestări stranii, uneori, pentru cei din jur.

Toate la un loc l-au făcut pe Alexandru să se creadă fiul Zeus, egal al lui Herakles şi în acelaţi timp coborârea din Achile, pe care casa regală a Olimpiei îl revandică drept strămoş. Toate acestea explică, crede Wirth, multe din acţiunile, multe din întâmplările din timpul campaniilor, forţa sa exterioară, rezistenţa fantastică la efort fizic şi psihic.

Posteritatea lui Alexandru este şi ea rezultatul diverselo influenţe. Este interesant că în lumea greacă, datorită raporturilor dificile ale lui Alexandru cu polisurile greceşti, au existat destule voci critice. Este interesant că marii regi hellenistici nu l-au adoptat pe Alexandru ca model sau cel puţin n-au făcut-o în mod explicit. Este de discutat, de asemenea, dacă Antigonos Monophtalmos, în încercarea lui de a şi-i supune pe ceilalţi diadohi şi Seleukos, care în 280 î.Hr. rămăsese singurul diadoh în viaţă şi se gândea să-şi supună întregul imperiu fondat de Alexandru.

Această reţinere se poate explica prin faptul că, dacă Alexandru se gândea la o aşa-zisă omogenizare etnică, toţi diadohii lui au respins ideea, ei fiind promotorii unei politici de macedonizare.

Alexandru ca model apare târziu. Îl vom regăsi la un Mithridates al VI –lea Eupator, regele Pontului, regat apărut relativ târziu, creaţia unei arstocraţii cu mult amestec iranic, dar care afişa o cultură şi moravuri hellenice.

Posteritatea lui Alexandru a avut cea mai consistentă şi mai favorabilă acceptare la Hannibal, Caesar, Pompeius, Antonius, apoi Traian, Septimius Severus, Caracalla, Iulianus

Apostata. O oarecare reținere se observă în vremea lui Augustus, dar numai în ceea ce priveşte personalitatea lui Alexandru, nu şi în politica sa imperială, pentru că, ce urmărise Alexandru prin hellenizare, urmărea şi Roma prin romanizare.

Capitolul 9

CONCEPTUL DE HELLENISM

Una dintre cele mai disputate probleme o reprezintă definirea, esența conşinutului epocii hellenistice. Până în secolul XIX nu s-a pus problema în mod conştient şi concret că după Alexandru ar urma o altă epocă istorică cu propriul ei specific. S-a acreditat ideea că, în ultimă istanță, era vorba de o decădere continuă a hellenității începută îndată după războiul peloponesiac.

Primul care a sesizat că după Alexandru apare aşa numitul nou *facies istoriae* a fost J. Droysen. La îndemnul lui A. Boeckh, Droysen a redactat o lucrare asupra lui Ptolemaios VI.

Filolog clasic, are s-a apropiat de texte cu deosebtă acribie, era în acelaşi timp şi studentul lui Hegel. Cercetarea surselor puține privitoare la epoca de după Alexandru, dar şi influența lui Hegel, l-a dus la ideea amestecului culturilor şi civilizațiilor. În 1833, el redactează o primă lucrare numită *Alexandru cel Mare* urmată de alte două – *Istoria diadohilor* şi *Istoria Epigonilor*. Toate aceste trei volume vor fi prefăcute de el în sinteza *Istoria Hellenistică*. Droysen credea că epoca lui Alexandru este în acelaşi timp un sfârşit, dar şi începutul unei noi epoci. Pentru el, conținutul fundamental al acestei epoci este fuziunea civilizației hellenice şi a civilizațiilor orientale, impulsul venind de la Alexandru.

Sigur, trebuie să ştim de unde vine cuvântul de *hellenism*. Cuvântul *helenistic* nu este atestat ca atare în limba greacă veche. El este o creație modernă plecând de la cuvintele *hellenizo* şi *hellenismos* care reprezentau acțiunea şi rezultatul prin care un nongrec adopta limba, cultura şi civilizația greacă. Aceste forme se găsesc în Biblie, respectiv Cartea a II –a a Maccabeilor (*Maccabei* 2.4.13) unde se întâlneşte cuvântul *hellenismos*, adică desemnarea acțiunii prin care marele preot Iason implanta printre evrei cultura şi civilizația hellenică. În *Apostoli* 6.1, întâlnim termenul *hellenistes*, cuvânt ce desemnează pe evreul care a adoptat limba şi educația greacă. De la aceste cuvinte, termenii au trecut în limbile moderne. Droysen, pentru a desemna noua epocă de după Alexandru, a apelat la acest termen de hellenism care i s-a părut lui sugestiv şi pregnant pentru a sublinia distanța între hellenic şi hellenistic.

Sigur că, inițial, concepția lui Droysen a rămas izolată şi abia mai târziu studiile papirologice au pus în evidență trăsăturile acestei epoci. Trebuie spus că această concepție a lui Droysen nu este în întregime acceptată de către istoriografia modernă. Termanul ca atare nu poate fi scos din uz acum. Nici ideea de bază a fuziunii civilizaților. Noile cercetări, între care cele întreprinse de Claire Préaux în a sa *Le Monde Helénistique* (Paris I, II, 1978), apreciază că, totuşi, tema fuziunii civilizațiilor drept conținut esențial al epocii elenistice nu mai trebuie astăzi să fie atât de mult accentuată, pentru că aculturația era cunoscută de mult în antichitate şi ea nu se manifesta numai la nivelul păturilor superioare. Préaux citează un papir în care până şi un umil sărac egiptea se plângea că era nedreptățit pentru că nu ştia greacă.

Răspândirea civilizației greceşti nu e opera exclusivă a campaniilor lui Alexandru, ea se produsese de mult şi în acest context ar putea fi imvocată afirmația lui Isocrates (*Panegiric* 50) care elogiază Athena pentru că "a făcut ca numele de hellen să nu fie doar acela al unui neam, ci să desemneze un mod de gândire şi că se numesc helleni astăzi cei care împătăşesc educația noastră, indiferent de neamul lor şi nu numai cei care sunt de aceeaşi origine cu noi".

IZVOARE ŞI ISTORIOGRAFIE

Tradiţia literară privitoare la primul secol de după Alexandru este cu totul fragmnetară, punând la grea încercare pe istoricii moderni. Literatura de la moartea lui Alexandru şi până la sfârşitul secolului III este dominată de trei istorici: Hieronymos din Kardia, Phylarchos şi Polybios din Megalopolis. Primii doi au fost contemporanii lui Alexandru.

Hieronymos a trăit în intervalul 350-250 î.Hr. A fost prietenul şi tovarăşul de arme al lui Eumenes din Kardia, Antigonos Monophtalmos, demetrios Poliorketes. Istoria sa, care trata evenimentele până la 272 î.Hr. (moartea lui Pyrrhos) s-a pierdut, dar ea stă la baza cărţilor 18-20 ale lui diodor, care tratează evenimentele până la 302 î.Hr., şi a lucrării pierdute aproape cu totul a lui Arrianus, privitoare la istoria diadohilor, care merge până în anul 321 î.Hr. Lucrarea lui Hieronymos a stat şi la baza vieţilor lui Eumenes, Demetrios Poliorketes şi Pyrrhos redactate de către Plutarch. Hieronymos din Kardia avea excelente cunoştinţe militare şi informaţii foarte preţioase directe despre marile personalităţi ale vremii.

Phylarchos a redactat o istorie privind anii 272-220. Lucrarea este sub nivelul lui Hieronymos, el fiind preocupat mai mult de lucruri anecdotice, înclinaţii moraliste, dar a fost mult citită. A fost folosită de Polybios, Trogus Pompeius, Plutarch.

Materialul documentar auxiliar constă în câteva inscripţii care econţin decrete ori scisori ale lui Alexandru, piese numismatice şi papirologice.

*

Orice încercare de studiere a hellenismului trebuie să înceapă cu Droysen şi Niese. Urmează lucrările lui Beloch, Kaerst, Berve, Wilcken, Glotz, Roussel, Cohen, Bengtson etc.

Dintre studiile mai noi dedicate perioadei, amintim:

Édoward Will, *Histoire politique du monde héllenistique* (2 vol. 1966-1967)

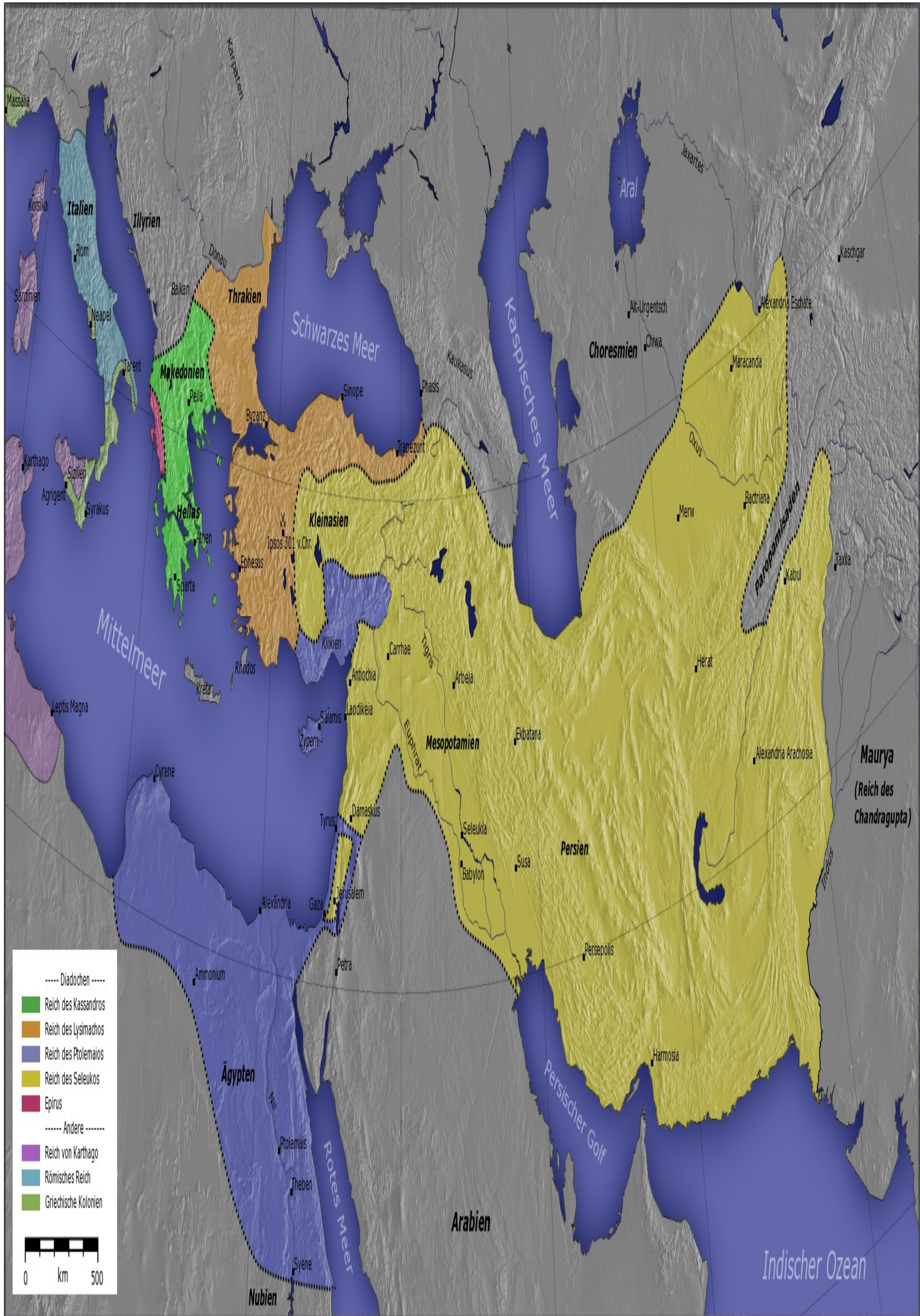
Claire Préaux, *Le monde héllenistique* (2 vol. 1978)

În limba română pot fi citite, printre altele, lucrările lui François Chamoux, *Civilizaţie elenistică* şi A.B. Ranovici, *Elenismul şi rolul său istoric*.

Capitolul 10

DIADOHII ŞI EPIGONII LUI ALEXANDRU

Diadohii

În mod obişnuit se consideră că hellenismul începe odată cu moartea lui Alexandru şi se sfârşeşte cu anul 30, când Octavianus a cuserit Egiptul. Acestei cronologii i s-au opus diverse corecturi. După unii cercetători, hellenismul ar începe odată cu domnia lui Filip II. Beloch, de exemplu, pune capăt istoriei Greciei nu la anul 30, ci în 217, când s-a încheiat pacea de la Naupactos, ultima pace încheiată între greci, fără participarea unor puteri străine. Cu toate aceste corecturi, cu toate constatările mai vechi sau mai noi ale teoriei lui Droysen, totuşi este un bun acceptat că hellenismul constituie o etapă distinctivă în istoria antichităţii şi că impulsul decisiv în acest sens a fost dat de Alexandru. Fără îndoială că între imaginea pe care Alexandru o avea cu privire la imperiul creat de el, la dezvoltarea viitoare a acestui imperiu, nu se va găsi decât în parte şi deformat în perioada care ia urmat mrții sale. Faptul acesta se datorează, în bună msură, şi celor care şi-au împărțit între ei imperiul, adică foştii lui generali, pe care istoriografia antică şi modernă i-a desemnat cu termenul de diadohi şi epigoni. Diadohii şi epigonii lui Alexandru nu i-au împărtăşit vederile politice şi i-au dezaprobat în mod direct politica de apropiere față de elementul aristocratic persan şi în general oriental. De fapt, în primle trei decenii de după moartea lui Alexandru, hellenismul se reprezintă în mod pregnant prin luptele dintre diadohi şi epigoni pentru succesiunea lui Alexandru. Sunt puține epocile istorice care se pot compara cu epoca hellenistică în schimbări de situații atât de rapide dar şi pentru acțiunea politică dusă cu mijloace sângeroase. Dincolo de războaiele propriu-zise, tradiția literară e plină de crime şi asasinate în familie. Faptul că Alexandru nu a avut un uramaş legitim care să preia tronul şi să exercite pterea a determinat, după opinia lui Wilcken, în mod fatal, desfăşurarea evenimentelor ulterioare.

Diodor 17.117 spune că Perdikkas primeşte de la Alexandru inelul regal-sigiliu, care autentifica actele regale; la întrebarea cui lasă regalitatea, Alexandru răspunde prietenilor "că celui mai puternic". Desigur că şi aceasta este o anecdotă născută ulterior, în urma experienței istorice. Perdikkas a fost cel mai tenace apărător al moştenirii lui Alexandru, misiune extrem de dificilă, întrucât unitatea imperiului nu se realizase pe deplin.

După moartea lui Alexandru, armata macedoneană îl desemnează drept rege pe Phillipos Arrhidaios, fratele vitreg al lui Alexandru, slab de minte, (Diodor 18.2) dar conservă totodată drepturile la tron pentru copilul ce avea să-l nască Roxana. Înainte de a pleca în campania asiatică, armata îi ceruse lui Alexandru să-l asocieze pe Phillipos Arrhidaios la tron. Încoronarea ca rege a acestuia a fost însoțită de păstrarea drepturilor pentru pruncul ce avea să-l nască Roxana. În sfârşit, 3 generali sunt desemnați drept tutori ai regelui şi anume: Perdikkas, care era administratorul părții asiatice a imperiului; Antipatros, numit strateg al Europei; Krateros, comandantul armatei Orientului, cel mai viteaz şi mai iubit dintre generalii macedoneni. Cei trei generali sunt tutorii regelui, Perdikkas având autoritatea eminentă asupra celorlalți.

Faptul acesta reprezintă în ultimă instanță o reacție a elementului macedonean la politica de până atunci a lui Alexandru. Împortiva ideii şi a dorinței lui perdikkas şi Eumenes de a păstra unitatea imperiului, apare o puternică grupare condusă de Ptolemaios, care va impune în 323 (Diodor, 18. 3) distribuirea satrapiilor după cum urmează: Ptolemaios – Egiptul, Antigonos Monophtalmos – Anatolia sudică, Eumenes din Kardia – Anatolia nordică şi centrală ce urmau să fie cucerite, Leonatos – Frigia hellespontică, Lysimachos – Thracia, Krateros – Hellada. Ultimii doi se aflau sub dominația lui Antipatros, pentru că el era strateg al Europei. Seleukos a primit comanda Gărzii Regale a hetairoilor.

Războiul Lamiac

Primul război care începe va fi războiul lamiac, desfăşurat între 323-321 î.Hr. El a fost provocat de edictul lui Alexandru din 323 î.Hr., citat la Jocurile Olimpice, care stipula reprimirea exilaţilor în cetăţile hellene. Acest act a provocat mult tumult în Hellada. Athena, unde Demostenes este reprimit în triumf, se află în capul revoltei antimacedonene. I se alătură Liga Etoliană, Korinthos, Argos etc. Strategul atenian Leosthenes îl înfrânge pe Antipatros, care venise să reprime revolta, blocându-l în Lamia. Antipatros cere ajutorul lui Leonatos şi în bătălia care se va desfăşura cade în luptă Leosthenes, dar şi Leonatos. Antipatros va reuşi să spargă asediul cu ajutorul lui Krateros. În bătăliile care se vor derula în Hellada, Antipatros îi va învinge pe aliaţi pe uscat şi pe mare, îar în 322 î.Hr., în bătălia navală de la Amorgos, s-a produs apusul definitiv al flotei ateniene (Diodor, 9.18; Iustinus 13.5). În urma înfrângerii, Athena va fi silită să accepte condiţiile lui Antipatros. I s-a impus o constituţie oligarhică cenzitară, care admitea doar 9000 de cetăţeni activi (astfel, a pierdut două treimi din cetăţenii săi). 12.000 atenieni vor fi siliţi să părăsească oraşul, fiind colonizaţi în Thracia. Antipatros a desfiinţat apoi şi ligile din Hellada. Este interesant că sloganul lansat de Athena la începutului războiului lamiac, "libertatea hellenilor", va fi preluat peste 200 de ani de către regii hellenistici şi de către Roma.

Primul război al diadohilor (323-321 î.Hr.)

Deşi vor stabili între ei legături dinastice prin mariaje, diadohii se von confrunta într-o manieră din ce în ce mai violentă. Între timp, Eumenes din Kardia, cu ajutorul lui Perdikkas, va reuşi să stăpânească Panhlagonia şi Kappadokia. Perdikkas acţiona ca un şef al celorlalţi în numele regelui şi se credea continuu obiectul comploturilor. Antigonos Monophtalmos este primul bănuit şi acuzat în faţa armatei macedonene. Vine la rând Ptolemaios, pentru că a cucerit Kyrenaica şi pentru că, având în pază corpul lui Alexandru spre a-l înmormânta în macedonia, l-a dus în Egipt (înmormântându-l la Memphis, de unde succesorii săi îl vor duce la Alexandria), dând impresia unor ambiţii regale. De asemenea, va fi acuzat în faţa armatei macedonene. Perdikkas îl va ataca pe Ptolemaios, dar în timpul marşului a fost asasinat de ofiţerii săi în 321 î.Hr., înţeleşi cu Ptolemaiios (Diodor 18.33-36). Aliatul lui Perdikkas, Eumenes, îi va învinge pe Krateros şi Neoptolemos, aliaţii lui Antigonos, care mor în luptă. Grecul Eumenes este condamnat de armata macedoneană pentru moartea idolului ei, Krateros. Această condamnare a constituit fundamentul juridic al lui Antigonos, în încercarea de a-l elimina pe Eumenes, duelul durând între 321-316 î.Hr. Antipatros, în urma refuzului lui Ptolemaios, devine tutorele regilor, respectiv al lui Alexandru IV, fiul născut de Roxana, şi Phillipos Arrhidaios, bătrânul general primind titlul de *autocrator* (putere suverană), conform lui Diodor 18. 33. 3.

La Triparadisos, în Syria superioară, are loc, în 321 î.Hr., o nouă împărţire a satrapiilor (Diodor 18. 39). Ptolemaios rămâne în Egipt, Nikanor urma să primască Kappadokia după înfrângerea lui Eumenes, Seleukos – Babilonul, Antipatros primeşte titlul de *chiliarh* şi de *strategos* ala rmatei regale în Orient şi comanda războiului împotriva lui Eumenes, Kassandros, fiul lui Antipatros este *chiliarh* şi adjunct al lui Antigonos, ca o măsură de precauţie, întrucât acesta, ca strateg al Asiei, avea prea multă forţă, putând prelua singur puterea.

Al doilea război al diadohilor (319-316 î.Hr.)

A fost determinat atât de confruntarea Antigonos-Eumenes (Plutarch, influențat de Hieronymos din Kardia, îl transformă pe Eumenes în figura centrală a anilor 319-316 î.Hr.). Eumenes, care era cumnat al lui Alexandru, prin soția sa, sora a uneia dintre prințesele persane, va încerca să apere mai departe drepturile copilului Alexandru IV. În 319 î.Hr. Antipatros moare, lăsându-l, fără a consulta armata, tutore al regilor şi comandant militar pe bătrânul său camarad Polyperchon (Diodor 18.48), ceea ce l-a nemulțumit pe fiul său Kassandros. Kassandros constituie o alianță împotriva lui Polyperchon, formată din Ptolemaios, Antigonos şi Lysimachos. Antigonos se va ocupa de Asia, domeniul său, refuzând să asculte de regi şi tutorii lor (Diodor 18.50). în fața acestei situații, Polyperchon îl numeşte pe Eumenes strateg al armatei regale (Diodor 18.50). astfel izbucnaşte o nouă confruntare, în timpul căreia, pentru moment, Ptolemaios şi Lysimachos rămân pe planul al doilea; pe primul plan, Eumenes luptă împotriva lui Antigonos. Polyperchon atrage pe Helleni, instalând regimuri democratice şi proclamând "libertatea hellenilor".

În 317 î.Hr., Kassandros va instala la Athena ca epimelet pe filosoful Demetrios din Phaleron, care va instaura o democrație cenzitară (Diodor 18. 66-67) şi va permite instalarea aici a unei garmizoane macedonene. În acelaşi an, Kassandros va ocupa Macedonia (Diodor 18. 77). Între timp, rechemată din exil de Polyperchon, Olimpia, mamalui Alexandru, îi va ucide pe Phillipos Arrhidaios şi soția sa, erudike. Armata, la cererea lui Kassandros, o judecă şi o condamnă la moarte pentru această faptă. Olimpia este executată (Diodor 18. 49). Kassandros se căsătoreşte cu Thessalonike, o soră vitrgă a lui Alexandru, încercând să intre în dinastie, renegând pe Alexandru IV şi pe Roxane la Amphipolis.

În 316 î.Hr., Antigonos a reuşit să-l înfrângă pe Eumenes, care este prins şi executat.

Al treilea război al diadohilor (316-311 î.Hr.)

În 31 î.Hr. începe al treilea război al diadohilor. El a fost cauzat de încercarea lui Antigonos de a-l deposeda pe Seleukos de satrapia Babilonului. Acesta s-a refugiat la Ptolemaios şi se formează o nouă coaliție, astfel încât Antigonos şi-a ridicat împotrivă pe toți ceilalți diadohi. Antigonos avea la îndemână marile rezerve ale Asiei, tezaurele Susei şi Mediei şi şi-a întărit armata prin angajarea soldaților lui Eumenes. De la Diodor aflăm că a reîmpărțit satrapiile, executând mai mulți generali ai lui Alexandru (Diodor 19.47-8). Diodor (19. 57) relatează că aliații îi cer lui Antigonos: Babilonul pentru Seleukos, Syria pentru Ptolemaios, Kappadokia şi Lycia pentru Kasandros, pentru lysimachos – Phyrgia hellespontică. În 315 î.Hr., Antigonos refuză şi invadează Phenicia. La Tyr el a obținut din partea armatei macedonene condamnarea la moarte a lui Kassandros şi propria sa desemnare ca tutore a lui Alexandru IV. De la Diodor 19.61-62 aflăm că, simultan, Antigonos şi Ptolemaios proclamă "libertatea hellenilor" care vor fi "liberi, autonomi şi scutiți de garnizoane" (Diodor 19. 61).

Antigonos se va instala în nucleul egeean al domeniului său, preluând, în 315 î.Hr. sau în 308 î.Hr., conducerea Confederației Insularilor (Diodor 19. 62). Cetatea Delos, separată de Athena, va rămâne antigonită până în 286 î.Hr., la sfârşitul lui Demetrios Poliorketes.

Într-o primă confruntare, Ptolemaiios îl înfrânge pe fiul lui Antigonos, tânărul Demetrios Poliorketes în 312 î.Hr. la Gaza, astfel încât Seleukos va putea spă se întoarcă în Babilon (Diodor, 19. 90-92). În urma acestei confruntări, în 311 î.Hr., s-a încheiat pace: Lysimachos păstrează Thracia, Ptolemaios Egiptul, Antigonos Asia, hellenii vor rămâne

autonomi, Kassandros este strateg al Europei şi tutore al regelui Alexandru IV până la majoratul său. În consecință, acest scelerat (Kassandros) îl va ucide pe copilul regal şi pe mama sa Roxana în 310 î.Hr. Seleukos, în mod curios, nu figurează în tratatul de pace. Autonomia hellenilor se datorează lui Antigonos cae a încercat să-i câştige de partea sa, angajându-i în lupta pentru autonomie.

*

Între anii 308-303 î.Hr., Seleukos independent îîn Babilonia, recucereşte Susiana, Media (Diodor 19. 90-92), ceea ce va determina un conflict şi apoi un tratat de pace în 303 î.Hr. cu Chandragupta din Bactria. În schimbul cedării unor teritorii către acesta (Gedrosia, Arachosia) Seleukos impune epigamia greco-indiană şi a primit de la Chandragupta 500 de elefanți de luptă.

Între timp, Demetrios Poliorketes l-a înfrânt pe Ptolemaios, recucerind Syria (Diodor 19.93). Kassandros s-a împăcat în 310 î.Hr. cu Polyperchon, care a primit titlul de strateg al Peloponesului, ceea ce a dus la alianța Ptolemaios-Antigonos, ultimul reuşind să cucerească Peloponesul. De aici începe al IV –lea război al diodohilor.

Al patrulea război al diadohilor

Demetrios Poliorketes “eliberează” Athena de garnizoana lui Kassandros, care se află în Epir în acel timp. Antigonos şi Demetrios sunt onorați cultural: statuile lor sunt aşezate lângă tiranicizi, atenienii au înființat două noi triburi, *Antigonis* şi *Demetrias* (Diodor 20.40-46; Plutarch, *Demetrios* 8-14). Protejatul lui Kassandros, Demetrios din Phaleron, se va refugia în Egipt, unde va întemeia bibleoteca din Alexandria. Alianța Antigonos-Ptolemaios se rupe şi în 306 î.Hr. Demetrios Poliorketes îl înfrânge pe Ptolemaios în bătălia navală de la Salamina (în Kipros, Diodor 20. 47-52; Pluarchos, *Demetrios* 15), ocazie cu care se apre că a fost înălțată celebra Nike din Samothrake. În urma victoriei, Antigonos şi Demetrios se proclamă regi (Justinus 15.2; Diodor 20.53). La fel au procedat Ptolemaios, Seleukos, Lysimachos, Kassandros (Plutarch, *Demetrios* 18.1). demetrios Poliorketes, cu tot renumele său, va eşua, după un asediu celebru în 305-304 î.Hr. în fața Rhodosului, acesta rezistând şi datorită ajutorului lui Ptolemaios (Diodor 21.81-88, 91-100; Plutarch, *Demetrios* 21-22), care primeşte de la rhodieni titlul de *soter* – salvator, însoțit de organizarea unui cult. Ptolemaios a asociat acest titlu numelui său dinastic, devenind *Ptolemaios Soter*.

Demetrios va reveni în Hellada, unde va cuceri de la Kassandros Korinthos şi Chakis, Sykon de la Ptolemaios, Achaia şi Aigion, o garnizoană macedoneană staționând la Akrokorinthos până la 243 î.Hr., când va fi alungată de Aratos (Diodor, 20.100, 102-103; Plutarch, *Demetrios* 23-27).

Demetrios va fonda în 302 Liga Hellenilor, după modelul Ligii de la Korinthos a lui Phillip II. Obiectivul ligii era organizarea hellenilor pentru ca ei să se poată apăra împotriva adversarilor. Trebuie să vedem aici un model pe care se va întemeia politica regilor Macedoniei în viitor. În 302 î.Hr., Kassandros, căruia Antigonos îi impusese condiții foarte grele, respectiv supunerea necondiționată, va organiza o nouă coaliție cu Ptolemaios, Lysimachos, Seleukos. Kassandros va încerca să reocupe Helada, iar Lysimachos va cuceri Ephesos în Asia Mică. Ptolemaios înaintează în Syria, lor alăturându-se Seleukos cu cei 500 de elefanți (aici se întrerupe narațiunea continuă a lui Diodor).

Pentru intervalul 300-200 î.Hr. trebuie să nebazăm în principal pe viețile lui Plutarch, inscripții, istoriile lui Trogus Pompeius în rezumarea lui Iustinus.

În primăvara lui 301 î.Hr., la Ipsos, în Phrygia, adversarii se vor înfrunta în bătălie. Antigonos e înfrânt,căzând în luptă la 81 de ani (Plutarch, *Demetrios* 28-29). Wilcken nota:

“cu Antigonos, care a căzut în luptă la 81 de ani, dispare bărbatul care voise să continue ideea lui Alexandru”. Duă dispariția sa au rezultat 4 state teritoriale importante desfăcute din fostul imperiu. La fel, Bengtson spunea că în bătălia de la Ipsos a dispărut şi ideea unui singur imperiu indivizibil al lui Alexandru, născându-se în schimb sistemul stateor hellenistice. În urma bătăliei, Demetrios a părăsit Hellada, păstrând doar Korinthos, Kypros şi confederația Insularilor, Liga Hellenilor din 302 î.Hr. fiind desființată (Plutarch, *Demetrios* 30). În urma bătăliei, Lysimachos a luat litoralul mikroasiatic, Seleukos nordul Syriei, iar ptolemaios restul Syriei. Granița dintre regatele lui Seleukos şi Ptolemaios, în regiunea siro-palestiniană, rămâne necunoscută şi va fi mai târziu obiectul confruntărilor între succesorii lui Ptolemaios I şi Seleukos I.

Sfârşitul diadohilor

Kassandros a murit pe la 298-297 î.Hr., aceeaşi soartă având-o, la scurt timp, şi fiul său Filip IV. În 294 î.Hr., prin proclamația armatei, Demetrios devine rege al macedonenilor. Plutarch, *Demetrios* 37, spune că astfel se naşte dreptul Antigonizilor la regalitatea macedoneană. Trebuie notat rolul crescând al armatei ca factor politic, ca izvor al legitimității puterii regale asumate de unul sau altul dintre pretendenți. Armata a reprezentat un element prioritar în atenția diadohilor, ea având şi un important rol economic, Préaux caracterizând-o drept "centru economic în mişcare". După încoronarea sa ca rege, Demetrios va cuceri Athena în acelaşi an 294 î.Hr. Ptolemaios care va cuceri Kypros iar Lysimachos va continua să-şi consolideze stăpânirea în Asia Mică.

În 289 î.Hr. se îcheie pece între competitori. Liniştea nu va dura multă vreme, pentru că Demetrios încearcă să reia politica tatălui său de refacere a unității imperiului, pătrunzând în Asia. Asemenea planuri au dus la formarea unei coaliții împotriva sa, alcătuită din Lysimachos, Ptolemaios, Seleukos, Pyrrhos, Liga Etoliană. Atacat din mai multe părți, Demetrios fuge în 286 î.Hr. din macedonia în Asia unde, încercuit, se va preda lui Seleukos. Va muri trei ani mai târziu, în captiitatea aurită a acestuia. Dacă Beloch şi Bengtson îl consideră un aventurier, H. Berve îl consideră cel mai cavaler, cel mai temerar şi mai genial dintre diadohi.

După dispariția sa, Macedonia e disputată de Pyrrohos şi Lysimachos. Antigonos Gonatas, fiul lui Demetrios, nu-şi poate impune drepturile, dar păstrează "cheile Helladei": Demetrias, Chalkis şi Corinth (Iustin 16.3). În 282 î.Hr., moare şi Ptolemaios I Soter, urmând la tron fiul său, Ptolemaios II Philadelphos, care era coregent din 285 î.Hr.

În acest timp, Lysimachos cucereşte fulgerător Macedonia, Thessalia, Asia Mică şi Bithynia (Bizantion rămâne liber), adăugându-le nucleul său di Thracia (Plutarch, *Pyrrhos* 1; Iustinus 16.3.1).

La instigarea soției sale, Arsinoe, fiica lui Ptolemaios, Lysimachos îl va executa în 281 î.Hr. pe Agathokles, fiul său din prima căsătorie. Partizanii lui Agathokles, între care Philethairos, eunucul trezorier, vor fugi la Seleukos (Iustinius 17.1.4; Pausanias 1.10.4). Acesta va invada posesiunile asiatice ale lui Lysimachos, cei doi bătrâni diadohi întâlnindu-se în bătălia de la Kurupedion. Lysimachos a pierdut confruntarea şi a murit în luptă,la 80 de ani.

În urma acestei victorii, Seleukos va trece în Europa pentru a prelua posesiunile lui Lysimachos, armata proclamându-l, după o victoria de la Kurupedion, rege al macedonenilor. Seleukos nu va apuca să-şi arate intențiile (preluarea ideei imperiale), întrucât va fi asasinat în 281 î.Hr. de către Ptolemaios Keraunos (Fulgerul), fiul alungat al lui Ptolemaios I Soter, ajuns la curtea lui Lysimachos, la sora sa Arsinoe şi trecut apoi la Seleukos (în anul 281 î.Hr.).

Asasinarea lui Seleukos înseamnă sfârşitul epocii diadohilor şi începutul celei a epigonilor.

Epigonii

Ptolemaios Keraunos (Fulgerul) e proclamat în 281 î.Hr., de către armată, rege al macedonilor. Se va căsători cu sora sa Arsinoe, ucigându-i pe fiii pe care aceasta îi avea de la Lysimachos. Domnia lui n-a fost lungă, pentru că în 280 î.Hr. sau 279 î.Hr. a căzut în lupta cu hoardele gallice care invadaseră Hellada şi Macedonia (Iustin 24.4.8-11.5; Diodor 22.3-4). Gallii au năvălit din regiunile lor de origine în toată Europa centrală, o grupare atingând Hellada centrală, înaintând până la Delphi, unde aliații phokeeni, boețieni şi etolieni, sub semnul unei apariții a lui Apollo, îi înfrâng şi îi silesc să se retragă (Diodor 22.9; Pausanias 1.4, 10.19-23; Polybios 4. 46).

Antigonos Gonatas îi înfrânge pe gallii care se retrag din Hellada, la Lysimacheia (Iustin 25.1-2). Datorită acestei victorii, Antigonos e proclamat rege al macedonilor de către armată (Plutarch, *Pyrrhos* 26). Această *victoria Gallica* devine pentru multă vreme în lumea hellenistică semnul calificării regale. De exemplu, Attalos a fost proclamat rege al Pergamului tot după o victorie obținută impotriva galilor.

După retragerea din Hellada şi Macedonia, gallii vor întemeia, în Peninsula Balcanică, regatul de la Tylis (Polybios 4.46).

Merită menționat în aceste note despre istoria epigonilor, şi agathokles din Syrakusa, care a reuşit, la câțiva ani după moartea lui Alexandru, să pună mâna pe putere în marea colonie doriană din Sicilia. Din informațiile transmise de Diodor, 21.17, iustinus, 23.1-2, acest Agathokles era un remarcabil general, dar şi un tiran în sensul actual al cuvântului. Cuceririle sale siciliene determină intervenția Carthaginei, împotriva căreia Agathokles va organiza o expediție africană în înțelegere cu Ophellus, guvernatorul Kyrenaicii (311-309 î.Hr.) (diodor 20.54-72, 77-79, 89-90). Planurile lui Agathokles eşuează (Diodor 20.42). În 307/306 î.Hr. el va încheia o pace cu Carthagina în condițiile *statu-quo*-ului. După modelul diadohilor, Agathokles se va proclama rege în 306/305 î.Hr. (Diodor 20.54). Chemat de hellenii din Grecia Magna în sudul Italiei, el atacă triburile lucanilor şi brutilor (Iustin 23.1-2). Moartea lui Agathokles în 289 î.Hr. a prilejuit carthaginei ocuparea unei mari părți din Sicilia (Iustinus 23.2).

Unul dintre cei mai cunoscuți epigoni a fost Pyrrhos, regele epirului. Lui Pyrrhos, observa Cl. Préaux, i se datorează introducerea romanilor în istoria internă hellenică. Tradiția literară, Plutarch, Pausanias, Iustinus, Diodor, îl zugrăveşte pe Pyrrhos ca un luptător neostenit şi impulsiv. O remarcabilă monografie asupra lui Pyrrhos a redactat în 1959 istoricul Pierre Lévêque.

Pyrrhos e o personalitate controversată, datorită acțiunilor sale neaşteptate şi aventuriere. Negăsindu-şi câmpul de acțiune pentru dobândirea gloriei în Hellada şi Macedonia, va trece în 280 î.Hr. în Italia, chemat de tarentini, lucani şi samniți împotriva romanilor. Îi învinge pe aceştia la Herakleia (280 î.Hr.), şi la Ausculum în Apulia, în 279 î.Hr. (Plutarch, *Pyrrhos* 21). Rămâne mai departe în vest şi nu intervine în Macedonia după moartea lui Ptolemaios Keraunos, deşi era ginerele lui şi vărul lui Alexandru cel Mare. Va părăsi Italia pentru a debarca în Sicilia în 279/278 î.Hr., chemat de syracusani împotriva carthaginezilor. Epirotul va fi victorios şi în Sicilia, carthaginezii reuşind să se mențină doar în fortăreața Lilybaeum. Intră însă în conflict cu grecii sicilieni care nu sunt entuziasmați de gândul unei *expeditio Africana*, plănuite de Pyrrhos. Revine în Italia, în 276 î.Hr., rechemat de tarentini, dar va fi înfrânt decisiv la Beneventum de către consulul roman Manius Curius Dentatus în 275 î.Hr. (Plutarch, *Pyrrhos* 22-25).

În acelaşi an, Pyrrhos, revine în Epir, va ataca Macedonia, înfrângându-l pe Antigonos care se retrage în Thessalonike (Plutarch, *Pyrrhos* 25-26). Va cuceri apoi Thessalia, lui Antigonos rămânându-i câteva oraşe maritime, între care Korinthos. Încercarea lui Pyrrhos de a cuceri Peloponesul în 273 î.Hr. eşuează în fața Spartei, unde voia să impună pe Kleonymos

(fiul lui Kleomenes II) în locul lui Areos (Plutarchos, *Pyrrhos* 26-27). Sparta s-a apărat eroic până la venirea trupelor sale aflate în Africa. În împrejurări obscure, Antigonos reia Macedonia în 272 î.Hr. (nu avem izvoare), an în care Pyrrhos moare la asediul Argosului (Plutarchos, *Pyrrhos* 26-34; Iustinus 25.4-5; Pusanias 1. 13).

În acelaşi an, Roma a cucerit Terentul (Livius, Per. 14). La ieşirea din scenă a lui pyrrhos, se poate vorbi pe deplin de configurarea fostului imperiu al lui Alexandru în trei mari regate: Seleucid, al lui Anthiohos I, fiul lui Seleukos, Egiptul condus de Ptolemaios II, fiul lui Ptolemaios I Soter, şi Macedonia avându-l pe tron pe Antigonos Gonatas, fiul lui Demetrios Poliorketes. În fruntea acestor regate se află a doua generație de regi hellenistici, aşa-numiții epigoni, dar, după cum observa Bengtson, “în realitate, noii stăpânitori nu aveau deloc trăsăturile unor epigoni, toți cei trei regi fiind personalități la fel de marcante ca şi părinții lor, iar activitatea lor politică nu este cu nimic mai puțin remarcabilă”.

Capitolul 11

HELLADA. LIGILE ACHAICĂ ŞI ETOLIANĂ

Analizând evenimentele şi evoluția formelor de coagulare politică ale timpului, Wilcken observa că "în egală măsură au apărut în această vreme şi în Hellada noi creații statale foarte interesante". Polisul, deşi nu a dispărut ca element al vieții politice, a fost înlocuit, practic, de ligi, confederații născute, interesant, în regiunile mai înapoiate ale Helladei. Aceste ligi reprezintă creații specifice hellenice, nefiind create de puteri străine, ca de exemplu Liga d la Korinth (338 î.Hr.) sau Liga Hellenică a lui Demetrios Poliorketes din 302 î.Hr. Sunt rezultatul propriei inițiative hellenice. Ele se diferențiază de vechie ligi (peloponesiacă şi attică) pentru că nu exista niciun polis hegemon. Noile ligi – Etoliană şi Achaică – erau nişte state federale, membrii lor având drept egal de cetățenie federal şi fiind organizate pe baza unei constituții şi legislații federale.

Liga Etoliană

Liga Etoliană este atestată epigrafic prima oară în 367-366 î.Hr., într-o inscripție ateniană. Ea va fi fondată în forma cunoscută pe la 263-262 î.Hr. Ea reunea inițial nulai triburile etolienem extinzându-se apoi teritorial. Îndeosebi după triumful împotriva celților, expansiunea teritorială cuprinde mai ales Grecia centrală. Magistrații federali, în număr de trei, strategul, hipparhul (comandantul cavaleriei) şi gramateul (secretarul), erau aleşi anual. Există un consiliu federal, reprezentativ în raport cu numărul populației, ce avea rolul de a pregăti adunările federale. Suveranitatea propriu-zisă o deținea Adunarea Poporului, constituită din toți etolienii care aveau drept de vot federal. Etolienii, mai arierați cultural, nu-şi peteau reprima vechile apucături către jaf şi violență, ceea ce a făcut ca multe polisuri hellenice să inte în Liga Etoliană ca măsură de putere în siguranță fată de aceste atacuri.

Liga Achaică

Liga Achaică a fost fondată pe la 280 î.Hr. prin unirea a 4 polisuri ahaice din marginea nordică a peloponesului, la care vor adera apoi alți ahei. În 251 î.Hr., Aratos din Sikyon, cere eliberarea oraşului de tiranie, se alătură Ligii Ahaice. Constituția federală a ligii ahaice nu este pur democratică şi oligarhică. Existau aceeaşi magistrați magistrați federali ca şi la etolieni, la care se ami adaugă un *navarchos* (amiral). Trebuie notată existența unui puternic şi influent colegiu, precum în oligarhiile doriene, alcătuite din 10 *demiurgoi*.

Exista o adunare federală la care participau toți aheii începând cu vârsta de 30 de ani. Această adunare se întrunea de 4 ori pe an într-un *synodos*. Exista şi *synkletos*, adunarea extraordinară. Nu se ştie sigur dacă exista un consiliu federal. Cu privire la liga Ahaică, Bengtson observa că aceasta "a pus în valoare forțele atât de multă vreme neutilizate ale nordului Peloponesului".

Trebuie spus că particularitățile funciare ale hellenilor au creat probleme dificile în Hellada, datoritîă confruntărilor permanente dintre cele duă ligi. Una dintre cele mai importante personalități din Liga Ahaică a fost Aratos din Sikyon, un remarcabil om de stat, diplomat care, în calitatea de strateg, a determinat în mod considerabil, din anul 245 î.Hr., destinul ligii.

Aratos a scris *Memorii* (pierdute), dar care ne sunt cunoscute, indirect, prin Polybios şi Plutarch (*Aratos*), care le-au citat astfel încât cele mai multe informaţii despre Liga Ahaică să ne parvină.

Ligile Etoliană şi Ahaică vor juca un rol important în războaiele greco-macedonene şi apoi în timpul intervenţiei Romei în Orientul hellenistic.

Capitolul 12

ATENA ŞI SPARTA ÎN EPOCA HELLENISTICĂ

Athena

Unul dintre momentele importante care au marcat istoria Atenei a fost războiul chremoneidic (267-262 î.Hr.). victoria lui Antigonos Gonatas împotriva lui Pyrrhos a creat posibilitatea pentru regele macedonean de a instala în Elis,Megalopolis şi Argos tiranii filomacedonene (Pusanias 8.27.11; Plutarch, *Agis* 3.5; Iustinus 26.1). Utilizarea acestor regimuri va deveni o constantă a politicii externe macedonene. Epigonii vor moşteni vechile rivalităţi de la diadohi şi le vor pune în aplicare prin purtarea a nenumărate războaie. Astfel, Ptolemaios II va grupa împotriva lui Antigonos Gonatas pe regele Spartei, Areos, grupările antimacedonene din Pelopones, Liga Ahaică şi Athena. Aceasta din urmă va da, prin cel ce a impus decretul de război, Chremoneides, şi numele războiului, războiul chremoneidic, pornit pentru "libertatea hellenilor".

Cauzele acestui război sunt controversate. Astfel, W. Tarn în monografia *Antigonos Gonatas* credea că războiul a fost pornit din dorinţa reginei Arsinoe II de a urca pe tronul Macedoniei pe unul din fiii lui Lysimanchos. Istoricul ruso-american M.I. Rostovtzeff, autorul lucrării *Istoria socială şi economică a lumii hellenistice*, admitea drept cauză a războiului tema Egiptului de a nu mai putea exporta grâu în Hellada dominată de macedoneni. La rândul lui, E. Will crede că războiul a pornit din dorinţa lui Ptolemaios II de a proteja Marea Egee şi poziţia regatului său de aici împotriva lui Antigonos.

Trebuie precizat că textul nu lasă să se vadă niciun indiciu care să susţină aceste ipoteze şi cred că mai plauzibilă e Cl. Préaux care se întreabă dacă nu cumva cauza războiului a fost teama lui Ptolemaios II de a vedea ridicată o putere, indiferent care, mai ales una aliată cu Antiochos I, adversarul său. Această interpretare este justă, considerând întreaga evoluţie ulterioară a raportului dintre cele trei mari state hellenistice. Ca multe alte evenimente ale istoriei hellenistice, cronologia şi operaţiile militare ale acestui război sunt incerte. Antigonos a reuşit să obţină o victorie navală la Kos ceea ce a avut drept efect pentru Athena ociuparea ei de către trupele macedonene, care vor instala aici un "comisar". Mai mult, Athena pierde Pireul şi Munykia. Înfrângerea aceasta e semnificativă, pentru că de aici înainte Athena va renunţa pentru totdeauna la politica independentă.

Sparta

Sparta se afla într-o profundă criză socială care a fost provocată de concentrarea proprietăţii funciare în mâinile câtorva cetăţeni. Astfel, după expresia lui Bengtson, "o reformă fundamentală structurală devenise de mult necesară".

Lucrul era atât de evident, încât au apărut grupări întregi hotărâte să reformeze sisten'mul. De la Plutarch (*Agis*) aflăm că regele Agis IV a încercat acestă reformă, dar opoziţia a fost mult prea puternică, regele fiin ucis în 241 î.Hr., iar partizanii săi fiind exilaţi.

Reformele au fost reluate la scurt timp de regele Kleomenes III (235-222 î.Hr.) (Plutarch, *Kleomenes*). Gravitatea situaţiei de la Sparta rezultă şi din faptul că, dacă în anul 479 î.Hr. erau 8000 de cetăţeni egali, în secolul III î.Hr. mai erau doar 700. dintre aceştia doar 100 de propietari funciari erau în măsură săşi executie drepturile politice. Situaţia s-a agravat,

pentru că Sparta pierduse teritorii întinse: Messenia, în urma victoriilor lui Epameinondas şi Kynuria în vremea lui Phillip II.

În 227 î.Hr., Kleomenes III dă o lovitură de stat. el a înlăturat eforatul, pe motiv că Lykurgos nu.l instituise. A exilat 80 mari propietari funciari dintre cei mai importanţi, a şters datoriile şi a redistribuit pământurile. A restaurat constituţia lui Lykurgos şi vechile regulamente şi concepte militare. Politica lui Kleomenes III a du la o creştere considerabilă a forţei militare a Saprtei, după părerea lui Bengtson, programul său intern a constituit premisa pentru activizarea politicii externe spartane, al cărei ţel consta în instituirea hegemoniei spartane asupra Peloponesului. Trebuie spus că surcele privitoare la Kleomenes III şi reformele sale sunt contradictorii. Plutarch se întemeiază pe relatarea lui Phylarchos, care era favorabil lui Kleomenes. Existau informaţii şi la Polybios, care are ca sursă pe Aratos, strategul Ligii Ahaice şi adversarul lu Kleomenes III.

Plutarch, *Kleomenes* 18 subliniază că regele spartan se imagina drept un Lykurgos sau un Solon. El era asistat de filosoful stoic Sphairos. Kleomenes şi-a organizat o armată dură, cu o instrucţie severă, pe care o opreşte de la jaf, şi înarmată după model macedonean. El va cuceri în 226 î.Hr. Mantineea şi Tegeea, înfrângând Liga Ahaică la Hekatombaion (Plutarch, *Kleomenes* 14; *Aratos* 39). În faţa acestei primejdii, Liga se va alia cu Antigonos Doson. Regele spartan continuă ofensiva şi se pare că în 225 î.Hr. cucereşte Argosul, inamicul secular al Spartei. Aratos reuşeşte să cucerească Argosul, ceea ce a făcut ca şi alte oraşe cucerite de Kleomenes să revină la Liga Ahaică. În contextul ostilităţilor, Antigonos Doson reia Akrokorinthos, pierdut în 241 î.Hr. în faţa lui Aratos, dar care nu mai poate reacţiona. În acelaşi an, regele macedonean, în buna tradiţie a predecesorilor săi, întemeiază o nouă Ligă Hellenică: Achaia, Epyr, Akarnania, Phokaia, Lokroi, Boetia, Eubeea. Liga reprezintă o alianţă generală defensivă şi ofensivă sub hegemonia macedoneană (Polybios 2. 54, 4.9; 11.5). Trebuie precizat că liga e alcătuită din confederaţii şi nu din cetăţi. Membrii ei îşi păstrau autonomia, iar deciziile sunt executorii doar cu acordul cetăţilor, ceea ce, remarca Polybios 4. 26, paraliza orice acţiune concretă. Antigonos Doson îl înfrânge în iulie 222 î.Hr. pe Kleomenes III la Sellasia (Polybios 2. 65-9). Regele spartan învins fuge în Egipt, unde se sinucide. Antigonos Doson intră în Sparta. Este pentru prima dată când un cuceritor a intrat în celebra cetate. Va pleca repede spre Macedonia, atacată şi jefuită de către illyri, dispărând şi el în 221 î.Hr., îmbolnăvindu-se de ftizie.

În timpul acestor acţiuni, trebuie notată intervenţia romană din anii 229-228 î.Hr. împotriva piraţilor illyri susţinuşi de către regele Skerdilaidas şi regina Teutha (Polybius 2.5). această intervenţie reprezintă ceea ce în itoriografie a fost numit primul război illyric, în urma căruia regina Teutha a fost înfrântă şi obligată să plătească tribut romanilor. După Polybios 2.2, evenimentele de pe coasta adriatică din 229-228 î.Hr. reprezintă începutul interveţiei romane în Orientul Hellenistic.

RĂZBOIUL ALIAȚILOR (220-217 î.Hr.)

Este unul dintre momentele importante ale epocii hellenistice şi, totodată, ultimul eveniment desfăşurat numai între greci.

Liga etoliană întreprinde un atac în vestul Peloponesului ceea ce a dus la un războiu cu Liga Achaică, ajutată de tânărul rege Phillip V. Războiul ia sfârşit în 217 î.Hr. cu pacea de la Naupaktos (Polybios 5. 101 u.), care a fost o pace prin care s-a păstrat *statu-quo*-ul şi. În acelaşi timp, ultima pace încheiată între greci, ea reprezentând, după Beloch, sfârşitul istoriei hellenistice propriu-zise. Este semnificativ faptul că Polybios 5. 104 îi atribuie lui Agelaos din Naupaktos următorul îndemn la pace: "Dacă norii care se arată acum înspre apus se vor întinde asupra Helladei, tare mă tem că armistițiile şi războaiele şi toate aceste jocuri pe care le facem ca nişte copii acum înte noi să nu ne fie retezate într-atât, încât să-i rugăm pe zei să mai avem măcar această putință să luptăm şi să facem pace oricând am vrea şi, într-un cuvânt, să fim stăpâni pe certurile dintre noi".

Sigur că ipoteza încheierii acum a istoriei hellenistice este justificată numai probabil din punct de vedere al istoriei politice şi militare.

Intervenția romană în Hellada şi în orientul hellenistic este o realitate ce nu poate fi ignorată. Însă prezența romană efectivă, permanentă, prin organizarea unei provincii romane, se datează o jumătate de secol mai târziu,astfel încât s-ar putea propune anii 148-146 î.Hr. pentru încheierea istoriei hellenice. Dar, dacă situația este considerată strict din punct de vedere a lui Agelaos din Naupaktos, atunci interpretarea lui Beloch este cea corectă. Prezența romană în afacerile hellenilor, chiar şi după 148 î.Hr., nu înseamnă sfârşitul manifestării hellenismului în istoria universală, ci, am zice, paradoxal, dimpotrivă. Cu toată opoziția straşnicului apărător al celor mult lăudate *mores maiorum*, Cato cel Bătrân, hellenismul pătrunde la Roma şi unul dintre efectele cele mai surprinzătoare este tocmai ceea ce sublinia de mult Rotovtzeff: modificarea instrumentelor diplomației şi propagandei politicii externe romane în funcție de această nouă realitate, hellenismul. Politica externă romană capătă în înaintarea ei în orientul hellenistic o altă dimensiune, una mai subtilă, subtilitate obținută tocmai prin contactul cu rafinamentul hellenismului. Gândul lui Rostovzeff în acest sens este dus mai depatre de către istoricul armeano-austro-american E. Badian, care a sesizat cu acuitate că, față de barbari, politica externă romană rămâne mai departe agresivă, în vreme ce față de lumea hellenistică ea are un aspect hegemonial,cu foarte atentă justificare etică şi filosofică a expansiunii.

Supraviețuirea spiritului, a culturii hellenice este un fapt în afara oricărei îndoieli şi trebuie subliniat că, dacă grecii şi-au pierdut libertatea lor atât de scumpă sub stăpânirea romană, nu este mai puțin adevărat că Republica şi Imperiul Roman le-au asigurat cadrul favorabil de continuitate şi dezvoltare. Aşadar, Roma a prezervat spiritul hellenic, astfel încât astăzi el stă la baza civilizației euro-atlantice moderne.

Partea a IV-a

ISTORIA ROMEI ANTICE

INTRODUCERE

Ca şi istoria Greciei, şi istoria Romei a constituit obiectul atenției cărturarilor încă din Evul Mediu, tecând prin Renaştere, pentru ca interesul să devină sistematic şi constant pe măsura apropierii de timpul nostru. Interesul se datorează mai multor cauze,cea ami des amintită fiind cea a rolului fundamental jucat de cultura şi civilizația romană, alături de cea hellenică, de fundament al culturii şi civilizației europene.

Receptarea culturii şi civilizației romane de către opinia publică şi de către mediile savante ale posterității ei a avut alte dimensiuni decât receptarea culturii şi civilizației hellenice. Roma, cu toate că romanii au dispărut, a continuat să trăiască şi să constituie un model fertil pentru Europa Occidentală, aceea cteată din osmoza elementului roman cu cel german. În timp ce partea orientală a vechiului Imperiu Roman continua, aparent cel puțin, vechile forme de viață şi organizare moştenite de la Imperiu Roman, în Occident aceste forme au dispărut treptat prin barbaruzarea şi ruralizarea provocată de năvălirile barbare. În Orient, aceste forme de viață antică încep să ia tot mai mult amprenta elemenului etnic dominant: imperiul se va greciza, devenind Imperiul Bizantin. Evident, formele sale instituționale se vor adapta noilor realități, se va naşte un nou stat, cu o nouă cultură şi civilizație, care, deşi se reclamă continuatoare ale vechilor modele, reprezintă – în ciuda eclectismului evident – o nouă formă de viață culturală şi statală.

Aproape concomitent, în Occident – cu toate legăturile, mai mult sau mai puțin nominale, în plan statal şi religios cu *pas Orientis Imperii Romani* – noile configurații politice (aşa-zisele regate romano-barbare) vor da o altă înfățişare acestei părți a Europei. Elementul etnic germanic îşi va face simțită prezența prin impunerea unor organizări politice şi militare specifice. Treptat, acestea se vor adapta mediului în care s-au dezvoltat. Elementul cel mai evident al continuității vechii lumi şi care se vede şi astăzi a fost prezența masivă şi persistentă a elementului romanic, latinofon. Elementul germanic va câştiga teritoriul imperiului, parțial şi sub raportul impunerii limbii, dar acesta s-a realizat numai în zonele marginale (Noricum, Raetia, cele două Germanii), şi nu integral (în Raetia, elementul romanic mai persistă, la fel şi în Germania Inferioară). Lumea veche continuă şi în plan instituțional; cel mai activ element a fost Biserica creştină, curând numită Catolică şi Apostolică, acționând ca entitate independentă, oficial, de la 1054.

Lucru care a dat naştere gloriei Romei şi i-a permis să cucerească, să mențină şi să organizeze un mare imperiu a fost dreptul roman. Acesta, direct sau indirect, va continua, alături de Biserică, să facă vie prezența Romei în *pars Occidentis Imperii Romani*. Acest element, acționând printr-un complex de factori, va da naştere unei conştiințe politice proprii Occidentului, delimitându-l de Imperiu Bizantin. Atunci când papa l-a încoronat pe carol cel Mare în 800, la 25 Decembrie, ăn catedrala Sfântul Petru, ca Împărat al Occidentului, acesta apărea nu ca împăratul unui imperiu nou, ci drept un continuator al împăraților romani. Pentru a se legitima şi a fi acceptat de împăratul de la Constantinopol, era nevoie de asumarea ideei de unicitate şi universalitate a Imperiului, de promovarea ei pentru a obține titul de împărat-coleg, aşa cum se întâmplase în vechiul Imperiu Roman de foarte multe ori. Astfel, prin acțiunea Occidentului continuă istoria unei idei – *Roma aeterna*. Ideea în cauză nu se limitează doar a poeții epocii lui Augustus, ci trece mai departe la germanici prin theodoric, regele ostrogot al Italiei, prin Sfântul Imperiu Roman de națiune germană, apoi la Napoleon şi la Mussolini.

Măreția şi durata creației romane nu putea să lase indiferentă opinia publică intelectuală. Biserica a căutat să profite cea dintâi din asumarea ideei de moştenitoare de drept a Imperiului. Dovada elocventă este celebrul fals *donatio Constantini*, prin care papalitatea încerca să-şi întemeieze drepturile de succesoare a Imperiului în *pars Occidentis*. Trăinicia construcției romane s-a văzut şi prin acțiunea pozitivă a posterității dreptului roman, care a

stat la baza legislației Occidentului Europei până astăzi. Legiuirile regatelor romano-barbare reprezintă integrarea cutumelor germanice în dreptul roman. Studierea sistematică a dreptului roman a prezentat un interes special pentru regalitatea feudală în plină acțiune de definire şi afirmare a prerogativelor sale. "Legiştii regelui" din Franța sau alte țări îşi vor întemeia afirmațiile despre preeminența regală pe baza dreptului roman, al cărui studiu sistematic a început în secolele X-XI în universitățile franceze, engleze şi germane.

*

Studierea aplicată a istoriei romane începe odată cu prerenascentiştii. Astfel, Petrarca (1304-1371) scrie o lucrare, *De viris illustribus*, care cuprindea biografii ale marilor romani, de la Romulus până la marii împărați ai Principatului. El a mai scris li un elogiu pentru Scipio Africanul, intitulat *Africa*. O figură interesantă a Romei papale şi a istoriografiei romane a fost celebrul Cola di Rienzo (1313-1354)[1]. Tribun al poporului, el a alungat în anul 1347 pe senatorii din Roma, încercând să întemeieze un stat după modelul vechii Rome. El a invoca în sprijinul acțiunii sale celebra *Lex de imperio Vespasiani* (CIL VI. 1, 930). Cola di Rienzo şi Flavio Biondo (1392-1463) au încercat să descrie vechea Romă, premergând pe Philippus Cluverius[2] şi H. Nissen.

Trăind în Quattrocento şi cinquecento – perioada cea mai importantă a redescoperiri şi publicării majorității autorilor greci şi latini – N. Machiavelli (1469-1527), ca mai înainte Petrarca, s-a preocupat – ca politician – de Titus Livius, redactând *discorsi sopra la prima deca di Tito Livio*, lucrare apărută postum în anul 1527.

Primul învățat – care merită cu adevărat numele de istoric al Romei – este considerat Carolus Sigonius din Modena (1523-1584), care a publicat *Fasti consulares* (descoperite lângă Tempul lui Castor din Roma). Prin efortul său critic de interpretare a acestui prețios material epigrafic – pe care l-a comparat cu Titus Livius – Sigonius a fondat cronologia romană. Tot el a redactat, în anul 1579, prima expunere a antichității târzii, intitulată *Historiarum de occidentali imperio libri XX a Diocletiano ad Iustiniani mortem*.

Cu totul remarcabilă este activitatea savantului francez Joseph Justus Scaliger (1540-1603), care – în afara editării unui număr mare de inscrpții[3] - a redactat fundamentala lucrare *Thesaurus temporum* (1606). Refacerea cronicii universale a lui Eusebius din Cesareea, propusă de scaliger – aceasta fiind de fapt obiectivul său – este confirmată, în practică, de către noile cercetări.

Unul dintre cei mai importanți şcolari ai lui Scaliger a fost Philii Clüver (Cluverius) (1580-1622), originar din Danzig, care a redactat *Italia antiqua*, moment semnificativ în evoluția geografiei istorice. Cluverius este primul care sesizează faptul că relatarea lui Titus Livius despre Aeneas nu este decât o legendă. Un alt nume important în acest sărăcăcios secol XVII – pentru studiul antichității – este cel al savantului călugăr francez Sebastian Lenain de Tillemont (1637-1698). Rezultatul muncii eroice[4] a lui Tillemont s-a concretizat în două opere impresionante: *Histoire des empereurs*, I.V (1690-1697), VI (1738), expunând istoria romană de la bătălia de la Actium până la moartea împăratului Anastasios (518 d.Hr.), şi *Mémoires pour sevrir à l'histoire ecclèstiastique des six premiers siècles*, I-XVI (1693-1715). Aceste lucrări – cuprinzând o cantitate enormă de material, ordonat analistic, dar necriticat – sunt utile şi astăzi.

[1] El se numea în realitate, Nicola di Lorenzo.
[2] Pe care îl cunoştea şi prețuia şi Dimitrie Cantemir.
[3] Bengtson, *RG*, 2: 'In divinatiorische Weise hatte er die Bedeutung der antiken Inschrift erkannt'.
[4] Ibidem: 'Tillemont hat seine Mannesjahre fast ausschließlich in der Studienstube verbracht, das Ergebnis seines Bienenfleißes...'.

Învăţatul olandez Jacob Prizonius (1651-1715) poate fi considerat un precursor al criticii istorice moderne. El ia atitudine împotriva scepticismului exagerat, aşa-zisul pyrrhonism, redactând *Animadversiones historicae* (1685). Perizonius consideră – ca mai târziu G.B. Niebuhr şi G. de Sanctis – că la baza tradiţiei literare despre începuturile Romei ar sta 'cântecele eroice[1]'.

Desigur că din această sintetică expunere asupra evoluţiei istoriografiei Romei antice nu poate fi omis Charles Secondat, baron de Montesquieu care scrie, în 1734, *Cnsidération sur les cuses de la grandeur des Romains et de leur décadence*, o expunere a istoriei romane de la începuturi şi până la căderea Constantinopolului în 1453, unde autorul insistă asupra rolului factorului moral în istorie.

Incontestabil, una dintre cele mai interesante şi importante lucrări asupra istoriei romane aparţine englezului Edward Gibbon, *History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, I-VI (1776-1781). Gibbon (1737-1794) tratează aici epoca de la Marcus Aurelius până la cucerirea Constantinopolului, socotită de el o epocă de continuă decădere. Opera sa a avut o carieră extraordinară, mari istorici (Niebuhr, Mommsen etc.) fiind admiratori ai ei declaraţi, cuceriţi şi de strălucita artă a expunerii lui Gibbon. Nu este mai puţin adevărt că baza documentară a lucrării lui Gibbon o constituie lucrările lui Tillmont. Pe linia lui Voltaire, care vedea Bizanţul drept o perioadă de dcădere, Gibbon accentuează această idee, luând ca termen de comparaţie Principatul timpuriu al dinastiilor Flaviilor şi Antoninilor. El a criticat, totodată, şi creştinismul ca fiind unul din factorii care au accentuat procesul de disoluţie a Imperiului. Deşi noile cercetări au infirmat concepţiile lui Gibbon, ele se fac resimţite şi astăzi, un anume rol jucând şi preluarea judecăţilor sale de către marele filosof german Hegel.

Este bine cunoscut faptul că cercetarea modernă a istoriei Romei începe cu Barthold Georg Niebuhr (1766-1831). Născut la Kopenhaga, după studii la Universitatea din Kiel, Niebuhr s-a aflat în serviciul curţii din Kopenhaga, apoi al regelui Prusiei. După un conflict cu Hardenberg, cancelarul Prusiei, Niebuhr a căzut în dizgraţie, fiind îndepărtat de la Curte şi primind titlul de 'Historiograph des preußischen Hofes', a trecut profesor la nou înfiinţata Universitate din Bonn, unde a ţinut prelegeri de istorie romană. Rezultatul activităţii sale ca profesor a fost celebra *Römische Geschichte*, I-III (1811-1832). Niebuhr nu a apucat să o termine, expunerea oprindu-se la anul 241 î.Hr.,adică la încheierea primului război punic. Pentru Niebuhr, adevărata concepţie istorică era aceea a istoriei universale – inclusiv cea orientală şi chineză – în centrul căreia stătea istoria romană. El considera istoria Republicii romane timpurii drept o realitate. Analizând relaţiile agrare romane şi comparându-le cu cele din nordul Germaniei, el credea că poate găsi elemente care să susţină această ipoteză. El considera că o mare parte a istoriei romane timpurii a fost transmisă sub forma acelor 'cântece eroice'. Dacă teoria 'cântecelor eroice' a fost pusă în discuţie (cf. A.W. von Schlegel şi A. Schwengler), ori dacă alte elemente ale imaginii sale despre evoluţia Romei drept o comunitate rurală, liberă, trebuie amendate, meritul esenţial al lui Niebuhr constă în fundamentarea unei metode critice, mai exact a criticii textelor cu mijloacele filologiei şi istoriei. El adaugă aici şi analogia ca mijloc de clarificare a multor situaţii insuficient luminate de tradiţia literară. Este, de asemenea, interesant de subliniat că Niebuhr – ca mai târziu Michelet, Iorga etc. – a încercat să depăşească perioadele istorice 'fără izvoare' (N. Iorga), prin forţa divinaţiei: 'Das Wichtigste ist das Ergebnis so vieler Lichtblicke und Divinationen

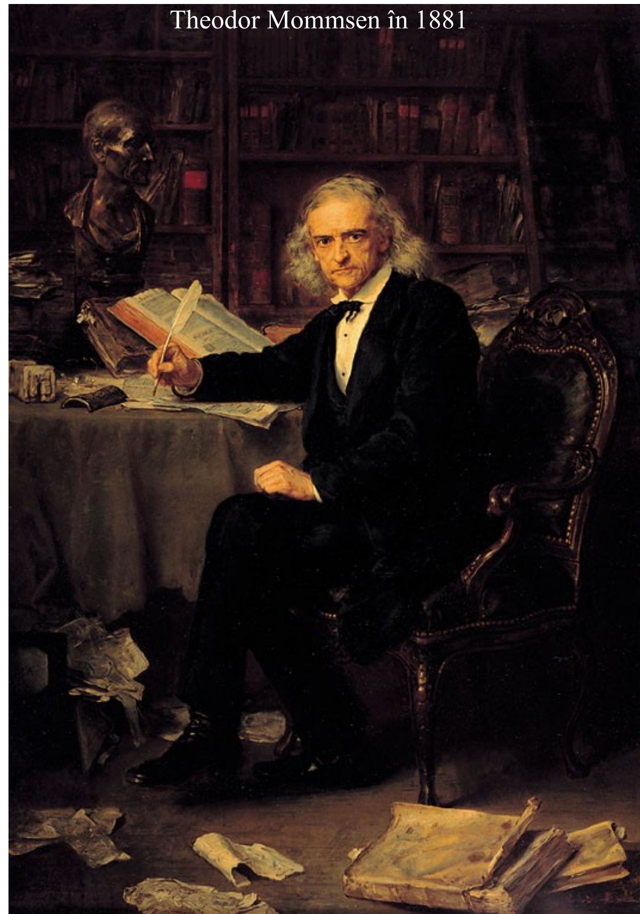
[1] În acelaşi context, se cuvin menţionaţi doi adepţi târzii ai Pyrrhonismului: Abatele de Pouilly, *Sur l'incertitude de l'histoire de quatre premiers siècles* (1722), care susţine – urmat de E. Kornemann etc. – că tradiţia literară privind istoria Romei până la războaiele cu Pyrrhos este cu totul nesigură; Louis de Beaufort, de asemenea, a scris *Dissertation sur l'incertitude de cinq premiers siècles de l'histoire romaine* (1738) şi *La république romaine*, I-II (1766). Învăţatul hughenot – studiind opera lui Titus Livius – considera, urmat find şi de Bentson, că opera istoricului roman conţine multe contradicţii interne. Prin urmare, istoria primelor cinci secole ale Republicii romane nu se poate scrie, utilizând *Ab Urbe condita*.

– wobei es mir oft ernsthaft in den Sinn gekommen ob nicht die Geister der alten Zeit zum Lohn für die Treue meiner Mühe mit ihrem Andenken, mir die Gedanken eingaben'[1].

Ideea unei concepții istorice universale va fi continuată de către Eduard Meyer, care, având şi avantajul cunoaşterii limbilor vechi orientale, a pornit la redactarea unei impresionante *Geschichte des Altertums,* începând cu primele civilizații egiptene, sumeriene, continuând cu cea greacă şi romană.

Şi alte îndemnuri ale lui Niebuhr au fost urmate şi duse la bun sfârşit de către şcolari ori admiratori ai săi, fie şi dacă ar fi să amintim doar *Corpus Inscriptionum Graecarum, Corpus Inscriptionum Latinarum, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, fundamentale instrumente de lucru în absența cărora cercetarea ştiințifică este imposibilă.

Momentul de răscruce însă în istoriografia romană îl reprezintă Theodor Mommsen (1817-1903)[2]. Istoria Romei se împarte astăzi în două părți: înainte şi după Mommsen[3]. Jurist de formație, filolog clasic desăvârşit, epigrafist, istoric, om politic, Mommsen, care avea şi o forță de muncă impresionantă, nu a lăsat niciun document de istorie romană asupra căruia să nu se aplece printr-o monografie sau studiu fundamental[4]. Participant la revoluția din 1848, Mommsen a fost silit să emigreze în Elveția, unde a stat câțiva ani, de unde s-a întors la Universitatea din Berlin. Aici, la începuturile carierei sale universitare, a scris celebra *Römische Geschichte,* I-III (1854-1856)[5], pe baza tradiției literare, expunând istoria Romei până la anul 46 î.Hr., anul bătăliei de la Munda, Mommsen nevrând să-l 'ucidă' pe eroul său preferat, Caesar[6]. Lumea a aşteptat ca el să continue cu istoria imperială, ceea ce Mommsen n-a mai făcut. S-au dat diverse explicații, el însuşi oferind una: dacă istoria republicană poate fi scrisă, aproape numai pe temeiul tadiției

Theodor Mommsen în 1881

[1] Apud Bengtson, *RG*, 5.

[2] Cf. A. Wucher, *Theodor Mommsen*. *Geschichtsschreibung und Politik*, Göttingen, 1955; A. Heuss, *Theodor Mommsen und das 19. Jahrhundert*, Kiel, 1956; L. Wickert, *Theodor Mommsen*, I-IV, Frankfurt a. M., 1959-1980; A. Demandt, *Einleitung* la Th. Mommsen, *Römische Kaisergechichte*, ed. Barbara şi A. Demandt, München, 1992, 15 u.; St. Rebenich, *Theodor Mommsen. Eine Biographie*, München.

[3] După expresia sugestivă a lui Bengtson, *RG*, 7; P. Petit, *Guide de l'Étudiant en Histoire Ancienne*, Paris, 1969, 21: '...Th. Mommsen, le plus grande nom assurémment de l'historiographie romaine...il accomplit une ouevre d'une ampleur, d'une variété et d'une efficaté également étonnantes...'

[4] Lista lucrărilor sale cuprinde 1500 de titluri.

[5] Pentru care Mommsen a primit, în anul 1902, Premiul Nobel pentru Literatură, fapt unic, până acum, pentru un istoric! Probabil Sir Ronald Syme ar fi meritat şi el acest premiu, pentru nu mai puțin celebra sa *The Roman Revolution* (1939).

[6] Bengtson, *RG*, 6, observa, pe bună dreptate, că *Römische Geschichte* 'dem heutigen Leser gibt sie jedoch so manche Rätsel auf: sie führt ihn nämlich zugleich in zwei Vegangenheiten ein, in die Zeit der Römer und in die Epoche der politischen Kämpfe des 19. Jahrhunderts, an denen mommsen, handeld und leidend, teilgenommen hatte'.

literare, istoria imperială nu poate fi scrisă fără punerea la contribuţie a inscripţiilor, care la acea vreme erau cu totul lacunar publicate şi valorificate. Va redacta, totuşi, un volum asupra istoriei imperiale, intitulat *Die römischen Provinzen von Augustus bis Diokletian*. Este un volum rămas neegalat până astăzi, datorită cunoaşterii profunde a inscripţiilor, pe care editorul CIL le stăpânea suveran. Acest volum, notat ca fiind volumul V al *Istoriei Romane*[1], exprimă şi concepţia lui Mommsen despre ixtoria imperială romană. Pentru el, aceasta nu reprezintă Kaisergeschichte, adică istoria împăraţilor, ci Reichsgeschichte, adică istoria imperiului, a provinciilor[2].

Trebuie amintiţe, de asemenea, contemporanii lui Mommsen: Jacob Burckhardt, *Konstantin der Große und seine Zeit,* Fustel de Coulanges, *La cité antique*, O. Seeck, *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*, I-VI, R. Cagnat, care în afara unui mare număr de lucrări despre diferite probleme ale istoriei romane, este autorul unui celebru *Cours d'épigraphie latine*, utilizat şi astăzi – ca să nu mai vorbim despre elevii săi: J. Marquardt, *Handbuch der römischen Altertümer*, O. Hirschfeld, A. von Domaszewski, H. Dessau etc., mari istorici şi epigrafişti.

Contribuţii fundamentale la studierea istoriei romane au audus şi savanţii italieni – cei mai muşţi din riguroasa şcoală a lui J. Beloch, profesr la Roma, vreme de decenii: G. De Sanctis (1870-1957), autorul unei *Storia dei Romani*, E. Pais, care a scris o *Storia di Roma* I-VI, 1926-8, hipercritic asupra tradiţiei, R. Paribeni, *Optimus Princeps* I-II etc. Merită subliniat că ultima mare sinteză personală aparţine lui L. Paretti, care a redactat între 1952-1960 o *Storia di Roma e del Mondo Romano* I-II, inegalată în multe privinţe.

Şcoala franceză a avut şi în acest domeniu, străluciţi ssavanţi, dintre care nu pot fi menţionaţi aici decât câţiva: A. Piganiol, J. Carcopino, E. Albertini, A. Aymard etc., autorii unor lucrări importante privind istoria republicană şi imperială şi mari creatori de şcoală.

Contribuţii deosebite – mai ales prin consecinţele avute asupra cercetărilor ulterioare – au avut M.I. Rostovtzeff, *The Economic and Social History of the Roman Empire* I-II, 1927 şi R. Syme, *The Roman revolution,* Oxford. 1939.

---

[1] De fapt el se intitula *Länder und Leute von Caesar bis Diokletian*.

[2] Merită amintit faptul că în anul 1992, A. şi B. Demandt au publicat un volum (cf. supra, n. 185), conţinând notele de curs ale unor audienţi ai prelegerilor lui Mommsen despre istoria imperială romană, volum care ar putea fi considerat *sui-generis* volumul IV al *Istoriei Romane*!

Capitolul 1

ITALIA ANTICĂ ŞI LOCUITORII EI

Bibliografie: *Popoli e cività dell'Italia antica* I-VIII, 1974-86; G. Devoto, *Gli antichi Italici* (1967); E.P. Salmon, *Samnium and the Samnits* (1967); M. Pallotino, M. Torelli, *Storia degli Etruschi* (1984); F. Altheim, *Der Ursprung der Etrsken* (1950); A. Mongliano, A. Schiavino, *Storia di Roma*, I-IV (1988).

Metternich, cancelarul Austriei, spunea că Italia reprezintă numai o noțiune geografică. Afirmația este valabilă şi pentru antichitate, până când Roma a unificat Italia.

În anul 338 î.Hr. Roma a înfrânt Latiumul şi l-a unificat. În 272 î.Hr., în urma victoriei romane asupra Tarentului şi a lui Pyrrhos, Roma stăpânea Italia. În 89 î.Hr. a fost acordată cetățenia romană la sfârțitul războiului social aliaților Romei din nord, de la râurile Arno şi Aesis până la strâmtoarea Messina. În 42 î.Hr., dreptul de cetățenie romană a fost acordat şi nordului Italiei, Gallia Cisalpină, de către triumviri Antonius, Octavianus şi Lepidus.

Roma este cea care stăpâneşte lumea şi pe acest principiu a funcționat şi istoriografia romană la începuturile ei. Istoricii romani nu scriu istoria Italiei, ci a Romei, începând cu Fabius Pictor (200 î.Hr.) până la Tacitus (120 d.Hr.). Omul politic roman Marcus Porcius Cato Maior este primul care prezintă istoria Italiei şi nu a Romei.

Trebie precizat că roma nu era Italia, pentru că ar fi o eroare ca relația Roma-Italia, aşa cum era ea organizată la sfârşitul primului război punic, să fie proiectată asupra perioadei anterioare, întrucât atunci Roma nu era capitala. Treptat, ea va deveni *urbs*. Italia îşi are numele de la cuvântul vechi "viteliu" – animal, vițel, şi ea înseamnă "țara vitelor". S-a avansat şi ipoteza nerelevantă că Italia ar proveni de la zeul Italus, deşi, în realitate, raportul e invers.

Trebuie precizat că inițial Italia desemna, după Hekataios din Milet, numai sudul extrem al provinciei. Privind lucrurile din punct de vedere geografic, e explicabil de ce Italia a atras de timpuriu emigranți şi năvălitori, întrucât coastele sunt foarte lungi şi greu de apărat în fața piraților. Litoralul vestic conține o seamă de porturi naturale. Ca şi în Hellada în mileniul II, indoeuropenii s-au aşezat în Italia şi peste aceşti italici au venit apoi etruscii, celții, grecii, temporar cartaginezii, cimbrii germanici, vizigoții, ostrogoții, bizantinii, iar în seclul VII longobarzii.

Italia a fost unul dintr cele mai mari teatre de război ale istoriei universale şi o înțelegere adecvată a istoriei sale nu e posibilă în desconsiderarea acestui element de geografie şi istorie.

Cercetarea vechii Italii a dus la concluzia, după părerea lui Torelli, că în peninsulă se constituiseră două zone economice: Etruria, întemeiată pe economie urbană, şi latium,o zonă mai arierată, întemeiată pe o economie pastoral-agricolă. Aceasta din urmă cunoaşte forme primitive de acumulare în turme de bovine, ovine sau cabaline.

Sigur că în procesul de interacțiune dintre dezvoltare şi înapoiere nu poate fi exclus factorul geografic şi în acest context poate fi explicată şi dialectica raporturilor de confruntare şi integrare între populațiile etnice. Această dinamică a dus în Italia la funcționarea modelului cunoscut al raportului dintre păstori şi agricultori. La rezolvarea problemei excedentului demografic al primilor – *ver sacrum*, o elaborare ideologică a detaşării din corpul social etnic originar al "generațiilor excedentare". În societățile evoluate, redistribuirea excedentului se

rezolva între ramurile procesului economic. Toate aceste elemente la un loc au determinat un cadru etnic peninsular variat şi foarte instabil, astfel încât este dificil la nivel actual al cunoştinţelor să fie prezentată o imagine sigură a deplasărilor diferitelor etnii încerând cu secolele IX-VIII î.Hr.

În perioada primei vârste a fierului sunt plasate migraţiile nu numai ale italicilor, ci şi ale illyrilor şi etruscilor. Această mişcare dinte 1200-800 î.Hr. este o parte a marelui proces al migraţiilor egeene. Perioada de trecere a reprezentat în Italia, ca şi în Hellada, procesul de simbioză al culturilor autohtone mediteraneene cu cele ale indo-europenilor nordici. În timp se va ajunge la o repartiţie culturală a Italiei. La început este o cultură villanoviană întemeiată de etrusci, apoi o cultură laţiană cu influenţe villanoviene. Apoi cultura apulică, cea situată pe versantul tyrrhrenian din Campania până în Calabria şi cultura regiunii din centrul Apeninilor până la coasta Adriatică – cultura italico-orientală – astfel încât se poate conchide că în secolele VI-V î.Hr. diviziunea peninsulei se produsese deja în plan etnic şi social în două zone diferite de dezvoltare economică: una urbană, mai evoluată, şi a doua zonă rurală – *pagi* – cu segmentare tribală, cantonală.

Tradiţia literară transmite, prin Hesiod, *Theogonia*, 1013 sq., o o interesantă genealogie a populaţiilor din Italia: din legătura lui Odysseus cu Kyrke au rezultat Latinos – "tatăl tuturor tyrrhenilor" şi Agrios, (KLP III 512, s.v. *Latinus*) – o genealogie care mărturiseşte despre caracterul etnic tripartit al Italiei: etrusci, latini şi italici (Agrios – italicul locuind regiunile păduroase şi muntoase; Agrios – omul pădurii).

Istoricul italian Torelli consideră că pe baza noilor cercetări din ultimii 20 ce ani s-ar putea vorbi de mai multe arii în peninsulă:

- oarie neindoeuropeană – etrusci, a căror maximă expansiune corespunde cu cea a culturii Villanova în regiunea Emilia, Romagna, Toscana, Campania;
- aria latină (vechiul Latium), locuită de latino-falisci;
- aria mesapică, locuită de vorbitorii unui dialect înrudit cu illyra în sud-estul peninsulei;
- aria italică, cu 3 blocuri lingvistice: *umbric, sabin, osc;* (umbric, sabin în centru-nord – Sabina, Umbria, Picenum – osc în centru-sud, samniţii, lucani, bruţii, sicanii în sud).

Sintetizând, reprezentarea lingvistică apare ordonată pe axa nord-sud, adică un bloc occidental (etruscii)şi un mare bloc oriental, "italic", cu două insule: latino-faliscă în centru şi mesapică în sudul extrem.

Din punct de vedere al corespondenţelor indoeuropene-italice, s-au emis mai multe ipoteze. Vittorio Pisani consideră că italicii s-ar împărţi în două: latinofaliscii, din din înrudire celtică, şi osco-umbrii, înrudiţi cu hellenii eolieni.

A existat în lingvistică şi o metodă: *panillyrismul* (cf. H. Krahe etc.). S-a crezut că multe triburi italice, veneţii de exemplu, ar fi de origine illyră.

Etruscii

Fața Italiei se modifică prin invaziile italicilor, etruscilor şi illyrilor, manifestarea occidetală a marii migrații egeene. În această perioadă se formează grupele de triburi şi popoare cunoscute mai târziu în Italia. Aşa cum se ştie, 1200-800 î.Hr. este intervalul în care s-a realizat fuziunea dintre invadatori şi autohtono.

Este binecunoscută controversa în jurul originii etruscilor. Exasperat de aceste dezbateri, Mommsen spunea că a discuta despre originea etruscilor este echivalent, metodologic vorbind, cu a te întreba cine a fost mama Hecubei. Este interesant că etruscii nu şi-au pus această problemă. În perioada imperială, ei credeau că strămoşii lor au venit în Italia din Mikroasia, din Mysia sau din Lydia. Nici autorii antici nu au căzut de acord asupra originii etruscilor.

Herodot 1.94, spune că Attis a avut doi fii: Lydos şi Tyrsenos (strămoşul etruscilor). Ipoteza aceasta a originii lydiene este opinia comună în istoriografia modernă (A. Furtwängler, Eg. Meyer, Fr. Schachermeyr). Este interesant că Dionysios din Halicarnas (1.28.2) crede că etruscii ar fi un popor autohton al vechii Italii, ipoteză împortăşită şi de Luigi Paretti. Niebuhr crede că etruscii au emigrat în Italia de undeva din nord. Cele mai noi cercetări – Pallatino – consideră că etruscii s-au constituit ca popor în Italia prin relațiile şi amestecul cu alte popoare şi civilizații, mai cu seamă cu umbrii.

Aproape toate lucrările despre etrusci s-au pierdut. Împăratul Claudius a scris o lucrare *Tyrrhenica* în 20 de cărți, din nefericire pierdută. Există peste 9000 de inscripții redactate în etruscă, din secolul VII î.Hr. Ele sunt atât de puțin relevante, încât mari progrese în privința descifrării lor nu se pot face. Cu toată adversitatea cunoscută dintre romani şi etrusci, nu se poate nega influența pe care aceştia au avut-o asupra romanilor şi italicilor. Chiar după dispariția lor, slăbiți de războaiele cu grecii, romanii, italicii, influența organizării politice şi a culturii etrusce a subzistat. Romanii au preluat multe elemente de la etrusci, cum ar fi riturile de întemeiere a oraşelor. După Cato şi Varro, mai face parte din riturile etruscilor *haruspicina* – ştiința de a cerceta măruntaiele jertfelor (ficatul). Un ficat de bronz descoperit la Piaceza arată o împărțire a câmpurilor ficatului identică cu cea care se găseşte pe piese asemănătoare de la Babylon şi Bogaszköy (Hattusa). Etruscii ar fi preluat de la hittiți, după unele opinii, înainte de a părăsi Asia Mică, *evocatio* – invocarea zeilor de a părăsi un oraş înainte de cucerirea acestuia.

Se pare că, în primele timpuri, etruscii erau un fel de monarhie, monarhul numindu-se *lauxume, luxume*, în latineşte *lucumo*. Ca şi în lumea hellenică, prin secolul VI î.Hr., se poate vorbi despre o evoluție spre democraie. Ca şi aici, nu a existat un *stat* Etruria, ci numai "polisuri" izolate, (ar fi şi o posibilă explicaie geografică). Astfel se explică căderea sub dominație romană a tuturor cetăților etrusce, fără ca celelalte să vină în ajutorul celei atacate. În 295 î.Hr., la Sentinum, etruscii au încercat, fără succes, să se opună, uniți, înaintării Romei. Tradiția literară menționează – *duodecim/quindecim populi Etruriae*. De aici, se poate presupune existența unei ligi etrusce, dar detaliile de organizare sunt aproape obscure.

În Etruria centrală erau veii, Tarquinia, Vulci, Caere, Chiusi, Rusellae, Vetulonia; în regiunea Padului – Bologna, Mantua, Melpum; în Campania – Capua, Nola, Pompei, Herculaneum, Sorento etc.

Întâlnirea *lucumoni*-lor, ceea ce subliniază caracterul lor de principi religioşi, avea loc încă în *fanum Voltumnae* (Veii?, Volsinii?). Ea este menționată încă în timpul lui Constatin cel Mare, când era căsătorit împreună cu umbrii, cărora împăratul le permite să o facă "acasă şi în onoarea Flavienilor".

Asupra structurii social-politică, anumite concluzii se pot trage din împrumuturile făcute de romani de la etrusci: *sella curulis, fasces, toga palmata, corona aurea, tria nomina*.

*

Pe lângă etrusci, mai există două populații din Italia ale căror origini ridică probleme: *ligurii* din nordul Italiei (Piemont şi Tessina), cu origine incertă (nu se ştie dacă apațin fondului preindoeuropean sau celui indoeuropean) şi *locuitorii Sardiniei*, neindoeuropeni cu o structură socială de tip matriarhal.

Potrivit lui A. Piganiol, după venirea grecilor în Italia (după 776/754 î.Hr. – întemeierea coloniei Kyme), dominația etruscă a cuprins o bună parte a Italiei, inclusiv Latium (Roma – Ruma – numele unei familii etrusce), atingând şi Pompei. Nu este dominația unui regat unitar (*regnum*), ci a unei pături subțiri de aristocrați cu o clientelă, cu puțină influență asupra populației italice supuse. F. Altheim presupune că această dominație seamănă

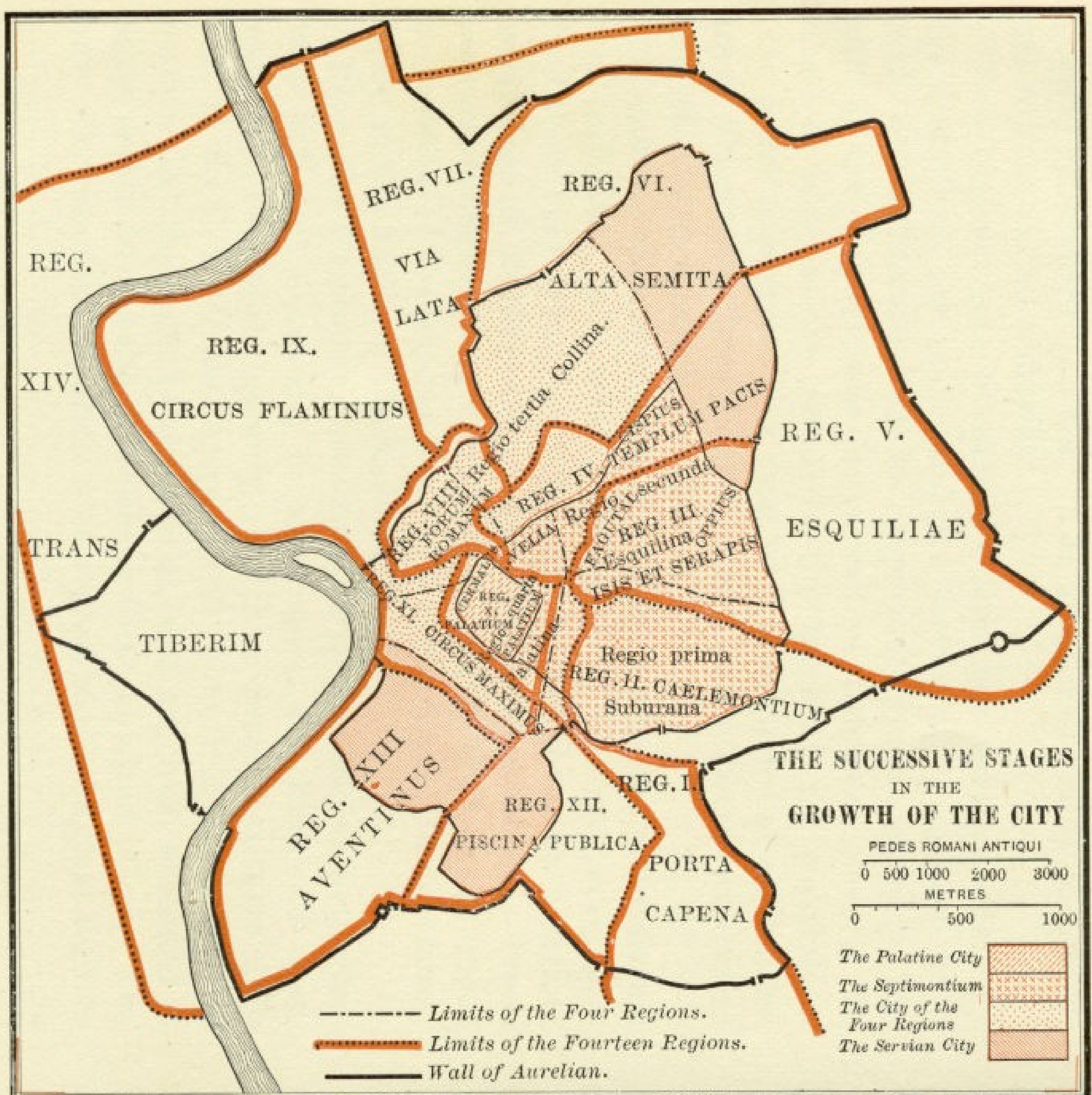
cu cea ionică din Asia Mică. Aveau un sanctuar la voltumna, o piață, jocuri sportive. Armata era formată din hopliți, care formau o falangă închisă şi din unități de care de luptă.

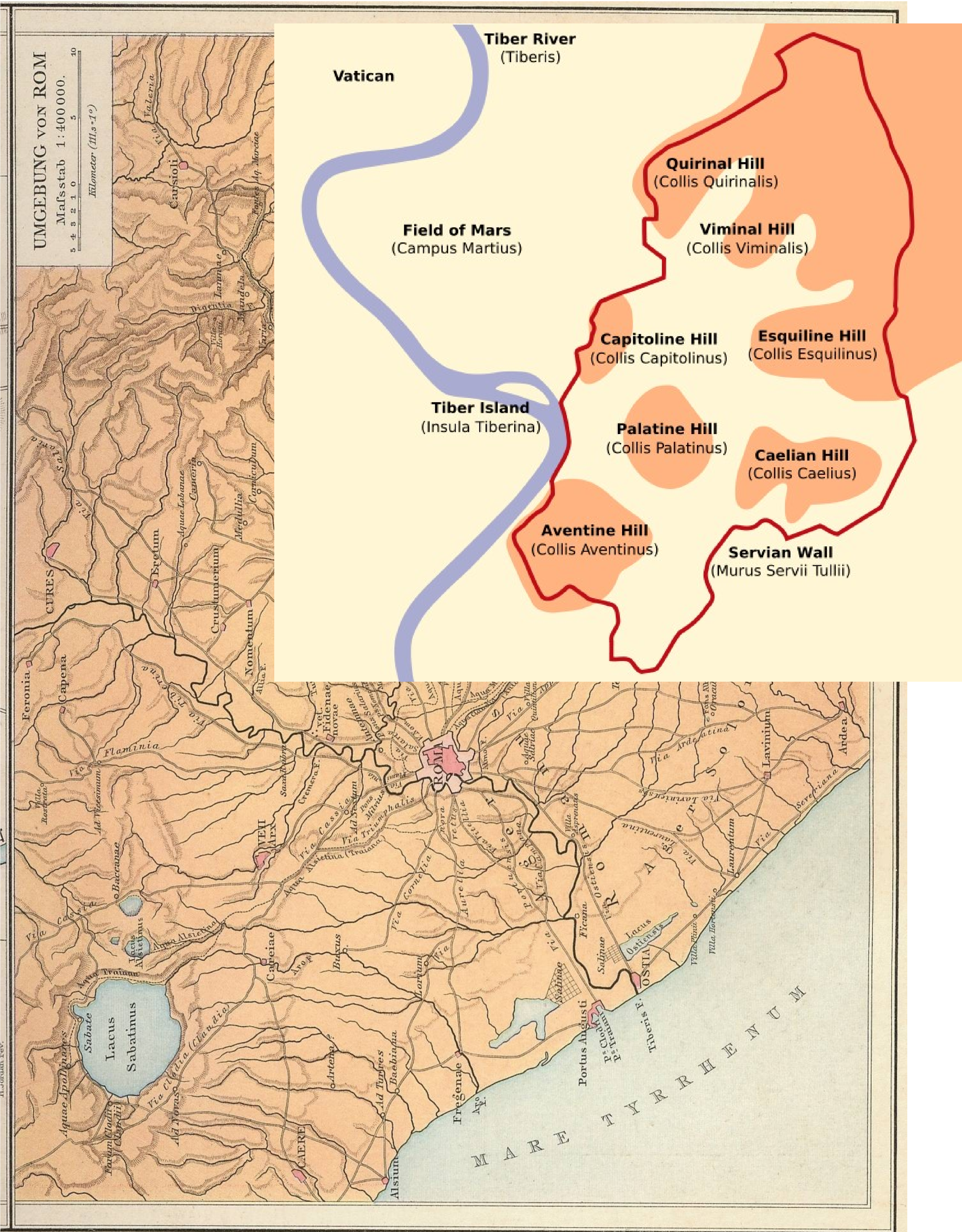
Capitolul 2

ROMA REGALĂ

Izvoare: Titus Livius, Polybios, Dionysios din Halikarnassos, Plutarch.

Bibliografie: Th. Mommsen, *Istoria romană*, I; A. Piganiol, *Histoire de Rome*, Paris, 1939; M.I. Rostowtzew, *Rome*, Oxford, 1960; H. Bengtson, *Grundriss der römischen Geschichte mit Quellenkunde,* München, 1982; J. Bleicken, *Geschichte der römischen Republik*, München, 1992; E. Gjerstad, *Early Rome*, I-VI (1953-1973); A. Alfoldi, *Early Rome and the Latins*, Michigan, 1963.

Tiber River
(Tiberis)
Vatican
Field of Mars
(Campus Martius)
Quirinal Hill
(Collis Quirinalis)
Viminal Hill
(Collis Viminalis)
Capitoline Hill
(Collis Capitolinus)
Esquiline Hill
(Collis Esquilinus)
Tiber Island
(Insula Tiberina)
Palatine Hill
(Collis Palatinus)
Caelian Hill
(Collis Caelius)
Aventine Hill
(Collis Aventinus)
Servian Wall
(Murus Servii Tullii)
UMGEBUNG VON ROM
Maſsstab 1:400000.
Carsioli
CURES
Eretum
Crustumerium
Nomentum
Feronia
Capena
Via Flaminia
VEII
Lacus Sabatinus
Sabate
CAERE
Alsium
Fregenae
Portus Augusti
Tiberis F.
OSTIA
Lacus Ostiensis
Ficana
Laurentum
Lavinium
Ardea
MARE TYRRHENUM

Situată la 25 km de mare, viitoarea aşezare care va domina lumea nu arată deloc, la începuturi, aşa cum ne-o înfăţişează descrierile ulterioare. Era o regiune colinară (7 coline, care se pot observa în figura de mai sus), iar locurile joase erau inundate, fapt care a necesitat lucrări de desecare şi canalizare.

Tradiţia literară referitoare la originile Romei este foarte controversată. Aşa cum am amintit, Titus Livius, autorul de bază pentru primele secole ale Romei, este contestat pe drept cuvânt de către eruditii timpului, a căror concluzie este confirmată şi de cercetările actuale.acestă concluzie privitoare la receptarea critică a tradiţiei literare nu trebuie absolutizată, întrucât, dacă anumite evenimente sau date de ordin prosopografic trebuie privite cu cea mai mare rezervă, elementele fundamentale ale procesului genezei Romei pot fi acceptate.

Această tradiţie aminteşte despre existenţa unui fondator – *Romulus*. Titus Livius transmite o întreagă mitologie în care include şi evenimentele din războiul troian, pentru a înnobila originea romanilor, şi, prin menţionarea lui Aeneas, fiul Afroditei, ce a născut din sângele lui Uranus căzut în apa mării, vrea să ducă la ideea că romanii sunt mai vechi decât grecii, trăgându-se din prima generaţie de zei.

Istoricul francez A. Piganiol a rezumat critic datele acestei tradiţii, după cum urmează: Romulus, un fondator din Alba, intră în conflict cu Remus, şeful aşezării de pe colina Aventin, apoi cu şeful unei bande sabine ce ocupase colina Capitoliului. Prin acordul dintre Romulus şi Titus Tatius, s-a întemeiat Roma latino-sabină. Istoricii moderni au observat că această dualitate se regăseşte în dualismul instituţiilor. Abia în anul 296 î.Hr., edilii Ogulnii au aşezat sub o veche statuie a unei lupoaice grupul copiilor fondatori.

Regalitatea în vechea Romă nu era ereditară. Senatul propunea numele unui şef, căruia adunarea curiilor îi conferea puterea supremă – *imperium* – ceea ce însemna comanda asupra trupelor şi puteri magico-religioase.

Lui Romulus i-a succedat sabinul *Numa Pompilius* (cf. Titus Livius, Plutarch), care a avut un rol deosebit în reglementările culturale. Lui Numa Pompilius i-a succedat un alt rege războinic: *Tullus Hostilius*. Cea mai importantă faptă a sa este cucerirea cetăţii Alba Longa, metropola Romei, undeva pe la 625 î.Hr. În urma acestui fapt, Roma are dreptul de a fi reprezentată în liga cetăţilor latine. Succesorul lui a fost *Ancus Marcius*, după care urmează dominaţia etruscă. Ea a început cu *Tarquinius Priscus,* care, potrivit istoricilor moderni, a guvernat ca un tiran etrusc. Deşi tradişia litrară romană este ostilă regalităţii, amintirea acestui Torquinius nu este aceea a unui stăpânitor rău. Succesorul lui Torquinius a fost *Servius Tullius*, regele reformator. Tradiţia literară îi atribuie o reformă social-militară, introducerea monedei, reorganizarea justiţiei, adică despărţirea între *ius* (dreptul propriu-zis) şi *iudicio* (judecată). Lui îi este atribuită introducerea cultului Fortunei şi al Dianei Aventine. De asemenea, Servius Tullius ar fi înconjurat Roma cu o vastă incintă fortificată (aşa-numitele *ziduri serviene*). Critica filologică şi istorică modernă a ajuns la concluzia îndreptăţită că aici este vorba despre o evidentă interpolare, pentru că majoritatea reformelor atribuite lui Servius Tullius sunt mult mai târzii.

Ultimul rege şi cel care a compromis, definitiv, în ochii romanilor instituţia regalităţii – cel puţin aşa vrea să ne convingă tradiţia literară – a fost *tarquinius Superbus*. El a guvernat ca un tiran rău şi a fost înlăturat prin violenţă, fiind alungat din Roma de către o revoltă condusă de marcus Iunius Brutus, în alianţă cu alte familii, printre care *gens* Valeria. Cercetările prosopografice au arătat că, de fapt, Brutus şi Valerius apar pentru prima dată în secolele IV-III î.Hr. şi nu în secolul VI î.Hr.

Această succintă expunere a Romei regale (754/753-509/509 î.Hr.) – cronologia a fost efectuată după calculele lui Varro, polihistor roman din secolul I î.Hr. – scoate în evidenţă un paralelism frapant cu Atena.

Elementele etnice constitutive ale Romei – *latin* şi *sabin* – la care se adaugă şi cel *etrusc* se regăsesc în cadrul ternar al organizării romane. Roma era împărțită în trei triburi: *Ramnes*, *Tties* şi *Luceres*. Piganiol susține, de altfel, că Roma a început să existe doar din momentul când a fost fixat acest cadru ternar. Mommsen a demonstrat că noțiunea *tribus* vine de la *tribuere* (a împărți la trei). Cele trei triburi constituiau împreună forța militară a cetății. Când avea loc *legio*, adică recrutarea, erau constituite trei contingente de câte 1000 de soldați. Mai târziu, se produce dublarea ei (detaşamente de câte 2000). *Adunarea poporului* este, ca şi în Macedonia, identică cu armata. Ea intervine la fel ca în Sparta, prin aclamații. De aici vine cuvântul *suffragium*, care însemna, la origine, zgomotele de aprobare ale mulțimii.

Trăsăturile esențiale ale dreptului privat sunt cele ale unei societăți patriarhale. Ginta (*gens*) este împărțită în *familiae*, în fruntea cărora se afla un *pater familias*, care avea o putere absolută asupra tuturor membrilor familiei. Mommsen propune o interesantă paralelă cu *pater familias* de la celți. Trebuie menționată existența unui "drept al familiei" care tratează mai onorabil femeia, care nu cade sub puterea soțului. Pignaniol crede că aici ar putea fi identificată o influență a etruscilor, unde femeia, ca şi la cretanii minoici, avea o poziție deosebită în comparație cu cea din cocietatea mykeniană şi, apoi, cea hellenică.

Regele era, în acelaşi timp, *pontifex maximus*, dar şi *iudex maximus*. Merită subliniat faptul că *parricidium* (uciderea tatălui), fixată ca delict penal, subliniază intervenția colectivă în afacerile familiei.

Vechii romani, ca şi ceilalți latini, adorau inițial spiritele rătăcitoare, capricioase. Din acestă veche moştenire au rămas zeii *Faunus* şi *Silvanus*. *Mars, Hercules* sunt nişte forme ale zeului Faunus înnobilate prin influență greacă. Fiecare acțiune avea propriul ei zeu, de exemplu *Virtus*.

Primele locuri de cult erau pădurile sacre, *luci*, unde latinii îşi imaginau că aud vocile divinității. Cele mai vechi rituri, care provin din vechiul fond preitalic, constau în alungarea spiritelor, aşa-numitele "dansuri ale salienilor", sau ritualurile pentru purificare, "alergările Lupercalilor".

Religia capătă aspecte noi în urma veniri indo-europenilor, care aduc eleente noi: *Iuppiter*, zeul luminos, cultul focului vetrei sacre, păzit de vestale; este instituit un colegiu pentru fiecare zeu important: *Iuppiter, Mars, Quirinus, Minerva*.

Prin venirea sabinilor la Roma este introdus *Saturnus*. Tot un sabin, Valerius, introduce pe câmpul lui Marte cultul lui *Dis Pater*. Preoții sunt supuşi unei *inaugurări*, consacrări şi, spre deosebire de cei mai mulți dintre preoții greci, care erau organizați într-o magistratură, ei nu se pot debarasa de caracterul sacru. Preotul lui Iuppiter, *flamen Dialis*, ara un loc în Senat, ceea ce subliniază implicarea religiei în viața politică şi explică de ce patricienii şi-au rezervat sacerdoțiul. Se instituie apoi un *collegium pontificum*, care inițial era cu totul obscur, având doar rolul de a conserva şi interpreta evenimentele precedente. Mai târziu el este cel ce va regla întreaga viață religioasă a statului. În felul acesta, *rex sacrorum*, corespomdentul arhontelui-basileus de la Atena, va fi obscurat în timp de *pontifex maximus*, care va ordona sacerdoțiul şi riturile. Aşadar, Roma s-a născut din fuziunea mai multor neamuri, venite din toate părțile: latini, sabini, etrusci, care aveau limbi, cutume juridice şi culturi diferite.

Istoricii moderni (Pignaniol, Bengtson) subliniază că modificarea acestor elemente diverse s-a produs prin acțiunea etruscă. Tarquinii, care au acționat ca veritabili tirani, au sfărâmat vechile cadre, unificându-le întru-un nou organism şi impunându-le un cult suprem – *triada capitoliană: Iuppiter, Mars, Quirinus*.

Probleme cronologice privind începuturile Romei

Conform cronologiei tradiționale, Romulus a fondat Roma la 753 î.Hr. Cercetările arheologice, coordonate cu interpretarea tradiției literare, au condus la rezultate diferite cu privire la începuturile Romei. Problema comportă următoarele aspecte: 1. începutul aşezărilor umane pe teritoriul Romei; 2. începuturile Romei propriu-zise.

Arheologul german H. Müller-Karpe, într-o lucrare apărută în 1962, este de părere că fondarea Romei poate fi plasată pe la anul 600 î.Hr. La rândul lui, suedezul E. Gjerstad, *Early Rome*, I-VI (1953-1973), considera că Roma a fost întemeiată ca oraş de către regii etrusci pe la 575 î.Hr. Pe de altă parte, T. Dohrn, evitând o datare precisă, încearcă să concilieze datele arheologice cu cele ale tradiției literare şi admite existența unei evoluții treptate între secolele IX-VI î.Hr. a Romei, de la primele începuturi până la forma de oraş-stat propriu-zis.

Cronologia începuturilor Republicii

Varro stabileşte alungarea regilor pe la 510-509 î.Hr., aceasta semnificând sfârşitul regalității şi începutul Republicii.

Polybios, 3. 22. 1, Dionysios din Hlikarnassos, 4. 57. 3, Plinius cel Bătrân, *Naturalis Historia*, 33. 9, menționează consacrarea şi dedicarea templului capitolin al lui Iuppiter, construit sub regii etrusci, de către magistratul roman Marcus Horatius în 508-507 î.Hr., ceea ce ar permite adoptarea cronologiei varroniene.

Critica modernă corectează iarăşi această datare, dar nici ea nu a reuşit să ajungă la un consens. Gjerstad consideră că alungarea regilor etrusci şi începutul Republicii romane pot fi încadrate pe la 450 î.Hr., în vreme ce istoricul german Robert Werner, *Der Beginn der römischen Republik* (1963) propune o dată apropiată: 472-470 î.Hr. O dată mai apropiată de cronologia varoniană este susținută de A. Alföldi, *Early Rome and the Latine*, 1964. Alföldi crede că Roma nu a fost un stat independent în perioada regalității, ci succesiv vasală setăților etrusce Vulcii, Veii, Tarquinii, Clusium.

Sfârşitul dominației etrusce ar putea fi datat pe la 504 î.Hr., când Porsenna din Clusium a fost înfrânt de Aristodemos din Kyme. După părerea lui Alföldi, sfârşitul monarhiei a survenit mai devreme decât sfârşitul dominației etrusce, pentru că Porsenna ar fi permis crearea unui regim republican la Roma sub controlul său.

Capitolul 3

ROMA ŞI ITALIA PÂNĂ LA RĂZBOAIELE PUNICE (secolul VI-264 î.Hr.)

Izvoare

Evident că expansiunea Romei în Latium şi procesul de cucerire a Italiei a adus Roma în conflict nu numai cu italicii, ci şi cu grecii, etruscii şi punii. Prin urmare, izvoarele interesate cuprind nu numai izvoarele privitoare la Roma propriu-zisă, ci şi izvoarele neamurilor amintite. Pentru grecii din Italia sudică şi Sicilia trebuie să avem în vedere pe Herodot 6-7, pe Pindar, iar pe Diodor din Sicilia pentru războaile cu Pyrrhos. Pentru conflictele cu samniții din Italia centrală, există informații de la Titus Livius 4. 37 u., Diodor din Sicilia 12. 31 u. Pentru tratatele dintre Roma şi Carthagina, Polybios 3. 22 u. este o sursă indispensabilă.

Aşa cum se ştie, situația izvoarelor primare pentru istoria romană a secolului V î.Hr. este cu totul precară, neputându-se întemeia decât pe un *calendar al sărbătorilor*, care, parțial provine din perioada regală, ilustrând existența unei pluriforme lumi a zeilor. Trebuie mețională cunoscuta inscripție găsită în Forum, *Lapis Niger*, redactată în scriere *bustrophedon*, care conținea probabil reglementări pentru *rex sacrorum*. De o importanță deosebită este şi celebrul monument juridic (451-449 î.Hr.), respectiv *Leges duodecim tabularum*. Date importante privind cronologia, magistrații şi evenimentele importante conțin *Fasti Capitolini*, respectiv *Ostienses*, adică listele care conțineau însuşirea analistică a

consulilor şi *Fasti triumphales*, lista triumfurilor sărbătorite de generalii romani victorioşi. Varro vorbea de o împărţire a zilelor în *dies fasti* şi *dies nefasti*.

În ceea ce priveşte tradiţia literară, ea este lipsită aproape cu totul de valoare pentru începuturile Romei. Astfel, primii analişti romani au fost utilizaţi pentru primele secole ale Republicii de către Titus Livius (cărţile 2-20 – până la anul 293 î.Hr.), Dionysios din Halikarnassos (cărţile 1-10, până la anul 443 î.Hr.). cei doi au preluat necritic atât tradiţia anlistică, cât şi informaţiile oferite de marile familii romane, interesate de propria autobiografie.

Bibliografie

Th. Mommsen, *Istoria romană* I, Bucureşti 1987; A. Alföldi, *Early Rome and the Latins*, Michigan, 1963; G. Alfoldi, *Histoire sociale de Rome*, Paris, 1991; M. Crawford, *Roma republicană*, Bucureşti, 1997; L. Homo, *L'Italie primitive et les debuts de l'imperialism romain*, Paris, 1925; M. Humbert, *Municipium et civitas sine suffragio. L'organisation de la conquête jusqu'à la guerre sociale*, Paris-Roma, 1979; E.T. Salmon, *The Making of Roman Italy*, Londra, 1982; idem, *Samnium and the Samnites*, Cambirge, 1967; W. Walbanck (edit.), *CAH* VII.2, Cambridge, 1989.

Roma şi vecinii în primele decenii ale Republicii

Alungarea regalităţii şi obţinerea independenţei de către tânărul stat roman a dus la apariţia unei situaţii noi, prin crearea unui stat independent între posesiunile etrusce din Toscana şi Campania. Instoricii moderni consideră că alungarea regilor etrusci a avut o semnificaţie socială mai amplă, care a antrenat cu sine emanciparea cetăţenilor liberi, aşa cum s-a întâmplat la Atena lui Kleisthenes.

Polybios, 3. 22-25, ne asigură că, îndată după alungarea regilor, în primul an al republicii libere, romanii s-au manifestat activ în relaţiile diplomatice internaţionale, încheind un tratat cu Carthagina în 508-507 î.Hr. Din acest tratat, rezultă că Roma îşi afirma unele tendinţe de supremaţie în Latium, deşi nu îl supusese în întregime în acea vreme. Şi data acestui tratat este controversată. Astfel, Mommsen şi Alföldi îl plasează pe la 348 î.Hr., E. Kornemann propune 400 î.Hr., iar R. Werner pe la 470 î.Hr. Data propusă de Polybios este acceptată însă de Bengtson.

Se pare că, după încheierea acestui tratat, Roma traversează o perioadă de decădere, fapt care ar rezulta dintr-o informaţie trnsmisă de Cato, *Origines*, frg. 58. Cato vorbeşte despre un *Egerius Baebius* din Tusculum, care ar fi avut calitatea de *dictator Latinus*, ceea ce poate susţine presupunerea că alte cetăi, precum Praeneste, Tibur, disputau romanilor conducerea în Latium.

Analistica menţionează o confruntare militară după 500 î.Hr. între Roma şi *omne Latium*, desfăşurată lângă lacul Regillus, unde romanii – potrivit tradiţiei literare – ies învingători. Numai că tratatul de alianţă încheiat acum arată altceva, şi anume că Roma şi latinii au încheiat o aliaţă eternă, reciprocă, comanda militară fiind alternativă, ceea ce ar însemna, într-o terminologie tehnică modernă, încheierea unui *foedus aequum*, adică un tratat de egalitate.

Pe la jumătatea secolului V î.Hr., romanii reuşesc să preia conducerea la *Feriae Latinae*. Sunt menţionate tratate de alianţă cu hernicii (486 î.Hr.), bătălii cu aequii, volscii.

Toate aceste mențiuni de confruntări militare şi victorii, arestate prin triumfurile din anii 462, 459, 458, 449, 443 î.Hr., sunt considerate de către A. Alföldi ca fiind autentice.

Evoluția internă a Romei până la jumătatea secolului V î.Hr.

Primele decenii ale Republicii sunt marcate şi de parița unui mare număr de temple. În 507 î.Hr. este dedicat templul lui Iuppiter Capitolinus, în 497 î.Hr. templele lui Saaturnus în Forum, al lui Mercurius în *Circus Maximus*. Este interesant de menționat templul ridicat în 466 î.Hr. pentru *Dis Fidius* (*Aedes Dii Fidii*), adică divinitatea care veghea asupra bunei-credințe în încheierea acordurilor între particulari, dar mai cu seamă între state. Introducerea acestui zeu arată că se poate vorbi de un pantheon în care toate divinitățile greceşti îşi găsesc un loc la Roma. În acelaşi sens, meritāa fi menționată modificarea tacticii de luptă, preluându-se şi adaptându-se falanga grecească.

Desigur că acea perioadă dintre alungarea regalității şi *Leges duodecim tabularum* are anumite caracteristici care au făcut ca istoricii să o considere o perioadă de tranziție. Critica modernă plasează în acea perioadă reforma centuriată serviană, adică împărțirea populației Romei – indiferent de apartenența la un trib sau altul – pe criteriul averii, în 5 clase cenzitare, rezultând un total de 193 centurii. Existau 18 centurii de *equites* şi 175 centurii de *pedites*, care erau *armati* şi *velites*.

Numărul mare de centurii este elementul care subliniază imposibilitatea ca această reformă să aparțină lui Servius Tullius. Prima clasă avea 80 de centurii, a doua, a treia şi a patra câte 20, iar a cincea 30. Mai erau încă 5 centurii alcătuite din genişti (*faleri*), *cornicines et tubicines* şi una din *proletarii*. Fiecar clasă censitară era împărțită în două: *seniores* (47-60 ani) şi *iuniores* (17-46 ani). Această împărțire este dezvoltarea uneia care a exstat deja în epoca regală, respectiv: 1. *equites* (cavalerii); 2. *classis* (infanterişti); 3. *infra classis* (cei care nu aveau venituri pentru a intra în *classis*), situație întâlnită şi în Atena soloniană, unde existau aristocrați, țărani cu gospodărie întreagă şi cei cu venituri insuficiente.

Datorită diverselor tulburări, precum în timpul Atenei presoloniene, s-a ajuns la necesitatea de a se codifica dreptul. Această acțiune a fost încredințată unei comisii alcătuită din 10 membri, numiți *decemvri* (cf. T. Livius, 3. 22 u.). Legile celor XII table reprezintă codificarea dreptului cutumiar, acțiunea aceasta având acelaşi rol ca şi cele similare din lumea hellenică, conturând tot mai mult caracterul de normativitate, de afirmare a unor valori morale recunoscute de toți cetățenii. Decemvrii aveau un mandat de un an, pe care încercau să-l prelungească ilegal, ceea ce a provocat reacția cetățenilor care i-au înlăturat (T. Livius, 3. 26 u.).

În anul 443 î.Hr., a fost introdusă o importantă magistratură, respectiv *cenzura*. O dată la 5 ani, erau aleşi doi magistrați, *censores*, care – timp de un an şi jumătate – verificau listele de cetățeni şi întocmeau *album Senatus*, având la baza criteriul cenzitar, dar şi principiile conduitei morale ale cetățenilor romani.

Inițial, ca şi alte societăți antice, şi cea romană era organizată în triburi pe criteriul gentilic. Cele trei triburi de la Roma (*Ramnes, Tities, Luceres*) aveau aceleaşi funcții ca şi cele 4 *phylai* de la Atena dinainte de Kleisthenes. Numele celor trei sunt etrusce. În urma diverselor reforme, s-a ajuns la o împărțire teritorială a locuitorilor, constituindu-se 20 de triburi, între care 4 urbane şi 16 rustice. În anul 241 î.Hr., sunt menționate 35 de triburi.

Una dintre marile probleme care au marcat evoluția social-politică a Romei republicane a fost confruntarea dintre *patriciat* şi *plebe*, altfel spus, *eupatrides-demos*. *Patres* erau *equites, senatores, pontifices*. *Plebs* erau *rustici* de diverse neamuri, în situații de dependență, dar fără a aves statutul hiloților spartani. Forma consacrată a luptei dintre *patres* şi *plebes* folosită de ultima pentru drepturi era *secessio*. Această armă de luptă era utilizată în momentul în care Roma se afla în fața unui conflict militar.

O primă vicorie a fost aceea de a se institui magistraţi ai plebeilor, respectivii numiţi *tribuni plebis* şi *aediles plebis*. Tradiţia literară este divergentă în stabilirea numărului lor iniţial. Titus Livius (2. 33) atestă doi tribuni ai plebei în 494 î.Hr., când a avut loc *prima secessio plebis in montem Aventinum*. Se admite că în acest an ar fi fost doi. Pentru 471 î.Hr. sunt menţionaţi 4, iar pentru 449 î.Hr. sunt 10.

Ceea ce a făcut ca importanţa şi valoarea acesei 'magistraturi' să crească a fost acordarea tribunului plebei a caracterului de *sacrosanctitas*, persoană sacră şi inviolabilă. Nimeni nu avea voie să-l atingă. Atingerea sau uciderea era o crimă împotriva statului. El putea aresta magistraţii inferiori, mai târziu având dreptul de a convoca Senatul. Edilii plebei aveau grijă de templul zeiţei Ceres de pe colina Aventin.

Plebeii reuşesc să impună un alt tip de adunare al poporului. Până acum a existat *comitia curiata*, care va decade, având doar rosturi religioase. După reformele "serviene" există *comitia centuriata*, care va rămâne în vigoare. Plebea impune *comitia tributa* (votul pe triburi). Când s-a constituit acea comisie pentru redactarea legilor celor XII table au participat şi plebeii, numai că acest cod de legi prevedea că toate magistrturile şi demnităţile sacerdotale erau rezervate patricienilor. Titus Livius spune că acestea sunt *fons omnis publici privatique iuris*. Plebeii nu au *ius conubium*. Prin *lex Canuleia* din 445 î.Hr., plebeii obţin dreptul de a se căsători cu patricienii. Prin *lex de provocatione*, orice plebeu putea să cheme pe oricine în judecată, în faţa dunării poporului. În 367 î.Hr., prin legile *licinio-sextiene*, plebeii primesc dreptul de a candida pentru funcţia de consul.

Magistraturile romane şi organele de conducere

La căderea regalităţii, în fruntea Republicii au fost numiţi doi magistraţi. Cuvântul vine de la *magis* (mai în faţă). De aceea primii magistraţi nu s-au numit consuli, ci *praetores*.

Puterea la Roma aprţinea, conform dreptului public roman (adică dreptului care reglementează relaţiile dintre instituţiile statului), *adunării poporului*. Tot conform dreptului public roman şi realităţilor concrete, coparticipant era Senatul. De aceea, în toate documentele emise, apare menţiunea *Senatus populusque Romanus:* S.P.Q.R..

Iniţial, Senatul avea 100 membrii, ulterior 300, 600 pe timpul lui Sulla şi 900 pe vremea lui Caesar. Iniţial, făceau parte din Senat numai *patres*, ulterior intrând şi plebeii, senatorii de origine plebee fiind numiţi *patres conscripti*, adică *adăugaţi*.

Senatul era alcătuit pe baza acelui *album senatus*, redactat de cenzori. Senatorii nu aveau *potestas*, ci doar *auctoritas*. Senatul dădea hotărârilor adunării poporului *auctoritas patrum*. Senatul putea fi convocat de *didactor, consul, praetor, tribunus plebis*.

Există un fel de preşedinte al Senatului, *princeps Senatus*. Toţi senatorii erau egali între ei, *primi inter pares*. *Princeps Senatus* lua primul cuvântul, vota primul şi era ales dintre cei mai în vârstă şi mai respectaţi. În Senat se propunea legea, se discuta, se vota. Se emitea apoi un *senatus consultum* – un fel de decret, prin care *patres* ofereau un aviz asupra acţiunilor viitoare. Competenţele Senatului priveau politica internă, externă, primirea ambasadelor, procesele politice.

Comitia este adunarea poporului. La romani a purtat diverse denumiri: *comitia curiata, centuriata* şi *tributa*. *Comitia centuriata* hotăra asupra unei legi care intra în vigoare numai prin *auctoritas patrum*, având competenţa şi de a alege magistraţii superiori. *Comitia tributa* iniţial purta denumirea de *concilium plebis*, ea alegând magistraţii inferiori. Începând cu 287 î.Hr., hotărârile ei – *plebiscita* – au putere de lege, în urma hotărârii dictatorului Q. Hortensius, care a pus astfel capăt la *ultima secessio plebis in montem Ianiculum*.

Magistraturile se împart în *ordinare* şi *extraordinare*: *cum imperio* şi *sine imperio*.

Magistraturile romane sunt *eligibile, anuale, colegiale*. Acestea sunt precauții luate pentru a nu se reveni la regalitate. Jignirea unui magistrat însemna jignirea poporului roman. La romani, magistratura nu e o funcție, ci o onoare. Magistrații romani aveau, după caz, *potestas* (competențe în *ius civile*), *imperium*, sau pe ambele.

Magistraturile romane au fost ordonate de:

1. *Cursus honorum*, reglementat în 180 î.Hr., prin *Lex Villia annalis: quaestor, aediles* sau *tribunus, praetor, consul, dictator* (puteau fi numai foştii consuli).

2. Sulla a stabilit limita de vârstă de la care un cetățean roman putea candida pentru magistraturi: quaestor – 30 ani, praetor – 40 ani, consul – 43 ani, adăugând prevederea că *iteratio*, adică repetarea unei magistraturi, poate avea loc la un interval de doi ani. Era necesar, cel puțin până la Sulla, 10 ani de serviciu militar pentru a avea dreptul să candezi la o magistratură.

Consulii

În anul 367 î.Hr., conform legilor licinio-sextiene, emise de tribunii C, Licinius Stolo şi L. Sextius Lateranus s-a stabilit că, în locul celor *sex tribuni militum consulare potestate*, se vor alege doi consuli, unul fiind patrician, iar celălalt plebeu. Cuvântul *consul* vine de la verbul *consideo* – a sta împreună pe un scaun. Cei doi consuli împărțeu dreptatea şi aveau puteri absolut egale. Ei erau *collegae*, dar din partide diferite. Consulii aveau *imperium maius*, fiind precedați de 12 *lictores cum fascibus cum securibus*. Consulii erau magistrați eponimi, adică dădeau numele anului, precum arhonții eponimi la Atena.

Praetor

Cel care merge în frunte. Praetorul are *imperium* şi *potestas*. El este *collega minor* al consulului, se ocupă de dreptul civil şi penal. Există un *praetor urbanus*, care are în grijă *custodia urbis*, şi un *praetor peregrinus* – se ocupă de afacerile necetățenilor. Praetorul era precedat de 6 lictori. Plebeii au acces la acestă funcție din 331 î.Hr.

Tribuni plebis

Beloch vorbea despre atotputernicia tribunatului, opinie respinsă de Bleicken şi Bengtson, care spun că această formulă este valabilă începând cu Grashii. În casa lor, mereu deschisă, fiind sacrosanctă, nu putea intra armata sau un senator. Tribunul avea *ius intercessionis* – dreptul de a interveni în Senat, de a modifica orice hotărâre, cu excepția celor luate de consuli şi praetori, *ius auxilli* – dreptul de a interveni în favoarea plebeilor, *ius prahesionis* – dreptul de a atresta magistrații inferiori, dreptul de a convoca *comitia tributa* şi Senatul.

Aediles

Inițial, sunt magistrați ai plebei, *collegae minores tribunum*, aleşi de către comiții tribute. Se vor adăuga doi *aediles curules*, patricieni. Edilii aveau drept obligații: *cura urbis* – grija oraşului; *cura annonae* – aprovizionarea; *cura ludorum* – grijajocurilor, ultimele fecându-se pe banii lor.

Quaestores

Erau patru la număr. La început erau numiţi de consuli şi nu erau aleşi. Numele magistraturii vine de la *quaestio* – a cerceta. Administrau finanţele, impozitele şi arhiva statului. În război participa cel puţin un quaestor, ca însoţitor al consulului, el asigurând cheltuielile armatei ţi împărţirea prăzii.

Censor

Cuvântul vine de la verbul *censeo* – a calcula. Magistratura este introdusă în 443 î.Hr. Erau aleşi din 5 în 5 ani, pentru un an şi jumătate. În oraşele italice cere imitau organizarea Romei, ei se numeau *quinquenales*. Din 339 î.Hr., plebeii au acces la această magistratură. În competenţa lor era socotirea averii şi cetăţenilor, împărţirea în triburi şi centurii, privegherea moravurilor, întocmirea listelor de cetăţeni şi senatori.

Dictator

Se numeşte şi *magister populi*. Era *sine collega*, ales pe 6 luni de către Senat în situaţii grave care primejduiau existenţa statului, dintre *consulares*, foşti consuli. Dictatoru avea *maxima potestas, summum imperium, ius gladii*, adică dreptul de a pedepsi cu moartea. Era asistat de un *magister equitum* (comandantul cavaleriei), care, începând cu anul 368 î.Hr., trebuia să fie plebeu.

Roma şi Italia de la 450-264 î.Hr.

Evoluţia constituţională a Romei este intim legată de factorul extern, fie că e vorba de lupta pentru preeminenţă în Latium, conflictele în care romanii au fost angajaţi pentru unificarea Italiei şi constituirea comunităţii militare italice, sau războaie purtate pentru dominaţia lumii.

Crearea a ceea ce se poate numi Republica clasică, care ar putea fi plasată între 367 şi 241 î.Hr., a fost precedată de un secol de agitaţii sociale şi politice, de momente de anarhie, determinate de confruntările dintre patricieni şi plebei. După înlăturarea violentă a regalităţii, dominaţia va fi exercitată de patricieni, atributele regalităţii fiind împărţite între mai mulţi magistraţi care deţineau *potestas* şi *imperium*, puterea civilă şi comanda militară. Toate aceste magistraturi erau deţinute iniţial de patricieni. Magistraturile erau colegiale şi anuale, aceasta pentru a împiedica revenirea la monarhie sau exercitarea dominaţiei de către un singur individ.

Confruntările acestea interne au fost potenţate şi de factori externi. Posibile exemple sunt luptele cu etruscii, care au durat aproape două secole, sau luptele cu populaţiile italice din jur. Astfel, marele adversar al romanilor a fost cetatea etruscă Veii, care ocupase Fidanae, pe malul stâng al Tibrului, cetate distrusă în 396 î.Hr., după un război de 10 ani. Ţinutul cetăţii, situat la 18 km de roma, a fost împărţit între cetăţenii romani şi latini.

La începutul secolului IV î.Hr., roma era cea mai importantă forţă din Italia centrală. A avut relaţii pozitive cu Massalia, Dionysios cel Bătrân al Syrakusei, care profitau de slăbirea Etruriei. Acum, potrivit lui Piganiol, se definitivează trăsăturile spefice ale spiritului roman.

Progresele teritoriale şi politice romane au părut compromise un deceniu mai târziu, la 18 iulie 387 î.Hr. (390 î.Hr. după alţi specialişti), când galii au înfrânt armata romană la Allia, afluent al Tibrului, şi au incendiat Roma, retrăgându-se după ce au primit o mare despăgubire re zăzboi.

Această primeşdie i-a determinat pe romani să construiască un zid în jurul oraşului, în al cărui mod de construcţie se văd influenţe greceşti. Ca şi alte realizări din istoria romană, şi acesta a fost atribuit mai târziu regelui Servius Tullius.

Un rol important în evoluţia constituţională a Romei, în constituirea şi exersarea instrumentelor, care mai târziu vor pune în mişcare procesul de romanizare, l-a avut supunerea Latiumului. Romanii au avut mari dificultăţi cu cetăţile din Latium, care între 348 şi 338 î.Hr. s-au răsculat, şi şi-au impus cu greu dominaţia. Latium va fi supus abia în 338 î.Hr., când Roma a reglementat relaţiile cu latinii în baza unor noi principii. Acestea prevedeau divizarea Latiumului în *civitates sine suffragio, cives Romani* şi comunităţi cu statut autonom. Până atunci, Roma a trebuit să facă faţă dorinţei de independenţă a cetăţilor de aici, dominaţia romană fiind zdruncinată datorită invaziei celtice iar teama pentru repetarea ei a constituit şi un imbold pentru cetăţile latine de a accepta în 358 î.Hr. reînnoirea acelui *foedus Cassianum* cu Roma.

În acelaşi timp, începe seria unor lungi şi grele războaie cu samniţii, una dintre cele mai importante populaţii italice. Invazia celtică a provocat mişcări de populaţie, împingându-i pe etrusci spre sud, şi se constată apoi încercarea popoarelor de mnteni, samniţii, de a ocupa Campania, o regiune fertilă. Astfel, în 343-341 î.Hr., conform tradiţiei liviene, ar fi avut loc primul război samnit, considerat, pe bună dreptate, drept legendar, de către specialiştii perioadei.

La scurt timp, s-au răsculat cetăţile din Latium (340-338 î.Hr.), romanii înfrângându-le după grele lupte şi supunând cu totul Latium, multe aşezări fiind desfiinţate, pământul confiscat şi trecut în *ager publicus*, altele fiind supuse şi legate de Roma prin tratate individuale, obligate să ofere contingente militare şi să renunţe la o politică externă idependentă.

Astfel, în Latium, romanii aplică o politică pe care o vom întâlni în toată istoria lor, politica gradelor diferite de dependenţă, a *dominaţiei graduale*. Există cetăţeni romani şi *cives Latini*, cetăţeni latini, care, în dreptul civil, erau egali cu cetăţenii romani, dar nu aveau drepturi politice, există *civitates foederatae*, cetăţi federate, legate printr-un tratat. Cetăţenii unora dintre ele se bucurau la Roma de drepturi egale cu cele ale romanilor. Erau comunităţi cu drept de semicetăţenie (*municipia civium Romanorum sine suffragio*), adică cu repturi civile, dar fără drepturi de vot (politice).

În felul acesta, romanii menţin o unitate a Latiumului şi o consolidează prin impunerea propriei limbi şi culturi. Latiumul a devenit nucleul viitoarei comunităţi militare italice. Este dificil de definit natura Latiumului din punct de vedere al dretului public. Fără îndoială, comunitatea latină subzista prin cultul comun al lui *Iuppiter Latinus*. Întrebarea este dacă Latium era un stat federal? Nu era, pentru că nu există organizaţii federale. Era o ligă de state? Nu se poate da un răspuns pozitiv, întrucât comunităţile latine, care mai erau autonome şi legate de Roma prin tratate, nu aveau politică externă independentă, deci nu puteau avea relaţii interstatale.

Maniera aceasta suplă, inteligentă, de organizare a Latiumului este considerată de istorici drept prima mare realizare în domeniul politicii externe romane, la fel de valoroasă ca şi modul în care romanii vor rezolva confruntările politice interne.

Îndată după alungarea regalităţii, prin preluarea întregii puteri în stat de ătre patricieni, Roma a devenit o republică aristocratică şi va rămîne astfel în toată istoria ei, în pofida concesiilor făcute plebeilor. Această amprentă exclusivistă a determinat reacţia plebei lipsită de drepturi, dezvoltată într-o adevărată luptă între stări. Faptul că această luptă a plebeilor a avut succes se explică şi din modificarea tacticii militare.

Introducerea în lumea etruscă şi apoi la romani a falangei greceşti, adică a desfăşurării luptei cu unităţi compacte, în locul celei individuale, a dus la creştere rolului social-militar al plebei.

În felul acesta, *secessio plebis in montem Aventinum*, adică retragerea plebei pe Muntele Sacru, a căpătat brusc o altă revelaţie. Astfel, patricienii au fost obligaţi să consimtă la o organizare specifică plebei, la apariţia primilor magistraţi plebei, edilii plebei, care îngrijeau templul zeiţei Ceres de pe Aventin apariţiea şi acceptarea tribunilor plebei.

Tribunus plebis, conform *Lex Sacrata*, întărită prin jurământ, era *sacrosanctus*, adică orice violenţă era o profanare. Această organizare a plebei separată a atenuat pentru moment confruntarea, dar ameninţa prin exercitarea dreptului de *veto*, pe care îl aveau tribunii, la ruperea în două a organismului statal. *Acest pericol a fost evitat prin asocierea plebeilor la alegerile de magistraţi şi la discutarea unor probleme politice. Această inovaţie constituţională s-a produs prin instituirea comitiilor tribute. Comitia tributa* putea să aleagă magistraţii inferiori, quaestorii, edilii, mai târziu însă (287 î.Hr.), hotărârile ei devin legi, adică *plebiscita*. Importanţa comitiilor tribute se datorează unei reforme a împărţirii populaţiei romane pe criteriul domiciliului.

Unul dintre elementele care ar putea explica faptul că nu s-a ajuns la o democraţie ca la helleni este faptul că votul în adunarea poporului nu se făcea individual, ci pe centurii şi triburi. La romani nu exista, ca la greci, dreptul egal al fiecăruia la cuvânt şi expresia politică.

Cu tot acest control exercitat de patricieni pentru a-şi asigura dominaţia statului, plebeii reuşesc să impună codificarea dreptului. În 451 î.Hr., o comisie patriciană de 10 membrii – *decem viri legibus scribundis* – au redactat, pe XII table,elemente de bază obişnuite până atunci, dar nefixate în scris, ale dreptului privat, penal şi sacru.

Legile celor XII table, care în vremea lui Cicero trebuiau învăţate pe de rost de şcolari, nu era un cod de legi în adevăratul sens al cuvântului, ci o colec ţie de norme. Trebuie precizat că ele apărau proprietatea. De exemplu, creditorul avea voie să-l vândă ca sclav pe debitor, dar *trastiberim*, adică în străinătate, peste Tibru. Distrugerea cu intenţie a proprietăţii era pedepsită de către table.

Aceste concesii care îl protejau pe plebeul de rând de abuzurile funcţionarului patrician, nu satisfăceau pe deplin plebeii bogaţi, aşa încât lupta stărilor a continuat pentru accesul plebeilor la magistraturile superioare. Invazia celtică a agravat aceste confruntări, întrucât *tribuni plebis*, profitând de condiţiile acestea, împiedicau ţinerea alegerilor. Situaţia a fost rezolvată când C. Licinius Stolo şi L. Sextius Lateranus (367-366 î.Hr.), au găsit soluţia: de acum în colo pentru magistratura de consul, era prevăzută alegerea şi a unui plebeu. În felul acesta, plebeii având acces la consulat, se poate spune că, în linii mari, lupta stărilor s-a încheiat şi începe a doua fază a republicii romane, *Republica clasică*.

Unul dintre cele mai grele conflicte pe care romanii le vor avea au fost cele cu samniţii. Primul război samnit (343-341 î.Hr.), provocat de coborârea lor în regiunea Campaniei nu este considerat de toţi istoricii ca fiind real. Al doilea război a început pe la 328 î.Hr. şi a durat până în 304 î.Hr. A fost războiul care i-a solicitat foarte serios pe romani, în el înscriindu-se şi episodul *furcilor caudine* (321 î.Hr.). Locul, Caudium, al desfăşurării bătăliei este nesigur. Aici, generalul samnit Gavius Pontius a obţinut o importantă victorie, silindu-i pe romani să se predea şi să ofere pentru garantarea acordului 600 de ostatici dintre cavaleri. Este unul dintre puţinele cazuri din istoria Romei în care aceasta este atestată în situaţia de a preda ostatici.

În cursul acestui război, romanii intră în relaţie cu cetăţile greceşti, în 326 î.Hr. fiind încheiat un *foedus aequum* cu Neapolis. Un *foedus* s-a încheiat probabil cu Rhodos în 306-305 î.Hr.

La scurt timp, are loc al treilea război samnit (299-290 î.Hr.), samniţii asociindu-i pe etrisci şi celţi. Romanii obţin o victorie cu mari sacrificii la Sentinum, în 295 î.Hr. La sfârşitul războiului, romanii au reuşit să-i supună pe sabini, comunităţile sabine primind statutul de *civitates sine suffragio*.

În timpul celui de-al doilea război samnit, merită menționată activitatea lui Appius claudius Caecus, care a ajuns censor în 312 î.Hr., şi care a inițiat construirea a două mari lucrări publice: *Aqua Appia* şi *Via Appia*. Tot acum, edilul Cn. Flavius întocmeşte o listă cu *dies fasti* şi introduce *legis actiones*, formulă de acuzare, cod de procedură civilă sau penală, fiind o măsură îndreptată asupra monopolului juridic al patricienilor.

Contribuția plebei la războaiele anterioare a determinat creşterea exigențelor acesteia şi solicitarea de noi drepturi. În 287 î.Hr. s-a produs ultima *secessio plebis in montem Ianiculum*, ceea ce l-a determinat – cum am subliniat anterior – pe dictatorul Q. Hortensius să stabilească că, de acum, hotărârile comitiilor tribute au putere de lege, ele păstrându-şi, de asemenea, dreptul de a vota magistrații inferiori.

Comitiile centuriate aleg magistrații superiori, hotărăsc în problemele păcii şi războiului, fixându-se astfel principiile esențiale ale funcționării sistemului constituțional roman.

Victoriile romane în războaiele semnite, extinderea teritorială au determinat destule asversități, atât din partea italicilor, cât şi a cetăților greceşti din *Graecia Magna*. Astfel se ajunge la chemarea în ajutor de către Tarent şi italicii sudici a celebrului regat al Epirului, Pyrrhos.

Războaiele romanilor cu Pyrrhos şi victoriile obținute au făcut ca, în anul 270 î.Hr., Roma să ajungă să domine Italia.

Formele dominației romane asupra Italiei

Secolele V-IV î.Hr. au prefigurat modul în care Roma a imaginat organizarea teritoriilor supuse, şi care îi vor permite apoi să domine întreaga Italie, în pofida teritoriului ei restrâns.

Cel mai eficient sistem s-a dovedit sistemul coloniilor. Sigur, el nu este un *novum absolutum*, colonizarea de cetățeni se întâlneşte şi la assyrieni, helleni, regii hellenistici au aplicat-o la rândul lor. Ceea ce este specific romanilor este faptul că cetățenii colonizați nu-şi pierdeau cetățenia romană.

Principiul este următorul: romani se găsesc şi la Roma, dar şi în afara ei. Acest sistem a fost preluat din organizarea Latiumului, unde sunt colonii latine, dar şi colonii romane. În teritoriile cucerite, romanii implantau colonii de cetățeni romani, care serveau atât ca element de suparaveghere militară, dar şi ca factor de asigurare a unificării cultural-lingvistice în sens roman (romanizare).

Istoricul E.T. Salmon, (*Roman Colonization under Republic*), a calculat că de la 450 î.Hr. şi până la războiale punice, sunt menționate 27 de colonii latine şi doar 8 romane. După războaiele punice, sunt menționate 18 colonii romane şi doar câteva latine. Aceasta arată valoarea cetățeniei romane,care se pierdea dacă cetățeanul roman ajunge într-o colonie latină.

După 340 î.Hr., Roma nu mai acordă în bloc cetățenia romană în teritoriile controlate. În *ager publicus* se produce, astfel, o diferențiere: 1. Apar cetăți cu drepturi depline (de vot) – *civitates cum suffragio*. 2. Cetăți fără drepturi depline – *civitates sine suffragio*. Acestui teritoriu i se adaugă *socii*, adică aliații. Erau oraşe şi neamuri diferite politico-cultural de romani şi care intrau în alianță cu Roma în *societas*, printr-un *foedus*, adică un tratat de întărit prin jurăminte solemne. *Foedus*-ul era etern, dacă era încheiat cu grecii şi viager, dacă era încheiat cu barbarii. El presupunea din partea aliatului oferirea de trupe în caz de război.

Premisele generale cele mai importante ale dominației romane în Italia erau utilizarea cetățeniei romane ca instrument politic şi utilizarea în interes exclusiv roman a marii puteri

militare italice. Cetățile greceşti din Italia care dispuneau de flotă se numeau *socii navales*. Mai târziu, aceşti *socii*, ale căror tratate cu roma erau încheiate ca *foedera aequa*, îşi pierd statutul de independenți şi devin supuşii romanilor.

Baza tuturor noilor reglementări încheiate cu adversarii învinşi era *deditio*, capitularea necondiționată. Conform formulei transmise de Titus Livius, cel care era învins sau se recunoştea voluntar ca învins se încredința bunei-credințe romane, *bona fides Romana*, cu toate bunurile sale mobile şi imobile, temple, zei, locuitori. *Deditio* presupunea predarea armelor, despăgubiri de război, predarea de ostatici, renunțarea la politica externă independentă. Vorbind,deci, juridic, aceasta echivala cu autodistrugerea învinsului ca subiect de drept internațional. Concomitent, prin bunăvoința romanilor, învinsul era reînființat ca subiect de drept internațional.

Prin utilizarea acestor instrumente de drept internațional şi a cetățeniei romane ca instrument politic, Roma a reuşit crearea şi exploatarea, în propriul interes, a marii comunități militare italice, care în timpuri de cumpănă îşi va proba trăinicia şi fidelitatea, iar dacă romanii au supus lumea, meritul trebuie să-l împartă şi cu aliații italici.

Capitolul 4

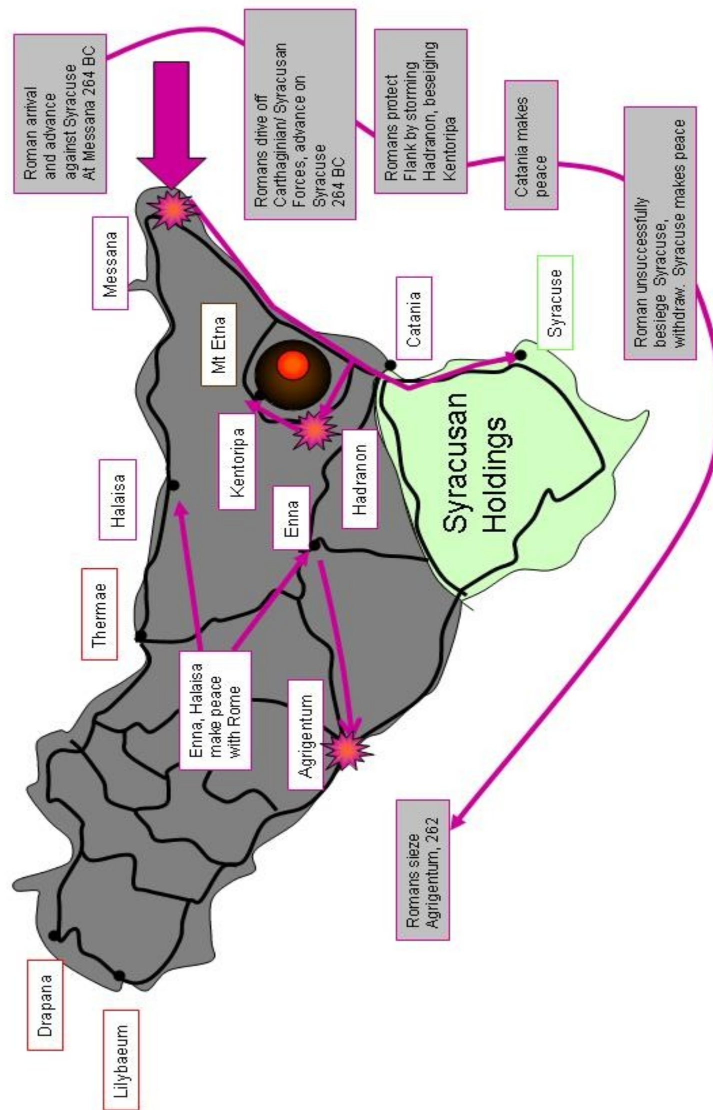
RĂZBOAIELE PUNICE[1]

Izvoare: fragmente din Sosylos, Silenos, Philinos; Polybios, Titus Livius, Diodor din Sicilia, Pompeius Trogus, Appian, *Iberiké, Hannibaliké, Lybiké*.

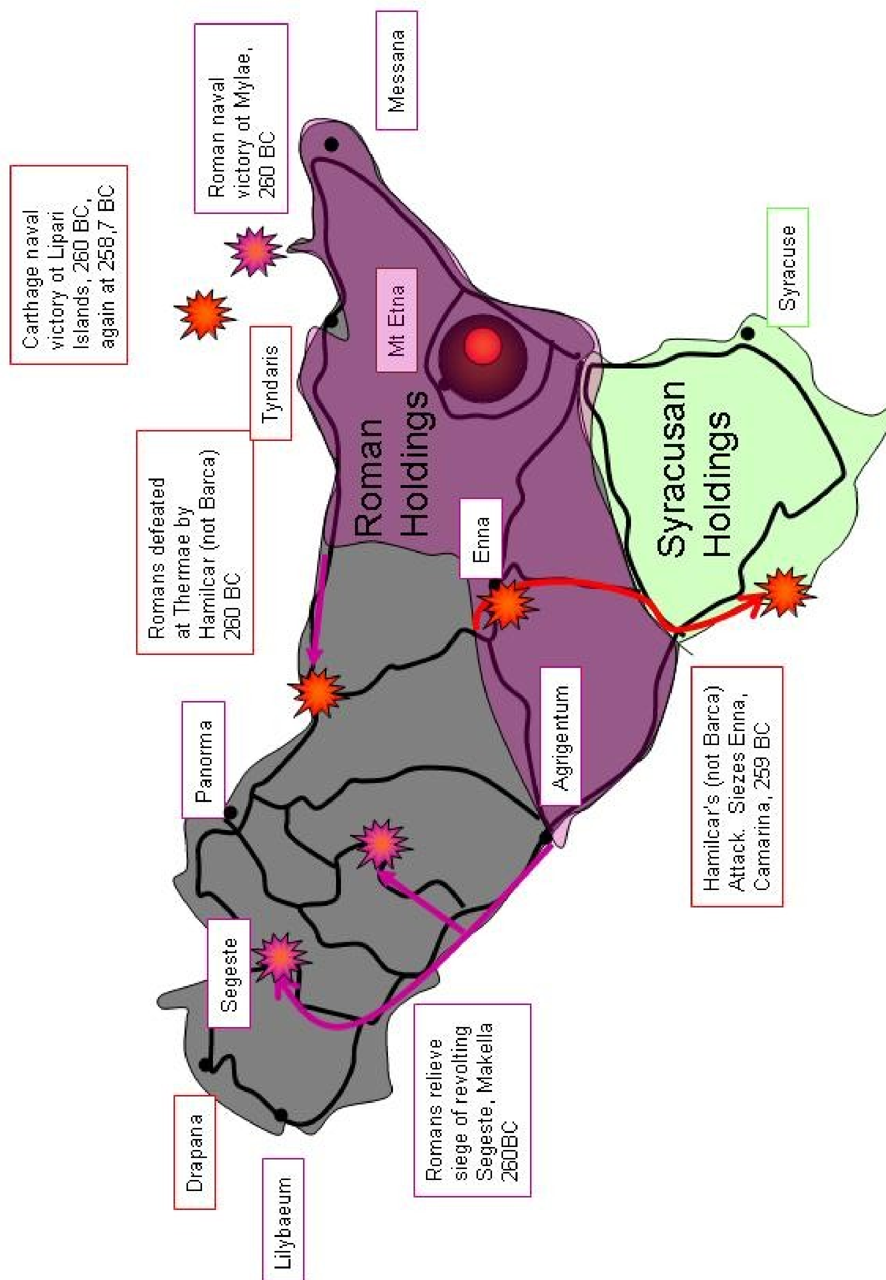
Bibliografie: Theodor Mommsen, *Istoria romană* I-II; M. Crawford, *Roma Republicană*, Bucureşti, 1997; F. Decret, *Cartagina sau imperiul mării*, Bucureşti, 2001; R.M. Errington, *The Dawn of Empire. Rome's Rise to World Power*, Londra, 1971; J.P. Brisson, *Carthage ou Rome?*, Paris, 1973; Lezamby, J.F., *The First Punic War*, Londra, 1996.

Primul război punic
(264-241 î.Hr.)

[1] În ceea ce urmează vor fi discutate mai ales *probleme,* datele 'tehnice' ale desfăşurării acestor războaie făcând, ca şi în alte locuri, obiectul seminariilor.

Plutarch, *Pyrrhos*, 24-28 îi atribuie lui Pyrrhos la părăsirea Siciliei, următoarele cuvinte: “Ce câmp de luptă lăsăm aici pentru romani şi cartaginezi...”.

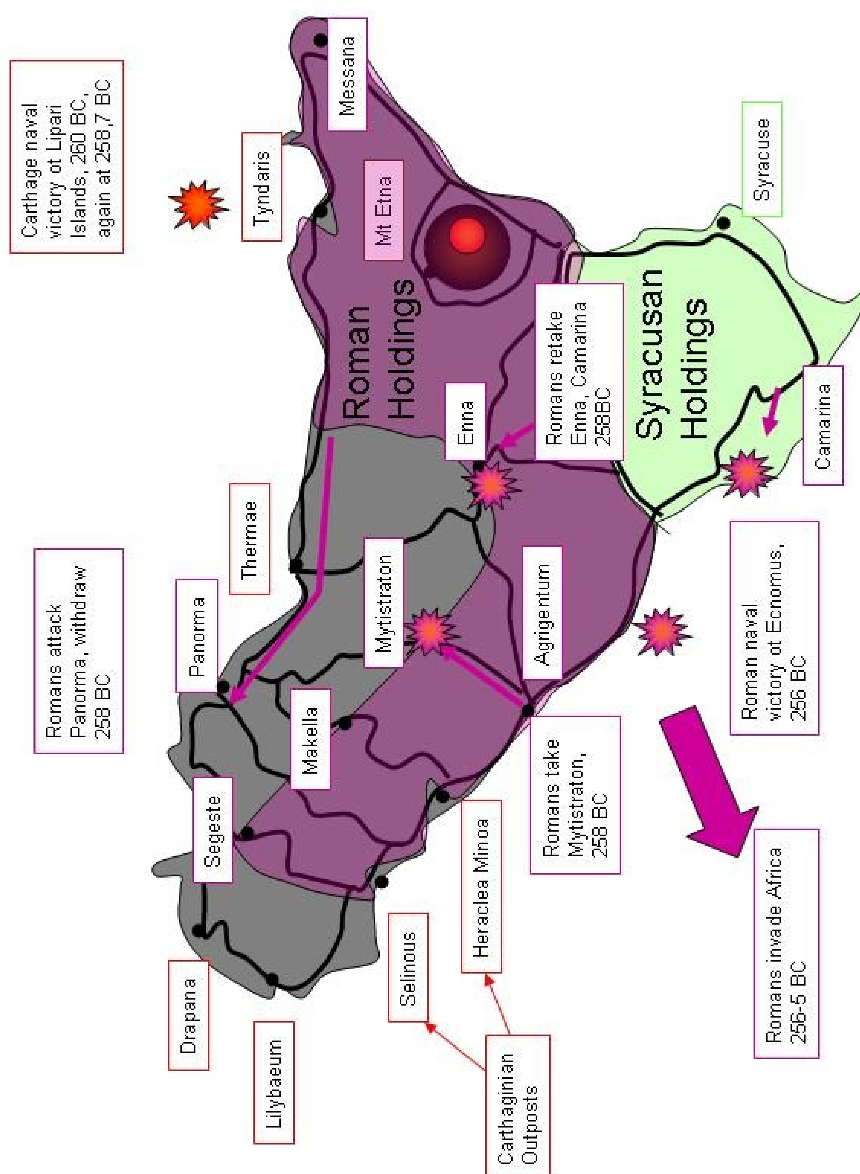
Pretextul războiului a fost determinat de faptul că mercenarii mamertini, italici campanieni, care rămăseseră fără slujbă în Sicilia au ocupat Messina, de unde întreprindeau expediții de jaf. Vor cere ajutorul Romei, care îl va acorda pe temeiul înrudirii cu aceştia. Polybios, 1. 10. 6 explică intervenția romană în favoarea mamertinilor prin faptul că se simțea încercuită de posesiunile cartagineze.

Se discută despre acest război punic în care unii, precum A. Heuss, văd începutul imperialismului roman. Oricum, indiferent de circumstanțele izbucnirii lui, de cauze, pretexte,

atât romanii cât şi cartaginezii s-au văzut angrenaţi în tr-un conflict care se va dezvolta cauzal pe mai mult de 100 de ani.

Intervenția romană în Sicilia i-a neliniştit nu numai pe cartaginezi, ci şi pe Hieron al Siracuzei, care se va alătura cartaginezilor. Înfrânt de armata de invazie romană, Hieron va fi silit să ceară pace şi să încheie un tratat (263 î.Hr.), inițial pe timp de 15 ani, care va fi reînnoit pe durată nelimitată, în 248 î.Hr. Astfel, romani şi-au asigurat un aliat prețios pentru operațiunile din Sicilia.

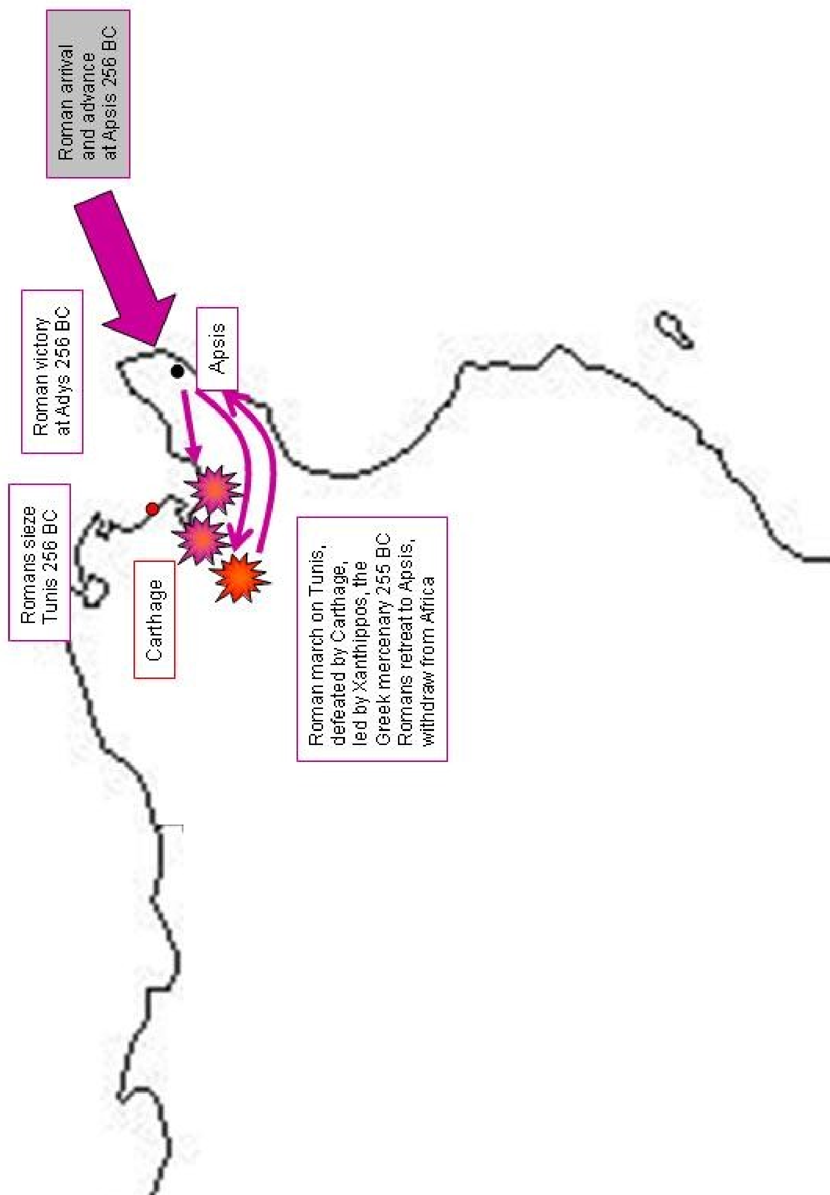
Primul război punic, desfăşurat între o putere terestră, Roma, şi o putere atât terestră cât şi navală, cartagina, a ridicat la Roma probleme noi în materie de strategie, tactică, logistică. Cartagina, colonie feniciană a Tyrului, întemeiată în secolul IX î.Hr. pe litoralul

nord-african, a ajuns repede o putere economică remarcabilă, intrând d etimpuriu în competiție cu hellenii în bazinul occidental al Mării Mediterane.

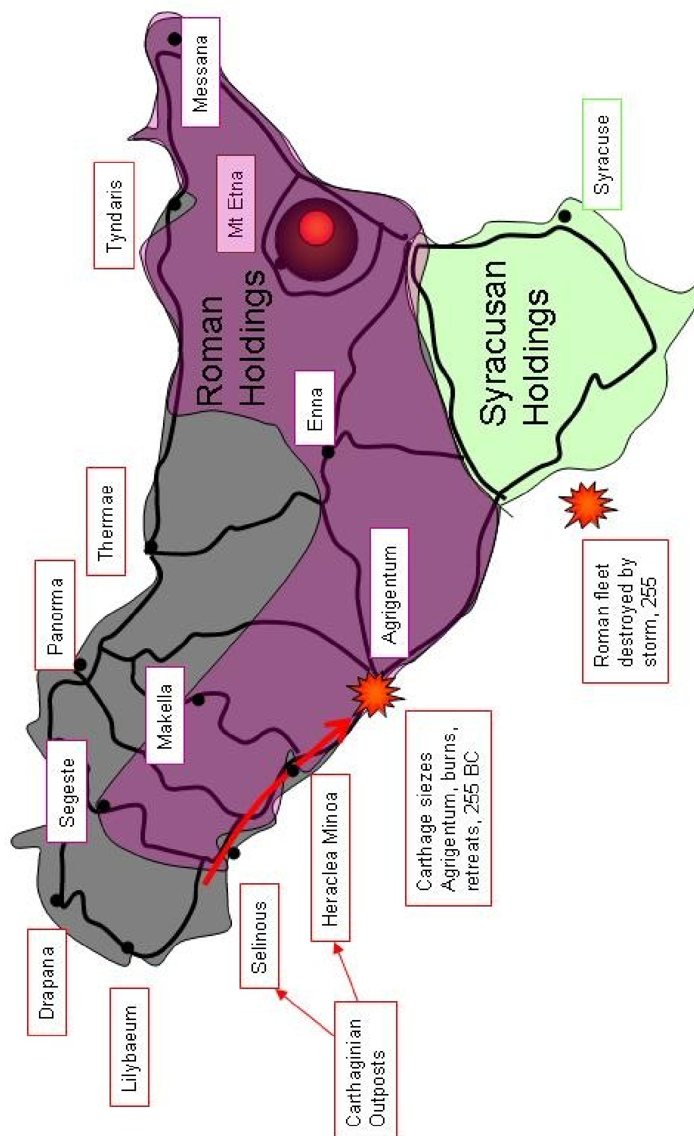
Tradiția literară greco-romană, ostilă fenicienilor şi cartaginezilor, transmite o imagine nefavorabilă, uneori odioasă, despre aceştia din urmă. Doar rareori, şi mai cu seamă cu privire la Hannibal, sunt recunoscute calitățile cartaginezilor: hărnicia, inteligența, capacități tehnice şi militare, pricepere în afaceri; în rest, sunt înfățişate trăsăturile negative, şi mai cu ceamă perfidia punică.

Cartagina e înfățişată, de obicei, în istoriografie, ca un stat comercial, în care statul intervine pentru dirijarea economiei, iar succesele militare se datorează folosirii pe scară largă a mercenarilor. Cercetări recente (W. Ameling) au arătat că nu aceasta era imaginea reală a Cartaginei. Desigur, Cartagina acordă importanță navigației şi comerțului, dar, ca şi polisul grec, bogăția se întemeiază pe fondul funciar. În Cartagina erau utilizați mercenera, dar nu înseamnă că nu există o armată națională. Cartaginezul avea şi el obligația serviciului militar. Mercenariatul capătă un rol semnificativ în secolul III î.Hr. şi în al doilea război punic.

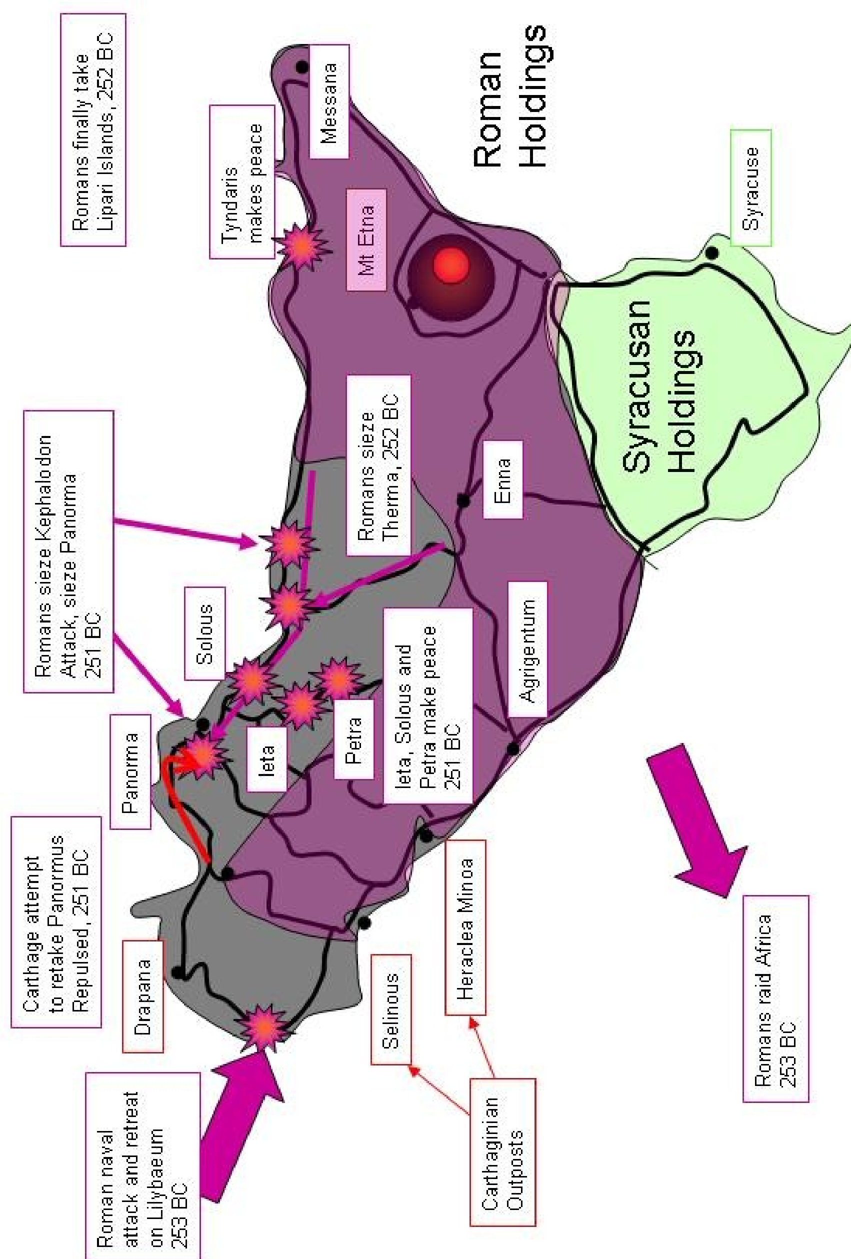

Explicația se află în crearea imperiului Barcid în Hispania şi intrarea în posesia minelor de metale prețioase din exploatarea cărora vor rezulta resurse pentru plata mercenarilor. Această explicație este rezonabilă, dacă avem în vedere faptul că niciodată cartaginezii, cel puțin în confruntarea lor cu romanii, nu au dus lipsă de generali, şi aceasta nu se poate explica în absența unei armate naționale. Privind lucrurile în ansamblu, fronturile diferite pe care luptau cartaginezii, mărimea contingentelor angajate, se poate spune că cetățeni erau depăşiți numeric de mercenari, dar nu înseamnă că la Carthagina nu a existat o armată de cetățeni.

Dacă punii dispuneau de resurse materiale remarcabile, de amri depozite, arsenale şi şantiere navale, în acest din urmă domeniu romanii au trebuit să-şi creeze o flotă, din mers, mobilizându-i pe *socii navales*, romanii au construit o flotă. Consulul C. Duilius a introdus o inovație tehnică, respectiv un fel de punte prevăzută cu un cârlig cu care se prindea de corabia adversă, şi stfel, blocând-o, să nu se mai ajungă la un abordaj în sensul clasic iar soldații romani lipriți de experiența bătăliilor navale să poată da bătălia ca pe uscat. Cu această flotă, Duilius a câştigat în 260 î.Hr. bătălia navală de la Mylae, obținând primul triumf naval din istoria Romei. Din corăbiile capturate a fost ridicată în forum *columna rostrata*.

Patru ani mai târziu, al Eknomos (256 î.Hr.), s-a desfăşurat cea mai mare bătălie de *pentere* a antichității de până atunci. Învingători, romanii reiau planul regelui siracuzan

Agathokles de a purta război cu Africa. Campania africană a lui Regulus (256-255 î.Hr.) se sfârşeşte cu un dezastru, care, coroborat cu înfrângerea navală de la Drepanon, determină Senatul la o măsură radicală: renunțarea la flotă şi menținerea celor 60 de nave pentru paza coastei.

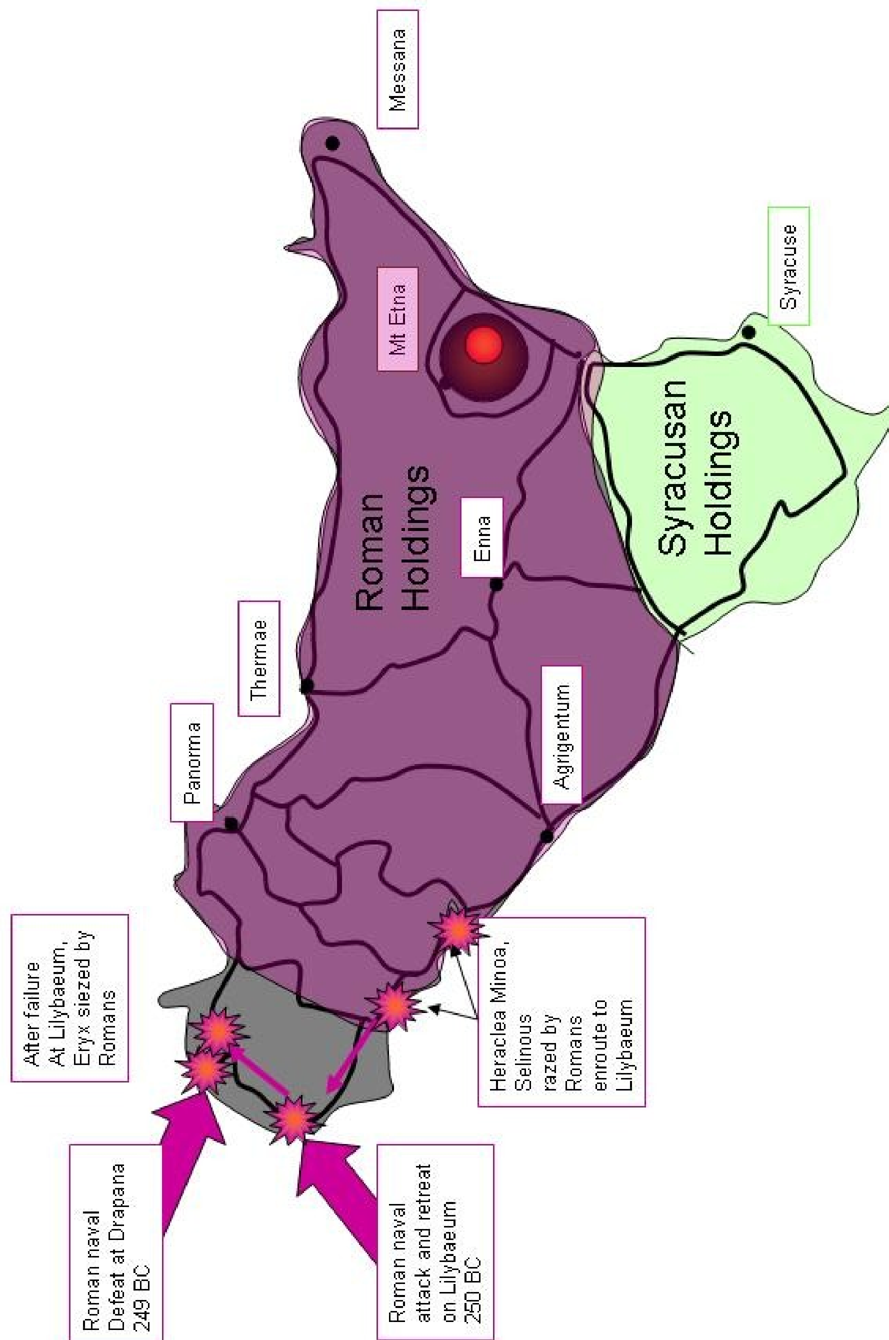
Războiul a continuat cu ofensiva romană în Sicilia, care ajunge un veritabil teatru de război, mai ales după sosirea aici a generalului cartaginez Hamilkar Barkas, în 247 î.Hr. El se

va fortifica pe muntele Heirkte, ricinuind dificultăți romanilor prin aplicarea tacticii spartane din războiul peloponesiac.

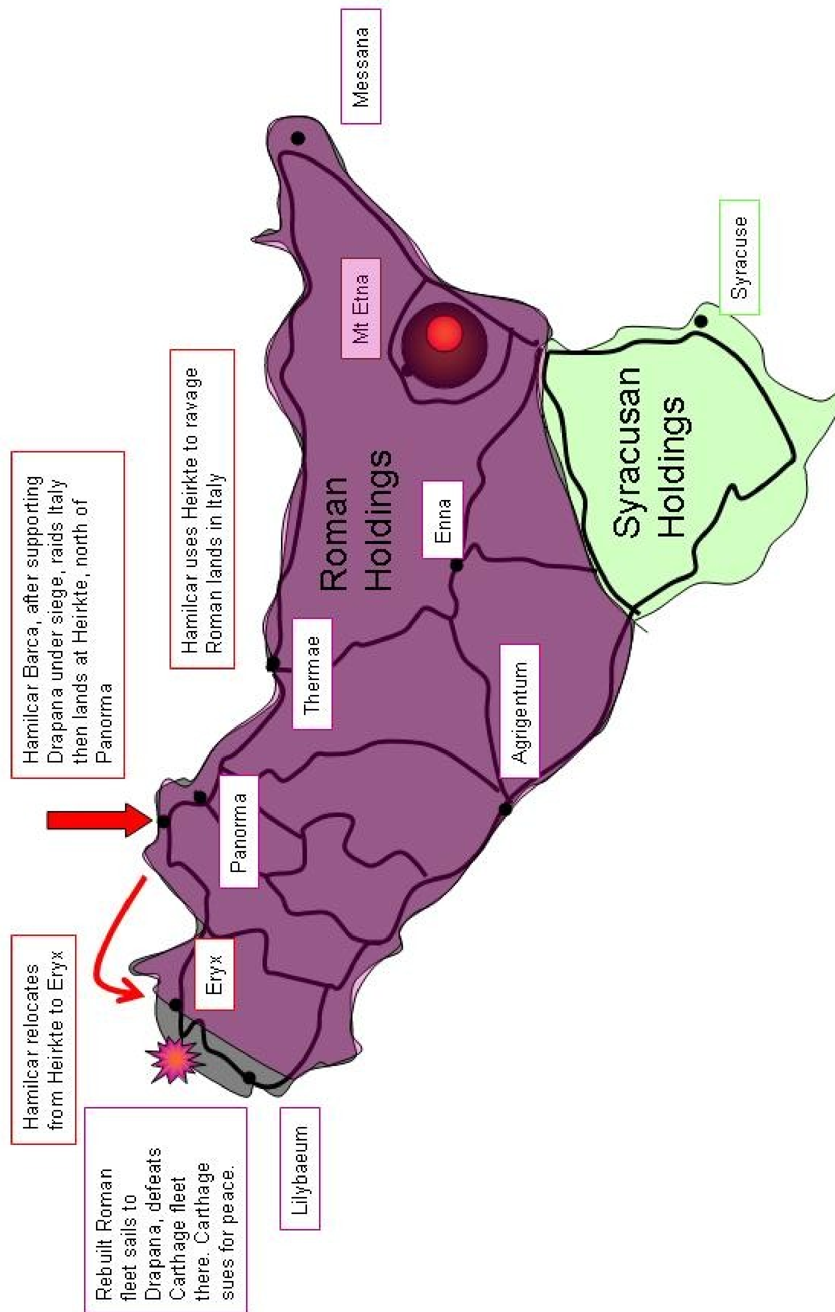
Soarta războiului a fost decisă tot printr-o bătălie navală, în 241 î.Hr., când consulul Lutatius Catullus a obținut o mare biruință la insulele Aegates.

Tratatul încheiat acum consacră victoria romană, Cartagina fiind obligată să evacueze Sicilia şi Italia (Lipare) şi să plătească 3200 de talanți despăgubire de război.

Înfrângerea în acest război a detrminat în acelaşi timp declanşarea unor grave probleme interne la Cartagina, şi anume revolta mercenarilor care luptaseră în Sicilia (241-237 î.Hr.). În spatele acestui conflict intern, căruia îi pune capăt Hamilkar, Roma a rămas

neutră, dar la sfârşitul lui, în 237 î.Hr., a impus reînnoirea tratatului din 241 î.Hr., serând încă 1200 de talanți şi insulele Sardinia şi Corsica. Acestă atitudine, considerată de către Cartagina, pe bună dreptate, ca sperjură, a determinat un nou curs al politicii cartagineze, ea fiind, totodată, şi începutul preistoriei celui de-al doilea război punic.

Războiul hannibalic

În 236, Hamilkar Barkas începe expansiunea în Hispania. După moartea sa, ginerele lui, Hasdrubal, va constitui în Hispania, între 231-221 î.Hr., un veritabil regat barcid, bătând monede ca un rege hellenistic. Expansiunea cartagineză în Hispania a determinat reacția romană, care în 226 î.Hr. intervine şi impune încheierea unui acord, aşa-numitul tratat al Ebrosului. Conform acestui act, cartaginezii se obligau să nu înainteze la nord de râul Ebros.

Hannibal trecând Alpii

Reînnoirea tratatului lui Lutatius în 237 î.Hr. şi pierderea de către cartaginezi a insulelor Corsica şi Sardinia în favoarea Romei au dus la creşterea adversității cartaginezilor față de romani şi dacă ura pe care tradiția literară i-o atribuie lui Hamilkar Barkas şi fiului său Hannibal față de romani era atât de adâncă, o explicație s-ar putea găsi şi în modificarea condițiilor păcii din 241 î.Hr.

Campanile lui Hamilkar Barkas, ale gienerelui său, Hasdrubal şi ale fiului său hannibal în Hispania sunt considerate de istorici ca find mai degrabă o expresie a politicii personale a 'imperiului barcid', decât ca o expresie a expansiunii Cartaginei. O asemenea interpretare poate invoca în favoarea ei existența unei partide pacifiste, dornice de relații

pozitive cu Roma, şi pe care tradiția literară (Titus Livius) o menționează ca existând la cartagina.

Această discuție joacă un rol mai puțin important pentru problemele de fond ale cauzelor celui deal doilea război punic. Dezbaterea privitoare la aceste cauze trebuie aşezată în cadrul larg al discuției privind începuturile şi formele de manifestare a ceea ce istoriografia modernă numeşte imperialismul roman. În fond, discuția se poartă asupra faptului că romanii s-au angajat în expansiunea extraitalică în mod conştient, sau dacă totul nu a fost decât rezultatul întâmplării, al circumstanțelor produse la un moment dat şi în care Roma s-a văzut implicată.

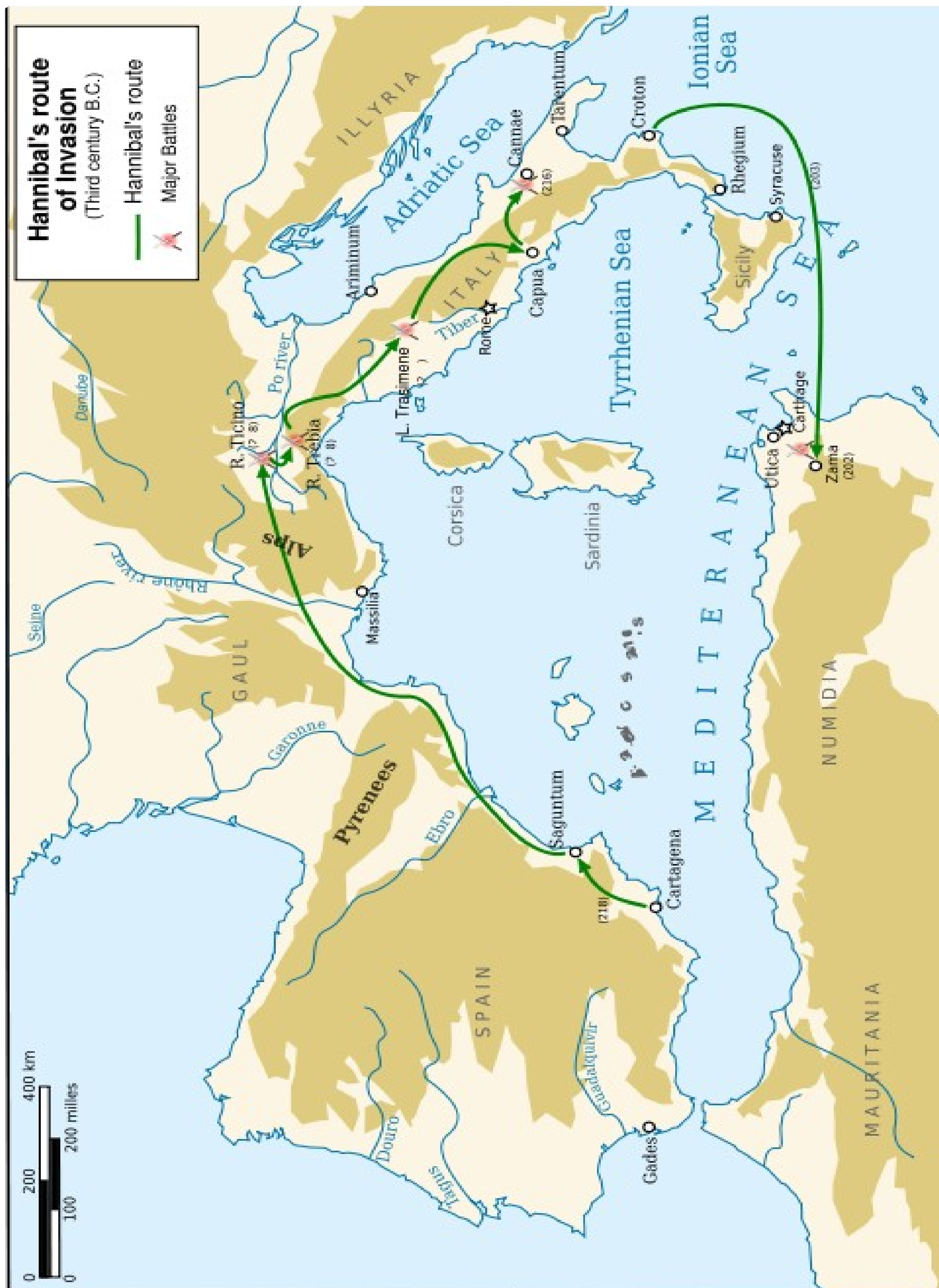
A Roman marble bust of Hannibal originally found at the ancient city-state of Capua in Italy. No authenticated image of Hannibal is known, so this later work may be called an 'imagining' of what Hannibal may have looked like.

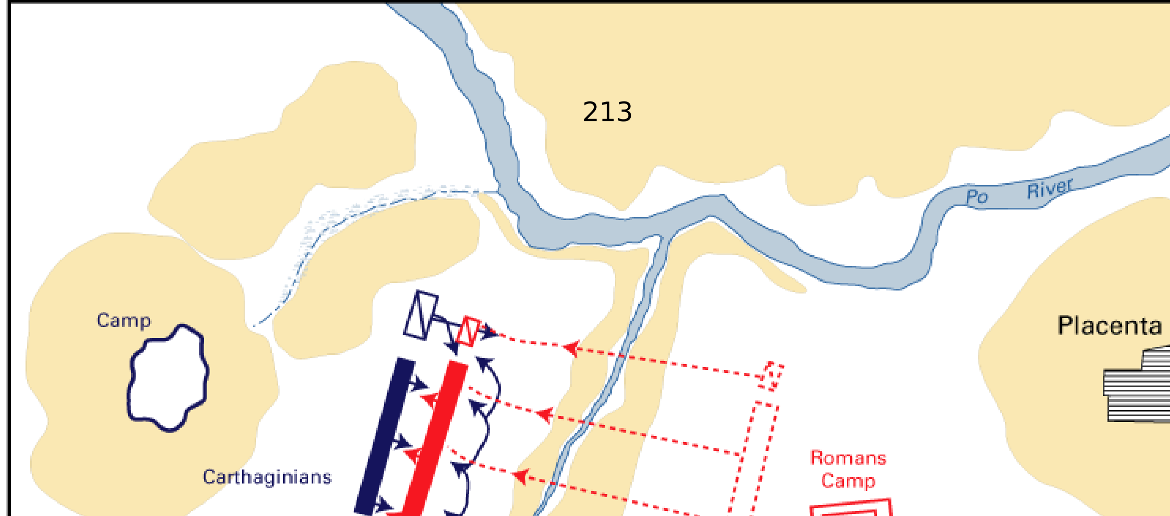
În acest context primul război punic poate fi asociat, aşa cum crede Alfred Heuss, cu începuturile imperialismului roman. Evident, din datele tradiției literare nu se poate desprinde ideea unei expansiuni planificate, dar pe de altă parte, aşa cum observa H. Volkmann, nici nu poate fi negat faptul că romanii nu ar fi folosit o ocazie formidabilă prin care puteau să-şi mărească posesiunile. Lucrul acesta iese în evidență dintr-o notiță de la Valerius Maximus, 4. 1-10: cenzorii, prin rugăciune solemnă către zei, cereau să sporească avuția poporului roman.

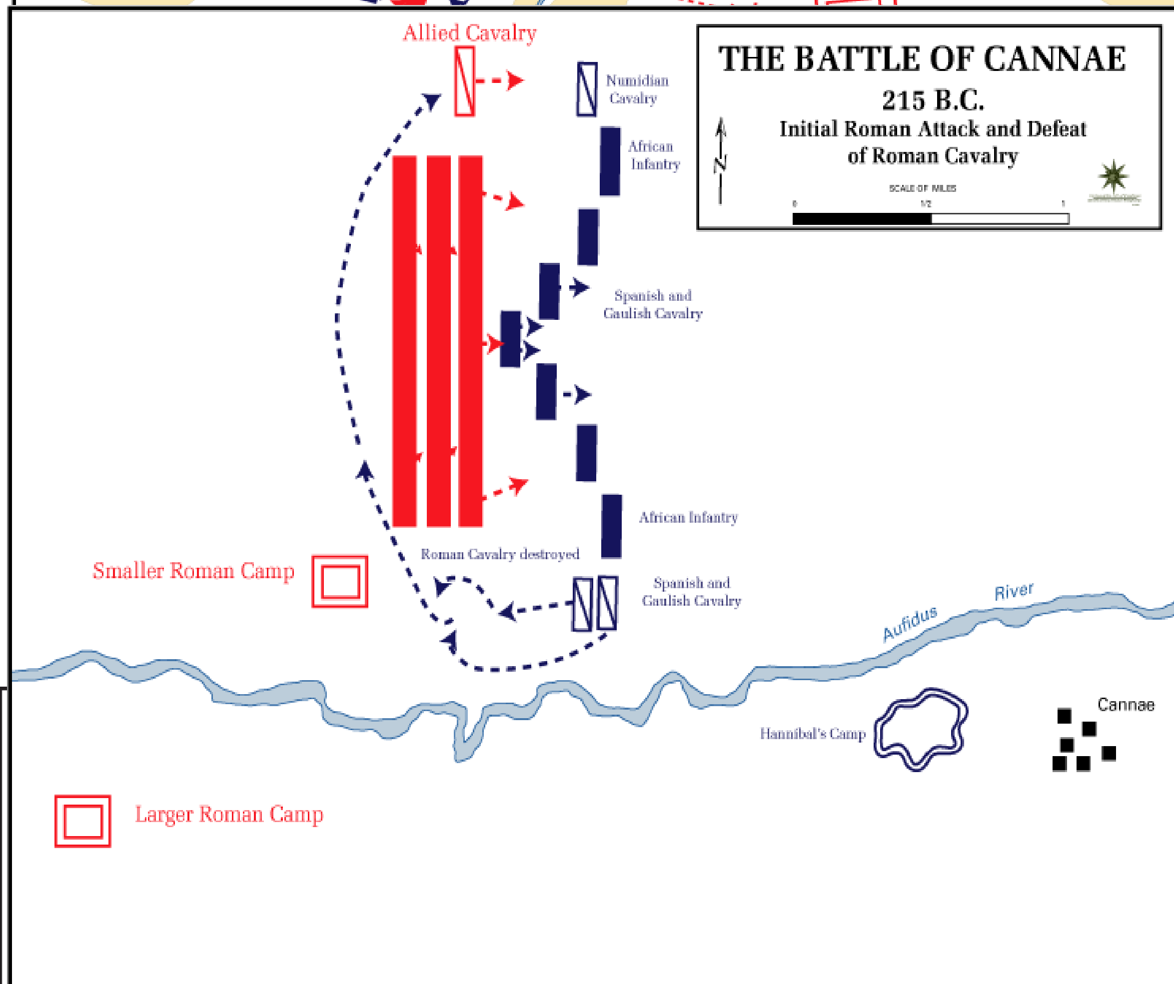

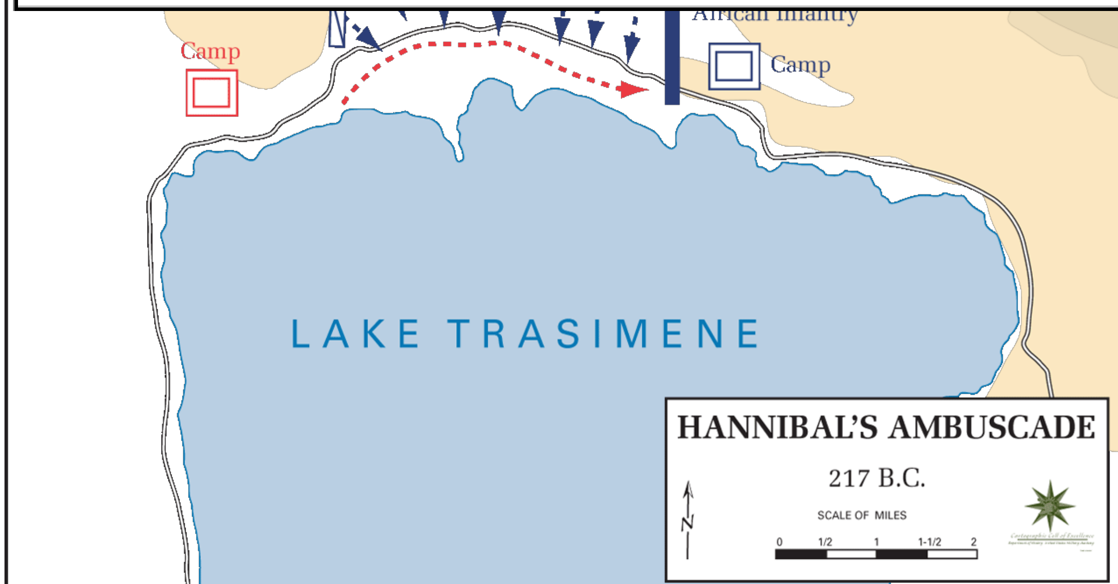
Faptul acesta ne duce la concluzia că romanilor nu le era indiferent dacă ratau, sau utilizau, sau profitau de o ocazie favorabilă, care să le sporească teritorile.

O lungă perioadă, ei au fost preocupați de a justifica în fața zeilor şi a oamenilor orice întreprindere militară pe care o începeau. Orice război trebuia să fie *iustum*. Prin urmare, *bellum iustum*, războiul drept, este o noțiune fundamentală a politicii esterne romane. Din acest punct de vedere, trebuie interpretat şi efortul pe care-l face tradiția literară, favorabilă Romei, de a justifica începuturile primului război punic, ale celui hannibalic în particular, şi, în general, ale oricăror alte conflicte.

Po River
Camp
Placenta
Carthaginians
Romans Camp

THE BATTLE OF CANNAE
215 B.C.
Initial Roman Attack and Defeat of Roman Cavalry
N
SCALE OF MILES
0
1/2
1
Allied Cavalry
Numidian Cavalry
African Infantry
Spanish and Gaulish Cavalry
African Infantry
Roman Cavalry destroyed
Smaller Roman Camp
Spanish and Gaulish Cavalry
Aufidus River
Hannibal's Camp
Cannae
Larger Roman Camp

Camp
Camp
LAKE TRASIMENE
HANNIBAL'S AMBUSCADE
217 B.C.
N
SCALE OF MILES
0
1/2
1
1-1/2
2

Polybios procedează şi n cazul celui de-al doilea război punic, cu care începe opera, la o discuţie între motive şi cauze profunde. Motivele şi momentele care au premers declanşarea celui de-al doilea război punic sunt atacarea şi cucerirea Saguntului de către Hannibal şi trecerea Ebrosului. Cauzele sunt reprezentate în concepţia lui Polybios de dorinţa de război a lui Hamilkar Barkas, de ura lui faşă de romani, apoi de resentimentele Cartaginei faţă de pierderea Sardiniei şi succesele sale în Spania care i-au nelinişttit pe romani. Din punct de vedere al Cartaginei, şi trebuie spus că acesta este şi rezultatul criticii textelor, vinovăţia pentru începutul războiului aparţine Romei. Motivul invocat de romani pentru începutul celui ce-al doilea război punic îl constituie atacarea şi cucerirea Saguntului de către Hannibal. Saguntul era o cetate grecească care se afla la sud de Ebru, deci intra în zona Cartagineză, potrivit tratatului din 226 î.Hr. Romanii au susţinut că Saguntul făcea excepţie pentru că avea un tratat încheiat cu romanii. Este interesant că romanii nu oferă ajutor Saguntului în lungul asediu la care acesta a fost supus de către Hannibal, numit comandant de armata cartagineză, după asasinarea lui Hasdrubal.

Delegaţia romană care a mers la Carthagina pentru a solicita eliberarea Saguntului şi predarea vinovaţilor de încălcarea tratatului, adică a lui Hannibal, a condus discuţia astfel încât i-a silit pe cartaginezi să aleagă soluţia militară în locul unei rezolvări umilitoare.

Romanii intenţionau să supună Cartagina prin două campanii: una în Africa şi una în Hispania. Planul lor a eşuat datorită geniului militar al lui Hannibal, care traversează Hispania, sudul Galliei şi Alpii, pierzând aproape jumătate din oameni şi aproape toţi elefanţii, atingând Italia nordică, mizând pe sprijinul populaţiei celtice ostile romanilor. Astfel, regulile jocului nu le mai fac romanii, ci Hannibal.

Când, în 264 î.Hr., a început primul război punic, romanii nu-şi închipuiau ce dificultăţi avea să presupună acest conflict pe care comitiile centuriate l-au hotărât, crezând că va fi vorba doar de prada pe care o reprezenta regatul lui Hieron din Siracusa. Acele probleme s-au amplificat şi acutizat în războiul hannibalic, datorită geniului militar al cartaginezului care a valorificat la maximum posibilităţile limitate pe care le avea, menţinându-se 16 ani pe teritoriul Italiei. El i-a obligat pe romani să descopere noi modalităţi de purtare a războiului, să rezolve dificultăţi majore puse de logistică şi aprovizionare, de purtare a războiului psihologic şi asigurarea războiului cu ajutorul flotei.

Războaiele punice şi în special cel hannibalic au constituit pentru Roma şi comunitatea militară italică din jurul ei o teribilă probă de rezistenţă. Mulţi istorici cred că pentru romani, în planul mentalităţii, războaile punice au avut efecte comparabile cu cele ale războaielor medice pentru mentalul hellen.

Trebuie subliniat şi un fapt fundamental, din ordinea dreptului public roman, determinat de consecinţele acestor războaie. Cucerind teritorii noi în afara Italiei, romanii nu le-au anexat şi nu le-au asimilat ca regim juridic pământului italic. Ei s-au văzut puşi în faşa unei situaţii inedite pe care n-au ştiut imediat cum să o rezolve, în legătură cu statutul acestor teritorii: Sicilia, Sardinia, Corsica. Este semnificativ că romanii au întârziat aproape cu două decenii reglementarea statutului acestor teritorii. Abia în 227 î.Hr., Sicilia a fost organizată ca *provincia*, fapt ce a însemnat începutul sistemului provincial roman. Aceasta a presupus, în esenţă, renunţarea la două principii fundamentale ale instituţiei magistratului: colegialitatea şi anualitatea. Pentru administarea Siciliei era desemnat un pretor special ales. El asigura încasarea pentru fiscul roman a 10 % din recoltă şi 5 % din veniturile obţinute din exploatarea porturilor. Provincia romană Sicilia nu cuprindea decât o parte a insulei, restul teritoriului rămânând sub stăpânirea regelui Hieron, cu care Roma încheiase un tratat în 263 î.Hr., reînnoit în 248 şi 241 î.Hr. Polisurile hellenenice siciliene îşi păstrau autonomia.

*

Desigur că personalitatea cea mai fascinantă a acestei epoci este Hannibal, cel mai mare adversar al romanilor. Aprecierea personalității sale nu este, cercetând războaiele punice, un lucru uşor, nu numai datorită insuficienței documentare, ci şi faptului că istoricul modern e în imposibilitatea de a aplica unul dintre principiile criticii istorice. Războaiele punice sunt cercetate numai prin tradiția literară greco-romană, neexistând nicio lucrare cartagineză. Inscripțiile cartagineze privesc alte domeni. Punii, în general, şi Hannibal, în special, nu puteau fi simpatici romanilor, nici grecilor nu le-au fost. În tradiția literară ostilă, persoanlitatea lui Hannibal a stârnit şi admirație. El a fost acuzat de toate relele, dar a trebuit să-i fie recunoscute şi calitățile.

Tradiție literară romană insistă mereu, şi dintr-o motivație în spatele căreia stă interesul național, asupra urii funciare a lui Hamilkar Barkas şi a lui Hannibal față de Roma. Acestei imagini false îi aduce o sensibilă corecție Polybios, 7. 9, care redă clauzele tratatului din anul 215 î.Hr. dintre Hannibaal şi Philippos V al Macedoniei. Esența tratatului arată că Hannibal şi Philippos V erau de acord să-i limiteze pe romani la situația anterioară războiului şi să-i împiedice de a mai deveni o primejdie. Nu poate fi vorba de distrugerea totală a Romei.

Istoriografia modernă este împărțită în aprecierea lui Hannibal. Dacă omul politic Hannibal este apreciat negativ de Beloch, ceea ce nu este adevărat întrucât Hannibal a dovedit calități de om politic şi administrator, alți istorici au o altă viziune asupra cartaginzului. Ed. Groag credea că Hannibal a fost o personalitate care a luptat contra destinului, iar Bengtson scria că lângă Alexandru cel Mare şi Caesar, Hannibal a fost cel mai important general al Antichității. Rolul lui nu încetează cu al doilea război punic. la puțin timp după război, el devile liderul Cartaginei, întreprinzând o remarcabilă activitate organizatorică, contribuind la sporirea avuției oraşului, care a plătit despăgubiri de război şi la refacerea potențialului economic al acestuia, spre neliniştea romanilor. Sub presiunile acestora, se va refugia la curtea regelui seleucid Antiochos cel Mare, devenind consilierul său militar. După înfrângerea acestuia la Magnesia, se refugiază din nou, de această dată în Bithynia. Se sinucide în 183 î.Hr., pentru a nu cădea în mâinile romanilor, an în care moare şi adversarul său, Scipio Africanus.

Aprecierile asupra lui P. Cornelius Scipio Africanus sunt univoce în tradiția literară şi în storiografia mai veche. Neîndoielnic, Scipio s-a impus ca cel mai capabil general roman, preluând comanda trupelor în Hispania după moartea tatălui său şi conducând cu abilitate operațiunile militare. Prein derogare de la *cursun honorum*, Scipio primeşte comanda înainte de vârstă şi comandamentul afican împotriva Cartaginei. Scipio a vădit şi multă supleţe diplomatică, câştigând pe mulți din foştii aliați ai lui Hannibal, lipsindu-i pe cartaginezi de resurse, astfel că în 202 î.Hr., la Zama, reuşeşte să-l înfrângă pe Hannibal. Această tradiție literară care-l idealizează pe Scipio Africanus trebuie privită critic, aşa cum a făcut-o în interesanta sa *Istorie romană* Alfred Heuss.

*

În urma bătăliei de la Zama, câştigată de romani, s-a încheiat în 201 î.Hr. un tratat de pace. Conform acestui tratat, Carthagina renunța la toate posesiunile ei de peste mări, rămânând numai cu teritoriul african. Are dreptul să poarte războaie numai în Africa şi doar cu acordul romanilor. A fost obligată să plătească 10.000 de talanți despăgubiri de război şi să predea flota de război şi elefanții de luptă.

Pentru a controla Carthagina, romanii au creat un stat clientelar adversar al acesteua, Numidia, pe care l-au acordat lui Massinissa, care a devenit *rex amicus et socius populi Romani*, rege prieten şi aliat al poporului roman. Va fi utilizat continuu de romani ca instrument de şicană împotriva carthaginei şi, în final, ca element de declanşare a celui de-al treilea război punic (149-146 î.Hr.).

La încheierea războiului hannibalic, Roma a devenit puterea dominantă în Mediterana Occidentală, intrând în competiție cu marile regate hellenistice, Macedonia, Syria şi Egiptul.

Capitolul 5

ROMA ŞI LUMEA HELENISTICĂ

Izvoare: Polybios, Titus Livius, Appian, *Makedoniké, Syriaké*, Diodor.

Bibliografie: R.M. Errington, *The Dawn of Empire. Rome's Rise to World Power*, Londra, 1971; M. Crawford, *Roma Republicană*, Bucureşti, 1997; E.S. Gruen, *The Hellenistic World and the Coming of Rome*, Berkley, 1984; W.W. Harris, *War and Imperialism in Republican Rome, 327-70 B.C.*, Oxford, 1979; L. Homo, *L'Italie primitive et les debuts de l'imperialism romain*, Paris, 1925; M. Holleaux, *Rome, la Grece et les monarchies hellenistiques (273-205)*, Paris, 1969.

Unul dintre subiectele cele mai controversate ale istoriografiei moderne îl reprezintă primele conflicte dintre Roma şi lumea hellenistică. Ca şi în cazul războaielor punice, şi acest subiect este conexat cu imperialismul roman în general, cu discuția despre intenția în realizarea Imperiului Roman sau despre implicarea neintenționată a Romei în aceste conflicte.

În urma încheierii păcii cu Carthagina în 201 î.Hr., Roma era puterea dominantă în bazinul occidental al Mării Mediterane, devenind un competitor pentru statele hellenistice, rezultate după conflictele dintre diadochii şi epigonii lui Alexandros.

Structura lumii hellenistice din secolul III î.Hr. poate fi înțeleasă în sensul unui echilibru de putere. În interiorul acestui aparent echilibru, trebuie subliniat că nu există o o coexistență armonioasă între monarhii helenistice. Se pune întrebarea când poate fi datat începutul intervenției romane în lumea hellenistică: odată cu prima debarcare romană pe litoralul oriental al Adriaticii, sau odată cu primul sau cel de-al doilea război macedonean?

Nu trebuie pierdute din vedere primele două războaie illyrice (229-228 î.Hr.; 219-218 î.Hr.) în care romanii au lichidat satatul illyr al reginei Teuta, protectoarea piraților illyri care primejduiau atât interesele grecilor, cât şi pe cele ale negustorilor italieni. Este semnificativ şi primul război macedonean (215-205 î.Hr.); încheiat cu pacea de la Phoinike, război în care romanii nu intervin direct, ci, pentru a anula efectele tratatelor lui Philippos V cu Hannibal, i-au determinat, diplomatic, pe etolieni, să înceapă ostilitățile împotriva Macedoniei pentru a-l ține pe Philippos în şah şi al împiedica de la o eventuală debarcare în Italia.

Prima intervenție concretă în lumea hellenistică poate fi considerată izbucnirea celui de-al doilea război macedonean. Sigur, sunt multe elemente care trebuie luate în discuție în legătură cu acest subiect, pentru a determina care au fost împrejurările concrete care au dus la intervenția romană. Dacă în primul război punic, Senatul nu ar fi dorit, aşa-zicând, să

intervină şi votarea a aparţinut Adunării Poporului, de data aceasta Senatul a determinat, în modul cel mai direct, intervenţia, împotriva opoziţiei iniţiale a Adunării Poporului.

Pentru a înţelege pe cât posibil evenimentele insuficient luminate de tradiţia literară, este necesară o scurtă preistorie a celui de-al doilea război dintre romani şi macedoneni. În anul 204 î.Hr., a murit Ptolemaios IV al Egiptului, moment care marchează decăderea acestui important stat hellenistic. Astfel, Philippos V al Macedoniei şi Antiochos III al Syriei încheie un tratat secret prin care se înţelegeau să-şi împartă posesiunile egiptene. Această înţelegere primejduia atât oraşele hellene din Mikroasia, dar şi Pergamul şi Rhodosul. Acestea apelează la romani pentru a interveni împotriva celor doi regi. La Roma, urmările acestor două acţiuni nu au fost întrezărite. Acest proces va avea o evoluţie neaşteptată, imposibil de preconizat, cel puţin iniţial: la sfârşitul a două veacuri includerea lumii hellenistice în sistemul provincial şi clientelar roman era un fapt împlinit.

Acest al doilea război macedonean constituie adevăratul început al intervenţiei romane în lumea hellenistică, pentru că relaţii au existat cu mult mai devreme. În 326 î.Hr., se încheiase un *foedus aequum* cu Neapolis, în 306 î.Hr. un altul cu importantul centru comercial Rhodos. A urmat conflictul cu Pyrrhos dintre anii 280-275 î.Hr., apoi transformarea Siciliei în provincie în anul 227 î.Hr. In 229-228 î.Hr. are loc primul război cu illyrii, în 219-218 î.Hr. al doilea, iar între 215 şi 205 î.Hr. primul război cu Macedonia.

Hellada este incapabilă şi în momentul celui de-al doilea război, datorită vechiului ei particularism, dar şi convulsiilor sociale, să organizeze o opoziţei unită împotriva Romei. Războaiele macedonene ale Romei vor influenţa şi destinul Helladei, prin implicarea celor două Ligi, cea ahaică şi cea etoliană.

Cel de-al doilea război macedonean a fost determinat de anexiunile illyre ale lui Philippos V şi de înţelegerea lui cu Antiochos III, privind posesiunile egiptene. K. Christ observa cu temei că politica anexionistă a lui Philippos V nu reprezenta o ameninţare serioasă pentru romani. Acelaşi lucru era valabil şi pentru activitatea lui Hannibal în Orient, dar până şi numai numele acestor doi bărbaţi deşteptau la Roma amintirile groaznice ale celui de-al doile război punic şi au determinat o reacţie atât de energică. Romanii au justificat juridic această intervenţie prin necesitatea unui război preventiv. Exista la Roma după cel de-al doilea război punic o preocupare de a evita repetarea unei invazii în Italia a vreunui agresor aşa cum a fost cazul lui Hannibal. Această observaţie justificată a lui H. Volkmann este împărtăşită şi de alţi istorici.

Cel de-al doilea război macedonean a durat 3 ani (200-197 î.Hr.), sfârşindu-se cu zdrobirea falangei macedonene la Kynoskephalai, o bătălie pe care M. Holleaux o consideră ca fiind 'Jena monarhiei macedonene'. Înfrângerea militară a Macedoniei a fost completată prin încercarea romanilor de a câştiga simpatii în Hellada şi se a-i lipsi pe macedoneni de potenţialii aliaţi.

În anul 196 î.Hr., la Korinthos, T. Quinctius Flamininus proclamă 'libertatea hellenilor'. Vechea formulă apărută încă din timpul războiului dintre diadohii şi epigonii lui Alexandros este însuşită acum de romani. Flamininus a convins Senatul roman să se retragă din Grecia, dar politica sa a fost sever criticată la Roma. Criticile s-au dovedit nerealiste, întrucât în cazul unui război, Hellada neostilă Romei ar fi avut o bază mult mai bună pentru viitoarele operaţiuni.

La scurt timp după încheierea războiului cu Philippos V, Roma s-a văzut implicată în altul cu Antiochos III cel Mare al Syriei. Intervenţia acestuia în Hellada, unde a proclamat şi el 'libertatea hellenilor', a fost determinată de cererea de ajutor a Ligii Etoliene, nemulţumită de felul în care a fost tratată de romani la sfârşitul războiului cu Philippos V. Antiochos III, pe care Hannibal l-a sfătuit în zadar să încheie o alianţă cu Philippos V, pentru ca împreună să invadeze Italia, s-a limitat la intervenţia în Grecia (192 î.Hr.), de aici, romanii îl vor respinge

în Asia Mică, îl vor înfrânge la Magnesia în 190 î.Hr., fiind apoi silit să încheie pacea de la Apamea, în 188 î.Hr.

Tratatul de al Apamea l-a obligat pe Antiochos III să renunțe la toate posesiunile sale din Asia Mică de la vest de Munți Taurus în favoarea aliaților Romei, Rhodos şi Pergamon. Tratatul a condus la căderea definitivă a marelui imperiu seleucid tocmai datorită acestei drastice reduceri de posesiuni în Asia Mică. Trebuie observat că în contextul războiului dintre Antiochos III şi Roma, prin asumarea de către cei doi competitori a formulei "libertatea hellenilor", cei doi contrahenți au devenit, după cum observa Christ, 'prizonierii propriilor poziții, lozinci şi aliați'.

Roma rămâne încă la politica dominației indirecte, care a contribuit la stabilizarea situației în Mikroasia. Evoluția intervenției romane nu s-a oprit aici, fiindcă pe cealaltă parte, regele Philippos V al Macedoniei nu a putut asista fără reacți la intervenția romană, care limita posibilitățile de acțiune în Peninsula Balcanică, zona predilectă a expansiunii şi infulenței macedonene. Conflictele sociale din Hellada au determinat creşterea urii împotriva romanilor, care impuseseră aici guvernări favorabile lor, astfel încât, combinându-se cu avertismentele şi intervenția lui Eumenes al Pergamului pentru a se acționa, se ajunga la cel de-al treilea război macedonean (171-168 î.Hr.). Perseus, fiul lui Philippos V, a fost înfrânt decisiv de către L. Aemilius Paullus, la Pydna, în 168 î.Hr.

Regele macedonean este făcut captiv şi transportat în Italia, iar romanii apelează la dominația indirectă,însă în forme brutale. Regatul macedonean a fost împărțit în patru 'republici', conform împărțirii de dinainte de Philippos şi Alexandros. Locuitorii celor patru republici nu aveau dreptul să aibă între ei relații comerciale sau matrimoniale. Pentru a-i atrage pe locuitori de partea Romei, obligațiile față de romani erau fixate la jumătate din obligațiile față de regii macedoneni.

Pentru a da o lecție referitor la rigoarea politică romană, Epirul a fost fefuit, 150.000 de locuitori au fost luați sclavi şi duşi în Italia. Pentru a-i îngrozi pe helleni şi a-i pedepsi pentru simpatiile arătate lui Perseus, peste 1000 de ostatici den Hellada, printre care şi fruntaşi ai Ligii Ahaice, între care şi marele istoric Polybios, au fost duşi în Italia. Ei urmau să reprezinte garanția pentru fidelitatea hellenilor față de romani.

În acelaşi an, 168 î.Hr., romanii au obținut o importantă victorie diplomatică împotriva lui Antiochos IV al Syriei. Acesta a refăcut forța regatului după războiul purtat de tatăl său şi a început cucerirea Egiptului, ajungând în fața Alexandriei. Senatul roman trimite o delegație în frunte cu Gaius Popillius Laenas pentru a-i cere regelui seleucid să evacueze Egiptul, amenințând cu o intervenție romană. Această cerere a fost suficientă pentru a-l determina pe Antiochos IV să se retragă.

Asprimea tratamentului aplicat macedonenilor şi helenilor de către romani a determinat o reacție energică în 148 î.Hr. Un oarecare Andsiskos, dându-se drept un personaj din oastea regală, provoacă o răscoală a macedonenilor şi hellenilor. Intervenția romană duce la înfrângerea răscoalei, iar romanii organizează Macedonia în provincie romană. Pentru a-i pedepsi pe helleni, Lucius Mummius peste care tradiția literară romană, jenată, trece destul de repede. În 146 î.Hr., a vândut ca sclavi toți locuitorii Korinthului şi după jefuire, a distrus comlet oraşul. El va fi refăcut 100 de ani mai târziu de către Caesar.

Tot în 146 î.Hr., romaniii au distrus complet Carthagina. După al doilea război, Carthagina şi-a revenit complet sub Hannibal, deşi a fost limitată doar la teritoriul african şi în ciuda faptului că romanii au hărțuit-o neâncetat prin intermediul numidului Massinissa, astfel încât în urma unei vizite la Carthagina, Cato cel Bătrân s-a întors terifiat de forța şi bogăția oraşului. Începând cu anul 150 î.Hr., când a fost reglementat un conflict între Carthagina şi Massinissa, Cato îşi încheia orice discurs, indiferent de subiectul acestuia, cu formula *ceterum censeo Carthaginam delendam esse*: 'în afară de aceasta, socotesc că tebuie să fie distrusă Carthagina'.

Senatul a considerat că în 150 î.Hr. nu este niciun motiv de război între Roma şi Carthagina, dar în 149 î.Hr., la noul atac al lui Massinissa împotriva carthaginezilor, lucrurile se precipită. Romanii consideră pe carthaginezi vinovaţi, carthaginezii se pun la dispoziţia romanilor, acceptând condiţiile acestora pentru a evita războiul. Maniera romanilor este cu totul reprobabilă şi faptul a fost remarcat de Polybios, cal care afirmase că politica romană se întemeiază pe respectarea angajamentelor.

Romanii cer cathaginezilor ostatici, predarea armelor, evacuarea oraşului şi aşezarea lor în interiorul Africii. Această exigenţă îi determină pe carthaginezi să aleagă rezistenţa şi, deşi o parte din cererile de dezarmare fuseseră îndeplinite, oraşl a rezistat 3 ani asediului. În 146 î.Hr., Carthagina a fost luată cu asalt de armata romană condusă de Scipio Aemilianus, viitorul *Africanus Minor*. Cetatea a fost complet distrusă, teritoriul ei arat, şi s-au pronunţat formule de blestem,pentru a nu se ami ridica vreo aşezare. Locuitorii au fost vânduţi ca sclavi, teritoriul din Africa fiind transformat în provincia romană *Africa*.

Toate aceste conflicte purtate de romani în Orientul hellenistic sau împotriva Carthaginei i-au adus pe romani în contact cu o cultură foarte evoluată, superioară civilizaţiei romane. Cu excepţiile amintite ale distrugerii Korinthului, Carthaginei şi transformarea unei importante mase umane în sclavi, tratamentul aplicat adversarilor poate fia preciat, totuşi, drept moderat.

Alt comportament vor adopta romanii în Hispania, regiuni locuite de o populaţie organizată tribal şi inferioară nvelului de cultură şi civilizaţie roman. După înfrângerea lui Hannibal, romanii, preluând moştenirea carthagineză în Hispania, o vor organiza în 197 î.Hr. în două provincii: *Hispania Ulterior* şi *Hispania Citerior*. Supunerea Hispaniei a fost una dintre întreprinderile cele mai costisitoare, în primul rând în vieţi omeneşti. Romanii au avut nevoie de aproape un secol pentru a supune pe războinicii celtiberi. Atitudinea romană nu a fost consegventă. Dacă iniţial a fost o expandiune paşnică, cu relaţii pozitive, politică promovată de Ti. Sempronius Gracchus, tatăl celebrilor Ti. Şi C. Gracchus, ulterior Roma va desfăşura o politică dură, a expediţiilor da pradă. Reacţia nu va întârzia să apară. În 154 î.Hr., lusitani şi celtiberi au constituit o confederaţie, sub conducerea lui viriathus. Timp de 20 de ani, el a provocat cele mai mari pagube romanilor, putând fi înlăturat doar prin asasinat. Rezistenţa hispanilor a fost întărită în 133 î.Hr., când Scipio Aemilianus a asediat centrul reistenţei hispanilor, Numantia, cucerind cetatea prin înfometare.

Deci, la 133 î.Hr., Roma se stabilise ferm în Orient, creând aici două provincii: Macedonia – 148 î.Hr., guvernatorul ei controlând şi Hellada; Asia în vestul Mikroasiei, unde au obţinut prin testamentul lui Attalos III regatul Pergamon (133 î.Hr.). În Africa, după ce în 146 î.Hr. distrusese complet pe marele adversar din secolul III î.Hr., Carthagina, romanii au constituit privincia Africa. Prin trensformarea Syriei şi Egiptului în puteri de rangul II şi III, uşor de controlat, prin cucerirea Hispaniei, Roma a ajuns, în a doua treime a secolului II î.Hr., să domine direct sau indirect bazinul Mării Mediterane.

Imperialismul roman

Pentru definirea politicii externe a Romei, problema imperialialismului roman este de cea mai mare importanță. Subiectul, ca orice subiect controversat şi important, s-a bucurat de atenția istoricilor antici şi moderni.

În preaalabil trebuie lămurită problema terminologică. La Roma, nu exista un imperialism de tipul celui definit, de exemplu, de către Lenin. Nu este mai puțin adevărat că studiile de istorie modernă şi contemporană referitoare la imperialismul secolelor XIX-XX, cu noul lor instrumentar ştiințific, sunt de natură să aducă alte modalități de explicare a situației în cauză. Imperialismul roman a fos studiat în mai multe contexte. Războaiele punice, războaiele macedonene, expansiunea din timpul revoluției romane promovată de Sulla, L. Licinius, Pompeius, Caesar, dar şi în timpul Principatului, inițiată de către Augustus şi Traian, ceea ce a dus la concluzia că imperialismul roman este indirest cu linia fundamnetală a istoriei romane.

Problema imperialismului roman a stârnit aprinse discuții în contextul agresiunii romane în Hellada şi Orientul hellenistic. Puncte de vedere importante au exprimat, printre alții, M.I. Rostowzeff, E. Badian, W. Harris: a) agresiune aîmpotriva italicilor, punilor, iberilor, dacilor, germanilor, etruscilor, celților, ori a altora este interpretată ca având o finalitate pozitivă, servind progresul; b) agresiunea împotriva Helladei, interpretată prin criteriile umanismului datorită rolului cultural al hellenilor, poate fi respinsă şi condamnată. E. Badian, în lucrarea sa *Roman Imperialism in the Late Republic*, interpretează aituația de o manieră interesantă, subliniind caracterul contradictoriu al politicii externe romane. Pe de o parte, agresiune deschisă şi expansionism faşă de barbari, pe de altă parte, imperialism hegemonial cu evitarea precaută a războiului față de cei superori cultural.

Aprecierea politicii unei mari puteri ar trebui să ia în seamă nu numai atitudinile față de cei dezvoltați, avansați cultural, ci şi față de cei situați sub acest nivel. Roma a dus o politică diferită în Grecia față de cea dusă în Italia, Sicilia şi Mesiterana vestică sau contra barbarilor celtici, thraci, illyri ori germanici.

Theodor Mommsen deschide o întreagă direcție în istoriografia moderrnă privind inexistența unei politici imperialiste romane, afirmând că este doar nevoia de siguranță. Concepția lui este acceptată de Holleaux, M. Gelzer şi H. Stier. Heuss adoptă o poziție de mijloc, admițând caracterul defensiv al politicii romane, ceea ce nu înseamnă că poate fi respins imperialismul roman. Este interesant, din punct de vedere istoriografic, de semnalat că istoricii perioadei hellenistice, Beloch, Rostowtzeff sau Bengtson, combat teoria lui Mommsen.

Noile cercetări pun în evidență şi alte elemente care au pus în acțiune imperialismul roman: atitudinea politică şi activitatea clasei politice romane. Nu poate fi ignorat faptul că, în

contextul celui de-al doilea război macedonean şi al războiului cu Antiochos III (primul război sirian), un rol important l-a jucat Scipio Africanus Maior şi cercul său. Laitmotivele şi normele etice nobiliare romane, *virtus, gloria, dignitas*, tradiția de apune în evidență *auctoritas* (prestanță, respect) evidențiază o atitudine fundamentalp activistă. O politică externă activă poate aduce prestigiul soial. Nu trebuie uitată nici plebea, al cărei apetit pentru paradă şi câştig justifică politica externă expansionistă (votul comitiilor centuriate în favoarea intervenției în afacerile siciliene la primul război punic, în măsura în care nu este o prelucrare interesată în a ascunde rolul Senatului).

Un loc important în definirea şi determinarea imperialismului roman trebuie acordat şi factorului economic. Implicațiile economice nu reies limpede din izvoare, întrucât tradiția literară avea alte interese şi perspective. De exemplu, în izvoarele istoriei romane de dinainte de Sulla (90-86 î.Hr.) nu sunt indicaii precise, convingătoare despre *publicanes* (publicanii) şi *negotiatores* (negustorii) romani şi italici din Asia Mică. Dar, în anul 88 î.Hr., semnalul luptei antiromane dat de Mithridates VI Eupator a fost constituit de asasinarea a peste 80.000 de italici în provincia Asia.

Când se poate vorbi despre începuturile imperialismului roman? Răspunsul este greu de dat: unii specialişti au pus î discuție primul război punic, alți istorici pun momentul transformării Pergamului în provincia Asia în 133 î.Hr. Dacă ar fi să vorbim despre o politică anexionistă fundamentată pe motive economice, ea ar fi de admis doar după *războiul social* (91-89 î.Hr.).

Se poate pune problema unei deosebiri calitative din acet punct de vedere față de fazele anterioare. Trebuie admis că nu se poate atribui romanilor un program expasionist pe termen lung sau o concepție imperialistă precis definită. Reticența Romei față de anexiuni, în prima jumătate a secolului II î.Hr., exprimă realitatea recunoaşterii clare că Republica nu era în măsură să exercite administrația directă a unor spați mari din Orientul hellenistic, explicație mai rezonabilă decât invocarea unor 'motive morale'.

Instrumentarul insuficient al dominației indirecte şi apoi gravele nereguli ale administrației directe au dus la prima mare criză a imperialismului roman care a dus, în ultimă instanță, la completa modificare astruturilor de bază ale Republicii şi la crearea condițiilor pentru formarea Principatului.

Capitolul 6

DEZVOLTAREA INTERNĂ A ROMEI DIN SECOLUL IV PÂNĂ LA REVOLUȚIA ROMANĂ

Izvoare: Polybios; Cato, *De Agricultura*; Diodorus Siculus; Titus Livius; Plutarch, *Cato Maior*.

Bibliografie: M. Gelzer, *Nobilität der römischen Republik,* Leipzig, 1912; F. Münzer, *Römische Adelsparteien und Adelsfamilien,* Stuttgart, 1920; P.A. Brunt, *Social Conflicts in the Roman Republic,* Londra, 1971; J. Bleicken, *Geschichte der römischen Republik,* München/Wien, 1980; Th. Mommsen, *Istoria romană* I-II, Bucureşti, 1987-1988; A.N. Sherwin-White, *Roman Citizenschip,* Oxford, 1973; H. Hill, *The Roman Middle Class in the Republican Period,* Oxford, 1952; T.P. Wiseman, *New Men in the Roman Senate 139-A.D. 14,* Oxford, 1971; P. Veyne, *Le pain et le cirque. Sociologie historique d'un pluralisme politique,* Paris, 1976; **asupra ordinului ecvestru**: C. Nicolet, *L'ordre équestre a l'époque républicaine (312-43 î.Hr.)* I-II, Paris, 1966-1974; E. Badian, *Publicans and Sinners: Private entreprise in the Service of the Roman Republic,* Oxford, 1972.

Istoria romană nu se limitează doar la istoria unificării Italiei şi a expansiunii romane, ci trebuie să considere şi evoluția constituțională, socială, demografică şi economică. Istoricul ar trebui să stabilească toate conexiunile posibile între manifestarea externă şi factorii interni ai societății romane.

Roma a cunoscut lupta dintre patriciat şi plebe. Un moment important a fost codificarea dreptului prin Legea celor XII table şi apoi legile licinio-sextiene din 367 î.Hr., privitare la acordarea unuia din locurile de consul plebei. Acest fapt a deschis plebeilor calea spre pretură, dictatură şi cenzură. Doar magistraturile legate de invocarea vechilor zeități, *rex sacrorum* şi *pontifefex maximus*, erau rezervate patricienilor.

În ciuda acestui mixaj al patricienilor şi plebeilor în privința accesului la funcți, exercitarea magistraturilor nu era accesibilă decât plebeilor înstăriți, întrucât magistraturile de la Roma reprezentau o *honor* şi nu erau retribuite. Magistratul trebuia să dispună de resurse personale pentru a se întreține şi a cheltui în folosul statului.

Un alt element important în asigurarea bunei funcţionări a statului îl constituie adoptarea acelor *legis actiones* şi publicarea, de asemenea, a calendarului zilelor de judecată de către edilul C. Flavius, în 304 î.Hr.

Toate au contribuit la dezvoltarea dreptului prin aducerea la cunoştinţa publicului a codului de procedură juridică, la apariţia instituţiei avocaturii şi această evoluţie este continuă, întrucât problemele de drept civil sunt de competenţa pretorului care, la intrarea în funcţie, anunţă care sunt principiile de drept după care el se va conduce. El poate enunţa principiile elaborate de predecesorul său sau le poate completa. Unul dintre drepturile fundamentale ale cetăţenilor romani este *ius provocationis*. Cicero îl socotea garantul cetăţii şi al libertăţii.

Magistratul roman avea dreptul de a aplica pedepse, *coercitio*. Aceste măsuri priveau amenzi amenzi care atingeau averea şi pedepsele corporale. Pedeapsa cea mai grea era execuţia asociată cu biciuirea şi era de competenţa dictatorului şi a comiţiilor centuriate, care funcţionau ca tribunal popular. Ea era determinată de crima împotriva unui om liber sau împotriva statului. Împotriva acestor acuzaţii, cetăţeanul roman avea dreptul de a apela la judecata comitiilor centuriate.

Importanţa acestei *Magna charta libertatum* rezultă şi din faptul că tradiţia literară atribuie instituirii acestui drept o importanţă extraordinară. Prima dată a fost acordat printr-o *Lex Valeria* în anul 300 î.Hr. Trebuie spus însă că numai ultima dintre ele poate fi documentată istoric.

Exercitarea acestui drept era posibilă numai pe teritoriul Romei. Numai pe teritoriul oraşului lictorii magistraţilor purtau doar mănunchiul de nuiele fără secure. În afară, puterea magistratului se exercita pe deplin, el având drepturi nelimitate şi exercitându-şi obligaţiile ca în timp de război, teritoriul din afara oraşului fiind denumit *militia*.

Un alt moment esenţial în evoluţia constituţională şi care a pus capăt luptei stărilor este ultima *secessio plebis în montem Ianiculum* în 287 î.Hr., despre care am mai vorbit: plebea a obţinut ca 'ceea ce plebea stabileşte ca drept, să fie considerat ca atare de întregul popor'. În felul acesta s-a produs osmoza completă între cele două stări, întrucât plebea organizată în *concilium plebis* nu mai este separată, hotărârile ei – *plebiscita* – având aceeaşi putere de lege ca şi hotărârile întregului popor adunat în *comitia centuriata; plebiscita* aveau puteri egale cu *leges*.

În felul acesta, plebea putea să devină extrem de primejdioasă, putând să pună în primejdie echilibrul constituţional, social şi politic. Faptul acesta nu a fost posibil, datorită a doi factori: 1. Plebeii înstăriţi, având aceleaşi drepturi cu patricienii, nu doreau schimbarea ordinii constituite; 2. Prin educaţia şi experienţa sa istorică, poporul roman era obişnuit să fie condus de un cerc restrâns de familii cu experienţă politică.

Dar prin *lex Hortansia*, care a adus integrarea completă a plebei în sistemul constituţional roman, ea îşi pierde caracterul de organizaaţie revoluţionară, tribunii poporului devin magistraţi cu calitatea de a propune legi, având sentimentul de reprezentanţi legitimi ai întregului popor şi punându-se î serviciile Senatului, pe care îl aveau ca alcătuit din membrii aceleiaşi stări.

Comitia tributa obţine aceleaşi competenţe legislavive ca şi *comitia centuriata*. Odată cu *lex Hortensia* şi încetarea luptei stărilor se poate vorbi de constituirea republicii clasice, a cărei contribuţie l-a uimit pe Polybios. Istoricul era de părere că dominaţia asupra lumii a Romei se datorează calităţii infailibile a constituţiei romane. Pentru el era uimitor cum funcţionau într-un singur sistem trei elemente atât de diferite: regalitatea, democraţia şi aristocraţia. "Dacă cineva are în vedere atribuţiile consulilor, îi apare forma de stat romană ca deplin monarhică şi regală; dacă le cercetează pe cele ale Senatului, va spune că era un regim aristocratic, iar dacă va vedea atribuţiile adunării poporului, forma de stat îi va apărea democratică" (6.11.12).

Cu toate dificultățile, cele trei elemente ale vieții de stat romane, Senatul, magistrații şi poporul au asigurat funcționarea sistemului constituțional roman.

În timpul Republicii, rolul preponderent a revenit Senatului.

Adunarea poporului (*comitia curiata, comitia centuriata, comitia tributa*) era rezultată din 'contopirea' dintre *comitia centuriata* şi *concilium plebis*. Trebuie arătat că sporirea numărului de cetăţeni nu a atras creşterea numărului de centurii, cavalerii şi prima clasă însumând în continuare 98 de centurii, având, astfel, majoritatea față de restul de centurii, din totalul de 193! Numărul de centurii rămânând nemodificat, s-a ajuns la situația ca, în vremea lui cicero, într-o centurie de cavaleri să voteze 100 de indivizi, pentru ca într-o centurie din prima clasă să fie 200, iar în cea a celor lipiți de avere, *proletarii*, să fie aproape tot atâtea persoane cât în întreaga primă calasă, care conținea 80 de centurii.

Aceeaşi evoluţie socială amenința şi noua formă de *comitia tributa*, întrucât creşterea teritoriului roman nu a fost însoțită de creşterea numărului de triburi, ele rămânând ficate la acelaşi număr de 35, din secolul III î.Hr., cetăţenii nou apăruţi fiind arondaţi vechilor triburi. Din situații obiective, cetățenii romani din triburile rurale nu participau în totalitatea lor la adunare, şi atunci urul lor era covârşit de populația urbană.

Adunarea Poporului hotăra asupra legilor, asupra prăzii şi războiului, era tribunal în procesele capitale, alegea magistrați pe care îi prezenta magistratului care prezida Adunarea.

Spre deosebire de Atena, trebuie reamintit că cetăţeanul roman nu putea singur să intervină sau să facă o propunere legislativă. Această calitate o avea numai magistratul. Cetățenii stând în picioare la locul destinat adunării (acolo unde securea era înfiptă în nuiele) răspundeau prin *da* (*uti rogas*, 'aşa cum întrebi tu') sau *nu* (*antiquo* 'rămâne cum a fost'). Pe tăblițe era notat: *da* – U.R., *nu* – A.

Una dintre cele mai interesante caracteristici ale constituției romane consta în faptul că, din punct de vedere al dreptului public, Senatul nu avea dreptul de a comanda magistraților. *De facto*, Senatul însă exercita o puternică influență asupra magistraților. Acest lucru se explică prin faptul că membrii Senatului, aleşi pe viaţă, erau membrii ai familiilor conducătoare de la Roma care deținuseră până atunci o *magistratură curulă* (consul sau praetor) şi care erau considerați în măsură să dețină şi altele, astfel încât se întruneau în Senat. Experiența publică a tuturor foştilor magistrați în viață era incomparabil mai cuprinzătoare şi, implicit, incorpora prin continuitatea ei o autoritate superioară față de exercitarea anuală a unei magistraturi.

Senatul nu se putea întruni din propria sa voinţă, ci numai la convocarea unui magistrat superior, iar mai târziu şi a tribunilor plebei. Senatorii se întruneau într-un spațiu închis al Senatului sau al unui templu şezând pe bânci. Aşezarea senatorilor se făcea în funcție de rengul magistraturii pe care o avuseseră: consularii, pretorii etc. şi în aceeaşi ordine luau şi cuvântul. În interiorul acestor grupe se ținea seama de faptul că patricienii aveau dreptul să vorbească înaintea plebeilor şi se ține seama de vârsta vorbitorului. Fiecare vorbitor avea timp nelimitat la dispoziție. El îşi încheia cuvântarea cu o propunere (*censeo*). Anecdotic am putea spune, a devenit M. Porcius Cato, cel care, de la 150 î.Hr., îşi încheia fiecare cuvântare în Senat cu adăugirea: *ceterum censeo Carthaginam delendam esse*.

Neîndoielnic, compoziția Senatului şi implicit a clasei politice romane s-au schimbat în timpul luptelor dintre patricieni şi plebe. Numeroasele războaie în timpul cărora patricienii conduceau trupele au dus la scăderea numărului de familii patriciene. Începând din 367 î.Hr., patricienilor li se adaugă şi plebei bogați, constituindu-se astfel o nouă clasă nobiliară de funcții numită *nobilitas* – de la cuvântul *noscere* (a cunoaşte). Dezvoltarea noțiunii de la acest termen până la *nobilitas* este explicată foarte bine, după cum sublinia M. Gelzer, *Die Nobilität der römischen Republik*, într-un pasaj din Cicero, *Despre divinități* 2.24, în care oratorul se adresa fiului său: "căci dacă cineva are din tinerețe motive care să-l facă celebru şi cunoscut, acestea sunt fie datorate tatălui, ceea ce după cum cred este cazul tău, fiule, fie

printr-o altă fericită întâmplare, toate la un loc îndreptând asupra lui ochii tuturor şi să bage de seamă la tot ce face el, la felul în care trăieşte, şi ca şi cum el ar sta în cea mai strălucitoare lumină, nici un cuvânt de-al lui, nici o faptă nu pot rămâne necunoscute".

Explicaţii asemănătoare se găsesc şi la alţi autori, aşa încât este limpede că *nobiles* se prezentau în societate prin faptele strămoşilor lor, *cum commendatione maiorum*, în timp ce un *homo novus* nu avea altă posibilitate de a se impune decât propria sa vrednicie.

Nobiles se mai numeau *boni*. Împreună, nobilii constituiau un cerc din ce în ce mai închis. Numai candidaţii din acest cerc aveau cele mai mari şanse de a câştiga magistraturile datorită relaţiilor familiale, datorită numărului mare de *clientes*, astfel încât foarte rar un *homo novus* răuşea să străpungă prin propria sa vrednicie acest monopol al funcţiilor deţinute de un număr limitat de familii. Istoricii moderni (Gelzer etc.) au arătat că din 367 î.Hr. şi până în vremea lui Cicero (63 î.Hr.), au reuşit ca, din cele 600 de consulate, doar 24 să fie deţinute de *homines novi*, adică persoane fără recomandarea strămoşilor. La M. Gelzer îi regăsim şi enumeraţi: 366 î.Hr., Lucius Sextius Lateranus; 293 î.Hr., Carvilius (iterează, adică repetă consulatul, în 272 î.Hr.); 290, 275, 274 î.Hr., M. Curius Dentatus; 280 î.Hr., Titus Gaius; 216 î.Hr., Caius Terentius Varo; 195 î.Hr., Marcus Porcius Cato; 165 î.Hr., Gnaeus Octavius; 146 î.Hr., Lucius Mummius (distruge Korinthos); 141 î.Hr., Quintus Pompeius; 107, 104, 103, 102, 101, 100, 86 î.Hr., Gaius Marius; 104 î.Hr., Gaius Flavius; 98 î.Hr., Titus Didius (102-101 î.Hr. - praetor); 94 î.Hr., Gaius Cellius; 63 î.Hr., Marcus Tullius Cicero. Istoricul german subliniază (*op. cit*. 59-60) că 'aceasta înseamnă că într-un interval de 300 de ani, găsim doar 15 *homines novi* cu 24 de consulate. Pe baza acestui fapt se poate vorbi de o dominaţie a nobilităţii. Prin aceasta nu trebuie să înţelegem că ar fi dominat numai *nobiles*, ci doar puterea nobilităţii, care îşi completa rândurile după propria voinţă. Tradiţia literară nu oferă nici cea mai mică indicaţie despre o exclusivitate în sensul unei limitări a exercitării puterii la un număr bine determinat de familii. De exemplu, familia patriciană Cornelia (336-44) a deţinut 63 de consulate, Fabii – 32; *gens* Licinia – 15; *gens* Fulvia – 20 (ultimele două plebee la origine)'.

Este interesant că atât vechile familii, cât şi *homines novi*, adică cei despre care Cicero, *Catilina* 1.28 spunea că făcuseră carieră politică *nulla commendatione maiorum*, se străduiau ca prin întreaga lor activitate fie să dezvolte cele moştenite, fie să dobândească ţinută morală, cunoştinţe şi experienţă politică, fie să realizeze o activitate militară intensă, deci să se impună poporului prin *auctoritas*. La romani, *auctoritas* nu poate fi limitată la sensul precis de azi. Cel care tindea la *auctoritas* se străduia să dea sens vieţii sale nu atât prin adunarea de avuţie materială, ci în sens mai larg, de a obţine *gloria*, faima, prin exercitarea de funcţii care să-i dea prilejul să săvârşească fapte necesare pentru familia şi statul lui şi să obţină *dignitas*. Toate acestea ies în evidenţă din modul în care era organizet cultul strămoşilor. Faptul acesta l-a frapat în mod deosebit pe Polybios, 6. 53, el descriind un asemenea exemplu: 'Dacă în Roma moare un om de vază, convoiul funerar în întreaga sa splendoare este în mod obligatoriu condus în piaţa publică la aşa-numitele *rostrae* (tribunele oratorilor). Cadavrul este purtat în picioare pentru a putea fi văzut de toţi. În timp ce întregul popor stă de jur împrejur, se urcă la tribună un fiu adult, sau, dacă nu există aşa ceva, un membru al familiei care ţine o cuvântare despre virtuţile şi faptele celui decedat, cuvântare care deşteaptă în rândurile mulţimii care-şi aminteşte de evenimente un asmenea sentiment, încât moartea acelui apare nu ca un eveniment privat pentru familia respectivă, ci ca o pierdere pentru întregul popor şi stat. după ce a fost înmormântat, familia îi aşează imaginea într-un loc în casă unde poate fi cel mai bine văzut (într-un dulap de lemn). Imaginea este o mască ce redă imaginea feţei celui decedad. Aceste dulapuri sunt deschise la marile sărbători, imaginile sunt împodobite cât mai frumos şi când un membru important al familiei moare, aceste imagini sunt purtate în convoiul funerar de persoane a căror înălţime şi înfăţişare să fie cât mai aproape de ale celor dispăruţi. Respectivii poartă, ca şi când ar fi fost consuli sau

pretori, îmbrăcăminte cu bandă de purpură, sau, dacă a fost cenzor, în întregime din purpură, iar dacă a săvârşit un triumf, costumul triumfal împodobit cu aur. Sunt urcaţi pe care, precedaţi de lictori cu fascii (nuiele) şi securi şi celelalte însemne ale rangului respectiv. Cum au ajuns la *rotra*, iau cu toţii loc pe scaune curule. Atunci când oratorul vorbeşte despre cel decedat el se referă şi la ceilalţi şi aminteşte mulţimii despre faptele şi gloria strămoşilor. În acest fel, amintirea serviciilor bărbaţilor străluciţi este mereu reînnoită, gloria nemuritoare, amintire recunoscătoare pentru binefăcătorii patriei rămâne trează în mintea poporului, fiind transmisă copiilor şi nepoţilor. Tineretul este însufleţit de dorinţa de a se jertfi pentru patrie şi adobândi gloria pe care o merită bărbatul merituos'.

Un alt element care vine să completeze acest fenomen îl constituie practica inscripţiilor funerare, care emană marile succese şi demnităţile decedatului. Un exemplu în acest sens, strâns legat de antichitatea daco-romană, oferă textul epigrafiei C.I.L. XVI, 3608, reprezentând elogiul funerar al lui Ti. Plautus Silvanus Aelianus, guvernator al Moesiei (57-67 d.Hr.), elogiu care enumeră *cursus honorum* şi pune în evidenţă strălucitele sale fapte ca guvernator al Moesiei. Toate aceste inscripţii, fie pentru bărbaţii importanţi ai statului roman, fie pentru un simplu soldat, ilustrează aceeaşi tendinţă: faptele ilustre trebuiau imortalizate pentru gloria individuală şi a patriei.

Dezvoltarea internă a Romei în secolul II î.Hr.

În secolul III î.Hr., Italia s-a structurat într-o seamă de comunităţi economice, dominate de Latium şi Italia centrală, adică regiunea unde s-a construit mai întâi statul ţărănesc al Romei şi acolo unde a fost decisivă coexistenţa marii proprietăţi funciare cu proprietatea ţărănească de diverse mărimi. Structura aceasta, întemeiată pe agricultură, s-a modificat prin adăugarea păstoritului, ca urmare a cuceririi Samniumului, iar apoi economia romană s-a completat prin meşteşuguri şi producţie agricolă majoră: Etruria, Magna Grecia, Sicilia, Campania. Rostowtzeff a lansat ipoteza că aceste izolate "centre de producţie capitalistă" au fost distruse de către expansiunea romană. Puncul lui de vedere este împărtăşit şi de alţi istorici, precum Christ, care aduce argumente pentru a arăta că expansiunea romană a influenţat negativ structura social-economică a Italiei.

Ager publicus, teritoriul ce intra în componenţa statului roman, se extinde şi, parţial, este pus la dispoziţia cetăţenilor prin mai multe forme: *venditio, assigantio, occupatio* sau pentru întemeierea de *colonia*. Max Weber, *Die römische Agrargeschichte in ihrer Bedeutung f. das Staats- u. Privatecht*, 1891, a conchis că numai patricienii şi plebeii bogaţi puteau concura pentru cumpărarea terenurilor din *ager publicus*. Se crează astfel condiţiile pentru consolidarea marii proprietăţi, întemeiate pe munca servilă, producătoare de vin, ulei, cereale, ori creşterea de animale. Cato Censor, în *De agricultura*, enumera o seamă de domenii economico-agricole, în care ţăranii nu ma puteau concura: vin, legume, ulei de măslin, creşterea animalelor, cereale.

Roma va intra, astfel, în circuitul economic mediteraneean, iar moneda sa, denarul, devine, în secolul II î.Hr.,cea mai importantă monedă a acestui spaţiu economic.

Expansiunea romană a contrubuit la creşterea avuţiei statului roman, dar a avut şi efecte negative. În acest sens, nu trebuie ignorate semnificativele pierderi de vieţi omeneşti,produse mai cu seamă în războiul hannibalic şi în sângeroasele războaie purtate în Hispania. Cenzorii au înregistrat pentru anul 225 î.Hr., 275.000 de cetăţeni romani în stare să poarte armele, iar pentru anul 204 î.Hr., doar 214.000. Creşterea, mai târziu a acestui număr nu este însă semnificativă: în anul 164 – 337.452; în anul 136, după al treilea război punic şi luptele din Grecia, - 317.933.

Pustiirile din războiul hannibalic au determinat o migrare a pulaţiei rurale către Roma, astfel încât, între anii 187-177 î.Hr., s-a intervenit pentru stoparea ei. Războaile din Hispania

şi cel servil din Sicilia au dus la oprirea activității din construcții, la lipsa de grâne, situație care se explică prin scăderea semnificativă a forței economice a micului producător, întrucât efectele demgrafice ale expansiunii romane au afectat în principal populaia țărănească.

Armata romană se compunea din țărani care au fost aduşi întrr-o situație economică limită datorită războaielor continue, datorită purtării acestora departe de căminele lor, astfel încât ei nu mai sunt în măsură să-şi cultive ogoarele, şi în final, îşi vor pierde proprietatea în favoarea aristocrației romane.

Aceasta, după cel de-al doilea război punic, a cunoscut o nouă fază a dezvoltării puterii ei: forță, dorință de dominație, deziderate exercitate mai ales în Orient. Ea devine tot mai închisă şi mai preocupată de apărarea privilegiilor, neezitând să pedepsească pe oricine ar fia tentat la ele, indiferent de meritele aceluia, aşa cum a fost cazul chiar cu marele Scipio Aficanus Maior. O asemenea măsură de 'autoapărare' a fost *lex Villia annalis* din anul 180 î.Hr., care reglementa *cursus honorum*, în sensul limitării posibilității accesului la magistraturi superioare şi comandamente extraordinare.

În cadrul clasei politice romane, se constată şi o altă teamă de confruntare, aceea dintre *romanitate*, reprezentată de Cato Maior şi *hellenism*, reprezentat de cercul Scipionilor, în care va fi admis şi Polybios.

Se observă, de asemenea, la nivelul aristocrației romane, o interesantă dispută între *senatores* şi *equites*. Evoluția ulterioară a acestui proces merită câteva rânduri care să rezume cercetările ultimelor decenii asupra ordinului ecvestru.

Cum arătam deja, societatea romană a cunoscut o structurare fundamentală în secolul II î.Hr., ca urmare a marilor cuceriri care au adus cu ele creşterea avuiilor şi introducerea la Roma a unor curente intelectuale datorate contactului cu lumea hellenistică.

Această considerabilă creştere a avuției a dus inevitabil şi la modificări în compoziția clasei politice romane. Cum stabileam anterior, citând rezultatele cercetărilor lui M. Gelzer, exercitarea puterii se făcea de către un număr din ce în ce mai limitat de familii din *nobilitas*. Procesul acesta de limitare a participării la puterea politică a unui număr cât mai restrâns de familii, de grupuri de interese din cadrul aristocrației, a luat formele cele mai interesante. Contemporanii au fost atenți la toate aceste frământări, încercând să le afle cauzele şi să afle eventual şi ce anume a determinat ajungerea în această situație, care a determinat în ultimă instanță revoluția romană, adică un secol de războaie civile.

Contemporanii lui Cicero, Caesar şi Octavianus Augustus, respectiv Sallustius şi Varro, îl considerau vinovat de începutul crizei pe Gaius Gracchus, *tribunus plebis* pentru anii 123-122 î.Hr., care, pentru prima dată, pentru a-şi impune programul de reformă, a făcut apel la forțe noi, introducându-le în politică şi încercând să transforme tribunalul plebei într-un instrument de renovare a statului.

Elementul de noutate la care a apelat Gaius Gracchus îl reprezintă *ordo equester*. Aşa cum se ştie, clasa politică romană era alcătuită din *ordo senatus* şi *ordo equester*. Problema genezei acestui *ordo equester* este din cale afară de dificilă şi, cu toate că s-au întreprins cercetări amănunțite, istorice şi filologice, rezultatele sunt încă sub cauțiune. Evident, explicația stă în carența exasperantă a surselor.

Mulți istorici cred că această disjuncție, împărțirea clasei politice romane în două – *ordo senatus*, specializată în afaceri politice şi a cărei avuție era constituită din proprietățile funciare şi *ordo equester* (cavalerii), care s-au specializat în activități economice – este rezultatul cuceririlor din secolele III-II î.Hr. Marea dificultate constă în a determina atât momentul în care s-a ajuns la această disjuncție, cât şi maniera practică. Cercetarea fundamnetală a acestei probleme a fost întreprinsă acum 30 de ani, de către istoricul francez C. Nicolet. El a redactat o lucrare în două volume, *L'ordre équestre à l'epoque republicaine*, vol. I 1966, vol. II 1974. Nicolet a întreprins o vastă anchetă asupra surselor disponibile, ajungând la câteva concluzii, în general acceptate, unele însă respinse critic.

Titus Livius menţionează nu foarte clar că, încă de pe la 214 î.Hr., exista la Roma o categorie de cetăţeni definită censitar printr-un cens de 1.000.000 de aşi (400.000 sesterţi), categorie care va fi denumită în secolul I î.Hr. prin noţiunea de *equites* (cavaleri). Aceştia trebuiau să aibă investitură. În textul lui, menţiunea acestui cens stabileşte în realitate o diviziune în cadrul primei clase censitare şi nu cum s-a susţinut, un nou cens pentru prima clasă. Acelaşi istoric menţionează, pentru anul 215 î.Hr., societăţi care au participat la licitaţiile pentru adjudecarea furniturilor militare. Livius 23. 49. 1 îi numeşte pe componenţii acestor societăţi *publicani*, adică arendatori ai veniturilor statului, termen care va desemna la sfârşitul republicii pe oamenii de afaceri specializaţi în colectarea impozitelor (statul roman nu avea instituţii şi servicii specializate pentru strângerea impozitelor).

Această nouă situaţie devine un fapt curent în secolul I î.Hr., aşa cum rezultă de la Cicero. S-a crezut că *lex Claudia* din 218 î.Hr., care interzicea senatorilor să posede nave mai mari de 300 amfore (4-5 t.), ar fi fost inspirată de acest *ordo equester* în încercarea de a monopoliza marele comerţ. Nicolet nu admite criteriile economice în definirea acestui clivaj şi nu apelează la termenul de *clasă*, ci la cel public de *ordo*. El crede că titlul de cavaler aparţine acelora pe care censorii îi clasau în cele 18 centurii equestre ale sistemului censitar, dotându-i cu *equus publicus* (calul public), plătit şi întreţinut de către stat.

Aceşti cavaleri obţineau un loc şi o eficacitate deosebită în comitiile centuriate. Pentru Nicoret, această definiţie este paralelă cu definiţia pentru *ordo senatus*, caracterizat prin funcţii din stat şi rang social. Aceste două ordine se recrutau din acelaşi mediu aristocratic şi jucau un rol economic aproape identic. Senatorii au făcut parte multă vreme din centuriile equestre.

Sunt mulţi cavaleri a căror avere era compusă din pământuri şi sunt mulţi senatori care participau la afaceri comerciale sau bancare nu direct, ci prin asociaţi din rândul clientelei. Toată această interferenţă de interese arată că *nobilitas* şi-a păstrat şi în perioada cuceririlor complexitatea iniţială.

Nicolet a studiat cocietăţile care au concesionat furnituri militare din 215. liderii acestor societăţi sunt persoane aflate în legături economice şi de rudenie cu ordinul senatorial. Această comunitate apare când Senatul sau tribunii plebei, prin *plebiscita*, impun modificări favorabile publicanilor ale contractelor de arendare fixate de către Cato Maior sau Tuberius Sempronius Gracchus.

Calul public nu era dat decât celor care posedau cel puţin 400.000 sesterţi. Romanii bogaţi erau mai numeroşi decât membrii celor 18 centurii equestre. Aceste 18 centurii equestre n-au mai fost în stare, datorită evoluţiei situaţiei politico-militare, să asigure numărul necesar de luptători călare, astfel încât, la un moment dat (sfârşitul secolului IV, după Nicolet), cetăţenii cei mai bogaţi au fost chemaţi să servească în cavalerie pe propria lor cheltuială, aşa cum făceau cei care serveau în infanterie. Se ajunge deci la situaţia ca averea şi rolul militar să confunde persoanele pe care censul le deosebea, şi, în acelaşi timp, le atribuia un rol social diferit. De aici au rezultat ambiguităţi, abuzuri în utilizarea titlului de cavaler, mai ales în secolul I î.Hr., când sa- încercat lărgirea utilizării inelului de aur, simbolul lui *ordo equester*.

Această competiţie pentru obţinerea titlului de cavaler a dus la creşterea puterii censorilor. Acest lucru se explică şi prin faptul că censorii aparţineau marilor familii din *nobilitas*, care aveau însă un mijloc de a controla accesul în propriile sale rânduri.

Competiţia pentru acest titlu de cavaler se desfăşoară şi în coloniile întemeiate de romani. În momentul întemeierii şi împărţirii pământurilor, foştii cavalerişti (care au servit călare) primeau loturi mai importante decât foştii infanterişti, adică încă de la început noua entitate statală acea şi cadrele de conducere, aristocraţia necesară instituţiilor. Prin avuţia ei, în cursul evenimentelor din secolul I î.Hr., această aristocraţie va furniza cea mai mare parte dintre cavalerii cunoscuţi.

În aceste împrejurări,tensiunile dintre *ordo senatus* şi *ordo equester* se accentuează, şi *lex Claudia* din 218 î.Hr. avea ca scop veritabil închiderea accesului oamenilor de afaceri către Senat, întrucât *ordo senatus* putea, prin clientelă, să-şi utilizeze marile capitaluri, izvorâte din campaniile militare, în toate domeniile economice. Senatul încerca, prin *lex Claudia*, să menţină pentru *ordo senatus* monopolul relaţiilor internaţionale. Prin urmare, acesta ar fi unul din momentele importante ale efortului de închidere a aristocraţiei romane, a cercului, pentru a împiedica accesul altora în rândurile ei.

Cuceririle din afara Italiei au făcut magistraturile mult mai profitabile, mai atractive pentru cei care le exercită, ceea ce a dus la transformarea acestei aristocraţii patriciano-plebeene într-o oligarhie senatorială. *Ordo senatus* se delimitează şi izolează în corpul civic şi este smnificativă hotărârea cenzorilor din 194 î.Hr., prin care *ordo senatus* primeşte locuri speciale pentru a asista la jocurile publice. Acest clivaj al aristocraţiei se accentuează prin legea lui Caius Gracchus, care acordă cavalerilor 14 rânduri la spectacolele publice.

Punctele de vedere ale lui Nicolet au fost în general bine primite de către istorici, dar au fost şi anumite puncte de vedere care au adus unele nuanţe. Astfel, de exemplu, E. Badian, *The Roman Imperialism*, 1968, spuna: "Nicolet m-a convis că până în vremea lui Sulla (80-79) şi probabil până la ultima cenzură efectivă din anul 70, acest titlu (*equester*) era atribuit numai celor cărora primeau de la censor calul public şi erau trecuţi în lista cetăţenilor romani. Este posibil ca din punc de vedere juridic, situaţia să fie aceeaşi şi mai târziu (după anul 70). Pentru perioada ciceroniană, totuşi, probabil că situaţia juridică a fost aceeaşi, şi este clar că argumentele lui Nicolet nu pot zdruncina părerea generală că titlul, în mod faptic, putea să fi purtat de toţi aceea – şi este de înţeles că aşa s-a întâmplat, din motive sociale – care aveau un munimum censitar de 400.000 de sesterţi. Pentru această perioadă, Nicolet, în analiza sa detaliată, nu agăsit nicio dovadă că cei desemnaţi explicit ca *equites Romani* posedau *equus publicus*. Nicolet conchide şi el că atribuirea calului public este limitată în mod principal la secolul II. Totuşi, nimic nu indică faptul că cei din secolul I nu l-ar fi posedat". Toate acestea îl determină pe Badian să considere că, "întrucât cineva poate poseda destulă avere, era aproape imposibil să fie împiedicat să poarte titlul şi ar fi fost necuviincios, aproape, ca un asemenea bărbat să nu fi fost numit *eques*, cu excepţia cazului în care, prin naştere sau meserie, onorabilitatea să nu îi fi fost pusă în discuţie".

Momentul care a pus în evidenţă acest clivaj l-a constituit activitatea lui Gaius Gracchus. În general, se admite că mişcarea reformatoare a celor doi fraţi Gracchi, Tiberius, *tribunus plebis* în 133 î.Hr., şi Graius – în 123 î.Hr., constituie începutul a ceea ce s-a numit *revoluţia romană*. De fapt, fraţii Gracchi au încercat să continue activitatea începută mai înainte de un alt aristocrat, C. Laelius, care, în faţa opoziţiei senatoriale, şi-a retras propunerea de reformă (140 î.Hr.). Situaţia socială la Roma, aşa cum am văzut, devenise explozivă. Dacă marile cuceriri îmbogăţiseră clasa politică, restul populaţiei se afla într-o situaţie disperată şi sărăcise, şi, ceea ce era mai grav, procesul de pauperizare afesta baza de recrutare a armatei romane, astfel încât, din punct de vedere al relităţii obiective, reformele propuse de Gracchi corespund unei necesităţi evidente. Receptările lor în istoriografie şi posteritatea lor sunt diferite, datorită unei situaţii obiective, cât şi orientărilor politice ale istoricilor moderni.

Gaius Gracchus a sfârşit asasinat, ca şi Tiberius, dar el a pus cu mai multă acuitate în ecuaţie noi elemente apărute în societatea romană, şi poate acuza lui Suetonius că el a declanşat criza nu este gratuită, dar nu Gaius Gracchus este responsabil de criza societăţii romane. El a cunoscut această criză şi a încercat să-i dea o soluţie. Constatând din experienţa fratelui său, Tiberius, că soluţia crizei nu putea fi obţinută din interiorul clasei conducătoare, şi cu mijloacele oferite de sistemul constituţional existent, a încercat să introducă în ecuaţia politică un nou element, menit să rupă monopolul politic al deja structuratului *ordo senatus*.

Gaius Gracchus a făcut apel la cavaleri. Între alte elemente ale planului său, cel mai important este acela prin care cavalerii vor prelua tribunalele pentru judecata proceselor

deschise împotriva vechii administrații, a magistraților şi în general celor care aparţineau lui *ordo senatus*, procese care până atunci erau judecate numai de Senat.

În această nouă direcţie politică el a eşuat, deaorece cavalerii încă nu aveau ceea ce s-ar putea numi conştiinţa autonomiei ordinului lor, drept pentru care ei îl vor părăsi pe Gaius.

Este interesant însă că puţin mai târziu, un C. Marius, apoi Pompeius, vor fi propulsați şi sprijiniţi tocmai de aceşti cavaleri. Asasinarea lui Tiberius şi a lui Gaius, anularea uneia din reformele lor nu a însemant însă şi soluția crizei. Evoluția ulterioară a arătat că aceasta evolua, Senatul încercând, din păcate pentru el, numai măsuri paleative. Cele mai multe se vor întoarce împotriva lui, creând cadrul şi fundalul primedios al tulburărilor sociale, şi creând posibilitatea apariției competitorilor pentru putere în dispreţul valorilor republicane.

În acest context, se manifestă aici o foarte puternică atitudine individualistă promovată de şcolile hellenistice târzii. Efectul unei asemenea noi mentalități în societatea romană a fost suportat în primul rând de supuşii Romei, guvernatorii romani jefuind provinciile. În acest sens, s-a încercat oprirea acestui proces prin emiterea mai multor legi (181 î.Hr. – *Lex Cornelia de ambitu*), prin întemeierea unor tribunale senatoriale (149 î.Hr. – *Lex Calpurnia*), care să judece procesele de jefuire a “banului public” (*leges de repetundis*).

Expansiunea romană a ridicat probleme deosebite din punct de vedere constituțional, adică rezolvarea, din punct de vedere al dreptului public roman, a administrării teritoriilor cucerite în afara Italiei. Asemenea probleme, recum şi îndepărtarea obiectivelor politicii externe romane de Italia au ieşit în evidență şi în cazul organizării militare, întrucât, pe baza constituției romane, recrutarea şi comanda trupelor nu puteau fi organizate decât pe termen scurt, ceea ce venea în contradicție cu situația de la fața locului, care necesita întreprinderea unor campanii militare de lungă durată.

Războiul din Hispania şi preluarea Pergamului ca *provincia Romana* au pus în evidență ineficacitatea şi insuficiența mijloacelor vechii administrații şi structurii constituționale romane: recrutarea şi comanda pe termen scurt.

Problema *sociilor* din Italia se manifestă pregnant la începutul secolului I î.Hr., când au solicitat cetățenia romană.

Toate acestea la un loc vor constitui substanța epocii ulterioare, denumită în istoriografia modernă ca epoca ‘revoluției romane’.

Capitolul 7

REVOLUȚIA ROMANĂ

Bibliografie: M. Gelzer, *Nobilität der römischen Republik*, Leipzig, 1912; F. Münzer, *Römische Adelsparteien und Adelsfamilien,* Stuttgart, 1920; P.A. Bunt, *Social Conflicts in the Roman Republic,* Londra, 1971; Th. Mommsen, *Istoria romană* II-III, Bucureşti, 1987-1988; A.Nn Sherwin-White, *Roman Citizenship,* Oxford, 1973; H. Galsterer, *Herrschaft und Verwaltung im republikanischen Italien. Die Beziehungen Roms zu den italischen Gemeinden vom Latinerfrieden 338 v. Chr. bis zum Bundesgenossenkrieg 91 v. Chr.,*München, 1976; H. Hill, *The Roman Middle Class in the Republican Period,* Oxford, 1952; T.P. Wiseman, *New Men in the Roman Senate 139-A.D. 14,* Oxford, 1971; P. Veyne, *Le pain et le cirque. Sociologie historique d'un pluralisme politique,* Paris, 1976; R. Syme, *Roman Revolution,* Oxford, 1939; W. Dahlheim, *Gewalt und Herrschaft. Das proviziale Herrschaftssystem der romischen Republik,* Berlin/New York, 1977; A.W. Lintott, *Violence in Republican Rome,* Oxford, 1968; E.S. Gruen, *The last Generation of the Roman Republic,* Berkley, 1974; **asupra ordinului ecvestru:** C. Nicolet, *L'ordre équestre a l'époque républicaine (312-43 a.Chr.)* I-II, Paris, 1966-1974; E. Badian, *Publicans and Sinners: Private entreprise in the Service of the Roman Republic,* Oxford, 1972; **asupra Gracchilor:** D.C. Earl, *Tiberuius Gracchus. A Study în Politics,* coll. Latomus, vol. 66, Bruxelles, 1963; H.C. Boren, *The Gracchi,* New York, 1968; A.H. Bernstein, *Tiberius Sempronius Gracchus,* Ithaca/Londra, 1978; D. Stockton, *The Gracchi,* Oxford, 1979; Y. Stochat, *Recruitment and the Programme of the Programme of Tiberius Gracchus,* coll. Latomus, vol. 169, Bruxelles, 1980; **Marius şi Sulla:** W. Schur, *Die Zeitalter des Marius und Sulla,* Leipzig, 1942; T.F. Carney, *A Biography of C. Marius,* Chicago, 1970; E. Badian, *Sulla. The Deadly Reformer,* Sidney, 1970.

Izvoare

Pentru prima jumătate a epocii nu există izvoare literare primare, aşa cum războiul peloponesiac este cunoscut datorită lui Thukydides. Se ştie că tradiția literară istorică contemporană, care ilustrază prima jumătate a revoluției romane a dispărut aproape complet, despre ea având informații din fragmente sau din amintirea ei la autorii mai târzii. Astfel, Lucius Calpurnius Frugi, consul în 133 î.Hr., a redactat *Annales* (7 cărți); Gaius Fannius, consul în 122 î.Hr., a redactat într-o expunere monografică istoria romană, mult prețuită de

cicero şi Sallustius. Unul din tribunii militari ai lui Scipio Aemilianus, Sempronius Asellio, a expus în *Historiae* perioada 146-91 î.Hr.

Izvoarele primare sunt oferite de inscripţii şi monede. Sunt deosebit de importante inscripţiile care se referă la *leges agraria*, pietrele de hotar care mărturisesc despre activitatea comisiilor de împroprietărire. Monedele sunt preţioase nu numai prin simpla istorie economică ci şi pentru cunoaşterea mai nuanţată a istoriei politice, sociale şi a mentalităţilor. De exemplu, de pe la 120 î.Hr., figuraţia monetară se schimbă complet, prin introducerea elementelor care ilustrează succesele militare. Apare, de aseamenea, pe monede, monumente arhitectonice. În anul 44 î.Hr., se înregistrează primul portret a unui roman în viaţă pe o monedă romană: Caesar.

Pentru a doua jumătoate a epocii revoluţiei romane, avem, în afara unor elemente din autori mai puţin cunoscuţi, lucrările contemporanilor Cicero, Caesar, Sallustius. Ne-au mai rămas de la Sallustius: *Bellum Iugurthium* (111-106 î.Hr.) şi *Historiae* (78-67 î.Hr., din păcate, doar fragmentar); *De coniuratione Catilinae*. De la Cicero ni s-au păstrat, *Epistulae, Orationes*. Caesar a redactat *Bellum Gallicum* (7 cărţi, a 8-a carte scrisă de A. Hirtius), *Bellum civile* (schiţată) şi *Corpus Caesarianum: Bellum Alexandrinum, Bellum Africum, Bellum Hispaniense* (de mai mulţi autori). Relatarea lui Titus Livius, *Ab urbe condita*, ne-a parvenit doar fragmentar.

Informaţii utile mai putem afla la istorici târzii: Vallerius Paterculus. Suetonius, *Vitae XII Caesarum*; Valerius Maximus; Annaeus Florus; Orosius; Eutropius etc.

Dintre istoricii greci amintim: Poseidonios, *Historiai,* contemporanul lui Sulla, care narează evenimentele de la 142 î.Hr. până la dictatura acestuia, lucrare mult preţuită de Strabon. Este o istorie culturală cu discursuri, dar, din păcate, au rămas doar fragmente. Appian (95-169 d.Hr.), a scris *Războaiele Romei* în 24 de cărţi. În cadrul lor se află o foarte serioasă analiză a fenomenelor epocii în cauză, intitulată *Războailе Civile*, care, începând cu Gracchii, descriu evenimente până la 36 î.Hr. Cassius Dio a scris *Istoria romană* în 80 de cărţi pe la 229 d.Hr.; perioada 163-69 î.Hr. este descrisă în cărţile 24-35, din care ne-au parvenit fragmente; din fericire, perioada 68-10 î.Hr. ne este cunoscută prin cărţile următoare, integral păstrate. Plutarchos, *Vieţi paralele*, deţine biografiile câtorva personaje importante de la sfârşitul Republicii.

De interes sunt şi operele autorilor lirici, Vergilius, Horatius, Ovidius, deoarece reflectă un climat mental şi cultural specific epocii.

Pamfletele, dezvoltate în epoca triumviratului (atunci când Antonius şi Octavius încep să se confrute violent pentru putere), sunt pierdute. Se regăsesc, parţial, la Suetonius.

Probleme şi istoriografie

În cuprinsul istoriei romane, perioada cunoscută sub denumirea de *revoluţie romană* este caracterizată, în primul rând, prin faptul că ea reprezintă epoca trecerii de la Republică la Principat.

Cronologia revoluţiei romane, cu toate discuţiile implicate, este acceptată astăzi ca fiind cuprinsă între 133-27 î.Hr. Ea nu este o revoluţie 'permanentă', în sens troţkist, dar pe de altă parte se constată o transformare treptată ori violentă a multor domenii ale statului roman faţă de ordinea ştiută. Bilanţul epocii este interpretabil, iar semnificaţia istorică, cel puţin din punctul de vedere al republicanilor romani, este foarte problematică.

În ciuda actelor revoluţionare şi a eşecului protagoniştilor, problemele sociale şi economice atât de pregnante, începând de la războiul hannibalic, au fost atenuate. Datorită Gracchilor, a fost realizată o reformă agrară care a permis întărirea micii ţărănimi slăbită de sarcinile militare şi exploatarea marii proprietăţi, sintetizată de Plinius cel Bătrân, care sublinia că '*Italiam latifundia perdiderunt*'. În esenţă, reforma a venit prea târziu. Noua

reorganizare a armatei nu mai putea fi oprită, ca şi prezenţa noii forţe a economiei agrare – *latifundium*. Se produce o politizare a noului segment din clasa avută romană, *ordo equester*. Apariţia unei veritabiele armate de proletari în urma reformei lui Marius va avea consecinţe nebănuite, respectiv impunerea ei ca factor politic dominant în stat. o altă problemă extrem de dificilă cu care se confrunta statul roman era problema *socii*-lor italici, agravată datorită ignorării ei timp îndelungat.

Şi aici, reforma şi rezvolvarea problemei a venit mai târziu, când cea mai mare parte a Italiei fusese pustiită în urma războiului social (91-88 î.Hr.). Expansiunea romană a adus o supraabundenţă a sclavilor, dincolo de exigenţale economice. Distorsionarea raportului între mâna de lucru liberă şi cea servilă, existenţa acestui număr mare de sclavi a creat o problemă socială care s-a exteriorizat prin răscoalele sclavilor din Sicilia (135-132 î.Hr.; 104-100 î.Hr.), răscoala lui Aristonikos din Pergamos (133-129 î.Hr.) îndreptată împotriva preluării Pergamului de către romani, capul revoltei lansând ideea unui *Heliopolis* (cetăţi a soarelui), a libertăţii şi dreptăţii şi mai ales marele război servil din anii 73-71 î.Hr., condus de prinţul thrac Spartacus, din neamul maidoilor.

Toate aceste răscoale sunt momente importante ale perioadei amintite. Roma a rezistat în perioada revoluţiei romane cu toate dificultăţile interne şi pericolele externe: cimbrii, teutonii, Iugurtha, Mithradates. Cei mai primejdioşi adversari se vor dovedi însă proprii generali: Marius, Sulla, Pompeius, Caesar, Antonius, Octavianus. Distanţa dintre mentalitatea şi acţiunile acestora şi cea a generaţiei Scipionilor este enormă.

E interesant, de asemenea, de observat că tensiunile vieţii politice interne romane, competiţia pentru putere dintre aceşti generali care căutau să se impună cât mai mult în faţa opiniei publice şi să se legitimeze în faţa acesteia au determinat cuceririle din Orient şi Gallia. Acţiunii lui Pompeius de organizare a Orientului, Caesar îi va răspunde prin cucerirea Galliei; Sulla, Lucullus, Pompeius, Caesar, Antonius, hotărăsc asupra soartei regatelor hellenistice şi triburilor celtice, şi nu Senatul sau Adunarea Poporului.

Toate acestea s-au repercutat asupra populaţiei de rând prin intermediul războaielor civile, al crimelor politice, al cumplitelor *proscripţii* din 133, 121, 100, 91-89, 88-86, 83-81, 63 şi 43 î.Hr.

Aceste evoluţii ce arată cărevenirea la vechea ordine era imposibilă. Acest cmplex de factori care au animat istoria Romei au atras atenţia istoricilor, care s-au ocupat nu numai de studierea elementelor particulare, a fenomenelor în conexiunea lor, ci au încercat şi interpretarea lor într-un cadru larg de istorie universală, şi această tendinţă s-a manifestat încă din vremea cercetărilor începute de Niebuhr, Ranke, Bruckhardt. Pentru Niebuhr, istoria romană a epoci revoluţiei reprezintă "în egală măsură istoria universală a acelui timp".

Dispariţia formei statale a Republicii şi transformarea constituţiei romane spre Principat au fost văzute în interpretarea lor ca fapte de istorie universală, drept premise istorice necesare ale Imperiului. Nu este nicio îndoială că romanilor care au trăit atunci le era complet străină o asemenea interpretare, ei fiind opaci şi la ţelurile lui Caesar, singurul care înţelesese sensul evoluţiei istorice a epocii.

Noţiunea de revoluţie romană a fost utilizată pentru prima dată de Th. Mommsen pentru a desemna perioada dintre bătălia de la Pydna (168 î.Hr.) şi moartea lui Sulla (79 î.Hr.). fenimenele amintite sunt tratate în volumul II al *Iatoriei romane*. Lectura *Istoriei romane* a lui Mommsen arată cititorului că el participă politic, paginile sale vibrând de sentimente revoluţionare. El îşi opreşte voluntar istoria la eroul preferat, Caesar, anume la anul 46, anul bătăliei de la Thapsus. Pentru Mommsen, marile linii ale evoluţiei ultimei faze a Republicii ajung la Caesar, care încearcă o osmoză a monarhiei şi democraţiei, precum şi realizarea imperiului bilingv italo-hellenistic, care întruchipa întreaga civilizaţie universală. Este, evident, o imagine a trecutului prin conceţia liberală a timpului lui Mommsen.

R. Syme, al doilea mare istoric care utilizează noţiunea, nu o mai aplică, ca şi Mommsen, perioadei amintite, nici măcar perioadei dintre Gracchi şi Sulla. Syme a trăit într-o altă perioadă, în alte circumstanţe politico-culturale. Lucrarea sa *Roman Revolution* apare în 1939, când marele istoric avea doar 36 de ani! Momentul în care Syme şi-a scris opera coincidea cu *bimilenarismul* lui Augustus, sărbătorit de Italia lui Mussolini. Sub numele de 'revoluția romană', Syme desemnează perioada 60 î.Hr.-14 d.Hr. El realizează o analiză precisă, rece şi fără menajamente a luptelor pentru putere şi a metodelor politice prin care Augustus a preluat puterea. Metoda aplicată de Syme este prosopografia aplicată, ducând mai departe o tendință inițiată de Gelzer şi Münzer. Tendința lui Syme era de a demitiza imaginea idealizată a lui Augustus în contextul aniversării bimilenarismului său. "Motorul" revoluției este pentru Syme Augustus, şi nu Gracchi, *socii* italici ori sclavii, aşa cum considera Mommsen.

A. Heuss, discutând compatibilitatea noțiunii de "revoluție romană" cu cea modernă, conchidea în 1952 că revoluția romană "a fost o revoluție îndeplinită fără o teleologie imanentă, şi despre care revoluționarii nu aveau nici cea mai mică idee, sau, dacă o conştientizau, o făceau imperfect".

Mergând pe această idee a comparației cu revoluția modernă prin care se înțelege "cucerirea prin forță violentă a puterii în stat şi schimbarea structurii piramidei sociale existente", în mod cert revoluției romane nu i se poate aplica o asemenea definiție.

Principala deosebire a Principatului față de Republică este reducerea libertății individuale. Gracchii, sub influența filosofiei greceşti, prin acțiunea lor, ar putea fi înțeleşi ca instigatori ai revoluției. Revoluția romană nu a avut o ideologie revoluționară unitară, şi niciun program social revoluționar. Evident, subiectul acesta este fascinant prin toate caracteristicile enunțate, şi aşa se şi explică interesul viu al istoriografiei actuale pentru el.

Marius şi reforma armatei romane

Bust of Gaius Marius at Munich Glyptothek

Decăderea elementului țărănesc în măsură să asigure baza de recrutare pentru armata romană devenea un fapt deosebit de grav care presupunea o soluție imediată.

Gracchii încercaseră să refacă potențialul uman şi economic al țărănimii prin legi agrare, dar au eşuat. În aceste condiții, în care nu s-a găsit pământ pentru a se asigura loturi pentru toți cei aflați în nevoie, singura soluție rămâne încălcarea principiului de bază a constituirii armatei romane. Întrucât romanii nu au vrut să încalce complet principiul esențial că armata este o miliție națională, au ales o soluție originală. Autorul ei, Gaius Marius, un *homo novus* celebru prin victoriile lui în războiul iugurthin din 112-106 î.Hr., prin victoriile asupra cimbrilor din 113, 105, 101 î.Hr. Războiul iugurthin a arătat nu numai corupția din senatul roman, ci şi insuficiența organizării militare romane.

Marius nu a reformat numai sistemul de recrutare, ci şi tactica romană. A introdus ca unitate tactică cohorta (500/1.000 soldați), a întărit disciplina şi a introdus măsuri importante în instrucția şi echipamentul trupelor. Pentru a menține trupa activă între campanii, Marius îi pune pe sodați să execute lucrări de fortificații. De exemplu, în ceea ce priveşte echipamentul, a constatat că modul în care soldații îşi purtau echipamentul

era primejdios în timpul unui atac prin surprindere şi a dispus ca tot echipamentul purtat de un soldat să fie strâns la un loc şi purtat într-o singură legătură, cu un toiag pe umăr. În momentul unui atac, aceasta era aruncată şi soldaţii intrau în formaţie imediat.

Revenind la esenţa reformei lui Marius, trebuie subliniat că ea constă în modificarea bazei de recrutare. În armata romană serveau cetăţeni romani proprietari, care âşi procurau singuri echipament. Numărul lor s-a diminuat datorită pauperizării ţărănimii, crescând numărul proletarilor lipsiţi de proprietate. Marius apelează la aceştia pentru a completa trupele. La terminarea serviciului militar, care era plătit printr-o soldă, soldatul roman primea un lot de pământ. În felul acesta, s-a stabilit o nouă relaţie între comanda militară şi cea politică. Armata romană începe să devină astfel o armată profesionistă. Ea nu este o armată permanentă, cum va fi în timpul Imperiului. Se ajunge însă la periculoasa posibilitate ca un *homo novus*, care are calităţi militare, să ajungă în fruntea statului. Noul sistem de recrutare ridică, de asemenea, o altă problemă, cea a aprovizionării armatei şi a înzestrării soldaţilor cu pământ. În felul acesta, se stabileşte între comandantul militar şi soldaţi o legătură specială de o altă natură decât aceea dintre consul şi cetăţeanul-soldat. Noul soldat roman este mai departe un cetăţean roman, el nu şi-a pierdut simţul civic, dar, fiind lipsit de orice fel de proprietate, va deveni solidar cu generalul-comandant, întrucât acesta îi asigură nu numai prada de război, ci şi lotul de pământ la sfârşitul serviciului mlitar. Această nouă situaţie socio-militară va genera noi consecinţe socio-politice, întrucât se ajunge la realitatea inedită ca un *homo novus* să aibă o clientelă mult mai eficientă, fiindcă e militară. În acest sens, K. Christ sublinia că la monarhia militară (Principat) s-a ajuns nu numai datorită ambiţiei liderilor militari, ci şi datorită noii structuri a armatei, care mai devreme sau mai rârziu a făcut din armată cel mai important factor politic.

Aceste două fenomene se înscriu în cadrul larg al conflictelor socio-politice din epoca de dinaintea revoluţiei romane. La suprafaţă, aceste tulburări reprezentau confruntarea dintre *optimates* şi *populares*[1]. *Optimats* sunt reprezentanţii aristocraţiei romane, respectiv gruparea cea mai influentă din *ordo Senatus*. *Populares* reprezentau acea grupare nobiliară care susţinea că apără drepturile poporului.

În cadrul politicii dusă de *populares*, se afla şi problema *socii*-lor (aliaţii italici ai Romei) pe care Gracchii au sesizat-o în toată gravitatea ei, dar au fost împiedicaţi să o rezolve.

Tulburările din epoca mariană sunt un exemplu semnificativ pentru ilustrarea complexităţii crizei în care se afla Republica romană. Angajată în războaie de expansiune şi consolidare a stăpânirii în bazinul mediteranean, Roma încearcă să facă faţă unei situaţii în continuă schimabare cu vechile cadre constituţionale ale Republicii clasice.

Expansiunea teritorială şi avantajele care decurgeau din aceasta duc la creşterea bogăţiilor de împărţit, iar limitarea constantă a accesului la magistraturi pentru un grup restrâns din rândul optimaţilor a dus inevitabil şi la polarizarea clasei politice romane. Popularii depun eforturi stăruitoare pentru a sparge monopolul politic al optimaţilor, pentru a cea un nou cadru constituţional în care să se integreze şi apoi să guverneze enormul teritoriu deja cucerit.

În cadtul acestei confruntări s-au creat anumite situaţii în care *homines novi* au ajuns la cele mai înalte demnităţi, precum consulatul. Gaius Marius, de obârşie modestă, a ajuns un reputat comandant militar şi s-a înrudit cu *gens* Iulia, soţia sa fiind mătuşa lui Caesar.

Marius s-a distins sub Scipio Aficanus Minor în răboiul din Spania de la Numantia, şi apoi în războiul african împotriva lui Iugurtha. A dobândit succese strălucite împotriva cimbrilor şi teutonilor, pe care i-a înfrânt definitiv în 103-101 î.Hr. Pentru aceste merite, el a

---

[1] De la *popularis* – iubit de popor, plăcut, popular; reprezenta acea grupare nobiliară care susţinea că apără interesele şi binele poporului.

fost ales consul de 6 ori la rând, ceea ce era împotriva *lex Villia annalis* din 180 î.Hr., care reglementa *cursus honorum*.

Prin reformele militare, el a revoluționat nu numai tactica romană, dar şi întreaga societate şi viață politică, dacă avem în vedere consecințele reglementărilor sale. Pentru a consolida poziția sa, acest *homo novus*, care nu avea legături familiale, clientelă, a trebuit să-şi găsească aliați, şi aceştia vor fi popularii. Este dificil de surprins care era natura acestor raporturi, cât de ataşat era Marius de populari. Oricum, într-o primă fază, el a conlucrat cu aceştia, fiind un element deosebit de activ şi de prețios pentru partida populară, datorită "clientelei militare", care începuse să se creeze în jurul său.

Optimații au avut de suportat în această perioadă a succeselor lui Marius şocul înfrângerilor. Reprezentanții lor, respectiv Quintus Servilius Caepio şi Gnaeus Metellus, au fost înfrânți în războiul cu Iugurtha şi cimbrii. Ei au fost judecați şi exilați sub imperiul psihozei năvălirii cimbrilor şi teutonilor.

În 104-99 î.Hr., *tribuni plebis* au fost Lucius Appuleius Saturninus şi Caius Servilius Glaucia, care erau activi şi porniți înpotriva optimaților. Ei vor colabora împreună cu succes şi îl vor susține pe Marius în eforturile lui de a obține fonduri pentru soldații demobilizați. Astfel, va fi votată o *lex agraria* care prevedea împroprietărirea veteranilor lui Marius în Africa, urmând ca fiecare soldat să primească câte un lot de 100 de iugăre (103 î.Hr.).

În 100 î.Hr., în urma victoriilor lui Marius împotriva germanicilor, învingătorul este ales pentru a 6-a oară consul. Saturninus obține al doilea tribunat, iar Glaucia, praetura. Ei vor reuți să impună o nouă *lex agraria* pentru întemeierea de colonii şi atribuirea de loturi veteranilor. Marius putea desemna un număr de cetățeni romani pentru aceste colonii ce trebuiau fondate în Sicilia, Macedonia, Gallia şi Achaia. totodată, este votată în 100 î.Hr. şi cunoscuta şi controversata *lex de piratis persequendis*, care în realiate s-a numit *lex de provinciis praetoris*, care organiza *Chersonesus Caenic* ca aparținând de provincia Macedonia şi reglementa de asemenea problema piraților, regii Egiptului, Syriei, Ciprului şi Cyrenei fiind obligați să acorde asistență în acest sens.

Unii istorici consideră că în această lege trebuie să vedem intenția de a se constitui un mare comandament pentru Marius în Orient, care să-i fie acordat după ieşirea din consulat în 100 î.Hr. Acest comandament ar fi fost în legătură cu începerea unui război împotriva lui Mithradates VI Eupator, care se afla în plină expansiune în Asia, încercând să supună Comagene, Galatia, Bithynia.

Aceste speculații sunt interesante, dar nici în textul legii şi evenimentele ulterioare nu se vede intenția Romei de a începe un război împotriva lui Mithradates. De cealaltă parte, din textul legii nu reiese nici intenția Romei de a continua ofensiva în regiunea traco-getică a Pontului Euxin, întrucât legea nu prevede întărirea armatei Macedoniei, ci dimpotrivă. În bună parte, legea a rămas fără obiect, întrucât asemenea comandament nu s-a înființat. Războiul lui Mithradates va începe 10 ani mai târziu, şi va fi început nu de Marius, ci de Sulla.

În 100 î.Hr., în timpul alegerii pentru magistraturile anului următor au avut loc mari tulburări, lupte de stradă, decretarea de către Senat a stării de asediu printr-un *senatus consultum ultimum*. Decretul prevedea că Marius, consul în funcțiune, trebuia să restabilească ordinea. El nu a avut curajul unei lovituri de stat, şi şi-a asediat prietenii, Saturninus şi Glaucia, întăriți pe Capitoliu, înfrângând rezistența acestora.

Situația politică a lui Marius este compromisă, întrucât el era oricum în afara cercului optimaților, iar prin acțiunea sa sunt rupte şi legăturile cu popularii. El va părăsi Roma, plecând într-o *legatio privata* în Orient, întâlnindu-se cu Mithradates (Plutarch, *Marius*, 31). În 99 î.Hr., Marius se adresează lui Mithradates cu o brutalitate năucitoare: "Rege, sau eşti mai puternic decât romanii, sau execută în tăcere ce ți se porunceşte".

Ieşirea din viaţa politică a lui Marius, pentru moment, nu a dus la calmarea situaţiei, întrucât criza nu depinde de prezenţa unei persoane sau a alteia. Un alt aspect al ei, problema *socii*-lor, va apare cu toată violenţa pe scena politică.

Războiul social

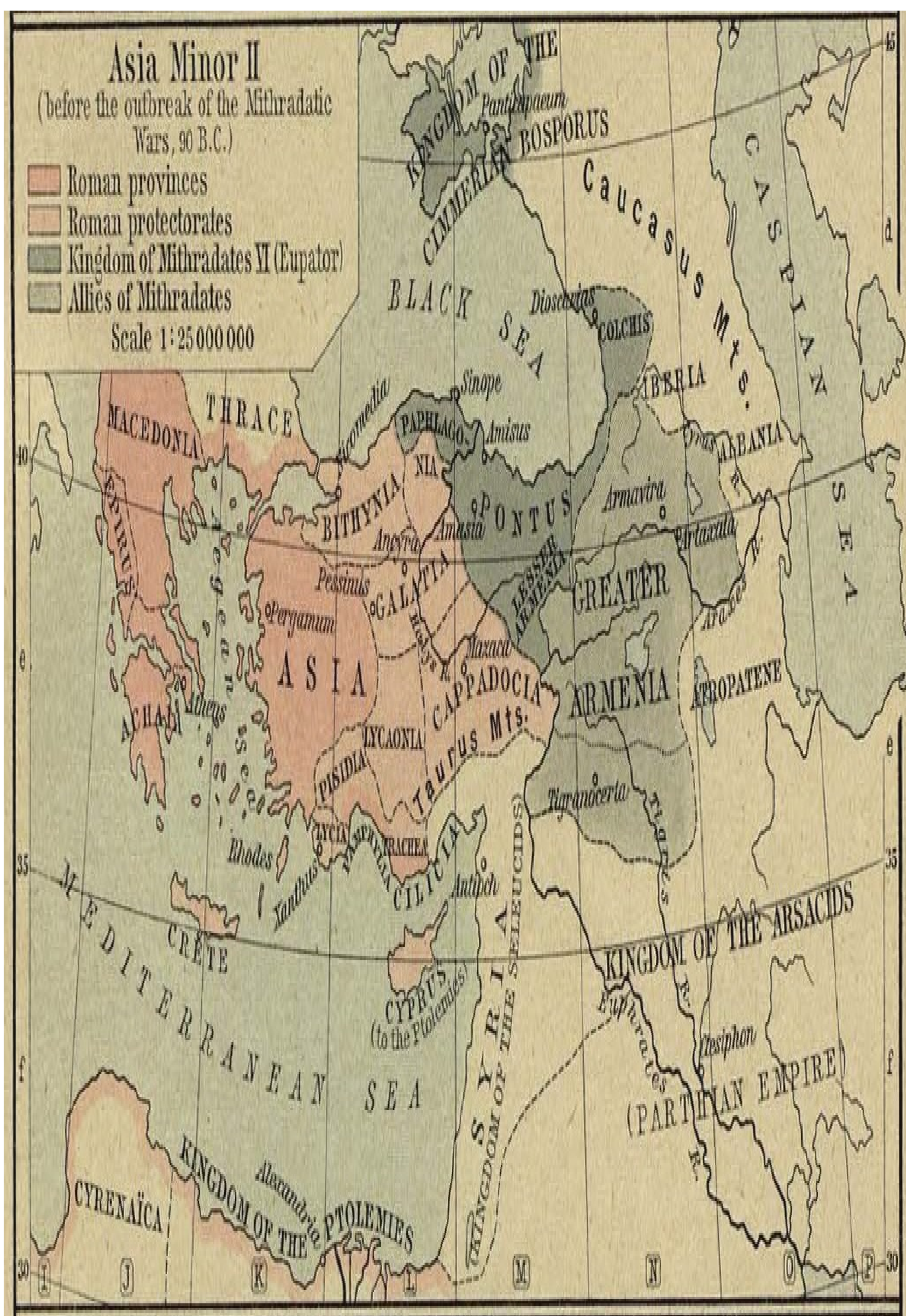
Criza a izbucnit în momentul în care *tribunus plebis*, M. Livius Drusus, a încercat să abordeze această problemă. Ales *tribunus plebis* în 91 î.Hr., el nu părea că va crea vreo problemă optimaţilor. El va reda Senatului trubunatele care fuseseră anterior acordate de către Gracchi cavalerilor pentru a rezolva procesele de *repetundis*. Adoptă mai multe *leges: frumentaria, agraria, colonia*.

A devenit revoluţionar când a încercat să acorde sociilor dreptul de cetăţenie romană. A încheiat cu ei o *coniuratio* întărită printr-un jurământ solemn. Drusus a inaugurat astfel o interesantă practică constituţional-politică pe care o vom întâlni la sfârşitul Republicii şi în timpul Imperiului: jurământul unei comunităţi faţă de un lider.

Acţiune alui Drusus provoacă reacţia optimaţilor care l-au asasinat, abrogându-i toate legile. Rezultatu asasinării lui Drusus a fost *bellum sociale*, desfăşurat între anii 91-89 î.Hr. La sfârşitul acestui război în urma căruia Italia a fost pustiită, problema sociilor a fost rezolvată în ultimă instanţă în sensul dorit de aceştia cu anumite limite, dar care au subliniat, încă o dată, lipsa de orizont a clasei politice romane.

Rezultatele războiului social au fost formulate în 3 legi: *lex Iulia de civitate sociis danda*, în 90 î.Hr., acorda cetăţenia romană tuturor comunităţilor romane rămase fidele; *lex Pautia Papiria*, din 89 î.Hr., acorda cetăţenia pentru fiecare italic de la sudul Padului care se anunţa praetorului peregrin, în termen de 60 de zile de la data legii; *lex Pompeia de Transpadanis* în 89 î.Hr., acorda *ius Latinum* pentru transpadani (la nord de Pad).

Primul război mithradatic, războiul civil şi dictatura lui Sulla

Unele dintre cele mai importante confruntări militare din istoria romană au fost *războaile mithradatice*. Mithradates VI Eupator (n. 132 î.Hr., a domnit între anii 121-63 î.Hr.) a fost comparat cu Hannibal nu ca valoare personală, ori ca strateg, ci ca organizare şi conducere a unui impozant aparat militar care timp de 25 de ani a pus la încercare pe romani,

în timpul a trei războaie la care au participat cei mai iluştri generali: Sulla, Lucullus şi Pompeius. Personalitate fascinantă, genial om politic, excepţional înzestrat intelectual şi fizic, a reuşit să îşi facă un important capital politic în faţa lumii hellenice.

Mithradates a folosit dificultăţile Romei. Intră în legătură cu socii italici şi apoi cu generalul roman rebel Sertorius, care domina Hispania. A realizat pentru prima dată în istorie un *dominium Ponti Euxini*, adică un control total asupra Mării Negre, controlând exporturile de grâu din regiune, una dintre cele mai importante ale Antichităţii. De la autorii vechi (Appian, *Mithradatica*) avem şi cifrele armatei Pontului: sute de nave, 250.000 infanterişti, 50.000 călăreţi.

The migrations of Cimbri and Teutones.

În armata sa, în afara asiaticilor, se aflau sciţi, sarmaţi, bastarni, celţi şi italici, în primul rând ofiţeri din armata sertoriană, care serveau şi ca instructori militari.

Ingerinţelor expansiunii lui Mithradates li s-a pus capăt pentru un timp prin acţiunea din 92 î.Hr. a lui Sulla, pe atunci propraetor al provinciei Cilicia din Asia Mică, care s-a restabilit pe Ariobazanes pe tronul Cappadociei, de unde fusese alungat de Mithradates şi Tigranes cel Mare al Armeniei. Reîntors la Roma, Sulla e ales consul.

Marius şi tribunul plebei, P. Sculpicius Rufus reuşesc printr-un artificiu – introducerea foştilor *socii* în toate triburile de votare – să retragă comanda lui Sulla şi să o atribuie lui Marius. Sulla dă o lovitură de stat întorcându-se cu legiunile la Roma. El ocupă oraşul şi reprimă opoziţia marianistă. Marius fuge şi scapă cu viaţă.

Revenit la Roma, Sulla restrânge drepturile triburilor plebei şi hotărăşte că *plebiscita*, hotărârile comitiilor tribute, sunt valabile doar dacă sunt confirmate de Senat. De asemenea, Sulla a dublat numărul de senatori, adăugând 300 de cavaleri vechiului corp senatorial.

După reglarea afacerilor la Roma, Sulla se îndreaptă către Orient, unde în 88 î.Hr. Mithradates invadase provincia Asia. Aflat la Efes, după ce a proclamat libertatea hellenilor, regele a ordonat uciderea italicilor aflaţi în provincia Asia. Tradiţia literară transmite că au fost masacrate peste 80.000 de persoane – cel mai groaznic masacru din antichitate, care ignora *ius gentium* (legea ginţilor).

În acelaşi an, generalul lui Mithradates, Archelaos, cucereşte Hellada fără Thesalia şi Etolia, şi Macedonia. N cursul expediţiei are loc un alt masacru în Delos.

Atena trece de partea lui Mithradates, alungându-i pe romani. În 87 î.Hr. Sulla debarcă în Epir. După un lung asediu, romanii cuceresc Atena şi în urma a două bătălii, la Cheroneia şi Orchomenos, armatele lui Mithradates sunt înfrânte şi obligate să evacueze Europa.

Între timp, în 87 î.Hr., popularii reiau puterea la Roma. Unul din consuli, Lucius Cornelius Cinna îl cheamă în ajutor pe Marius, care vine din Africa şi formează o armată în Samnium. Cinna este repus în calitatea de consul, declanşându-se o sângeroasă represiune, consulii anului 87 î.Hr. sunt ucişi. Aceeaşi soartă au avut-o oratorul Marcus Antonius şi învingătorul cimbrilor, Quintus Latatius Catullus. La 1 ianuarie 86 î.Hr., Marius este ales pentru a şaptea oară consul, dar el moare la 13 ianuarie.

Noul consul, Lucius Valerius Flaccus va primi comanda războiului împotriva lui Mithradates. A obţinut succese importante împotriva armatelor acestuia, recucerind Macedonia, Bizanţul şi Kalchedon, stabilind un cap de pod în Asia Mică. Între timp, el a fost asasinat de legatul său, Fimbria. În momentul în care popularii au preluat puterea la Roma, Senatul epurat l-a declarat pe Sulla *hostis populi Romani*.

În această situaţie, în faţa pericolului pe care-l reprezenta pentru el noua configuraţie de la Roma, Sulla acceptă oferta de pace a lui Mithradates, trecându-şi armatele în Asia pentru a se întâlni cu acesta şi a restaura puterea romană în Orient şi pentru a combate pe consulul popular Flaccus.

Înaintea trecerii în Asia, Sulla a întreprins o expediţie împotriva triburilor tracice care jefuiau Macedonia. Cu această ocazie, el a jefuit regiunile locuite de maidoi, conaţionalii lui Spartacus. Este de presupus că în acest moment s-a încheiat şi tratatul a cărui text în versiunea latină s-a găsit la Callatis, între Roma şi această colonie grecească[1]. Vechea ipoteză lansată de Scarlat Lambrino şi rulată de ceilalţi istorici a încheierii acestui *foedus* în urma campaniei lui Lucullus în anii 72-71 î.Hr. nu poate fi acceptată, întrucât atunci Callatis a fost cucerit iar textul arată că este vorba despre un tratat încheiat în condiţii de egalitate, ceea ce este un nonsens! În această situaţie, trebuie căutat un alt moment al încheierii acestui tratat, întrucât şi limba latină a tratatului este mai vache (aproximativ 114-100 î.Hr.) şi având în vedere că acum sunt menţionate multe expediţii ale guvernatorilor Macedoniei împotriva barbarilor din nord, sau pe baza aşa numitei *lex de piratis persequentis*. Credem că acele expediţii, ca şi amintita lege, nu constituie elemente de natură să sublinieze întinderea influenţei romane spre litoralul vestic şi nord-vestic al Mării Negre în domeniul său de influenţă. Ştim din categoriile multiple de izvoare că înainte de primul război mithradatic regele Pontului domina tot litoralul Mării Negre. Ştim, de asemenea, că în momentul înfrângerii armatelor sale din Grecia de către romani, mai multe cetăţi greceşti au încercat să se rupă din alianţa încheiată cu Mithradates pentru a o căuta pe cea romană. Pe aceste considerente, credem că cea mai însemnată din cetăţile greceşti de pe litoralul românesc, Callatis, nu putea să ignore noua stare de lucruri, astfel încât ea şi-a trimis probabil reprezentanţii la generalii romani aflaţi în preajmă, pentru a solicita alianţă. Cum poziţia romanilor nu era bine consolidată, o asemenea ofertă nu putea să nu fie primită. Unul din rezultatele campaniei sullane din 86 î.Hr. a fost, aşadar, i încheierea unui tratat cu cetatea hellenică Callatis.

În 85 î.Hr., în urma întâlnirii dintre Sulla şi Mithradates s-a încheiat pacea de la Dardanos. Aceasta conţinea următoarele clauze: revenirea la situaţia anterioară, adică evacuarea de către Mithradates a teritoriilor cucerite în Asia (provincia Asia, Gallatia, Kapadokkia, Bithynia), regele Pontului rămânând însă cu protectoratul din regiunea Mării Negre (Bosforul cimmerian); amnistia pentru polisurile care trecuseră de partea lui Mithradates; regele punea la dispoziţia lui Sulla nave de război şi plătea 3000 talanţi.

[1] Cf. Lica Vasile, *Scripta Dacica*, 1999.

S-a discutat asupra acestei păci pe care Senatul nu a ratificat-o niciodată. Când Mithradates a sesizat dificultățile interne ale lui Sulla, a încercat să nu mai încheie pacea în condițiile inițiale, stabilin în urma armistițiului încheiat între Archelaos şi Sulla. Între timp, armata popularilor, a consulului Flaccus şi, apoi, a asasinului său, Fimbria, a început operații militare de anvergură în Asia Mică împotriva lui Mithradates şi nu era conformă cu onoarea romană. Sulla a acționat aici din motive de politică internă, fiind declarat *hostis populi Romani*. Această pace rapidă îi asigura resursele şi libertatea pentru a-i combate pe populari în Asia Mică şi la Roma.

După eliminarea lui Fimbria, după jefuirea provinciei Asia, care a fost supusă de o grea contribuție egală cu tributul pe 5 ani, conform principiului că războiul se hrăneşte din război, Sulla revine în Italia în 83 î.Hr. După lupte grele împotriva marianilor, după sângeroase proscripții, războiul civil ia sfârşit în anul 82 î.Hr.

După preluarea puterii, Sulla are de rezolvat trei probleme: 1. legalizarea puterii sale; 2. organizarea şi sistematizarea represiunii şi 3. reorganizarea statului roman.

1. Sulla a impus legalizarea calității sale de proconsul de către Senat şi a dispozițiilor lui ca dictator *legibus scribundis et rei publicae constituendae*, adică dictator cu puteri legiltaliv constituționale. Nu este decât o legătură aparentă între acest titlu şi vechea instituție a dictaturii propriu-zise, el având competență în toate domeniile şi durata deținerii dictaturii ținea de voința lui. Caesar va itera dictatura în aceaşi formă.

2. Printr-o *lex Cornelia de proscriptione* au fost uciși 4700 romani (2000 cavaleri şi senatori). *Delatores* (denunțătorii) erau la mare cinste, întrucât o parte din averea celui denunțat revenea acestora.

3. reorganizarea statului roman a fost mult mai complexă, Sulla fie restaurând vechea constituție optimată, fie întroducând câteva inovații. A amputat politic tribunalul plebei şi a limitat puterea cenzorilor. A reorganizat Senatul, a revizuit *cursus honorum* printr-o *lex Cornelia de magistratibus*, introducând reguli severe pentru ocuparea magistraturilor. De asemenea, a reorganizat administrația provinciilor, printr-o *lex Cornelia de provinciis ordinandis*, introducând norme pentru preluarea funcției de proconsul şi propraetor. A emis o *lex Cornelia de maiestate*, prin care a impus apărarea prestigiului şi demnității Senatului şi magistraților romani.

S-a preocupat de asigurarea acordării de pământ pentru veteranii săi, creându-şi o importantă clientelă în care un rol important îl aveau cei 10.000 de sclavi eliberați de el, şi care rimiseră numele de *Cornelii*.

După reglementarea acestor domenii, Sulla s-a retras în mod surprinzător, renunțând la toate demnitățile, redevenind un simplu paricular. Nimeni n-a îndrăznit vreun atentat împotriva lui, ştiindu-se pe ce sprijin enorm putea conta fostul dictator. A murit în 79 î.Hr., multe dintre acțiunile sale rămânând insuficient lămurite, întrucât valoroasele sale *Memorii* s-au pierdut, ele regăsindu-se în parte la Plutarch, *Viața lui Sulla*.

Epoca lui Cn. Pompeius Magnus

Pompeius este o figură interesantă a istoriei romane, admirat, contestat, controversat, ecourile activității sale găsindu-se în tradiția literară la contemporanii săi Cicero, Caesar, Sallustius, apoi la Appian, Cassius Dio, Plutarch, etc.

Există o importantă istoriografie străbătută de tendințe felurite. Pentru Mommsen, Pompeius reprezenta o autentică mediocritate optimată romană. Un om normal prin natura sa, un vrednic sergent-major de cavalerie pe care împrejurările l-au adus să fie general şi om de stat. judecata lui Mommsen este părtinitoare, el avându-l ca ideal pe Caesar, adversarul lui Pompeius.

Pompeius premerge Principatul lui Augustus şi Tiberius prin magistraturile extraordinare avute, prin armata privată pe care a recrutat-o de pe domeniile sale, printr-un *imperium* extraordinar, administraţia provinciilor sale prin legaţi, clientelă internă şi externă. Din marele sale comandamnete, războiul împotriva piraţilor din 67 î.Hr., împotriva lui Mithradates între anii 66-62 î.Hr., situaţia de consul *sine collega* din anul 52 î.Hr., Pompeius nu a tras niciun profit personal, şi s-a pus în serviciul Senatului şi optimaţilor. La sfârşitul unui studiu amplu bazat pe o analiză subtilă a evenimentelor şi tradiţiilor literare, G. Wirth ajungea la concluzia că Pompeius a avut un deosebit simţ al conjugării coerente dintre posibilitate şi realitate, al renunţării la gloria personală pentru un interes major, calităţi care nu se prea întâlnesc la ceilalţi lideri romani din acea vreme.

Pompeius s-a impus opiniei publice în timpul luptelor pentru putere dintre sullani şi mariani, când a luat partea viitorului dictator cu o armată privată adunată de pe domeniile sale. De la Sulla a primit cognomenul *Magnus*.

A fost de partea optimaţilor de la care primeşte un comandament în anul 77 î.Hr., cu un *imperium proconsulare*, împotriva lui Sertorius. Acesta îşi organizase din 83 î.Hr. în Hispania ca o bază de plecare pentru cucerirea puterii şi atrăgându-i pe hispani nu numai în afacerile militare şi politice, dar dând un impuls romanizării şi chiar atragerii provincialilor în conducere. Sertorius este o personalitate deosebit de controversată: la Plutarch este favorabil prezentat, iar la Appian e detractat; în istoriografia modernă cele două tendinţe sunt reprezentate de Mommsen şi Schulten, care îl urmează pe Plutarch, constituind direcţia romantică şi, respectiv, H. Berve, care plecând de la Appian, reprezintă tradiţia critică. Ultima lucrare importantă despre Sertorius este cea a americanului Ph. Spann, *Quintus Sertorius*, Fayateville, 1986.

Sertorius a atins punctul culminant al puterii sale în 77 î.Hr., învingând generalii romani trimişi împotriva lui, intrând în relaţii cu Mithradates. Pompeius a reuşit să-l înfrângă după 5 ani de război greu, sertorienii capitulând numai după generalul lor a fost asasinat de apropiaţii săi.

La revenirea în Hispania, Pompeius a fost ales consul pentru anul 70 î.Hr., împreună cu Marcus Licinius Crassus. Ei vor abroga multe din reformele constituţionale ale lui Sulla, redând tribunilor plebei iniţiativa de *repetundis* şi permiţând societăţilor publicanilor să arendeze veniturile provinciei Asiei, de unde fusese eliminaţi de Sulla.

În timpul cât Pompeius se afla în Hispania izbucneşte al treilea război mithradatic (74-63 î.Hr.). a existat şi un al doilea război mithradatic, pornit din proprie iniţiativă, între 83-82 î.Hr., de Lucius Murena, care a fost oprit de Sulla la cererea lui Mithratades, deoarece acesta executase obligaţiile tratatului.

Comanda a fost încredinţată unui strălucit general roman, eminent discipol al lui Sulla, Lucius Licinius Lucullus, consul în 74 î.Hr., care a condus operaţiunile militare între 74-66 î.Hr. în calitate de proconsul. Lucullus obţine succese remarcabile, conducând războiul cu multă inteligenţă. El a deschis şi un front secundar în Balcani, prin proconsulii Macedoniei Gaius Scribonius Curio (75-73 î.Hr.) şi fratele său, Marcus Terentius Varro Lucullus (73-71 î.Hr.) ultimul a executat o campanie strălucită pentru a aduce în stăpânirea romană toate bazele lui Mithradates de pe litoralul vestic şi nordic din Marea Neagră. În urma acestei expediţii, Apollonia a fost distrusă iar cetăţile Tomis, Callatis şi Histria cucerite.

Campaniile lui Lucullus conduse cu strălucire, au avut rezultat alungarea lui Mithradates din regatul tău, cucerirea cetăţii Tigranocerthei, capitala lui Tigranes cel Mare al Armeniei şi aducerea acestuia în situaţia de dependenţă faţă de Roma. Pe neaşteptate însă, Mithratades întoarce complet situaţia şi, în 67 î.Hr., Lucullus se vde în incapacitatea de a manevra situaţia, revenind aproape la dimensiunile din 74 î.Hr., adică acelea de la începutul războiului.

Explicațiile date eşecului lui Lucullus au fost diferite, deoarece nici tradiția literară nu este clară din acest punc de vedere. Este limpede că eşacurile lui Lucullus au provenit, cum sublinia G. Wirth, dintr-o lipsă de cunoştere exactă a realităților din Orient, dintr-o inadecvare între posibilități, dorințe şi realități. Avansând adânc în Orient, fără organizarea metodică a spațiilor cucerite, Lucullus a putut cădea victimă acestei lipse de prevederi pe care un strateg cum era Mithradates nu putea să o ignore. Dar nu pot fi neglijate nici alte fapte: armata lui Lucullus a refuzat să mai lupte. Extenuată peste măsură de opt ani de campanii, aceasta a putut fi uşor influențată de adversarii lui Lucullus, publicanii pe care generalul roman i-a lipsit de mijloacele de a-i exploata pe provinciali, el introducând ordine în administrația provinciilor asiatice. În fața acestei situații, a fost o consecință firească adoptarea în 66 î.Hr. a unei *lex Manilia* prin care lui Pompeius i se acordă comanda războiului mithradatic, fiind investit şi cu un *imperium proconsulare maius* în raport cu guvernatorii provinciilor orientale.

Lex Manilia trebuie văzută ca o completare firească a cunoscutei *lex Gabinia* din 67 î.Hr., prin care Pompeius a primit comanda împotriva piraților cu un *imperium infinitum*. Cele două *leges* constituie un moment de cotitură în evoluția constituțională a Romei, fiind expresia elocventă a faptului că un asemenea teritoriu nu putea fi guvernat cu puterea normală a magistraților în funcțiile lor. Aceste legi, împreună cu argumentarea necesitățí adoptării lor de către Cicero, în cunoscutul lui discurs *De imperio Gneio Pompeii*, reprezentau falimentul sistemului constituțional roamn de până atunci.

Campaniile lui Pompeius nu au avut strălucirea celor ale geniului militar Lucullus, însă au fost mai eficiente. Nici nu era greu să tragi concluziile dintr-un eşec din care se inspiră Pompeius, care trece la o organizare metodică a teritoriului. În momentul în care Mithradates a fost alungat, refugiindu-se în Bosforul Cimmerian, Pompeius i-a tăiat căile de reîntoarcere, întreprinzând expediții împotriva iberilor şi a albanilor caucazieni, pe unde ar fi putut să se reîntoarcă Mithradates. Flota romană patrula pentru a evita o eventuală debarcare. Între timp, recunoscând faptul că la acel moment, armata sa nu putea să se angajaze într-un război împotriva parthilor, Pompeius a reluat şi relațiile cu aceştia de o manieră convenabilă pentru ambele puteri.

Apoi, generalul roman a început celebra sa acțiune de organizare a Orientului. În 64 î.Hr., punânt capăt fostului regat hellenistic al Syriei, va organiza Syria în provincie romană. După rezolvarea problemei Armeniei, în 63-62 î.Hr., au fost organizate ca provincii romane Bithynia şi Pontul. În 63 î.Hr., Mithradates, care visa la o expediție împotriva Italiei, precum Hannibal, se vede trădat de fiul său, Pharnakes, şi, pentru a nu cădea viu în mâinile romanilor, ordonă unui însoțitor celt să îl ucidă, întrucât era imun la otravă.

După încheierea acestei campanii şi după organizarea Orientului, Pompeius debarcă la Brundisium în 62 î.Hr., opinia publică romană aşteptându-se ca el să procedeze ca Sulla. Pompeius însă şi-a demobilizat trupele, intrând în Roma ca un simplu *privatus*.

Optimații inflamați în urma succesului obținut prin zdrobirea *conjurației catilinare* au refuzat cererile lui Pompeius de a-i împroprietări pe veteranii săi. Această mişcare politică greşită l-a adus pe Pompeius în tabăra popularilor, el răspunzând avansurilor făcute de un ambițios genial, lipsit de mijloace însă, pe nume *Caesar*, şi de cel mai bogat om din Roma, *Crassus*.

Înțelegerea dintre cei trei, pe care Cato cel Tânăr o consideră *sfârşitul republicii libere*[1] este denumită incorect, în vechea istoriografie, drept *primul triumvirat.* Denumirea este improprie[2], deoarece noțiunea de triumvirat are o conotație juridică bine determinată, respectiv investirea triumvirilor cu atribuții constituționale precise. Acesta a fost cazul în 43 î.Hr., când Antonius, Octavianus şi Lepidus au întemeiat un triumvirat cu asemenea competențe bine definite. Prin urmare, în anul 60 î.Hr. nu se poate vorbi de un asemenea act, pentru că el nu a fost făcut public, ci mai degrabă de o conspirație politică între lideri politici, o înțelegere informală cu

[1] Iar Varro, *Trikaranos* !

[2] Cf., pentru discuție şi istoriografie, cf. Lica, *The Coming of Rome in the Dacian World*, Konstanz, 2000.

scopul de a prelua puterea. Ei s-au înțeles asupra căilor, mijloacelor de urmat şi asupra modului în care să fie exercitată această putere.

Epoca lui Caesar (60-44 î.Hr.)

Conform înțelegerii dintre cei trei, Caesar va fi sprijinit pentru a obține demnitatea de consul pentru anul 59 î.Hr. Colegul său de consulat era optimatul *Bibulus*, un om onorabil însă nici pe departe nu se compara cu Caesar în competiția angajată între populari şi optimați. Neputând să contrabalanseze activitatea lui Caesar, Bibulus a încercat o rezistență pasivă, la un moment dat, închizându-se în casă şi nemaiparticipând la îndeplinirea obligațiilor sale[1].

Dincolo de aceste fapte, Caesar a desfăşurat o activitate extraordinară. Senatul este din ce în ce mai intimidat şi mai resemnat în a recunoaşte progresele făcute de partida popularilor. Pentru a-şi impune progresul, şi al celorlalți doi, Pompeius şi Crassus, Caesar apelează la metode populist-teroriste. Astfel, în martie 59 î.Hr. el a impus o primă *lex agraria* prin *plebiscitum*, întrucât Senatul refuzase s-o aprobe. În mai a urmat a doua lex agraria, în urma căreia veteranii primesc pământul din Campania. Clientela lui Caesar se va mări considerabil. El a impus Senatului să aprobe măsurile luate pentru organizarea Orientului de către Pompeius în urma înfrângerii lui Mithradates.

În anul 59 î.Hr., Pompeius se va căsători cu Iulia, fiica lui Caesar. Una din cele mai remarcabile legi ale lui Caesar în timpul consulatului său, a fost *lex Iulia repetundis* care va reformula administrația provincială, fiind considerată *magna charta* a administrației romane. El a hotărât să fie publicate pentru cunoştință publică *acta senatus et populi Romani*.

În iunie 59 î.Hr., printr-o *lex Vatinia*, Caesar va primi un comandament pe cinci ani asupra provinciilor Gallia Cisalpină şi Illyricum în urma unui plebiscitum. La aceasta, Senatul va adăuga Gallia Narbonensis. La ieşirea din consulat, Caesar va avea la dispoziție patru legiuni şi acest comandament pe cinci ani. El spera că prin fructificarea acestor poziții va obține mijloacele necesare cuceririi puterii la Roma. Aşa cum se ştie, competiția pentru putere în care erau angajați diverşi lideri politici şi militari, s-a repercutat asupra vieții politice interne şi în egală măsură asupra expansiunii teritoriale a Romei.

Din confruntările dintre Marius şi Sulla, dintre Pompeius, Caesar şi Crassus, apoi Octavianus şi Antonius, aproape toată lumea cunoscută a ajuns sub stăpînire romană. Cel mai pregnant exemplu în acest sens este oferit de Caesar care, la ieşirea din consulat, în căutarea unui prilej pentru fortificarea marelui comandament obținut, caută un adversar pe măsura ambițiilor lui. Cum la Dunăre, domeniul spre care se putea îndrepta ca proconsul al Illyricumului şi Galliei Cisalpine, era linişte – Burebista abia urcase pe tron – Caesar, profitînd de mişcările din lumea celtică, apoi de invazia suebului Ariovistus, a intervenit în *Gallia Comata*.

În anul 56, aproape toată Gallia Comata era supusă lui Caesar. Se ridică întrebarea: la acea dată Caesar intenționează să transforme Gallia cucerită in provincie? El vorbeşte în lucrarea sa *Război gallic* de *Gallia pacata*, adică *Gallia pacificată*.

Tot în anul 56, cei trei, Caesar, Pompeius şi Crassus, se întâlnesc în nordul Italiei la Luca, reînnoind înțelegerea dintre ei. Hotărârile erau următoarele: pentru anul 55, Pompeius şi Crassus urmau să fie consuli, iar la ieşirea din consulat să primească câte un comandament pe cinci ani, adică până la 5 martie 50. Crassus urma să primească Syria iar Pompeius Hispania, cu dreptul de a purta război şi de a încheia pace; pentru Caesar, printr-o *lex Licinia-Pompeia*, s-a hotărât, pe baza înțelegerii de la Luca, ca el să păstreze până în 49 Gallia Cisalpină şi Narbonensis, urmând ca în anul 48 să fie consul.

[1] Aşa încât mucaliții de la Roma, spuneau că, atunci, erau doi consuli: *Caius* şi *Iulius* !

La ieşirea din consulat, Pompeius şi Crassus şi-au primit comandamentele respective, primul, însă, a rămas în Roma, guvernându-şi provinciile sin Hispania prin *legati*, aşa cum mai târziu vor proceda împãraţii romani.

Crassus, nemulţumit doar cu bogãţia sa şi cu o glorie militarã minorã, intenţionează sã-şi utilizeze comandamentul asupra Syriei pentru a obţine o glorie militarã comparabilã cu a lui Caesar şi Pompeius, respectiv angajarea rãzboiului cu Parthia. În anul 53, la Carrhae, Crassus a suferit un dezastru, el însuşi fiind asasinat prin înşelãtorie. Armata romană cade aproape în întregime în captivitate, Caesar pierzând un aliat important prin dispariţia lui Crassus. Relaţiile cu Pompeius erau oarecum încordate, mai ales din 54, când Iulia a murit.

Situaţia stãpânirii romane în Gallia se complicã prin marea rãscoală, iniţiată de şeful arvern *Vercingetorix*. Cu eforturi considerabile, Caesar reuşeşte sã facă faţă situaţiei şi în anul 51 şi supune pe rãsculaţi. În urma acestei victorii, el transformă Gallia în *provincie romanã*, fiind obligată sã plãtească Romei un tribut de 40 milioane de sesterţi.

În acest timp, la Roma situaţia internă era tensionată, datorită confruntãrilor dintre populari şi optimaţi, care vor degenera în lupte de stradã. Protagonistul acestor lupte era Publius Clodius, un patrician din *gens* Claudia, care renunţase la patriciat pentru a deveni *tribunus plebis*, schimbându-şi şi numele, scriindu-şi-l după pronuţia populară. În urma acestor lupte, Clodius a fost omorât şi, pentru a readuce ordinea în oraş, se face apel la Pompeius care nu plecase în Hispania, iar în anul 52, se instaurează, practic, dictatura, Pompeius exercitând această autoritate cu titlul de *consul sine collega*.

În anul 52, ca o expresie a încordãrii dintre Pompeius şi Caesar, este impusã *lex Pompeia*, îndreptatã împotriva cuceritorului Galliei, ea conţinând interdicţia de candidaturii *in absentia* la o magistraturã. Aceasta înseamnã cã dacã Caesar dorea sã candideze la consulat, conform înţelegerii de la Luca, el nu mai putea sã o facã în termenii acelei înţelegeri, adicã şi sã candideze *in absentia* şi sã deţinã, comcomitent, comandamentul Galliei. Pentru a se putea prezenta drept *candidatus*, el trebuia sã-şi pãrãsească trupele şi sã vinã în Roma ca un simplu *privatus*.

În această situaţie, Caesar va trece la 10-11 ianuarie 49, în fruntea trupelor, râul Rubicon, frontiera care marca teritoriul Italiei, ca fiind liber de orice forţã militarã. Acesta însemna baza legalã pentru a fi declarat *hostis populi Romani* sau altfel, începutul rãzboiului civil.

Intrând în Italia, Caesar a obţinut succese rapide, astfel încât la 17 martie a. 49, Pompeius, însoţit de o mare parte din senatori, va pãrãsi Roma şi Italia, debarcând în Macedonia. Cartierul general al Senatului sãu era la Thessalonike. Caesar, dupã o scurtã şedere în Italia şi Roma, a trecut şi el cu mari primejdii Adriatica, pãzitã de flota pompeiană, deoarece singura lui soluţie era înfrângerea lui Pompeius.

În prima confruntare, din iunie 49, la Dyrrachium, Pompeius a ieşit învingãtor. În a doua confruntare însă, cea de la Pharsalos, geniul militar şi calitatea trupelor lui Caesar, oţelite în rãzboiul gallic, şi-au spus cuvântul. Armata lui Pompeius a fost înfrântă, iar el a reuşit sã scape cu fuga, debarcând în Egipt, unde a fost, însă, asasinat de sfetnicii regelui egiptean.

Urmãrindu-l pe Pompeius şi, apoi, pe partizanii acestuia, Caesar a mai purtat două bãtãlii în anul 46 la Thapsus, în Africa, şi, în urma victoriei, regatul Numidei, al regelui Iuba, a fost transformat în provincie sub numele de *Africa Nova*, guvernatorul ei fiind *C. Sallustius Crispus.*

Victoria finalã împotriva taberei pompeiene a fost obţinută în anul 45 la Munda, în Hispania, unde legaţii lui Pompeius, rămaşi credincioşi cauzei acestuia, au încercat sã i se opună lui Caesar.

Revenit la Roma, Caesar s-a preocupat de constituirea cadrului legislativ al statului roman. El poartã titlul de *dictator pe viaţã*, împotriva lui existând o bãnuiala, întãritã de legãtura cu regina Egiptului, Cleopatra, cã dictatorul încerca sã ia titlul de rege.

Existenţa acestei opoziţii rezultã din toate izvoarele relative la acest subiect, dar şi din Appian, *Rãzboaiele Civile*, unde autorul spune cã Caesar, prin dorinţa de a pãrãsi Roma plinã de

adversarii sãi, plãnuia douã expediții : una împotriva geților şI a doua împotriva parților. Înaintea plecãrii în aceste expediții, Caesar a fost asasinat, la 15 martie 44, în Senat.

Constituirea Triumviratului şi victoria lui Octavianus

Asasinarea lui Caesar a fost un fapt stupid fãrã justificare. Toate problemele cu care statul şi societatea romanã se confruntaserã pânã la preluarea puterii de cãtre Caesar se redeschid.

Dupã asasinarea lui Caesar, tiranicizii conduşi de Marcus Brutus şi Caius Cassius au devenit prin anunțarea veştilor eroii salvatori ai republicii şi liberatorii poporului. Politica lor nu era lipsitã de orice fundament, întrucât Decius Brutus era numit guvernatorul Galliei Cisalpine, provincia italicã cea mai populatã. De cealaltã parte, caesarienii dețineau prin Marcus Antonius consulatul, astfel încât s-a ajuns la un acord între cele douã pãrți.

În mai 44, apare la Roma un personaj necunoscut, Octavianus, un nepot al sorei lui Caesar, foarte tânãr, nãscut în 63. El se aflã în momentul asasinatului la Apollonia, unde trebuia sã se adune statul major al lui Caesar. Caesar îl adoptase pe acesta urmând sã-l educe în arta militarã. La deschiderea testamentului lui Caesar s-a vãzut cã acesta lãsase pe Octavianus moştenitor al averii şi al numelui sãu. Mare lucru din avere nu mai rãmãsese.

Antonius era unul din cei mai remarcabili locotenenți ai lui Caesar, fusese *magister equitum* şi-şi dovedise talentul militar în campania din Gallia. Intrând în posesia documentelor lui Caesar şi folosindu-se de un fals scris dibaci, Antonius a prezentat multe din inițiativele legislative drept autentice dorinței lui Caesar, ca fiind existente în hãrțile lui. Astfel, în momentul în care testamentul lui Caesar a fost deschis, Antonius a primit o cumplitã loviturã nefiind trecut între moştenitori.

Situația sa a rãmas cea mai puternicã întrucât în 2-3 iunie 44 printr-un plebiscit, Antonius a primit un comandament pe 5 ani asupra Galliei Cisalpine şi Transalpine, iar colegul lui de consulat a primit Syria şi comanda rãzboiului împotriva parthilor. M. Brutus şi C. Cassius au primit Creta şi Cyrene. Alte izvoare spun cã, inițial, aceştia doi primiserã Macedonia şi Syria iar Antonius a manevrat prin plebiscit distribuirea acestor provincii.

Antonius a impus şi o *lex Antonia de actis Caesaris confirmandis*. La ieşirea din consulat Antonius a vrut sã ocupe Gallia Cisalpina deținutã de Decius Brutus. La inspirația optimaților şi mai cu seamã a lui Cicero, Antonius este declarat *hostis populi Romani,* iar cei doi consuli sunt împuterniciți sã poarte rãzboiul împotriva lui.

La 7 ianuarie 43, Octavianus, care era un *privatus* cu propria sa armatã, primeşte un *imperium* pentru a se alãtura celor doi consuli împotriva lui Antonius. Antonius este înfrânt la Mutina, cei doi consuli mor iar Senatul sãvârşeşte greşeala de a nu îndeplini pretenția lui Octavianus de a primi demnitatea de consul. Drept urmare în noiembrie 43, fugarul Antonius, sprijinit de Lepidus, ajunge la o înțelegere cu Octavianus şi încheie o înțelegere cu acesta. Aceastã înțelegere va fi confirmatã prin *lex Titia* purtând numele de *Triumvirat*, cei trei numindu-se *tres viri rei publicae constituendae*. Ei au decis cã au dreptul sã dea legi, sã numeascã magistrați pe o duratã de cinci ani pânã la 31 decembrie 38. Una din primele mãsuri luate a fost aceea a proscripțiilor solicitate de Antonius, Lepidus, Octavian.

În urma acestor proscripții şi-au pierdut viața 2.000 de cavaleri şi senatori. Între aceştia a fost asasinat şi Cicero. Triumvirii au de rezolvat o problemã dificilã, eliminarea caesaricizilor Brutus şi Cassius care dominau Orientul. Brutus ocupase Macedonia, iar Cassius Syria, preluând comanda trupelor de aici şi beneficiind de sprijinul dinaştilor barbari din acea regiune. Coson intrã în legãturã cu Brutus oferindu-i trupe şi schimbul unor importante sume de bani cu figurația lui Brutus şi purtând numele lui Koson.

În anul 42, la Roma s-a decretat divinizarea lui Caesar numit de aici încolo *divus Iulius*, iar Octavianus va purta numele de *Caius Iulius Caesar divi filius*.

În anul 42, la Phillipi, triumvirii s-au întâlnit pe câmpul de luptã cu Cassius şi Brutus. S-au înfruntat 43 legiuni într-o bãtãlie câştigatã de triumviri. În urma acestei victorii, trimvirii convin asupra împãrțirii între ei a provinciei. Autonius va rãmâne în Orient, lui Octavianus revenindu-i şi misiunea de a asigura împroprietãrirea veteranilor cu pãmânt în Italia. Această misiune s-a dovedit a fi foarte dificilã provocând nemulțumiri de care adversarii sãi au încercat sã profite deschizând rãzboiul perusin (41-40), rãzboi pornit de Lucius Antonius şi Fulvia. Rãzboiul s-a încheiat cu victoria lui Octavianus şi încheierea în toamna anului 40 a unei noi înțelegeri de împãrțire a provinciilor.

În vara anului 39, se încheie la Misenum un tratat cu Sextus Pompeius, care dupã moartea tatãlui sãu constituie o flotã cu care a ajuns sã domine mãrile. Sextus Pompeius primeşte recunoaşterea asupra Siciliei, Corsicii, Africa.

În anul 37, în urma tratatului de la Tarent, Antonius şi Octavianus prelungesc Triumviratul pe 5 ani. Lucrurile sunt neclare. Poziția în Occident a lui Octavianus se consolideazã dupã victoria obținutã la Naulochos de cãtre locotenentul sãu Agrippa împotriva lui Sextus Pompeius. În urma acestei victorii, Octavianus ajunge stãpânitorul întregului Occident, întrucât Lepidus, care încercase sã participe la obținerea victoriei a fost exclus din Triumvirat.

Octavianus a dat dovadã de abilitate politicã, lãsându-l pe Lepidus în viațã şi cu demnitatea de *pontifus maximus*. Sextus Pompeius s-a refugiat în Orient, dar a încercat sã urzeascã o sediție împotriva triumvirilor. Aceştia au ordonat capturarea şi lichidarea lui.

Tot în anul 36, Antonius se cãsãtoreşte cu Cleopatra, ceea ce a provocat emoții la Roma, dar această acțiune a lui Antonius trebuie vãzutã ca un act politic, venit dupã eşecul din 37-36 al expediției împotriva parthilor. Expediția a fost purtatã cu ajutorul resurselor Egiptului.

La rândul lui, Octavianus în cãutare de glorie militarã personalã cu care sã se impunã în fața opiniei publice pentru a concura cu Antonius, întreprinde între 35-33 expediții în Illyricum împotriva triburilor de aici şi lansând zvonul cã pregãteşte un rãzboi dacic. Altfel spus, vroia ca şi el sã-şi asume o parte din moştenirea militarã a lui Caesar. Dacã Antonius purta un rãzboi parthic, el voia unul dacic. La Cassius Dio apare şi ideea unei campanii în Britannia.

Anii 32-31 sunt marcați de un rãzboi aprig, în domeniul propagandei, între Antonius şi Octavian, culminând cu sacrilegiul comis, în a. 32, de Octavianus, prin deschiderea testamentului lui Antonius, depus în templul Vestei. Conform testamentului, Antonius cerea sã fie înmormântat de Cleopatra.

Tot în 32, Octavianus provoacã jurãmântul de credințã al Italiei, luând titlul de *dux Italiae*. La rândul lui, Antonius ia jurãmânt de credințã Orientului. Senatul declarã rãzboi Cleopatrei.

La 2 septembrie 31 în urma unei bãtãlii navale la Actium, flota lui Octavianus a ieşit victoroasã, Antonius şi Cleopatra pãrãsind bãtãlia şi armata de uscat, comandatã de viteazul P. Canidius Crassus, care l-a aşteptat, zadarnic, vreme de 7 zile.

În vara anului 29, când Octavianus a sãrbãtorit cele 3 triumfuri: împotriva illyrilor, a Egiptului şi pentru victoria de la Actium, a avut loc închiderea solemnã a templului lui Ianus.

Era una din pregătirile pentru instaurarea din 13-16 ianuarie 27 a. Chr., a Principatului.

DINASTIA IULIA-CLAUDIA (14-68 D.HR.)

Izvoare: inscripțiile sunt adunate, mai comod, la Dessau, *Inscriptiones Latinae Selectae (=ILS),* acum disponibile şi pe *Internet,* la adresele afişate la avizierele SIAE 'Gostar'. Sper că şi studentul venit să 'împuşte' o amărâtă de notă de trecere va avea asemenea curiozități*; monedele* epocii, ca şi cele pentru dinastiile ulterioare, sunt adunate la H. Mattingly, *The British Museum Catalogues of Coins of the Roman Empire; idem*, E. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage,* Londra, 1923 etc.; *tradiția literară:* Velleius Paterculus, *Historia Romana;* Philon din Alexandria, *Orationes;* operele altor contemporani: Aufidius Bassus, Cluvius Rufus, Fabius Rusticus, Servilius Nonianus (cos. 35 p. Chr.) sunt pierdute; Tacitus, *Annales, Agricola, Germania*; Suetonius, *Vitae Caesarum;* Flavius Iosephus, *Antiquitates Iudaicae*; *Bellum Iudaicum* etc.

Trãsãtura esențialã a acestei perioade, în general pacifice, cu excepția cuceririi sudului Britanniei, o reprezintã continuarea consolidãrii Principatului, cu observația cã în timpul lui Caligula apar unele trãsãturi hellenistice.

În prezentarea istoriei imperiale romane exista tendința de a concentra analiza asupra istoriei împãraților. Împotriva unei asemenea maniere limitative şi incomplete a reacționat Mommsen, care accentua asupra necesitãții de a expune istoria romanã a perioadei în cauzã şi de a o înțelege ca o istorie a imperiului: o *Reichsgeschichte* şi nu o *Kaisergeschichte*.

Trebuie spus cã una din marile probleme cu care s-a confruntat *Augustus* şi care a reținut atenția a fost aceea a transferului puterii. Se ştie că el a avut doar o fiică, pe *Iulia*. Din a doua sa cãsãtorie, cu Livia, pe care a divorțat-o de Tiberius Claudius Nero, nu au mai rezultat alți copii, Livia venind însã cu doi fii, *Tiberius* şi *Drusus*. Ca şi alți lideri ai epocii, Augustus a fost foarte preocupat de netezirea drumului pentru putere.

Octavianus a pus mare preț pe legãturile dinastice. Femeile din familia sa au fost unul din obiectele dorinței sale de putere: sora sa, Octavia, a fost cãsãtoritã cu Antonius, el însuşi, potrivit lui Suetonius, intenționa sã se cãsãtoreascã cu fiica regelui dac Cotiso şi sã i-o dea în schimb pe Iulia, care era doar un copil şi care fusese logoditã cu fiul lui Antonius.

Iulia va fi cãsãtoritã însã cu *Marcus Claudius Marcellus*, care va fi desemnat succesorul lui Augustus. Marcellus va muri foarte repede şi Augustus, a cãrui sãnãtate nu era înfloritoare, şi l-a asociat la domnie pe capabilul său locotenent, *M. Vipsanius Agrippa,* pe care l-a căsătorit cu Iulia, din căsătoria aceasta rezultând 4 copii dintre care 2, *Lucius* şi *Caius*, au fost adoptați de Augustus.

Asociat la tron, *Agrippa* primeşte toate competențele lui Augustus, însã moare pe neaşteptate în anul 12 a.Chr. În momentul în care cei doi bãieți ai lui Agrippa şi ai Iuliei au crescut, Augustus i-a încãrcat de demnitãți, fiind evident planul sãu de a le lãsa succesiunea.

Rolul generalului Agrippa a fost luat de fiii Liviei, *Drusus* şi *Tiberius*, care vãdesc deosebite calitãți militare. Drusus era iubit de Augustus şi de popor; el moare în anul 9 î.Hr. Era cãsãtorit cu fiica Octaviei, *Antonia,* din cãsãtoria lor rezultând mai mulți copii, dintre care cei mai dotați sunt *Germanicus* şi *Claudius* (viitorul împãrat).

Germanicus a fost cãsãtorit cu Agrippina Maior, fiica Iuliei şi a lui Agrippa. Dupã moartea, în condiții nu foarte clare, a lui Caius şi Lucius, singurul care venea în considerare pentru succesiune, dar nedorit de Augustus era *Tiberius*. În momentul în care Tiberius a intrat în vederile lui Augustus, acesta l-a divorțat de soția sa pe care o iubea şi cu care avea un copil, Drusus Minor, şi l-a cãsãtorit cu Iulia.

Tiberius a fost obligat de Augustus sã-l adopte pe Germanicus, nepotul sãu de frate. Toate aceste mãsuri erau menite sã asigure transferul fãrã tulburãri al puterii. Desigur cã aceste manevre ale lui Augustus au influențat carcterul lui Tiberius, comportarea ulterioarã a împãratului gãsindu-şi aici una din explicații. În anul 13, *Tiberius* a primit un *imperium proconsularae maius* şi *tribunicia potestas*.

Tradiția literarã (Tacitus 1.1.12, Suetonius, *Tiberius* 25. 2) aratã cã Tiberius a lãsat Senatul timp de o lunã de zile sã dezbatã asupra împãrțirii puterii. Dintre toate ipotezele avansate am putea lua în considerare şi pe aceea cã probabil principatul nu avea forma definitivã.

Situația din primul an al domniei lui Tiberius n-a fost foarte calmã. A avut loc o revoltã a legiunilor din Pannonia, nemulțumite de condițiile serviciului militar, precum şi revolta legiunilor din Germania, care au încercat sã-l aducã pe tron pe *Germanicus*. Acesta, manifestând fidelitate fațã de Tiberius, pune capãt revoltei.

Pentru început, şi pentru a îndepãrta armatele de la gândul revoltei, Germanicus întreprinde expediții transrhenane între a. 14 şi 17. În cadrul aceluiaşi *imperium maius* pe care-l deținea în Occident (în Gallia), a fost rechemat şi a primit un *imperium maius* în Orient, îndepãrtându-l de legiunile din Germania.

În Orient, Germanicus readuce Armenia în sistemul clientelar roman, dar în anul 19 moare în chip suspect, bãnuiala fiind cã a fost otrãvit de guvernatorul Syriei, Piso, la incitarea lui Tiberius. Acesta a încercat sã se disculpe.

Tiberius a lãsat guvernarea în mâinile lui *Lucius Cornelius Seianus*, omul lui de încredere între a. 21-31. Acesta ajunge sã dețînã un *imperium proconsulare*, consularae, *tribunicia potestas*. La instigarea lui, soția lui Drusus, fiul lui Tiberius, şi-a asasinat soțul. Însã când Seianus a încercat sã intre în familia imperialã, încercând sã se cãsãtoreascã cu soția lui Drusus, Tiberius a reacționat, cerând sã fie executat cu întreaga familie.

Prin procesul de *les maiestatis*, prin absențele lungi de la Roma şi retragerea în insula Capri, ultimii ani ai lui Tiberius au fost anii unei tiranii apãsãtoare şi ai unei neglijãri a administrãrii Imperiului. Rãmas fãrã moştenitor direct, Tiberius l-a desemnat drept succesor pe fiul lui Germanicus, Gaius Caesar, având drept cognomen *Caligula*.

Istoriografia considerã cã acest *Caligula (37-41)* a dovedit o completã neînțelegere a rolului împãratului pe care nu l-a înțeles ca o datorie, comportându-se ca un autocrat. El a supralicitat rolul armatei asupra instituțiilor statului. În documente, apare ca fiind *filius castrorum*, *pater exercitur*. Cere onoruri divine pentru el şi pentru surorile lui, mai ales pentru Drussila. Senatul era complet neajutorat fațã de Caligula, care a luat împotriva acestei instituții cele mai drastice mãsuri. Lãsând la o parte marile cheltuieli care au ruinat tezaurul, trebuie spus cã, chiar din lectura tradiției literare, dar mai ales din datele epigrafice şi numismatice, se poate spune cã Caligula, ca şi Tiberius, a administrat bine Imperiul.

Caligula a procedat la desființarea unor provincii şi readucerea lor la statutul de regate clientelare. De exemplu, fiii lui Kotys, rege thrac, 'tovarãşii de joacã' ai împãratului, au primit regate în Thracia, Pont, Bosfor, Armenia Micã.

Opoziția împotriva lui Caligula a reuşit şi la 24 ianuarie 41, acesta a fost asasinat în palatul imperial. Apare o dezbatere în Senat, privitoare la viitorul stat, extrem de interesantã. În timp ce Saturninus şi Pomponius Secundus cer *restitutio rei publicae liberae*, majoritatea Senatului propune alegerea unui alt principe, dar dintr-o altã familie. În timp ce Senatul discuta aceastã problemã, pretorienii au fãcut împãrat pe *Claudius*, fiul lui Drusus Maior şi fratele lui Germanicus.

Claudius (41-54), dupã un *donativum* generos acordat pretorienilor, a fost salutat drept *Tiberius Claudius Caesar Germanicus*. Domnia lui a fost o binecuvântare pentru Imperiu. Cu toate cã era socotit un neisprãvit, el era totuşi un om cu o întinsã şi solidã culturã, având gustul antichitãților, fiind autorul mai multor opere, între care *Istoria etruscilor,* în 20 cãrți.

S-a constituit, dupã modelul hellenistic, adevãrata administrație a Imperiului. Din liberții sãi, el a constituit un fel de cabinet cu mai multe departamente, eficient şi cu posibilitãți de control. Cei mai influenți erau *Narcissus* şi *Pallas*.

A avut şi o slãbiciune - dependența de soțiile sale, el fiind cãsãtorit de 4 ori. Una dintre soții a fost Messalina, iar ultima a fost *Agrippina Minor*, fiica lui Germanicus şi a Agrippinei Maior. Aceasta l-a sedus pe Claudius, care a luat-o în cãsãtorie, abila femeie urmând un singur

scop: urcarea pe tron a fiului ei, Nero. Drept pentru care, în complicitate cu medicul grec *Stertinius Xenophon* din Kos, ea l-a otrãvit pe Claudius, atunci în vârstã de 83 de ani, pentru a-i netezi drumul spre tron lui Nero.

Politica externã a lui Claudius

Pentru Claudius, modelul în politica externã este Augustus, cu o singurã excepție, cucerirea Britanniei (43-44), pânã la Tamisa. În cadrul politicii sale, el dat o mare atenție administrãrii provinciilor, renunțând la politica lui Caligula de a reînființa regate clientelare prin transformarea provinciilor. El a urmat politica contrarã; regatul clientelar al Thraciei devine provincie în 46. Statul clientelar Noricum este transformat în provincie, Moesia - reorganizatã ca provincie imperialã, Achaia şi Macedonia - provincii senatoriale. A fost întãritã apãrarea Rinului, centrul apãrãrii frontierei fiind fixat la Mogontiacum (Mainz) şi Noviomagus.

Succesorul lui Claudius a fost fiul ultimei sale soții, Agrippina Minor, şi anume *Nero* (54-68). Prin manevrele ei, a reuşit sã-şi impunã fiul în fața lui Britannicus, fiul lui Claudius.

În domnia lui *Nero* trebuie observate 2 perioade: prima, bunã - *quinquenium* (5 ani) - în care a condus sub influența lui Burrus, prefectul pretoriului, a filosofului Seneca şi a mamei sale.

În 55, Britannicus, potențialul amenințãtor al tronului lui Nero a fost otrãvit. Urmeazã un şir de asasinate în partea a doua a domniei. În 59, mama lui este asasinatã, iar în 62, a fost asasinatã soția sa, Octavia.

Moartea în 62 a lui Burrus provoacã scãderea influenței lui Seneca şi Nero are acum alți consilieri, printre care şi *Tigellinus,* prefectul pretoriului. Datoritã politicii represive împotriva Senatului, fapt reflectat şi în apariția unei istoriografii adverse lui Nero, împotriva împãratului se constituie o opoziție activã. În 65 are loc *conjurația pisonianã*, care urmãrea înlãturarea lui Nero şi înlocuirea cu un tânãr aristocrat de remarcabilã ținutã moralã, Piso. În cursul represaliilor, Seneca a trebuit sã se sinucidã.

Unul din momentele importante ale domniei lui pe plan intern este i*ncendierea Romei* (18-27 iul. 64). Din cele 14 r*egiones* ale Romei, 7 au fost complet distruse, iar 3 parțial. Responsabilitatea incendierii Romei a fost pusã pe seama creştinilor, datoritã *odium generis humanis*, de care era animatã. În cursul represaliilor, şi-au sfârşit viața şi cei doi lideri creştini importanți, Petru şi Pavel.

În 66 se produce o altã mişcare împotriva lui Nero, conjurația vinicianã, condusã de *Annius Vinicianus* (prototipul lui Marcus Vinicius din romanul lui Sienkiewicz, *Quo vadis ?*).

Un alt eveniment important în domnia lui Nero, şi care a constituit şi constituie încã un mare subiect de interes pentru istoricii acestui imperiu îl constituie cãlãtoria din Grecia din 66, unde a rãmas un an şi câteva luni, pâna în toamna lui 67. Aceastã cãlãtorie, în cursul cãreia grecii i-au lãudat talentul poetic, a provocat dupã unii chiar cãderea lui Nero.

S-a simțit foarte bine aici, grecii fiind maeştri desãvârşiți în adulație, drept pentru care a declarat Hellada liberã de plata oricãror impozite. S-a speculat asupra acestei cãlãtorii, şi mai cu seamã asupra dorinței lui de a vizita şi Egiptul, susținându-se cã împãratul dorea sã mute capitala Imperiului în Orient. Este una dintre interpretãrile curente care se gãsesc în istoriografia cea mai recentã. Trebuie reținut cã, tot în Grecia, Nero a intenționat sã construiascã canalul Corinth în toamna lui 67, începînd chiar demersuri în acest sens. De notat cã arhitecții moderni, care au sãpat actualul canal Corinth, au gãsit lucrãrile incipiente ale colegilor lor antici, având plãcuta surprizã sã constate buna calitate a calculelor lor.

În Gallia au început deja tulburãri împotriva lui Nero. Rechemat din Grecia, el nu a putut face fațã situației, sinucigându-se la 9 iunie 68.

Politica externã a lui Nero

Politica externã neronianã, ca şi cea internã, este judecatã în mod pãrtinitor, precum a altor 'împãraţi rãi', de cãtre tradiţia literarã. Lectura atentã a acesteia şi completarea ei cu izvoarele numismatice, epigrafice a dus la alte concluzii în sensul cã politica neronianã nu a fost atât de catastrofalã cum a fost prezentatã, ci, dimpotrivã, o seamã de realizãri ale împãratului, ca administraţia provinciilor, şi-au fãcut efectul multã vreme.

Politica orientalã a lui Nero a vãdit o remarcabilã coerenţã şi aşezãmintele lui de aici au avut o viaţã destul de lungã. În 64, Pontul, transformat în provincie de cãtre Pompeius, restaurat ca regat clientelar în vremea lui Augustus, redevine sub Nero provincie romanã.

Confruntarea dintre romani şi parţi pentru Armenia este rezolvatã de o manierã convenabilã ambelor mari puteri, în sensul cã un dinast part, Tiridates, care domnea în Armenia, devine vasalul Romei, prin încoronarea sa în 66 de cãtre Nero, în capitala Imperiului. Acest aranjament a durat până în timpul lui Traian şi efectele sale asupra bunelor relaţii cu parţii se vor vedea chiar în anul celor 4 împãraţi, când regele parţilor, Vologaises, i-a oferit ajutor militar lui Vespasian.

Nero planificã expediţii în Caucaz şi Etiopia, numai cã acestea nu au mai fost realizate. Trebuie menţionatã marea rãscoalã din Palestina din 66, declanşatã împotriva stãpânirii romane. Cu restabilirea situaţiei a fost trimis acolo Titus Flavius Vespasianus, un general şi administrator experimentat, care a primit un comandament extraordinar, fiind ajutat de guvernatorul Siriei, C. Licinius Mucianus.

Vespasianus a organizat represiunea cu mare metodă şi, în 68, asediază Ierusalimul. Aceeaşi politicã activã de asigurare a frontierelor o desfãşoarã Nero şi la Dunãre, fiind de remarcat aici activitatea guvernatorului Moesiei, *Ti. Plautius Silvanus Aelianus*, care a condus Moesia (57-67).

Concluzii la domniile iulio-claudienilor

În timpul lor, aristocraţia romanã s-a compromis pentru conducerea Imperiului, fie datoritã decimãrilor, fie prin servilism. Domniile acestor împãraţi au fost favorabile poporului şi provinciei. Ideea de Principat se consolideazã în contextul în care Senatul pierde legãtura cu armata, care începe sã se provincializeze şi sã se regionalizeze, ajungând în forma finalã sub Hadrian, prin recrutarea localã.

Se reliefează opoziţia între *Roma* şi *Imperium*. În contextul politicii externe trebuie reţinut cã a crescut influenţa Imperiului în afara frontierelor, împãraţii acordând atenţie şi 'graniţelor invizibile ale Imperiului', ca să cităm celebra şi sugestiva sintagmă a lui E. Kornemann.

Anul celor patru împãraţi (68-69)

Evenimentele premergãtoare sunt inteligibile numai sub unghiul contradicţiilor grupurilor de armate ale Imperiului. La început, dupã tulburãrile care au pus capãt domniei lui Nero, armatele din Occident l-au proclamat împãrat pe respectabilul senator *Servius Sulpicius Galba*, guvernator al Hispaniei, în vârstă de 70 de ani.

Se pune întrebarea dacã era omul potrivit. Tacitus spune cã 'el ar fi avut toate calitãţile unui împãrat, cu condiţia sã nu fi domnit'. A sãvârşit mari erori. A înlãturat demnitarii neronieni, a reprimat inutil o rãscoalã a flotei, nu a plãtit obişnuitul *donativum* pretorienilor, a fãcut reduceri de impozite când tezaurul era gol şi din scrupul constituţional şi-a trimis trupele fidele, *legio VII Galbiana,* în Pannonia.

La 10 ianuarie 69, neavând copii, el l-a adoptat pe *Lucius Calpurnius Piso Frugi Licinianus* sub numele *Servius Sulpicius Galba Caesar*, făcându-l co-împărat, adică împărat-coleg.

Această adopţiune l-a nemulţumit pe *Otto Salvius,* un fost neronian, care l-a ajutat pe Galba să preia tronul. Otto şi-a asigura ajutorul praetorilor şi al soldaţilor din flotă şi s-a proclamat împărat. Sunt acum trei împăraţi la Roma: Galba, Piso şi Otto, şi unul în Germania, Vitellius.

La Roma, Galba şi Piso sunt asasinaţi, după care Otto a încercat să trateze cu Vitellius, numai că acesta nu-şi mai putea controla situaţia, fiind controlat de trupele sale. La Bedriacum, Otto iese învingător, dar, în a doua, la Cremona, el este însă înfrânt. În faţa acestei situaţii, pentru a nu adânci războiul civil, el se sinucide la 16 aprilie 69. Vitellius e recunoscut la 16 aprilie 69 drept împărat de către Senat, provinciile estice şi vestice. Oraşele italiene trăiesc zile grele, datorită manierei particulare de a exercita 'politeţea' de către sălbăticitele armate ale Rhinului: jafuri, ucideri, violuri.

Comportamentul lui Vitellius şi al trupelor sale a determinat defecţiunea armatelor Dunării şi Orientului.

C. Licinianus Mucianus, guvernatorul Syriei, general capabil, a refuzat să fie proclamat împărat, fiind în vârstă şi fără copii, în favoarea lui Vespasianus. La 1 iulie 69, Vespasianus este proclamat împărat în Egipt, după care în Palestina, iar apoi în Syria, pentru ca, în final, şi armatele Dunării să-l recunoască drept împărat.

Vespasianus, născut la 17 nov. 9 d.Hr. în Italia, aparţinea elementului municipal italic. Prin merite personale s-a impus, intrând în *ordo senatus*, în 51 este consul sufect, iar în 62 proconsul în Africa, după ce se distinsese mai înainte ca *legatus legionis II Augusta*, sub Claudius, în Britannia.

În vara lui 69, în urma unui consiliu de război de la Beritus (Beirut), s-a hotărât ca Vespasianus să rămână în Egipt, pentru a-şi consolida puterea în această importantă provincie pentru aprovizionarea Romei şi, în general, în Orient, în timp ce Mucianus să plece cu trupele disponibile spre Italia.

În urma bătăliilor angajate de către armatele Dunării, care plecaseră înaintea celor ale Orientului, armata lui Vitellius a fost înfrântă, iar Vespasianus a fost proclamat împărat.

FLAVIENII

Izvoare: Tacitus, *Historiae*, păstrată narațiunea pentru a. 69-70; Suetonius, *Viețile celor 12 Caesari;* Cassius Dio, 65-67, în rezumarea lui Xiphilinus; Plinus cel Bãtrân; Quintilianus, *Institutio oratoria*; Frontinus, *De aquis urbis Romae: Stratagemata*; Statius, *Silvae;* Martialis, *Epigrammata;* Juvenal, *Saturae*; Dio Chrysostomos, *Orationes; inscripțiile* sunt adunate la M. McCrum, A. G. Woodhead, *Select Documents of the Principates of the Flavian Emperors including the Year of Revolution A.D. 68-69*, Cambridge, 1961. Din istoriografia modernă, în afara lucrărilor generale citate şi în bibliografia seminariilor, cf. încă R. Weynand, *RE* VI (1909), *s. v. Flavius – Vespasianus, Titus, Domitianus.*

Tulburãrile şi luptele din 'anul celor 4 împãrați' nu au rãmas fãrã urme în istoria Imperiului Roman. Rãzboaiele civile au dat prilej pentru continuarea vechilor rãscoale sau începutul altora noi, ca sã nu mai vorbim de favorizarea nãvãlirilor strãine (Moesia, Pannonia în 69-70). În Pont, *Anichetes*, fost sclav liber al ultimului rege al Pontului s-a rãsculat sub cuvânt cã vrea sã-l sprijine pe Vitellius.

Iudeea

Vespasianus (69-79) a încredințat fiului sãu, Titus, comanda pentru ultimele operațiuni militare: 6 legiuni, 20 de cohorte, la care se adãugau contingentele vasalilor orientali. Luptele au fost violente, datorită fanatismului iudaic. I. Flavius, unul din comandanții Iudeii, în *Bellum Iudaicum*, noteazã cã au fost luați 97.000 de prizonieri şi peste 1.000.000 ar fi fost ucişi în timpul luptelor ori foametei sau molimei.

În iunie 71, Titus şi Vespasianus au sãrbãtorit la Roma un triumf. Iudeea a fost despãrțitã de Syria, devenind provincie imperialã cu capitala la Caesareia. A fost stabilit un *fiscus* de 2 drahme pe cap de locuitor, un impozit încasat pentru templul lui Iuppiter Capitolinus din Roma.

La 17 aprilie 73 este cuceritã fortãreața Massada de la Marea Moartã, fiind apãratã de *secta sicarienilor*, una dintre cele mai fanatice din acel timp. Nu este de mirare cã în lumea iudaicã s-a ajuns la o urã extraordinarã fațã de romani, care au distrus Ierusalimul şi au silit pe evrei la exod. Unul dintre semnele acestei uri este şi *Apocalipsa lui Ioan*.

Germania şi Gallia

Triburile de batavi ca şi alte triburi germanice aflate sub conducerea lui Iulius Civilis se vor rãscula împotriva Romei. Rãscoala se va extinde şi prin alãturarea trupelor auxiliare de pe Rin şi din provinciile alãturate. Trupele romane de la Rin, a cãror indisciplinã crescuse, se rãscoalã şi ucid pe legatul H. Flaccus şi pe alți ofițeri. Se naşte în mintea rãsculaților ideea unui *Imperium Gallicum*. Rãsculații au pus în primejdie linia renanã. De la Vindonissa a plecat o armatã comandatã de Cerialis contra rãsculaților de la congresul de la Reims, care propune generalului roman coroana Imperiului Gallic. Generalul refuzã aceastã onoare şi continuã marşul, înfrângându-i pe rebeli.

Restabilirea ordinii Imperiului permite lui Vespasianus sã abordeze frontal problema refacerii şi reînnoirii statului. El era înzestrat cu toate calitãțile necesare unei asemenea întreprinderi. Era ostil extravaganțelor şi a reuşit sã țină armata în frâu. Reduce cohortele pretoriene de la 16 la 9 şi acordã funcția de *prefectus pretorio* fiului sãu Titus, o noutate absolutã. Pentru a marca încheierea rãzboaielor închide, în 71, porțile templului lui Ianus.

Succesiunea era sigurată. Titus a fost consul de 7 ori, a primit i*mperium proconsulare şi tribunicia potestas*, în timp ce Domitianus, al doilea fiu, primeşte consulatul de 6 ori.

Obiectivul pe care şi l-a propus Vespasianus era foarte greu; finanțele erau epuizate; dezordinea se generalizase; armata se sălbăticise şi trebuia adusă la disciplină; trebuia creată o nouă elită conducătoare, pentru că cea veche, compromisă, nu mai putea fi luată în seamă. Anul celor 4 împărați a desăvârşit decimarea clasei conducătoare.

Vespasian a completat ordinul senatorial cu noi membri, mai cu seamă din ordinul ecvestru şi dintre ofițerii săi, mărind numărul de *homines novi*. Deoarece multe familii nobile dispăruseră, a numit noi patricieni: Gneus Agricola, Marcus Ulpius Traianus, tatăl viitorului împărat Traian, Marcus Annius Verus, tatăl viitorului împărat Marcus Aurelius.

Exista şi o opoziție împotriva lui Vespasianus, resturi ale aristocrației senatoriale care agita încă lozinca *republicii libere,* având-l ca lider pe Helvidius Priscus, stoic, ginerele lui Thrasea Paetus, filosoful executat de Nero. În 71-74, Vespasianus a ordonat expulzarea din Roma şi Italia a filosofilor cinici şi a astronomilor. Filosofii confundau domnia cu tirania.

Finanțele

La începutul domniei sale, Vespasianus (Suetonius, *Vespasianus*, 16. 3) ar fi spus că ar avea nevoie de 40.000.000.000 sesterți pentru a repune Imperiul Roman în funcțiune. Cifra este considerată exagerată, de aceea G. Budé propune cifra de 4.000.000.000, iar S. Mazzarino pe cea de 400.000.000. Vespasianus creşte numărul impozitelor şi anulează toate privilegiile pentru Achaia, Rhodos, Samos, Byzantion. Cele 3 impozite speciale: *fiscus Iudaicus, Alexandrinus, Asiaticus* au constituit noi surse de venit pentru finanțele imperiale, alimentate şi din venituri obținute chiar din Italia. Vespasianus a construit foarte mult, nu numai în Italia, ci şi în provincii: la Roma, templul lui Iuppiter Capitolinus, Templul Păcii şi Colosseum, iar în provincii, şosele şi poduri. El a încurajat şi artele şi ştiințele: astfel, Quintilian este primul deținător al unei catedre de retorică, plătite de stat.

Vespasianus l-a avut ca model pe Augustus şi în ceea ce priveşte administrația. Sub Flavieni, romanizarea a făcut mari progrese în Occident, unde multor oraşe li se acordă *ius Italicum*. Vespasianus a întemeiat noi colonii: Scupi în Moesia, Caesareea în Palestina etc. A crescut numărul de nobili provinciali în Senat, dar şi în magistraturile din Roma. În 80, Quintus Pactumeius Fronto, originar din Africa, este consul.

Titus (79-81)

Bengtson îl consideră o strălucită apariție în seria împăraților romani. General strălucit şi excelent administrator, a fost o extrem de plăcută surpriză, întrucât se arătase dur cu opoziția, iar în timpul tatălui său fusese înconjurat de derbedei, bătăuşi şi alții *eiusdem farinae* etc.

Suetonius îi atribuie celebra afirmație: 'Prieteni, am pierdut o zi', pe care o rostea dacă în acea zi nu săvârşea vreo faptă bună. Suetonius îl numeşte *amor ac deliciae generis humani*. Scurta sa domnie a fost încercată de două mari catastrofe: un incendiu în Roma şi erupția Vezuviului, care a acoperit oraşul Pompeii.

A murit la 13 septembrie 81, succesorul lui fiind fratele său, *Domitianus*, aclamat împărat la 14 sept. 81.

Tradiția literară este cu totul nefavorabilă lui Domitianus şi din ea este greu de a reconstitui un portret veridic: poezia de curte este encomiastică, iar Senatul a declarat *damnatio memoriae*. Mai multe indicații serioase oferă epigrafia, deşi nesemnificativă datorită martelării inscripțiilor şi numismatica.

În judecarea domniei lui Domitianus trebuie sã ţinem seama şi de personalitatea lui psihicã, întrucât tatãl sãu l-a ţinut departe de exercitarea vreunei autoritãţi efective, astfel încât se poate observa şi un proces de defulare a sentimentelor lui. De aici, şi aplecarea către astrologie.

Nu este, deci, de mirare cã la Domitianus s-au vãzut mai limpede anumite trãsãturi de conducere autocratică. Aşa cum se ştie, în judecarea domniei şi a caracteristicilor acesteia s-a insistat asupra expresiei întâlnitã în propaganda imperialã *dominus et deus,* socotitã adesea o noţiune centralã pentru concepţia despre dominaţie şi putere a lui Domitianus.

Fr. Taeger, pe care K. Christ îl considerã cel mai bun cunoscãtor al cultului stãpânitorilor în antichitate, spunea cã această expresie nu reprezintã *divinizarea* sau *autodivinizarea* lui Domitianus, ci numai supralicitarea onorurilor divine acordate stãpânitorului.

Domitianus (81-96) a avut de 17 ori demnitatea de consul, iar din 85 este *censor perpetuus,* prin care exercita un control riguros asupra Senatului. Din 83, apariţiile sale publice sunt numai în costum triumfal, însoţit de 24 de lictori. A manifestat interes şi pentru artã. A întemeiat o sãrbãtoare ce se celebra la 5 ani, numitã *agon Capitolinus*, după modelul Jocurilor Olimpice.

A iniţiat jocuri anuale pentru Minerva, protectoarea principatului sãu şi a Imperiului. Minerva nu era sãrbãtoritã ca la greci. Este vorba despre acea Minerva pe care Cicero o considera *custos Urbis*, adică 'protectoarea cetăţii'. K. Christ sublinia cã Domitianus dezvoltase o întreagã ideologie care, punând în relaţie pe Flavieni cu Augustus, aratã cã, în realitate, ultimul flavian nu poate fi considerat ca aparţinând liniei Caligula-Nero, întrucât la el nu se observã nicio rupturã cu tradiţia romanã, chiar dacă sunt prezente unele elemente hellenistice.

Fundamentele teoretice şi juridice al imperiului lui Domitianus se întemeiau, ca şi la Vespasianus şi Titus, pe punerea la contribuţie a tuturor *potestates* şi competenţelor Principelui, aşa cum rezultau ele din *lex de imperio Vespasiani.*

Administraţia lui Domitianus

Suetonius, *Domit.* 8, este nevoit sã spunã următoarele: 'Împãrţi dreptatea cu grijã şi zel, dând de cele mai multe ori audienţe extraordinare la tribunalul sãu din for... Stigmatizã pe judecãtorii vânduţi şi hotărârile lor... Ştiu aşa de bine sã stãpânească pe magistraţii Romei şi pe guvernatorii provinciilor, cã niciodatã n-au fost mai moderaţi şi mai drepţi, pe când după el îi vedem, în cea mai mare parte, acuzaţi de tot felul de crime'. Tot Suetonius, *ibidem* 7, vorbeşte de preocuparea împãratului pentru bunul mers al economiei, el intervenind chiar în dirijarea producţiei, solicitând dezvoltarea anumitor activitãţi productive.

Relaţiile cu Senatul sunt extrem de încordate, el reprimând orice opoziţie, şi cea mai bunã imagine asupra acestor raporturi o constituie istoriografia senatorială, care-l trece pe Domitianus între 'împãraţii răi'. Un exemplu sugestiv în acest sens, îl constituie operele lui Tacitus şi Cassius Dio.

Referitor la problema creştinilor, trebuie avut în vedere cã *Apocalipsa lui Ioan* a fost scrisă în timpul sãu, ea exprimând limpede ura adâncă a iudeilor faţă de romani. K. Christ este de pãrere, pe bunã dreptate, cã marile conflicte dintre creştini şi Imperiu din secolul al III-lea au fost reproiectate asupra 'împãratului rău', Domitianus.

Politica externã

Înfrângerea revoltei din Palestina şi a celei de la Rin a impus ca deviză 'siguranţa frontierelor Imperiului'. Realizarea primului *limes* pe Rhin este un semn clar al trecerii Imperiului la o politicã externă defensivă determinată.

Doar în Britannia mai au loc campanii ofensive. În a. 71-74, aici a acționat Q. Petillius Cerialis, iar între a. 74-77, Sex. Iulius Frontinus. Dacă judecăm după Tacitus, *Agricola*, operă care este un elogiu al socrului său, cele mai importante rezultate le-a obținut *Cn. Iulius Agricola*, guvernatorul Britanniei între a. 77-84, care a purtat nu mai puțin de 7 campanii, al căror rezultat a fost dintre cele mai strălucite: în 85, romanii ajunseserã la poalele Highland-ului, Wales fusese pacificatã, iar la Isca, Eburacum şi la Inchtuthtill s-au construit *castra legionum.*

Frontiera rhenană. În 69 existau 7 legiuni. 4 au fost dizolvate şi una mutatã, fiind aduse altele noi. Unitãțile auxiliare au fost mutate la alte puncte de graniță. Castrele de la Bona, Vetera, Argentoratum au fost reînnoite. În 73, Vespasianus realizeazã o legãturã pe Rhinul superior şi Raetia vesticã, teritoriul nou cucerit fiind întãrit cu *castela*. Tacitus numeşte aceastã reginue *Agri Decumati*.

Între 77-78, cca. 8 legiuni de la Rhin întreprind o expediție împotriva bructerilor; populația este exterminatã, iar profetesa Veleda este capturatã. Pe Rhinul mijlociu sunt construite mai multe castre pentru unitãțile auxiliare.

În 83-85 Domitianus îi înfrânge pe chatti, un trib împotriva cãrora se duce din nou în 88, atunci când va înfrânge rebeliunea lui Saturninus, comandantul armatei districtului militar Germania Superior care îi avea pe germani de partea lui.

În 89, Domitianus organizeazã cele 2 districte militare, Germania Superior şi Inferior, în 2 provincii, *Germania Superior* şi *Inferior*. În anul 90, Domitianus a continuat activitatea tatãlui sãu şi în final, neputând ajunge pe Elba, Flavienii au încercat o soluție minorã în locul celei majore, prin care actualele landuri Bavaria Sudicã şi Baden sunt incluse în Imperiu.

Frontiera dunãreanã

În timpul lui Domitianus este limpede cã centrul de greutate se mutã de la Rhin la Dunãre, în urma refacerii, fie şi numai parțialã, a puterii dacilor. Este limpede cã Dacia reprezenta pentru Imperiu un caz special, întrucât, datoritã forței lui Decebal, acesta nu putea fi ținut în şah ca orice alt rege clientelar de la frontiere; trebuiau alte soluții pentru menținerea Daciei[1].

Între alte lupte de la Dunãre trebuie menționate şi cele contra iazygilor, încheiate în 92-93, când Domitianus şi-a luat titlul de *Sarmaticus*.

În anul 86, pentru a organiza mai bine apãrarea contra dacilor, Moesia este împãrțitã în douã. În urma pãcii din 89, încheiatã cu dacii, Decebal a devenit un *rex amicus et socius populi Romani*, cu obligația de a proteja granița romanã[2].

FRONTIERA ORIENTALĂ

În 72, Vespasianus a mãrit provincia Syria atribuindu-i regiunea Kommagene, iar legiunile XVI Flavia şi XII Fulminata au fost instalate în Armenia Micã şi în Kappadokia. O inscripție cu numele legiunii a XII Fulminata s-a descoperit lângã Baku (Adzerbadjan). Pe bună dreptate, Fr. Cumont nota cã Flavienii au realizat o operã excelentă în Orient, prin extinderea influenței romane, prin stabilitate politicã.

Se poate spune cã bilanțul dinastiei Flavia este pozitiv şi cã principii din aceastã dinastie au contribuit, practic, la reînnoirea Imperiului, greu încercat în 'anul celor 4 împărați', aşezând sigure fundamente pentru opera succesorilor lor, *Antoninii*.

---

1 Mai multe amănunte la V. Lica, *Relațiile Flavienilor cu dacii*, Ephemeris Napocensis 6 (1996).

2 *Ibidemi, passim.*

IMPERIUL ROMAN SUB ANTONINI

Izvoare:
Nerva: Plinius cel Tânăr, *Panegyricus in Traianum*, Cassius Dio, 67.15-16; Eutropius 8.1, Aurelius Victor, 12.13.10;
A. Garzetti, *L' Impero da Tiberio agli Antonini* (1960) 309 u.;

Traian: Traian, *Commentarii de bello Dacico*, din care s-a păstrat o singură propoziție: *inde Berzobim, deinde Aizi processimus*; Criton, *Getica*; Plinius cel Tânăr, *Panegyr.* (ed. M. Durry)*; Epistulae* X, Arrianus, *Phartiké;* Marius Maximus, autorul unei 'istorii imperiale', redactată în epoca Severilor, dar, din nefericire, este pierdută astăzi; Cassius Dio 68, în rezumarea lui Xiphilinus. Nu trebuie ignorate izvoarele epigrafice şi numismatice şi, evident, cele monumentale: Columna lui Traian; Arcul de Triumf de la Beneventum, Monumentul de la Adamklissi etc. *Istoriografie modernă*: W.Weber, *Trajan und Hadrian* (1923); Hanslik, *RE.* Suppl. X (1965) 1035-1102, *s. v.. M. Ulpius Traianus* 1a.: R. Paribeni; *Optimus Princeps* I-II, Messina, 1926; *CAH* XI 199 u.; Garzetti, *ibid.;* Christ, *Gesch. d. röm. Kaiserzeit*; E. Cizek, *Epoca lui Traian* etc.

Nerva (96-98)

Un bătrân senator de 70 de ani, înrudit, de departe, pe linie maternă cu Augustus şi care a fost de două ori consul sub Vespasianus şi Domitianus, *M. Cocceius Nerva,* a fost proclamat împărat după asasinarea ultimului flavian.

Programul domniei lui Nerva rezultă din datele transmise de izvoarele numismatice: Nerva apare doar în costum civil, *toga,* ținând în mână *globus*, împreună cu *Genius senatus,* iar legenda sună *Providentia senatus*.

Reprezentant al aristocrației senatoriale, el a fost considerat un 'împărat bun'. Senatul a declarat *damnnatio memoriae Domitiani*, dar rolul armatei nu a scăzut. În octombrie 97, pentru a se asigura, Nerva l-a desemnat drept succesor pe legatul Germaniei Superior, *Marcus Ulpius Traianus*, originar din Hispania. I-a fost atribuit titlul de *Caesar, tribunicia potestas şi imperium proconsulare.*

Nerva a reuşit să aducă ordine în finanțele publice, să renunțe la rechizițiile pentru *cursus publicus*, seviciul poştal imperial, să-i ierte şi pe iudei de plata acelui *fiscus Iudaicus*. Ceea ce merită cu adevărat a fi considerat remarcabil este înființarea acelor *alimentationes* pentru copiii nevoiaşi. Nerva a murit la 27 ianuarie 98.

Marcus Ulpius Traianus (98-117)

La urcarea, Traian pe tron avea 45 de ani. Tatăl său a fost legat al Syriei, proconsul al Asiei, iar pentru deosebite merite a fost înălțat de Vespasianus la rangul de patrician. Traian a fost înainte de toate ofițer. În 91, sub Domitianus, a obținut şi demnitatea de consul. El nu a fost numai un general temerar şi capabil, ci şi un administrator de marcă, aşa cum rezultă din corespondența lui cu Plinius cel Tânăr, când acesta era guvernatorul Bithyniei. A avut norocul ca Plotina, soția sa, să fie o femeie remarcabilă şi să-l secondeze în multe împrejurări grele.

Traian a fortificat linia Rhinului, continuând opera lui Domitianus. A acordat mare atenție urbanizării noilor teritorii cucerite, înființând noi oraşe în Germania: *Ulpia Traiana* (Xanten) şi *Ulpia Noviomagus* (Nymegen). Consolidarea frontierei rhenane i-a permis reducerea armatei Rhinului la 4 legiuni; castrul de la *Novaesium* (Neuß), fiind părăsit în 105. După o şedere scurtă pe Dunărea superioară şi în Raetia, noul împărat intră în Roma la începutul lui 99.

Prin temperamentul şi interesul sãu trebuie spus cã întreaga domnie a fost marcatã de interesul lui Traian pentru politica externã. El a fost primul mare cuceritor de la Caesar, care a depãşit graniţele 'naturale' recomandate de Augustus a nu fi depãşite. Traian şi-a propus sã rezolve radical problemele de securitate ale Imperiului la două importante sectoare ale hotarelor Imperiului: *frontiera dunãreanã şi cea rãsãriteanã*.

Pentru a duce la bun sfârşit aceste obiective, era nevoie de o armatã bunã şi de un stat major capabil sã domine situaţiile. A avut însă norocul ca Flavienii să-i lase o solidă moştenire şi în această privinţă: *Lucius Licinius Sura*, *comes Traiani,* care a primit *ornamenta triumphalia* în *I et II Dacicorum*, *A. Cornelius Palma***,** care a avut importante contribuţii pe frontul oriental, *Lusius Quietus*, celebrul comandant al cavaleriei maure, *Quintus Marcius Turbo,* membru al ordinului ecvestru, prieten apropiat al împăratului, iar mai apoi guvernator al Daciei şi *praefectus praetorio* sub *Hadrianus* şi, *last but not least*, *Publius Aelius Hadrianus,* viitorul împărat, *comes Traiani* şi *legatus Syriae*.

Traian a mãrit armata cu două legiuni: *II Traiana et XXXI Ulpia* şi un număr însemnat de cohorte şi alae. Traian şi-a asigurat o gardã, *equites singulares*, alcãtuitã, preponderent, din batavi dar şi din alţi germanici.

Primul rãzboi dacic[1] *î*ncepe la *25 martie 101***,** când Traian pleacã din Roma, armata fiind alcãtuitã din 11 legiuni plus un numãr important de vexilaţii şi un numãr imprecis de *cohortes* şi *alae*, într-un cuvânt, peste 100.000 soldaţi. Este greu de spus care a fost motivul special al rãzboiului contra dacilor, ştiind cã Decebalus a respectat pacea din 89.

Dacã se considerã cã Traian a vrut sã transforme Dacia în provincie între 101-102 aceasta este o afirmaţie fãrã suport documentar, întrucât din clauzele pãcii, apoi din modul în care a tratat cu Decebalus, care i s-a plecat precum Vercingetorix, nu rezultă acest lucru. *La sfârşitul primului rãzboi dacic, nimic nu-l împiedica pe Traian sã transforme Dacia în provincie romanã*. Regretatul meu profesor, N. Gostar, a demonstrat convingător cã generalul Longinus, care comanda trupele rãmase în Dacia cã organiza un district militar roman în sud-vestul Daciei cu scopul de a controla cât mai eficient regatul dac împuţinat teritorial şi de a-l aduce într-o mai strânsã legãturã de dependenţã faţã de Imperiu[2].

Al doilea rãzboi dacic a început la *4 iunie 105*, când Traian părăseşte Roma pentru a se îndrepta împotriva lui Decebalus. Operaţiunile militare se încheie la 11 august 106, potrivit unei diplome militare de la Porolissum.

Traian a rãmas în Dacia pentru a lua toate mãsurile pentru a organiza *ordinatio Daciae*. Dupã rãzboaiele dacice, la Dunãre – între Vindobona şi vãrsarea acesteia în Marea Neagrã – au fost construite 9 castre legionare: în Pannonia superioarã: Vindobona, Carnuntum, Brigetio, în Panonia inferioarã: Aquincum, în Moesia superioarã: Singidunum, Viminacium, în Moesia inferioarã: Durostorum, Troesmis şi Novae.

Armata Dunãrii era cea mai puternicã armatã, Traian, recunoscând marele pericol venit dinspre acest *Barbaricum*, a incercat sã-l înlãture prin fortificarea frontierelor şi prin masarea de trupe la frontiera danubianã.

Frontiera orientalã

În anul 106, A. Cornelius Palma, *legatus Syriae*, transformă ţara nabateilor în *provincia Arabia,* fapt ilustrat pe emisiunile monetare prin legenda *Arabia adquista*. Arabia reprezenta un element important al sistemului militar, ca teritoriu oriental al Imperiului roman. *Arabia* era un element important al sistemului militar-comercial roman în Orient, ea cuprinzînd şi o parte a

[1] Nu voi insista asupra războaielor dacice, ele fiind prezentate, pe larg, la cusrul general de *Istoria veche a României*.

[2] Pentru detalii, cf. Lica, *Scripta Dacica*, Brăila, 1999, 129-143.

peninsulei Sinai iar prin golful Akaba controla şi comerţul cu India. Arabia va fi fortificatã cu castre în nord şi flotã în sud şi o *via militaris* de la Damasc până în golful Akaba.

În 107, o ambasadã indianã apãrea la Roma.

Regele parţilor, Chosroes (Osroes), succesorul lui Pacorus, l-a alungat, în anul 110, pe Tigrames, regele vasal Romei din Armenia, înlocuindu-l cu Exedares, fiul lui Pacorus, urmat de Parthamasiris. Desigur că actul acesta ostil nu putea fi trecut cu vederea de către Traian.

Evenimentele nu pot fi reconstituite decât cu mare aproximaţie, datorită paucităţii tradiţiei literare. Traian pãrãseşte Roma în toamna 113. Chosroes încearcă să evite catastrofa, propunând un ararajament de tipul Nero-Tiridates. Traian respinge propunerea şi-şi continuă marşul instalându-şi cartierul general la *Antiochia*, în Syria.

Operaţiunile au fost deschise în 114, împãratul atacând în regiunea Eufratului mijlociu. Armata romană era însoţită şi de contingentele unor *reges socii*: *Iberi, Colchi, Bosporani, Sauromatae.* În cursul luptelor, Parthamasiris este ucis, iar *Armenia, Armenia Minor et Cappadocia* devin provincie romană sub legatul L. Catilius Severus.

În 115 are loc cucrirea nord-vestului Mesopotamiei, reflectată în legendele mondelelor emise la Roma: *Armenia et Mesopotamia in potestatem p. Romani redactae SC*. În 116, Traian intrã, ca învingător, în capitala partã *Ctesiphon*, iar pe monede apare legenda *Parthia capta*. În provinciile parthice ale Mesopotamiei nordice se formează provincia *Assyria*. Spre sfârşitul lui 116, Traian înaintează pe Tigru până la vãrsare. Ajuns aici, ar fi rostit, potrivit lui Cassius Dio: 'Dacã aş fi fost mai tânãr aş fi înaintat şi eu cãtre India, ca Alexandru'.

Revoltele din Orient şi revenirea parţilor sunt reprimate cu duritate de generalii lui Traian L. Quietus şi Q. Marcius Turbo.

La 11 august 117, Traian murea în Selinuntum. El nu a fost doar unul dintre marii cuceritori ai istoriei romane, ci şi un consolidator al structurii interne a Imperiului, mereu preocupat de buna administrare a provinciilor.

A fost şi un mare constructor: drumurile Italiei puse în ordine, porturi, *portus Traiani* de la Ostia, *fossa Traiani*, canalul ce leagă Nilul de marea Roşie, poduri, ca să le amintim doar pe cele de peste Dunăre şi Tajo, ca să nu mai menţionăm multe altele civile şi militare, până într-atât încât în tradiţia popoarelor balcanice orice construcţie romană îi este atribuită, aproape fără excepţie, lui Traian.

Întreaga sa domnie este considerată una dintre cele mai fericite pentru Imperiu, iar în raporturile cu Senatul Traian a avut abilitatea de a-i menaja acestuia susceptibiltăţile, încât, la urcarea pe tron, succesorilor lui li se fãcea, potrivit lui Eutropius, 8.5.3, urarea: *Felicior Augusto, melior Traiano.*

Publius Aelius Hadrianus (117-138)

Izvoare:

Cassius Dio 69 (în rezumarea Xiphilinus); S. Aurelius Victor (fost *legatus Pannoniae*), *De Caesaribus* 14 (opera fiind redactată pe la a. 360); Eutropius 8.6.7; *Historia Augusta, Vita Hadriani* (fundamental pentru întreaga *Historia Augusta-Frage* este *Studioul Introductiv* la trad. rom. a *Istoriei Auguste*, Bucureşti, 1972, semnat de profesorul meu Vl. Iliescu). Deosebit de importante sunt inscripţiile. *E. g.* CIL III 550 = ILS 308 reprezintă o inscripţie din Atena, care înfăţişează *cursum honorum Hadriani ante Principatum*; CIL VIII 2532, 18.042 = ILS 2487; 9133-9135, inscripţie din Lambaesis, care notează cuvântarea ţinută de Hadrianus în Africa cu prilejul manevrelor militare ale *legio III Augusta*.

Literatura modernă despre Hadrianus este dintre cele mai întinse. Întreaga tradiţie literară şi o severă analiză a ei se află în *RE, s. v. Hadrianus*, iar pentru studentul comod şi neinteresat decât de 'împuşcarea' unui amărât de **5**, există şi D. Tudor, *Figuri de împăraţi*

romani, s. v. Hadrianus, capitol bine informat şi inspirat din L. Homo, *Le Haut-Empire Romain*, Paris, 1941.

Născut la 24 ianuarie 76, în Italica, veche colonie romană întemeiată în a. 205 a. Chr. de către P. Cornelius Scipio, viitorul Africanus, în Hispania Baetica[1], Hadrianus şi-a pierdut la 10 ani tatăl, avându-i ca tutori pe Traian şi pe Attianus. Sub protecția viitorului împărat, Hadrianus avea să dobândească o strălucită educație, fiind înclinat mai cu seamă spre cultura hellenică, ceea ce i-a şi atras epitetul de Graeculus.

La urcarea pe tron, Hadrianus era un bărbat în puterea vârstei. Până la vârsta de 41 de ani[2], Hadrianus străbătuse cu strălucire toate treptele presupuse de cursus honorum, dovedind remarcabile calități de administrator şi general.

După deținerea câtorva magistraturi minore, Hadrianus ajunge, la sfârşitul domniei lui Domitianus, legatul legiunii a V Macedonica în Moesia Superior, iar sub Nerva devine legatul legiunii a XXII Primigenia din Germania Superior, provincie pe care o conducea, atunci, Traian. Hadrianus este cel care îi aduce lui Traian vestea adoptării lui de către Nerva.

Sub Traian devine, în a. 101, quaestor şi participă la primul război dacic în calitate de comes, membru al marelui stat-major, fiind decorat de două ori. Ajunge, apoi, secretar al Senatului şi tribunus plebis în a. 105. La comanda legiunii I Minervia, participă la al doilea război dacic, şi in absentia exercită magistratura de praetor în a. 106. În a. 107-108, este numit guvernator al Pannoniei Inferior, iar în a. 108, ca o recompensă a serviciilor sale, accede la consulatul sufect. Drept recunoaştere a atitudinii sale față de cultura hellenică, atenienii îl aleg drept archonte al cetății lor. La începutul războiului parthic, Hadrianus este iarăşi membru al marelui stat-major imperial, iar în a. 113 este numit legatus Syriae, cea mai importantă provincie militară a Imperiului în Orient. În toate aceste comandamente superioare, civile şi militare, participant la marile camnpanii ale lui Traian împotriva dacilor şi parthilor, Hadrianus făcuse, din plin, dovada marilor sale calități. Aceste calități de administrator şi de soldat, dovedite de-a lungul unei cariere de peste două decenii, îl făceau apt pentru atât de dificila meserie de şef de stat. Pentru Hadrianus, omul dedicat muncii, binele public, interesul Statului erau veritabile dogme.

Este de reținut, ceea ce ar putea apărea aproape un paradox, că acest remarcabil general nu acorda o mare atenție războiului în sine, nu era atras de el. Principala sa preocupare, odată ajuns împărat, era *administrarea* Imperiului. În egală măsură, în axiologia lui pe primul loc veneau ştiințele şi artele păcii.

Urcarea pe tron a lui Nerva, după înlăturarea lui Domițian (a. 96 p. Chr.), a deschis o nouă epocă în istoria Imperiului Roman: epoca împăraților adoptivi, Adoptivkaisertum sau a Imperiului umanitar. Fără copii, cu domnia şi viața amenințate, Nerva a introdus practica adoptării ca fiu şi, implicit, ca succesor la tron a celui mai bun dintre liderii politici şi militari ai Imperiului. Practica nu era nouă: şi Tiberius şi Nero ajunseseră împărați prin adopțiune. Noutatea gestului lui Nerva consta însă în faptul că cel ales nu era rudă cu împăratul ori cu vreun membru al Casei imperiale. Alegerea sa a fost dintre cele mai fericite pentru Imperiu: Marcus Ulpius Traianus.

---

1 Actuala Andaluzia.

2 Acest superb parcurs este descris – până în anul 112 – de inscripția CIL III, 550, descoperită la Atena, dedicată cu ocazia alegerii lui Hadrianus ca archomte al Atenei: *P(ublio) Aelio P(ubli) f(ilio) Serg(i) Hadriano / co(n)s(uli) VIIviro epulonum sodali Augustali leg(ato) pro pr(aetore) Imp(eratoris) Nervae Traiani / Caesaris Aug(usti) Germanici Dacici Pannoniae inferioris praetori eodemque / tempore leg(ato) leg(ionis) I Minerviae P(iae) F(idelis) bello Dacico item trib(uno) pleb(is) quaestori / Imperatoris / Traiani et comiti expeditionis Dacicae donis militaribus ab eo donato bis trib(uno) leg(ionis) II / Adiutricis P(iae) F(idelis) item legionis V Macedonicae item legionis XXII Primigeniae P(iae) F(idelis) / seviro / turmae eq(uitum) R(omanorum) praef(ecto) feriarum Latinarum Xviro s(tlitibus) i(udicandis)*

Se ştie că Traian nu şi-a desemnat, în cursul domniei sale, succesorul. Pe patul de moarte, la Selinus[1] (Cilicia), el l-ar fi adoptat pe Hadrianus. Spunem 'l-ar fi adoptat', întrucât evenimentul s-a produs în împrejurări puţin lămurite şi care au lăsat loc la destule speculaţii. Ele sunt, astfel, rezumate în tradiţia literară[2]: 'S-au făcut şi afirmaţii potrivit cărora Hadrianus ar fi fost primit în adopţiune printr-o acţiune directă a Plotinei care, după ce a murit Traian, a pus pe unul să vorbească în acest sens cu voce stinsă ca şi cum ar fi fost împăratul însuşi'. Oricum, ceea ce s-a petrecut în camera unde se sfârşea Traian nu va putea fi cunoscut niciodată cu siguranţă. Se pare că Traian ar fi murit la 8 august 117, adopţiunea s-a produs pe 9 august, iar pe 11 august s-a comunicat dispariţia prebunului împărat. În acele împrejurări, au fost prezente doar câteva persoane foarte apropiate: Plotina, soţia lui Traian, Matidia, fiica Marcianei (sora împăratului) şi soacra lui Hadrianus şi P. Acilius Attianus, prefectul pretoriului şi fostul tutore al lui Hadrianus.

Potrivit lui Cassius Dio[3]: 'Tatăl meu, Apronianus, fost guvernator al Ciliciei, era foarte bine informat de tot ceea ce priveşte viaţa lui Hadrianus. El mi-a dat printre alte amănunte şi următorul: moartea lui Traian a fost ţinută secret timp de câteva zile, pentru ca vestea despre hotărârea luată să aibă vreme să se răspândească. Dovadă a acestei înşelăciuni stă în însăşi scrisoarea adresată senatului, chipurile de Traian. Semnătura era a Plotinei şi nu a împăratului, lucru pe care ea nu-l făcuse niciodată cu vreun alt prilej'. Indiferent însă de toate aceste zvonuri[4], prin deosebitele sale servicii aduse Imperiului, recunoscute şi de favoarea constantă şi crescândă de care se bucurase din partea lui Traian, Hadrianus apărea ca unul dintre candidaţii cei mai importanţi la succesiunea tronului.

În aceste împrejurări s-a produs 'complotul generalilor'. Patru dintre cei mai mari generali ai lui Traian, Cornelius Palma, L. Quietus, L. Publilius Celsius, C. Avidius Nigrinus, l-au contestat pe Hadrianus. Toţi au fost executaţi, se spune, din ordinul Senatului, dar, de fapt, la ordinul lui Hadrianus.

Relaţiile cu Senatul au fost iniţial excelente, el fiind proclamat *pater patriae*. Cu toate ezitările lui Traian, Hadrianus a fost unul dintre marii împăraţi romani.

Se ştie că, foarte frecvent, Hadrianus este numit şi 'împăratul-turist'. Este, fără îndoială, una dintre trăsăturile cele mai originale ale acestei atât de fascinante personalităţi. Din cei douăzeci şi unu de ani de domnie, împăratul a petrecut jumătate din ei în afara Italiei. Este limpede că Hadrianus a călătorit atât din necesitate cât şi din plăcere. Fire curioasă, avidă de senzaţii inedite, deosebit de sensibilă la frumuseţile naturii şi nu numai la cele artistice, Hadrianus s-a lăsat din plin atras de extraordinara varietate a Imperiului Roman, bucurându-se de toate aceste emoţii, pe care numai un turist inteligent şi instruit le putea gusta din plin. Aşa că nu este de mirare că face asecensiuni montane pentru a admira un superb răsărit de soare. În cursul acestor 'excursii', Hadrianus şi-a satisfăcut şi marea sa pasiune, vânătoarea, dar, în egală măsură a vizitat sanctuare şi temple celebre, mormintele unor ilustre personalităţi, precum Alkibiades ori Epaminondas.

Dar, dincolo de aceste 'excursii de plăcere', Hadrianus a întreprins celebrele sale călătorii în virtutea sa calităţii sale de împărat, altfel spus, din datorie. El nu a uitat niciodată că era împărat, magistratură despre care avea cea mai înaltă idee.

Este evident că în Imperiul Roman, un veritabil amalgam de rase, popoare, limbi, culturi şi civilizaţii, împăratul era elementul esenţial de unitate. Hadrianus era perfect conştient că loialismul de care trebuia înconjurată persoana împăratul devenea o realitate dacă el însuşi cerceta personal starea lucrăilor din Imperiu, dacă vedea la faţa locului situaţia

[1] Cassius Dio 68.33: 'Pe care noi îl numim Traianopolis'.
[2] *HA, Hadrianus* 4.
[3] Cassius Dio 69.1.
[4] În ultimă instanţă, nu se poate spune dacă Hadrianus a fost adoptat de Traian, dar, în egală măsură, nu poate fi susţinut nici contrariul !

militară, politică, administrativă şi economică, pentru a nu mai vorbi de importanţa contactului direct cu locuitorii Imperiului.

Împăratul era pe deplin conştient de faptul grav al decăderii profunde a Italiei, ceea ce însemna că ea nu mai putea constitui baza Imperiului, locul ei luându-l, de acum încolo, provinciile. De aceea, Hadrianus le-a acordat întreaga atenţie.

Astfel, însoţit de o adevărată capitală ambulantă, împăratul a inspectat cu maximă atenţie toate provinciile Imperiului. Îl însoţeau: consilierii săi, şefii celor mai importante departamente şi o întreagă armată de tehnicieni din toate domeniile pentru a soluţiona pe loc tot ceea împăratul constata că era în neregulă.

Peste tot, Hadrianus îşi făcea 'meseria de împărat' cu deosebită conştiinciozitate: convoca adunările provinciale, starea finanţelor locale, împărţea dreptatea, întreprindea reformele necesare[1]. Dar, mai cu seamă, inspecta armatele şi starea fortificaţiilor, veghind la buna lor stare.

El nu se mulţumeşte doar cu simple inspecţii ale oraşelor, ci se preocupă foarte activ de lucrările de utilitate publică necesare, de restaurarea edificiilor ruinate, punând la dispoziţie fondurile necesare. Recunoscătoare, provinciile şi oraşele – ajutate cu bani pentru alimente, pentru construcţii de porturi, apeducte şi alte edificii – îl onorează cu un sincer loialism[2], exprimat prin schimbarea numelui după cel al lui Hadrianus, prin ridicarea de monumente şi emisii de monede, unde i se acordă titlul de *restitutor orbis terrarum*. În viaţă fiind, el este obiectul unui veritabil cult, fiind numit Noul Soare, Zeus Olimpianul, numele său fiind însoţit de epitetul de *Deus*, zeu.

Hadrianus a întreprins două mari călătorii în Imperiu, prima între 121-125, iar a doua între 128-134. În afara lor, trebuie amintite alte două mai scurte: călătoria din Orient la Roma, între 117-118, când a preluat tronul, şi o alta, mai scurtă, în Africa, la mijlocul anului 128.

De la Antiochia (a. 117), unde a primit vestea adoptării sale şi a morţii lui Traian, Hadrianus a avut nevoie de un an de zile pentru a ajunge la Roma. Mai întâi, s-a deplasat la Selinus, unde a prezentat toate onorurile defunctului Traian şi a luat măsurile necesare pentru organizarea cortegiului funerar care trebuia să-l conducă pe marele împărat pe ultimul drum la Roma, unde trebuia să-şi găsească odihna veşnică[3].

Revenit la Antiochia, noul împărat a reorganizat cuceririle lui Traian, luând măsuri şi pentru reprimarea răscoalei iudeilor. Se pare că ar fi întreprins două scurte inspecţii în Palestina şi Egipt, la Alexandria, greu încercată de răscoala evreilor de aici.

Abia la sfârşitul lui noiembrie 117 va părăsi Antiochia, trecând în Europa. Aici, a inspectat în modul cel mai minuţios frontiera de la Dunărea de Jos, călătorind în Dacia, unde a respins o invazie a roxolanilor[4]. La începutul lui august 118, Hadrianus va intra în Roma în noua lui calitate de împărat[5], unde a rămas până în anul 121.

Prima mare călătorie a lui Hadrianus s-a desfăşurat între anii 121-125. După reglementarea problemelor majore ale Imperiului, împăratul începe prima lui mare călătorie încursul căreia va inspecta rând pe rând Occidentul şi Orientul Imperiului. Prima etapă a fost Gallia, unde a şi-a manifestat din plin generozitatea faţă de provincii, plecând, apoi, spre frontiera renană, supunând armata galllo-germanică unei inspecţii dintre cele mai severe[6], introducând importante reforme militare şi desăvârşind lucrările la limes-ul germanic începute de Domiţian şi continuate de către Traian[7]. Aceleaşi activităţi au fost întreprinse şi pe Dunărea

---

1 Cassius Dio 69. 9; *HA, Hadrianus* 10 u.
2 Cassius Dio 69. 5, 10.
3 *Ibidem* 68. 33; *HA, Hadrianus* 5.
4 *HA, Hadrianus* 5-6; Petolescu, *Dacia* 47 u.
5 *HA, Hadrianus* 6-7.
6 *Ibidem* 10.
7 Cassius Dio 69. 9; *HA, Hadrianus* 10-11.

superioară, în Noricum şi Raetia. La începutul anului 122, îl găsim în Britannia[1], greu încercată de invazia triburilor brigantilor. Şi aici, inspectează şi corectează deficienţele şi abuzurile administraţiei şi începe construcţia marelui Vallum Hadriani, pentru a apăra provincia de atacurile triburilor de caledonieni.

Revenind pe continent, străbate Gallia de la nord la sud[2], unde la Nemausus (Nâmes, de astăzi) a ridicat o foarte frumoasă basilica în onoarea Plotinei, văduva lui Traian.
La sfârşitul lui 122, trece în Hispania, unde îşi petrece iarna (122-123) la Tarracona, unde va reface, pe propriile cheltuieli, templul lui Augustus. Tot aici, va lua măsuri pentru reglementarea gravei chestiuni a recrutării militare, de la care locuitorii căutau a se sustrage[3]. Este interesant de notat că, deşi l-a copleşit cu binefaceri, nu şi-a vizitat oraşul natal, Italica[4]. Prin Gades, trece în Mauretania, unde linişteşte câteva tulburări, dar, datorită zvonurilor unei posibile ameninţări parthice, părăseşte după scurt timp regiunea, îndreptându-se, pe mare, spre Asia Mică. Sosit în Asia Mică, Hadrianus a reglementat problemele litigioase, apelând la diplomaţie şi nu la arme, evitând, astfel, războiul şi menţinând pacea. Stând doi ani în Mikroasia, împăratul a vizitat toate provinciile de aici, ajungând până la Eufrat, frontiera cu Parthia[5]. Prin Troia, Rhodos şi Samothrake, Hadrianus ajunge, la sfârşitul lui 124[6], în Hellada continentală, făcând o scurtă vizită la Dunărea de Jos, pentru a-şi petrece iarna anilor 124-125 la Atena[7]. Aici, s-a iniţiat în Misterele Eleusine şi a acordat nenumărate privilegii oraşului său favorit, al cărui arhonte, să nu uităm, a fost în anul 112. A modificat constituţia ateniană, luând importante măsuri privind dezvoltarea comerţului, ca să nu mai vorbim de construirea ori de restaurarea a numeroase edificii[8]. Părăsind Atena, a vizitat apoi Grecia centrală şi Peloponesul: Korinth, Sparta, Mantineea. Aici, a vizitat mormântul lui Epameinondas, marele general theban, învingătorul Spartei în anul 361 î.Hr., mort chiar pe câmpul de bătaie. Din Grecia, spre îndreaptă spre Roma prin Sicilia, unde urcă pe vârful Etna, spre a admira un răsărit de soare, după care se îndreaptă spre capitală, unde a ajuns la sfârşitul anului 125[9].

Călătoria din Africa (a. 128) se interpune între cele două mari călătorii ale lui Hadrianus. Această scurtă vizită – primăvara şi vara lui 128 – a fost destinată şi ea controlului administraţiei, dar şi ameliorării situaţiei locale. Totodată, împăratul nu a pierdut ocazia de a trece în revistă legiunea a III-a Augusta[10], cantonată la Lambaesis, şi unităţile ei auxiliare.

---

[1] *HA, Hadrianus* 11.
[2] *Ibidem* 12.
[3] *Ibidem*.
[4] Cassius Dio 69. 10; *HA, Hadrianus* 12.
[5] *HA, Hadrianus* 13.
[6] *Ibidem.*
[7] Pentru mai multe amănunte, vezi Tudor, *Împăraţi romani* II, 63.
[8] Cassius Dio 69. 11, 16; Pausanias, *Descrierea Helladei* 1. 20; *HA, Hadrianus* 13.
[9] *HA, Hadrianus* 13.
[10] Tudor, *Împăraţi romani* II, 64, 68, notează, eronat, numărul legiunii: ‘a VIII-a Augusta’.

Potrivit obiceiului său, a făcut şi aici manevre militare, care s-au prelungit două săptămîni[1]. În luna august 128, Hadrianus revenea la Roma[2].

A doua mare călătorie (128-134) a lui Hadrianus, începută la nici două luni după revenirea din Africa, arată nu doar neastâmpărul 'turistului' sufocat de capitală, ci, înainte de toate, preocuparea lui pentru îndeplinirea conştiincioasă a meseriei de împărat[3]. Această a doua călătorie, care se va limita doar la Orient, începe prin debarcarea la Atena[4]. Aici şi-a petrecut iarna, primind gradul de inițiere în Misterele Eleusine, dar fiind preocupat mai cu seamă să organizeze Panhellenion, adică adunarea şi jocurile panhellenice, care au primit drept centru un nou templu, al lui Zeus Panhellenios, anume construit în acest sens. Tot acum, duce la bun sfârşit construcțiile începute în timpul precedentei călătorii: Olympeionul, templul Herei, Bibliotheca, Porticul, Gymnasium şi un nou cartier al Atenei, numit după numele său[5]. La începutul primăverii anului 129, Hadrianus părăseşte Hellada pentru a inspecta Asia Mică.

1 *HA, Hadrianus* 13. Date foarte importante despre aceste manevre şi despre cuvântarea împăratului ținută în fața trupelor se află în *CIL* VIII 2532; 18042: *Imp(erator) Caesar Traianus / Hadrianus Augustus / [[legionem s[ua]m [I]II Augustam]] / exercitationibus inspectis adlocutus / est is qua[e] infra scripta sunt / Torquato II et [Lib]one co(n)s(ulibus) K(alendis) Iulis // at(!) pi[l]os / [//]etis pro causa ves[tra 3 quae excu]/[sa]nda vobis aput(!) me fuissent omnia mihi pro vobis ipse di[xit quod] / cohors abest quod omnibus annis per vices in officium pr[ocon]/sulis mittitur quod ante annum tertium cohortem et qua[ternos] / ex centuris in supplementum comparum tertianorum dedis/tis quod multae quod diversae stationes vos distinent quod / nostra memoria bis non tantum mutastis castra sed et nova fecis/tis ob haec excusatos vos hab[erem si legio] diu exercitatione cessas/set sed nihil aut cessavi[stis 3] / vobis excusatione[3]/retis VA[//]rium [3] vide/[tur attendi]sse vobis primi ordines et centuriones agiles / [et fortes mo]re suo fuerunt // [[eq(uitibus) leg(iones)]] // [ex]ercitationes militares quodammodo suas leges / [ha]bent quibus si quit(!) adiciatur aut detrahatur aut minor / [exer]citatio fit aut difficilior quantum autem difficultatis / [additur t]antum gratiae demitur vos ex difficilibus diffecil/[limum fecistis] ut loricati iaculationem perageretis / [3]o quin immo et animum probo / [// fe]cistis et manibus non languidis id[3 no]n ad signum miseritis quod iam hostis [aderat? 3]M vos mittendi saepius et instantius [3]stis ultra sca[mn]a non audeat cast[ra 3] tarde iunxistis [3]T erumpetis V[3]D/D[//] K(alendis) Iul(iis) coh(ors) II Hi[spanorum 3] / [3]ra vobis refragata S[3] / [3]us in campo iusto S[3] / [3]uis ipsis in [//]tationis [3munitiones quas] alii [per] / plures dies divisis[sent e]as uno die peregistis murum lo[ngi] / operis et qualis mansuris hibernaculis fieri solet non [mul]/to diutius exstrucxistis(!) quam caespite exstruitur qui m[o]/dulo pari caesus et vehitur facile et tractatur et sine mo[les]/tia struitur ut mollis et planus pro natura sua vos lapi[dibus] / grandibus gravibus inaequalibus quos neque vehere n[e]/que attollere neque locare quis possit nisi ut inaequa[lita]/tes inter se conpareant fossam glaria duram scabram[que] / recte percussistis et radendo levem reddidistis opere pr[o]/bato introgressi castra raptim et cibum et arma cepistis / equitem emissum secuti magno clamore revertentem per / [//] / laudo q[uo]d conv[ertuit] vos ad hanc erxercitat[ionem quae verae di]/micationis imaginem accepit et sic exercet [ut 3 lau]/dare vos possim Cornelianus praefectus ves[ter officio suo sa]/tisfecit contrari discursus non placent mih[i 3] / est auctor e tecto transcurrat eques et pe[rsequatur caute nam si non] / videt qua vadat aut si voluerit ecum r[etinere nequit non potest] / quin sit obnoxius caliculis tectis [3] / [3]tis congredi debetis concurr[ere 3] / [3] iam adversus hosti facienda [3] / [N]on(is) Iul(iis) Zarai coh(ors) [VI Commagenorum] / [//] rectam [3] / [3]IS iuvat ita C[//] Idus Iulias ala I Pannoniorum / omnia per ordinem egistis campum d[ec]ursionibus complestis / iaculati estis non ineleganter hast[is usi q]uamquam brevi/bus et duris lanceas plures vestrum [par]iter miserun[t] saluis/tis et hic agiliter et heri velociter si q[u]it(!) defuisset desid[e]rarem / si quit(!) eminuisset designarem tota exercitatione perae[q]ue pla/cuistis Catullinus legatus meus v[ir] clarissimus in o[mni]/bus quibus praeest parem curam suam exhib[et 3 prae]/fectus vester sollicite videtur vobis attendere congiar[ium me]/um accipite viatoriam in Commagenorum campos allete / eq(uites) coh(ortis) VI Commagenorum // difficile est cohortales equites etiam per se placere difficilius post ala/rem exercitationem non displicere alia spatia campi alius iacu/lantium numerus frequens dextrator Cantabricus densus / equorum forma armorum cultus pro stipendi modo verum / vos fastidium calore vitastis strenue faciendo quae fieri debe/bant addidistis ut et lapides fundis mitteretis et missilibus con/fligeretis saluistis ubique expedite Catullini leg(ati) mei c(larissimi) v(iri) / [insignis cura] apparet quod tales vos sub i[ll]o V[//] si erat E[3] / [3 om]nium ordi/[num 3]E multa fe/[cistis 3 claris]simi viri / [//] / excepistis [3]/tis et summ[//] et ex equis per tot[3] / [3]am quoque celer[iter 3] / [3] exercitatione C[// i]aculari non potuit qu[3] / [3]O celer hastatus rect[3] / [3]os exercuit*

2 *HA, Hadrianus* 13.

3 Ceea ce nu-l va împiedica, însă, cum spuneam anterior, să-şi şi satisfacă şi dorințele turistice.

4 *HA, Hadrianus* 13.

5 Cassius Dio 69. 16; *HA, Hadrianus* 13, 20; Pausanias 1. 18. 6; 10. 25. 4.

Deosebit de importantă pentru politica externă a Imperiului este 'conferința' din Cappadocia (Samosata ?) organizată de către Hadrianus la care a invitat regii şi principii din Orient[1]. În vara lui 129, împăratul inspectează Palmyra, de unde revine pentru a ierna la Antiochia[2]. În primăvara anului 130, îl vedem pe Hadrianus îndreptându-se spre sud. Se opreşte în Palestina, unde ordonă refacerea Ierusalimului, rămas în ruină de pe timpul Flavienilor, sub numele de Aelia Capitolina[3]. Trece prin Arabia, unde Petra îşi ia numele de Hadrianepetra, spre Egipt. În drum, la Pelusium, îi ridică un superb monument tombal lui Pompeius. Va sosi în Egipt la mijlocul anului 130. Din Alexandria, unde a stat două luni, va pleca, împreună cu soția lui, într-o călătorie pe Nil, ajungând în noiembrie la Teba, unde vizitează monumentele. Revine iarăşi la Alexandria, unde iernează. Probabil că la începutul lui 131, ajunge în Cyrenaica, încă devastată de precedenta răscoală a evreilor, ordonând refacerea construcțiilor şi a rețelei de drumuri. Aici fiind, Hadrianus a avut şi ocazia unei 'partide de vânătoare', ucigând chiar cu propria-i mână un leu[4]. Spre toamnă, a părăsit Alexandria, pentru a ierna la Atena. În primăvara lui 132, inspectează Thracia, Moesia, Macedonia, nordul Helladei, vizitând oracolul de la Dodona. Tot acum, fondează Adrianopole[5]. Şi de această dată, va ierna (132-133) la Atena, oraşul său favorit. În anul 133, ca urmare a unei noi răscoale a evreilor din Palestina, Hadrianus a apărut în persoană acolo, supraveghind asediul şi cucerirea Ierusalimului[6]. La începutul anului 134, Hadrianus revine la Roma, de această dată definitiv.

Pentru Hadrianus, pacea era idealul absolut, cel care merita toate eforturile pentru a fi atins, atât din punctul de vedere al Imperiului, cât şi al fericirii şi bunăstării întregului neam omenesc. Idealul domniei lui Hadrianus a fost *pax imperii*. Hadrianus a fost, cum bine se ştie, strâns asociat marelui program politic al lui Traian, atât la frontiera dunăreană, cât şi la cea orientală. Pe acest considerent, era de aşteptat ca noul împărat să ducă mai departe obiectivele marelui său predecesor. Tocmai de aceea, surpriza a fost cu atât mai mare când Hadrianus a inițiat o nouă politică, complet diferită. El a revenit, practic, la politica anterioară lui Traian, renunțând la principiul ofensiv şi revenind la cel defensiv: 'Dobândind domnia, îndată a căutat să restabilească tradiția de odinioară şi s-a străduit să păstreze pacea pe tot cuprinsul împărăției'[7]. Din aceste cauze, Hadrianus a renunțat la războaiele de mare anvergură, care erau o imposibilitate din unghiul de vedere al resurselor economice, sociale, demografice ale Imperiului. Pentru noul împărat, apărarea Imperiului putea fi mult mai bine asigurată doar prin organizarea mult mai eficientă şi mai adecvată a defensivei.

Potrivit lui Hadrianus, acest obiectiv putea fi atins prin întrunirea a trei elemente fundamentale: diplomația, reorganizarea armatei, perfecționarea limes-ului.

Pentru Hadrianus, unul dintre instrumentele esențiale pentru menținerea păcii era o armată bine întocmită şi gata oricând să intre în acțiune. Împăratul era conştient că nu putea crea noi legiuni în condițiile unei situații financiare dintre cele mai delicate, aşa cum fusese ea lăsată de către Traian.

Dat fiind că sporirea numărului de unități militare era imposibilă, Hadrianus a trebuit să apeleze la alte metode. 'Programul' lui militar urmărea obținerea unui maximum de rezultate cu un minimum de efort financiar. Acest program se întemeia pe două principii fundamentale: 1. ameliorarea sensibilă a calității armatei, în condițiile menținerii aceloraşi efective; 2. întărirea organizării defenisvei a frontierelor cu scopul de a compensa – prin fortificații – insuficiența numerică a armatei romane, într-un cuvânt, generalizarea sistemului limes-ului.

---

1 *HA, Hadrianus* 13, 20.
2 *Ibidem* 14.
3 Cassius Dio 69. 11-12.
4 *HA, Hadrianus* 26.
5 *HA, Hadrianus* 20, 26.
6 *Ibidem* 14.
7 *Ibidem* 5.

Organizarea militară, aşa cum era ea concepută de către Hadrianus, era în strânsă legătură cu politica externă a Imperiului, ea reflectând direcţiile esenţiale ale acesteia. Identitatea lor rezultă atît din analogia de programe şi metode, cât şi din formularea şi promovarea lor de către una şi aceeaşi persoană: Hadrianus, împăratul-călător care voia să facă singur totul, care voia să fie prezent pretutindeni[1].

Împăratul cunoştea foarte bine armata romană şi era, de asemenea, foarte bine cunoscut de generali şi de soldaţi, datorită strălucitei sale cariere, marilor sale succese militare, participării sale eminente la campaniile traianice şi marilor comandamente militare şi civile deţinute. Datorită sistemului organizării marelui stat-major imperial, care 'rotea' ofiţerii superiori şi generalii, şi Hadrianus, sub Domiţian, Nerva şi Traian, a avut ocazia de a cunoaşte marile armate ale Imperiului şi de a fi cunoscut de ele. Astfel, viitorul împărat a avut, cum am arătat mai sus, diferite comenzi militare în cadrul tuturor celor trei mari armate ale Imperiului: de la Rhin, Dunăre şi Eufrat.

Ajuns împărat, Hadrianus, care-şi iubea soldaţii şi vedea în ei principalul sprijin al politicii sale, va veghea continuu cu mare luare-aminte la apărarea intereselor lor. Cum arătam deja, lungile sale călătorii de-a lungul şi de-a latul Imperiului erau, în acelaşi timp şi serioase şi severe inspecţii ale armatelor. Aceleaşi exigenţe erau impuse şi guvernatorilor provinciilor, reprezentanţii împăratului în administraţia civilă şi la comanda diverselor armate.

Reformele militare ale lui Hadrianus urmăreau, cum subliniam anterior, realizarea unei armate solide, bine instruită şi echipată, gata oricând să intre în acţiune şi care să compenseze prin calitate ceea ce pierdea prin cantitate.

Dacă Traian a mărit numărul legiunilor de la 28 la 30, Hadrianus revine la vechiul efectiv, desfiinţând două legiuni: a IX-a Hispana, cantonată în Britannia şi a XXII-a Deiotariana din Egipt.

Sporirea efectivelor militare sub Hadrianus se realizează, astfel, prin crearea unui mare număr de unităţi auxiliare de o factură cu totul nouă: numeri, unităţi de cavalerie şi infanterie uşoară sau mixte, cu efectiv variabil (de regulă, cinci sute de soldaţi), deosebit de mobile, recrutate din rândul neamurilor de la frontiere. Ele luptau cu armele lor 'naţionale', cea ce sporea coeziunea lor internă. Multe dintre aceste unităţi aveau o destinaţie bine determinată: trupe de cercetaşi, numite exploratores. Alăturându-le vechilor unităţi auxiliare, *alae et cohortes*, Hadrianus constituia, astfel, corpuri militare mixte.

O altă chestiune foarte importantă asupra căreia s-a aplecat împăratul priveşte recrutarea. Se ştie că recrutarea armatei romane a evoluat de la principiul recrutării teritoriale din timpul lui Augustus la cel al recrutării regionale, manifestat sub Flavieni.

Acesta din urmă avea, după cum bine se cunoaşte, destule inconveniente. Datorită legăturilor ei foarte puternice cu regiunile de unde era recrutată, armata îşi pierdea mobilitatea, unul din factorii de mare succes militar ai Imperiului, care putea disloca, în caz de pericol, legiuni, vexilaţii ori corpuri auxiliare din oricare provincie oriunde era nevoie[2].

În afara acestui pericol de ordin militar, mai era şi unul politic. Se năştea primejdia ca Imperiul să aibă mai multe armate: gallo-germanică, dunăreană, orientală, egipteană ori africană mult prea profilate. Recrutarea regională – tocmai prin relaţia foarte strânsă între armată şi regiunea de unde era recrutată – pregătea drumul spre separatismul politic, pe care-l vom vedea manifestându-se în cursul anarhiei militare din secolul al III-lea d.Hr.

Dar acest gen de recrutare mai ascundea şi un alt pericol, poate nu mai puţin important. Armata romană avea să capete tot mai mult caracterul unei armate alcătuite din

---

1 *HA, Hadrianus* 10.

2 Să ne amintim că, în timpul legaţiei moesiace a lui Ti. Plautius Silvanus Aelianus, *legoi V Macedonica*, aparţinând armata Moesiei, a fost dislocată în Orient în a. 62 p. Chr., pentru a întări armata Orientului, care desfăşura operaţiuni militare împotriva parthilor. Pentru detalii, cf. D. M. Pippidi, *Contribuţii la istoria veche a României*[2], Bucureşti, 1967, 311 u.; V. Lica, *The Coming of Rome in the Dacian World*, Konstanz, 1999, 203.

elemente rurale, ceea ce atrăgea importante consecințe asupra funcționării Imperiului şi chiar asupra evoluției civilizației romane în general.

Toate aceste primejdii şi incoveniente îi erau bine cunoscute lui Hadrianus. Împăratul a considerat, însă, că ele atârnă mai puțin în raport cu simplificarea sistemului de recrutare şi, mai ales, cu avantajele economice aduse de principiul recrutării regionale.

Pentru a mări aceste avantaje, Hadrianus a extins acest principiu la scara întregului Imperiu şi, mai mult decât, l-a înlocuit, practic, cu sistemul recrutării pur locale, generalizat pentru legiuni, cu unele excepții doar, datorate rațiunilor de securitate[1] şi extins la aproape la toate unitățile auxiliare. În ceea ce priveşte armata Italiei – pretorienii, cohortele urbane – recrutarea ei a rămas aceaşi ca şi pe timpul lui Augustus, adică pe baza principiului regional, respectiv dintre italici.

Calitatea armatei romane a fost al doilea obiectiv major al reformelor militare ale lui Hadrianus. În acest sens, el va lua o seamă de măsuri privitoare la durata serviciului militar şi la sistemul avansărilor atât pentru trupă cât şi pentru ofițeri. În ce priveşte trupa, Hadrianus veghea cu mare străşnicie la păstrarea efectivelor reale, verificând mai ales capacitatea militară a fiecărui soldat[2].

Într-o armată în care nu existau ofițeri superiori de carieră decât în mod cu totul excepțional, ofițerii inferiori, centurionii, aveau un rol esențial. De aceea, Hadrianus a acordat o importanță cu totul deosebită regulamentelor militare privitoare la numirea şi avansarea acestora, la condițiile de capacitate fizică şi psihică pe care centurionii trebuiau să le îndeplinească[3]. Proceda la fel şi în cazul tribunilor, veghind ca în aceste importante poziții să nu ajungă decât oameni remarcabili şi cu necesara experiență.

Importanța şi valoarea acestor regulamente militare privitoare la corpul ofițerilor au fost atât de mari încât ele au rămas multă vreme în vigoare[4], numele lui Hadrianus fiind menționat în secolul IV, alături de cele al lui Augustus şi Traian.

Dacă Hadrianus făcea multe pentru soldat, în schimb îi şi cerea mult: capacitate mare de efort militar şi o severă disciplină. A luat măsuri de restaurare a rigorii fireşti a instrucției militare şi a vieții sobre din castrele romane. Astfel, a ordonat distrugerea sufrageriilor fastuoase, a porticurilor, a grotelor artificiale şi a grădinilor de agrement[5]. Controla cu mare atenție utilizarea fondurilor militare, deplasările inutile din cazărmi, fiind, după Augustus, împăratul care a contribuit cel mai mult la menținerea disciplinei militare, care slăbise datorită neglijenței predecesorilor[6]. A emis monede cu legenda Disciplina Augusti şi a fost primul împărat care a introdus în armată cultul divin al disciplinei militare.

Hadrianus a căutat să sporească superioritatea armatei sale şi prin superioritatea tactică şi tehnică a trupelor Imperiului. Şi aici a fost un inovator, introducând importante modificări în armamentul individual în artilerie şi cavalerie.

Având experiența campaniilor sale orientale, Hadrianus a creat o importantă cavalerie cuirasată. În ceea ce priveşte infanteria, împăratul a rupt vechea tradiție instituită de Marius de a lupta organizată pe cohorte, revenind la mai vechiul sistem al falangei. A introdus armamentul greu la vechile corpuri auxiliare. Pentru cavalerie, după modelul parthilor, sarmaților ori celților, a introdus noi regulamente.

Hadrianus cerea celor în drept rapoarte detaliate asupra efectelor noilor reforme introduse. Dezvoltând un asemenea raport, Arrianus a redactat cunoscuta sa Tactica, în anul 136.

---

1 Cum ar fi cazul pentru armata Britanniei, unde sistemul recrutării locale ar fi fost prea primejdios.
2 *HA, Hadrianus* 10.
3 *Ibidem*.
4 Cassius Dio 69. 9.
5 *HA, Hadrianus* 10.
6 *Ibidem*.

Armata romană, astfel reorganizată, era supusă de către Hadrianus unei instrucţii dintre cele mai dure şi intene: 'îşi instruia soldaţii ca şi cum războiul ar fi fost iminent'[1].

Comandamentul armatei romane nu a fost nici el ignorat de către Hadrianus. De la Traian a moştenit un stat-major general cu totul excepţional, alcătuit din generali de mare valoare şi experienţă dobândite în campaniile traianice.

Chiar dacă patru dintre cei mai mari generali ai lui Traian, foşti consuli, Palma, Celsius, Nigrinus şi Lusius Quietus, au fost executaţi la începutul domniei lui Hadrianus sub bănuiala de complot, valoarea acestui comandament a rămas, totuşi, la un nivel superior. Ar putea fi amintiţi, de exemplu, doi alţi mari generali, care s-au ilustrat din plin sub Hadrianus: Minucius Faustinus Iulius Severus, din ordinul senatorial, care a fost legatus Augusti pro praetore în Britannia şi apoi comandantul armatei din Palestina unde a reprimat răscoala iudeilor, dar mai cu seamă Q. Marcius Turbo, din ordinul ecvestru, prietenul şi omul de încredere al împăratului. Sub Traian a reprimat răscoalele din Egipt şi Palestina, iar sub Hadrianus pe cele din Mauretania. Pentru a-i răsplăti meritele şi a-i spori autoritatea, el fiind membru doar al ordinului ecvestru, acesta din urmă i-a acordat titlul onorific de praefectus Aegypti şi a creat pentru el un comandament militar excepţional pentru cursus honorum roman: Turbo guverna două provincii deodată: Pannonia şi Dacia ! În sfârşit pentru meritele sale la Dunărea de Jos, Turbo devine praefectus praetorio[2].

Comandamentul este unul dintre cele mai importante elemente compensatorii ale deficienţelor rezultate din aplicarea recrutării locale. În acest sens, deci, Hadrianus a păstrat caracterul strict roman al comandamentului întregii armate imperiale. Generalii şi ofiţerii superiori erau recrutaţi, ca şi mai înainte, din rândul senatorilor şi al cavalerilor, iar cei inferiori dintre italici şi cetăţenii romani din provinciile occidentale cele mai romanizate.

Prin urmare, în acest context al diferenţierii progresive a armatei, comandamentul rămâne elementul ei cel mai important de unitate şi rezerva cea mai solidă a procesului de romanizare.

Ca urmare a acestui complex de reforme, Hadrianus a reuşit să obţină o armată bine instruită, perfect antrenată, gata oricând să intre în acţiune militară directă.

Această profundă reformă militară a făcut din Hadrianus, după cum spuneam mai sus, unul dintre cei mai mari reformatori ai Imperiului, astfel încât nu numai sub Severi, dar şi la sfârşitul secolului al IV-lea, instituţiile militare hadrianice erau în fiinţă, fiindu-le aduse doar uşoare modificări în timpul lui Constantin.

Desigur că opera militară a lui Hadrianus are destule puncte slabe şi avem în vedere în primul rând, recrutarea locală ale cărei pericole ascunse vor apărea la lumină în timpul împăraţilor-soldaţi din secolul al III-lea.

În egală măsură, însă, Hadrianus nu poate fi considerat singurul responsabil pentru alegerea acestei formule. El se confrunta, în fond, cu mereu vechea şi noua problemă a raportului extrem de sensibil dintre resurse şi necesităţi: Imperiul avea nevoie de o armată mai mare, dar nu avea forţa economico-financiară suficientă pentru a şi-o asigura. Ori Hadrianus a căutat modalitatea de a rezolva această imposibilitate într-o manieră cât mai eficientă şi mai convenabilă pentru Imperiu: o reorganizare flexibilă a armatei romane. O misiune cu atât mai dificilă cu cât, se ştie bine, resursele Imperiului fuseseră greu puse la încercare prin politica externă ofensivă a lui Traian. Adus în situaţia de a se adapta unei situaţii de recesiune, Hadrianus a trebuit să întreprindă încă o reformă majoră, menită să susţină politica sa externă

---

1 *Ibidem*.

2 Despre Turbo, Cassius Dio 69. 18 are cele mai frumoase cuvinte: 'Turbo, excelent comandant de oşti, devenit prefect al pretoriului, sau, cum s-ar zice, comandantul gărzilor pretoriene, în loc să ducă o viaţă de huzur şi sumeţie, trăia întocmai unui om obişnuit, un om între oameni… nimeni nu l-a văzut vreodată în timpul zilei acasă la el, nici cînd era bolnav. Chiar şi atunci cînd Hadrianus însuşi îl mai sfătuia să se liniştească, răspunsul era: ,Prefectul pretoriului trebuie să moară în picioare,'. Din păcate, serviciile sale remarcabile nu la-u scutit de a intra în dizgraţia împăratului (*HA, Hadrianus* 15).

defensivă: generalizarea şi perfecţionarea sistemului de fortificaţii, cunoscut sub genericul de Limes.

Limes-ul – în accepţiunea curentă, dată de istoricii moderni – exista, desigur, şi înainte de Hadrianus, sistemul fiind iniţiat, fără îndoială, de către Flavieni. La acea dată, el era reprezentat de sectoare ale frontierelor romane apărate artificial şi care, în viziunea împăraţilor romani, aveau un dublu rol: militar şi vamal-economic[1]. În prelungirea politicii sale de renunţare la expansiune, Hadrianus nu putea fi decât favorabil dezvoltării unui sistem în care el vedea un element suplimentar de consolidare a politicii externe defensive, singura politică, în concepţia lui, pe care o mai putea promova Imperiul. În acest sens, împăratul a acţionat pe două planuri. În primul rând, a generalizat sistemul, iar în al doilea rând a procedat la consolidarea lui prin ameliorararea dispunerii fortificaţiilor şi la înlocuirea vechilor materiale: lemnul şi pământul cu piatra.

Necesitatea unui limes în Britannia era absolut evidentă după reculul produs aici la sfârşitul domniei lui Traian şi datorită abandonării poziţiilor avansate din Scoţia. Acest limes trebuia să protejeze provincia romană Britannia de atacurile populaţiilor caledoniene din nord. Încă în anul 79 î.Hr., Agricola[2], înaintea marii sale ofensive în Caledonia, a construit o şosea strategică, protejată de o linie de burgi bine întărite, de la vest (golful Solway) la est (gura râului Tyne), adică regiunea cea mai îngustă a insulei. Amplasamentul era dintre cele mai favorabile, întrucât două văi convergente, cea a râului Irthing, afluentul Edenului şi cea a râului Tyne, consolidau, natural, fortificaţia romană. În plus, Teppermoor Hill, de cca 250 m, constituia un punct ideal de supraveghere a mişcărilor inamicului.

La începutul domniei lui Hadrianus, fortificaţiile au fost refăcute, iar limes-ul deschis al lui Agricola, destinat a fi baza unei ofensive ulterioare în Caledonia, a fost înlocuit printr-unul închis, expresie a politicii sale defensive[3]. Într-o primă fază, Hadrianus a construit un vallum de pământ, care lega între ele diferitele castella, fortificaţie care nu avea prea mari pretenţii defensive. Apoi, în cursul călătoriei sale din Britannia din anul 122, el a reluat şi completat acest limes incipient, adăugându-i un zid continuu de piatră. Până la încheierea acestuia, a fost realizat un zid din glii de pământ înierbat, având un fundament din piatră fasonată. Marea linie de apărare a fost încheiată în anii 126-127, având o lungime de cca 118 km. În forma sa finală, linia fortificată hadrianică era compusă din trei elemente esenţiale, conexe între ele. Direct în faţa duşmanului, la nord, se afla zidul de piatră, lat de 2-3 m şi înalt de 5-6 m, precedat de un şanţ larg de 7-12 m şi adânc de 3-5 m. În spate, spre sud, urma un vallum, precedat şi el de un şanţ, înalt de 5-6 m, construit cu pământul extras din şanţ. Acest vallum era prevăzut, pare-se, cu o palisadă. Al treilea element era constituit dintr-un sistem complex, aşezat la oarecare distanţă de primele două linii, alcătuit din cca 17 castella, din cca 24 burgi şi din cca 320 mici turnuri, toate ocupate de trupele destinate apărării frontierei. Castella, care erau 'cazărmi' permanente, erau dispuse de-a lungul liniiilor fortificate la o distanţă de cca 6,5 km unul de altul. Construite în obişnuita formă rectangulară cu colţurile rotunjite, castella aveau o suprafaţă cuprinsă între cca 1,2-2 ha, fiind înconjurate de un zid de incintă întărit, desigur, cu un şanţ. Burgi, dispuse între castella şi construite odată cu zidul de piatră, se aflau la distanţă de 1.000 de paşi unul de altul, fiind construite şi ele în formă rectangulară, dar mult mai restrânse decât castella: cca 18 m de la E la V pe cca 15 m de la S la N. În sfârşit, micile turnuri, erau aşezate între burgi şi aveau o suprafaţă de cca 3,6 m pe 3 m, jucând rolul unor posturi de pază. O şosea strategică, paralelă cu întregul front, asigura

---

[1] O tratare sistematică a acestei probleme, se află în Pauly-Wissowa, *RE* XIII.1, 572, *s. v. Limes*. Pentru istoriografie mai nouă, cf. C. Opreanu, *Dacia romană şi Barbaricum*, Timişoara, 1999.

[2] Important general roman, care a extins, sub Domiţian, stăpânirea romană în Britannia şi ale cărui fapte ne sunt bine cunoscute din lucrarea *Agricola*, redactată de ginerele său, nimeni altul decât celebrul istoric P. Cornelius Tacitus.

[3] *HA, Hadrianus* 11.

comunicarea rapidă între diversele unități militare cărora le era încredințată apărarea frontierei.

În ceea ce priveşte dispunerea legiunilor, în Britannia constatăm o abatere de la regula generală: castrele legionare[1] sânt aşezate foarte departe de limes, Explicația stă în existența triburilor foarte războinice din Țara Galilor (Wales), Silurii şi Ordovices, dar şi în întinderea foarte mică a frontierei, care, astfel consolidată, putea fi uşor fi apărată, într-o primă fază, doar de către unitățile auxiliare.

Limes-ul Germaniei şi al Raetiei a fost preluat de Hadrianus de la Domițian şi Traian, el aducând puține inovații. În forma sa hadrianică, limes-ul germanic se întândea pe o lungime de 300 km de la Hönningen, pe Rhinul mijlociu, până la Lauriacum (Lorch), unde începea limes-ul raetic. Părăsind malul drept al Rhinului, trecea Munții Taunus, pe care-i înconjura de la est la vest, cobora la Main, pe care-l atingea aproape de Hanau. De aici încolo, Mainul forma el însuşi limes-ul până la nord de Wörth, de unde, de la sud de Main, limes-ul redevenind fortificație artificială, străbătea Odenwald şi atingea Neckar la Wimpfen, de unde urmându-i valea până la Walheim, de unde, luând-o spre sud-est, atingea Lauriacum, punctul inițial al limes-ului raetic. În ceea ce priveşte traseul limes-ului, Hadrianus nu a adus inovații capitale, el păstrând, în general, liniile fixate de către Domițian. Astfel, la nord de Main, linia defensivă dintre Oberflorstadt şi Kesselstadt a fost înlocuită cu o alta mai exterioară de cca 30 km, de la Oberflorstadt la Grosskrotzenburg. De notat că, aici, el a introdus un element inedit în construcția limes-ului: nu a mai ținut seama, precum predecesorii săi, de condițiile naturale, ci a urmat un traseu rectiliniu. Acțiunea sa, şi aici, a fost ordonată şi sistematică, urmărind trei obiective importante: modificarea eventuală a traseelor, consolidarea vechilor fortificații şi construirea altora noi[2].

În privința limes-ului danubian, Hadrianus s-a preocupta de două segmente: limes-ul raetic şi cel dacic.

Limes-ul raetic, care, cum aminteam deja, începe de la Lauriacum (Lorch), constituie, de fapt, o continuare a limes-ului germanic. În călătoria sa de inspectare a frontierei Dunării superioare din anii 121 şi 122, Hadrianus a dus la bun sfârşit şi aici, ca şi la Rhin, opera lui Domițian şi Traian. Astfel, acest limes se întindea pe o lungime de cca 175 km de la Lauriacum până la Hienheim, în amonte de Ratisbonna, unde se întâlnea cu limes-ul danubian. Aşa cum a făcut şi la Rhin, Hadrianus a întărit limes-ul raetic prin construirea unui şanț cu palisadă. Astfel, de la Rhin la Dunăre, pe o lungime de peste 150 km, palisada continua neîntreruptă.

Desigur că planul general al limes-ului dacic fusese conceput de către Traian, îndată după cucerirea Daciei. Dar, ca şi la alte frontiere, nici aici Optimus Princeps nu şi-a încheiat opera, Hadrianus fiind cel care o va desăvârşi[3]. N. Gudea atrage atenția că sistemul de apărare roman din Dacia – deşi organizat pe baza aceloraşi principii generale – se deosebeşte esențial de limes-ul din alte provincii, în special de cel din Germania Inferior: În Dacia nu a existat o apărare liniară, de genul unui fluviu-frontieră, precum în Germania inferioară, în Noricum, în Pannonii, în Moesii, ori al unui mare şanț cu palisadă, precum în Germania superioară, ori al unui zid, precum în Britannia ori în Raetia. Limes Dacicus are cu totul alte caracteristici, determinate atât de situația Daciei romane de bastion împlântat în Barbaricum, cât şi de condițiile naturale, ceea ce atras după sine organizarea defensivei prin aşezarea

---

1 Aflate la *Isca Silurum* (Caerleon): *legio II Augusta*; *Deva* (Chester): *legio XX Valeria Victrix*; *EEburacum* (York): *legio VI Victrix*. Cf. A. Barnea, *ECR*, *s. v. Britannia* 141.

2 *HA, Hadrianus* 12: '… Şi pe vremea aceea, ca şi mai înainte, în cele mai multe locuri în care barbarii nu sunt despărțiți de de teritoriul roman prin râuri, ci prin simple hotare convenționale, a făcut din stâlpii mari înfipți adânc în pământ şi legați între ei, garduri asemenea zidurilor'.

3 O descriere amănunțită a *limes*-ului dacic se află la N. Gudea, *Der dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte,* Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuseum Mainz 44 (1997) 1-113 (Extras), unde este citată toată bibliografia problemei de până la acea dată.

concentrică a fortificațiilor destinate a apăra platoul transilvan. Desigur că sistemul cuprindea şi apărarea liniară: de-a lungul Mureşului şi a Oltului, pentru a asigura legătura cu limes-ul celorlalte provincii dunărene, dar aceste linii jucau, pare-se, un rol secundar în sistemul militar al provinciilor dacice[1].

În Orient[2], revenind la politica defensivă a predecesorilor lui Traian, Hadrianus a ținut să aibă relații fireşti cu regii Parthiei, Chosroes, respectiv Volagaises al II-lea. Pentru aceasta, întreaga linie de apărare romană de pe Eufrat şi marile castre legionare de la Satala, Melitene şi Samosata au fost ținute într-o strictă defensivă, ele având, evident, misiunea de a descuraja orice încercare ofensivă parthică şi, la nevoie, de a închide toate căile de acces spre interior ale vreunui năvălitor răsăritean. În Syria, Hadrianus a continua opera de fortificare a limes-ului dintre Damasc şi Aila, acțiune începută încă de către Traian.

Şi în Africa, îl vedem continuându-l pe predecesorul său. Întreprinde complexe lucrări de fortificare a limes-ului Africanus, determinat şi de revoltele din regiune. Răscoala maurilor l-a adus în situația de a impune o mai riguroasa supraveghere a Mauretaniei, printr-o strictă supraveghre a văilor marilor ueduri Sahel, Isser şi Cheliff, ceea ce a dus la împingerea limes-ului Mauretanicus pînă la culmile nordice ale Platourilor Înalte. Întreaga operă a lui Hadrianus în Africa, cunoscută şi sub numele de fossatum Africae, reprezenta o fortificație impresionantă, întinsă de-a lungul a 750 de km. 'Pe traseu, şanțul trece peste multiplele ondulații ale micilor lanțuri muntoase sau coboară în văile care le separă. Pământul stâncos a furnizat prin săparea lui majoritatea blocurilor folosite la ridicarea zidului ce îl urmează în spate. Obstacolul propriu-zis este alcătuit dintr-un zid gros de 1,50-3 m, o bermă[3] de 2-3 m lățime, şanțul lat de 4-6 m şi adânc de 2,30-3,40 m, a doua bermă de 1-3 m şi al doilea şanț de 3,50 m'[4]. Toate aceste impresionante lucrări, completate cu şoselele strategice aferente, au condus la realizarea unui solid sistem militar defensiv.

Războaiele lui Hadrianus au fost ca şi inexistente. În Historia Augusta, Hadrianus 21, găsim următoarea însemnare: 'În timpul lui nu s-a făcut nicio expediție militară de mare amploare, de război aproape nici nu s-a vorbit'.

Desigur că un asmenea program de politică externă defensivă excludea din capul locului o politică de expansiune teritorială a Imperiului. Tocmai de aceea, războaiele, toate defensive, au fost foarte rare sub Hadrianus. Dar, după cum am mai arătat, împăratul era pe deplin convins că numai o atitudine energică poate descuraja intențiile agresive ale vecinilor. Şi de aceea, toate campaniile sale defensive erau purtate cu mare hotărâre, iar represiunea îndrăzneților atacatori era făcută fără cruțare. Astfel, invazia roxolanilor la Dunărea de Jos, din anul 117, a fost respinsă chiar de către Hadrianus[5]. Noul tumultus din anul următor a fost potolit de către un 'expert', Q. Marcius Turbo, care reprimase în 117 răscoala maurilor[6]. Turbo primeşte un mare comandament dunărean: guvernarea şi comanda armatelor a trei provincii: Pannoniile şi Dacia.

Hadrianus şi armata Imperiului au trebuit însă să se întrebuințeze foarte serios din cauza a două răscoale interne: în Britannia şi în Palestina. Răscoala britannilor, în primul rând a brigantilor, a pus probleme grele romanilor, armata de ocupație suferind importante pierderi. Cu această ocazie, legio IX Hispana, cantonată la Eburacum, a avut cel mai mult de suferit,

---

1 *Ibidem* 3-4. Cf. şi prezentarea sintetică a problemei la Cr. Vlădescu, *ECR, s. v. Limes Daciae* 441. Pe bună dreptate, Tudor, *Împărați romani* II 70, îl numeşte pe Hadrianus 'adevăratul părinte al *limes*-ului *Alutanus*, lung de 260 km'.

2 *HA, Hadrianus* 12.

3 *Berma* desemnează zona dintre *vallum* (zidul, care putea fi din piatră, pământ, consolidat cu palisadă din pari, ori trunchiuri de copaci) şi *fossa*, şanțul, care oferea pământul pentru *vallum*.

4 Vlădescu, *ibidem*.

5 *HA, Hadrianus* 6.

6 *Ibidem* 5, 12. Hadrianus a trebuit să se deplaseze în persoană în Mauretania, în anul 123, pentru a desăvârşi pacificarea regiunii.

ceea ce l-a determinat pe Hadrianus să o şi desfiinţeze, înlocuind-o cu legio VI Victrix, adusă din Germania. Înfrângerea răscoalei a necesitat eforturi mari, cele trei legiuni cantonate în Britannia fiind sprijinite de vexillationes alcătuite din unităţile unor legiuni din Hispania şi Germania.

Un caracter deosebit l-a avut, însă, răscoala iudeilor (132-135), atât prin durata ei cât şi prin înverşunarea, stimulată de elemente specifice religios-etnice, arătată de către răsculaţi. Spre sfârşitul domniei lui Traian, iudeii se răsculaseră, dar acesta reprimase revolata cu mare duritate. Hadrianus, la rândul lui, emisese două decrete prin care ordona: reconstrucţia Ierusalimului, rămas în ruină de pe vremea lui Vespasianus, sub numele de Aelia Capitolina şi ridicarea unui templu al lui Iuppiter chiar pe locul vechiului templu naţional iudaic şi un al doilea, prin care erau interzise în modul cel mai categoric două dintre cele mai importante rituri iudaice: circumcizia şi sabatul[1]. Aceste două decrete au provocat mari nemulţumiri între iudei, spiritele fiind pregătite pentru o nouă revoltă. Îndată ce Hadrianus a părăsit Orientul, în anul 132, răscoala a izbucnit[2]. De această dată, ea a cuprins doar Palestina, antrenându-i doar pe iudeii de aici[3]. Având în frunte doi oameni de mare capacitate organizatorică, curaj şi energie, pe Simon, supranumit şi Bar-Kochba, Barkokeba, Barkosiba[4], care se dădea drept Mesia, şi pe preotul Eliazar, revolta a luat forme dintre cele mai violente[5]: iudeii cuceres Ierusalimul şi masacrează un mare număr de romani. Riposta acestora[6], condusă de generali dintre cei mai experimentaţi[7], a fost dintre cele mai dure, sute de aşezări fiind complet distruse, sute de mii oameni pierzându-şi viaţa. Hadrianus a luat măsuri dintre cele mai severe împotriva regiunii şi populaţiei insurgente: iudeilor le era interzisă – sub pedeapsa cu moartea – nu numai intrarea în Aelia Capitolina, ci şi chiar apropierea de ea. Colonia Aelia Capitolina a fost reconstruită. Iudeea, practic, şi-a pierdut şi numele, ea devenind, acum Syria Palestina, două legiuni, legio VI Ferrata şi legio X Fretensis, urmând să asigure liniştea provinciei.

Politica internã

Acordã atenţie organizãrii şi administrãrii Imperiului; pentru a putea domina problemele acestea constituie un *Consilium Principis*, format din jurişti şi care este salarizat. *Ordo equester* este utilizat mai intens decât ordinul senatorial în administraţia Imperiului, devenind *procuratores et praefecti*. Cavalerii sunt aceia care conduc departamentelor 'guvernului' Imperial: *ab epistulis, a libellis, a cognitionibus, a studiis*, în vreme ce *a memoria* (probabil arhivele Principelui) sunt încredinţate liberţilor imperiali.

A stabilit diverse clase în cadrul aparatului birocratic roman, pentru a marca o anume diferenţiere între Casa imperială şi funcţionarii Imperiului, care, în afara unui salariu considrabil, primeau şi titluri specifice rangului lor. Astfel, dacă membrilor ordinului senatorial le era rezervat titlul de cl*arissimi*, cei din *ordo equester* se numeau *egregius*, *perfectissimus*, *eminentissimus*. În timpul lui Hadrianus a apărut un important monument juridic, *Edictum perpetuum*, care reprezintã codificarea edictelor pretorilor, operã realizatã de Publius Salvius Iulianus, un eminent jurist al epocii.

Finanţele ruinate prin construcţii şi rãzboaie de Traian au fost puse în ordine. Hadrianus va renunţa la diverse poveri ale comunitãţii faţã de principe, cum ar fi, de exemplu, *aurum coronarium*, eliminã societãţile publicanilor pentru a asigura o mai mare corectitudine în

1 *Ibidem* 14.

2 Cassius Dio 69. 12, care ne dă şi o foarte exactă descriere a evenimentelor.

3 Ulterior stârnind ecouri şi tulburări la iudeii din Egipt.

4 Adică '*Fiul stelelor*'.

5 Cassius Dio 69. 14.

6 Chiar Hadrianus s-a deplasat la faţa locului pentru a evalua situaţia.

7 Precum *legatus Britanniae*, Sex. Minicius Faustinus Iulius Severus, chemat special din Britannia pentru a i se încredinţa comanda supremă după plecarea împăratului din Palestina.

încasările datorate fiscului şi pentru a nu-i împovăra excesiv şi inutil pe contribuabili. Introduce principiul arendării domeniului public către aşa-zişii *conductores*. De notat, că doar în Dacia există *conductores pascui et salinarum*, adică arendatori ai păşunilor şi salinelor. S-a preocupat, de asemenea, de reglementarea statutului colonilor aflați pe marile domenii ale statului.

Hadrianus a încurajat într-un mod deosebit urbanizarea, el apărând, frecvent, drept *întemeietor*. A fost un mare constructor şi un mare restaurator: *Pantheonul lui Agrippa*, *Villa Hadriani*, *Moles Hadriani, Pons Aelius etc.*

Renaşterea hellenistică

Cum spuneam, Hadrianus a fost un împărat cărturar şi admirator al culturii hellenice, purtându-se ca un hellen, ceea ce i-a atras porecla de *Graeculus,* adică '*grecoteiul*'. A fost archonte al Atenei şi sprijinitor constant al acesteia. În 135, întemeiază *Athenaeum* la Roma, un fel de instituție culturală cu catedre de gramatică şi literatură greacă. Trebuie reținut însă că această renaştere a hellenismului nu a produs consecințe politice în mediul grecesc.

Dacă trebuie să vorbim despre religiozitatea lui Hadrianus, el era un căutător al divinității, având aplecare spre *henotheism,* adorându-l cu precădere pe *Sol.* Creştinismul, cu toate insistențele sale[1], i-a rămas străin, neproducând nicio impresie asupra sa.

Succesiunea lui Hadrianus

Fără copii, Hadrianus a trebuit să-şi asigure succesiunea tot prin adopție. Chestiunea a devenit presantă din 135, în urma gravei sale îmbolnăviri. El l-a ales pe L. Ceionius Commodus, care a fost adoptat sub numele L. Aelius, primind şi titlul de Caesar. Numai că acesta s-a prăpădit la 1 ianuarie 138 şi la 25 februarie 138, Hadrianus l-a adoptat Arrius Antoninus sub numele de Titus Aelius Caesar Antoninus, care – neavând nici el copii – a fost obligat de împărat să-i adopte, la rândul lui, pe Lucius Ceionius Commodus, fiul celui mort la 1 ianuarie 138 şi viitorul Lucius Verrus şi pe M. Annius Verus, viitorul M. Aurelius.

Grav bolnav, Hadrianus a mai supraviețuit câteva luni, murind la 10 iunie 138, la *Baiae*. Este incontestabil că domnia lui este una dintre cele mai importante în toată istoria imperială romană, reprezentând un punct luminos. A căutat, prin legislația şi întreaga sa activitate, să-i amelioreze viața locuitorilor Imperiului şi să-i protejeze pe *humiliores* împotriva atotputenicilor *honestiores*. Totodată, sub Hadrianus, centrul Imperiului se deplasează vizibil de la Roma către provinciile romanizate ale Occidentului şi în cele hellenizate al Orientului. rezultatul unei asemenea tendințe a fost constituirea unei veritabile culturi universale, ale cărei interrelații funcționau dincolo de diferențele etnice.

Antoninus Pius (138-161) şi *Marcus Aurelius* (161-180)

Izvoare

a. Antoninus Pius: două scrisori ale lui Antonius Pius către M. Cornelius Fronto, *Epistulae ad Antoninum Pius*, nr. 2-6; *papyri; inscripțiile* sunt adunate de W. Hüttl, *Antoninus Pius* I-II, Praga, 1931 etc.; *monede* : H. Matingly, E. Sydenham, *Rom. Imperial Coinage* III (1930); P.L. Strack, *Untersuchungen zur rom. Reichsprägung* des 2. Jhdts., III (1937);

[1] Cf. Eusebios din Caesareea, *Chron.* (versiunea armeană) ad. a. 2140: *Quadratus discipulus apostolorum et Aristides Atheniensis noster, philosophus libros pro christiana religione Hadriano dedere compositos.*

izvoare literare: Aelius Aristides, E„j `Rèmhn (autorul este originar din Moesia) discurs ținut în fața împăratului în 143; din Cassius Dio, cartea respectivă este pierdută, având la dispoziție doar câteva fragmente în rezumarea lui Zonaras 12.1; *Historia Augusta*, *vita Antonini*; *vita Marci*; M. Aurelius, *Către sine,* 1.167, 6. 30; Pausanias, 8.43; Aurelius Victor, *Caes.* 15; Eutropius, 8.8 etc. Din istoriografia modernă, în afara lucrărilor generale citate *passim*, cf. monografia amintită a lui W. Hüttl.

b. Marcus Aurelius: corespondența lui Fronto cu M. Aurelius şi L. Verus; două discursuri ale lui Fronto închinate lui Marcus Aurelius; M. Aurelius, *Către sine* în 12 cărți; *papyri; inscripții (CIL VI. 891, VI. 993-995; ILS 5163, 9340* etc.; *monede* (cf. Mattingly şi Sydenham), *izvoare monumentale*: Columna lui Marcus Aurelius.
Izvoare literare: Fronto, *Principia historiae,* doar fragmente, redactată în 166; Cassius Dio, 71, în rezumarea lui Xiphilinus şi Zonaras; *Historia Augusta, vita Marci, vita L. Veri, vita A. Cassii, vita Commodi*; Eutropius, 8.1-14. Din istoriografia modernă, la cele deja citate, cf. şi Pârvan, *Marcus Aurelius,* Bucureşti, 1909.

Epoca Antoninilor este considerată de istoriografia modernă, drept epoca de apogeu a Imperiului Roman. Originea acestei concepții se regăseşte la Ed. Gibbon, după care această epocă reprezintă cel mai fericit timp din istoria umanității, întrucât oamenii niciodată nu au trăit într-o asemenea pace.

Această viziune este eronată, după K. Christ, pentru că nici epoca lui Antonius Pius şi Aurelius nu au fost lipsite de războaie şi calamități, chiar dacă acestea nu au atins nucleul vital al imperiului. La rândul lui, Bengtson consideră că ceea ce defineşte domnia lui Pius este stagnarea evoluției politice până atunci ascendentă a Imperiului Roman. Tot el observă că în timpul Antoninilor se observă deja semnele viitoarei decăderi.

Antoninus Pius a avut aceeaşi carieră ca şi Nerva. Fără comandamente militare importante ca Traian sau Hadrianus, el s-a remarcat în politica internă, în finanțe, dar fără anvergura marilor împărați. Contemporanii îl numeau, potrivit lui Cassius Dio, 70. 3, '*taie firu-n patru*'. Pentru Hadrianus, el nu era decât cel care trebuie să asigure tronul pentru Marcus Aurelius, preferatul marelui împărat. A. Pius continuă politica administrativă a lui Hadrianus, inclusiv încurajarea fundațiilor *alimentationes, puellae Fuastiniane*, renunțând şi el la *aurum coronarum*.

Politica externă a stat sub acelaşi semn al continuității în spiritul lui Hadrianus, pe al cărui prestigiu se va întemeia şi cel al lui Pius: la Roma vin solii din îndepărtate regiuni, precum Baktria, Hyrkania, India; statele clientelare sunt liniştite; pe monede apar legente precum *rex Armenis datus*, *rex Quadis datus*, iar parții recunosc autoritatea Imperiului Roman. Astfel, în *HA, vita Pii* 9. 6: *Parthorum regem ab Armeniorum expugnatione solis litteris reppulit.* Aelius Aristides spune următoarele: 'ca un *vallum*, astfel cuprinde armata întreaga *oikumena* de la un capăt al pământului la celălalt, din Nubia până la Phasis, de la Eufrat până în Britannia'.

Deşi Pius a dorit să fie un împărat al păcii, a fost nevoit să poarte câteva războaie. Între 139-142 a purtat războaie în Britannia, ca să construiască aici un *valum Antonini* (60 km) la 120 de km nord de *vallum Hadriani*. El va fi părăsit în 167. Între 141-161 fortifică frontiera cu Germania, dublând sistemul *limes*-ului. Aceeaşi acțiune de fortificare a fost întreprinsă şi în Dacia, Thracia, Mauretania şi Africa.

Toată această acțiune de completare şi dezvoltare a operei hadrianice creează impresia, după cum observa Bengtson că 'zidurile şi nu oamenii constituie apărarea Imperiului'.

Emisiunile monetare arată din 145 o activitate militară. Între 145-152 au loc tulburări în Mauretania, Grecia, Iudeea, precum şi o răscoală a felahilor egipteni. În 152-153 monedele vorbesc despre armonia dintre Tibru şi Nil.

Luptã cu tauroscythii, potrivit *HA, vita Pii* 5. 4, 9. 9, pentru ca în 160-161 sã aparã pe monede imaginea lui Marte lîngã cea a Romei şi Iuppiter. Toate aceste tulburãri nu au afectat securitatea Imperiului, astfel încât, la 7 martie 161, când Antoninus Pius moare la 74 de ani, frontierele erau în cea mai deplină siguranță.

Succesorul sãu va fi *Marcus Aurelius (161-180)*, nãscut în 121 în Roma, familia sa fiind originarã din Ucubis, Hispania Baetica. M. Aurelius a primit o aleasã educație. La 12 ani abandoneazã retorica pentru filosofie, fiind inițiat în filosofia stoicã de Cinna Catullus.

Prima parte a domniei a fost desfãşuratã în asociere cu fratele sãu, Lucius Aurelius Verus. S-a vorbit de cãtre Mommsen, Kormemann, De Martino, Bengtson de un *coprincipat*. Recent, istoricul german K. Rosen arãta (*HAC*. N.S. I, 1991, 271-287) cã nu se poate vorbi de un coprincipat cu drepturi egale între M. Aurelius şi A. Verus din mai multe motive. M. Aurelius deținea singur demnitatea de *pontifex maximus*.

Bengtson credea cã ideea coprincipatului s-a nãscut în capul lui Aurelius din rațiuni dinastice. Lucius s-a mulțumit pânã la moartea sa din 169 cu a doua poziție în Imperiu, fãrã a manifesta ambiții deosebite, idee combãtutã de Rosen, pe temeiul *HA, vita M. Aurelii,* 20.

Domnia *împãratului-filosof* şi-a primit amprenta în mod paradoxal datoritã rãzboaielor. Din cei 19 ani de domnie, 17 i-a petrecut în campanii militare. Prima fazã cuprinde anii 161-166, marcatã de un *bellum Parthicum*, cea de-a doua - anii 166-180 - în care au avut loc rãzboaie cu germanicii quazi şi marcomanni, apoi un alt rãzboi cu germanii şi sarmații, având doar doi de linişte.

Campaniile împãratului parthilor au luat sfârşit în 166, când capitalele Seleukeia şi Ktesiphon au fost distruse, armata romanã înaintând pînã în Media, oprindu-sa doar din cauza ciumei. Se încheie o *pax Parthica*, în urma cãreia Armenia şi alte regate clientelare, Edessa, Nisibis, Adiabene revin sub influența Romei.

A doua fazã a fost marcatã de rãzboiul cu germanicii şi sarmații (166-175; 177-180). Scopul final al acestor campanii a fost întemeierea a douã provincii, *Marcomannia* şi *Sarmatia*. Pauza dintre aceste rãzboaie a fost determinatã de rebeliunea din 175 a lui *Avidius Cassius*, un remarcabil general care deținea dupã *pax Augusta* din 166, *imperium maius* peste tot Orientul. Cauzele acestei rebeliuni sunt controversate, Avidius Cassius justificând acțiunea prin zvonul fals al morții lui M. Aurelius.

Dupã lichidarea rebeliunii lui A. Cassius, M. Aurelius a început din 177 un rãzboi necruțãtor, de exterminare împotriva barbarilor germanici şi sarmați. În fața marii mişcãri a acestor populații, quazi, marcomanni, iazygi, costoboci, în spatele cãrora erau, deocamdatã, doar goții, granițele romane, a cãror apãrare se întemeia pe *limes*, s-au vãdit uşor de strãpuns.

M. Aurelius şi apoi Commodus vor coloniza un mare numãr de barbari pe teritoriul roman, proces definitivat mai târziu: *Germani et Sarmatae coloni et foederati*. Noricum şi Raetia sunt, sub M. Aurelius, provincii pretoriene, primind fiecare câte o legiune : *III Italica* şi, respectiv, *II Italica*.

Domeniul preferat al filosofului aflat pe tronul imperial era politica internã şi administrativã, şi nu rãzboiul. Cu toate acestea, acest filosof stoic convins era pãtruns de responsabilitatea sa pentru supuşii lui şi a gãsit astfel în el resursele necesare pentru a deveni şi un remarcabil comandant de oşti.

M. Aurelius îi cunoştea şi pe creştini, şi religia lor, dar nu-i iubea şi nu-i înțelegea. Deşi sunt menționați martiri, în vremea lui nu existau persecuții.

Epuizat de nesfârşitele campanii, el cade pradã bolii şi moare la 17 martie 180 în castrul de la Vindobona, lãsând lui Commodus tronul şi misiunea de a organiza pacea cu barbarii de la nord.

Commodus (180-192) şi luptele pentru succesiunea tronului

Izvoare: Cassius Dio, 72, în rezumarea lui Xiphilinus şi Zonaras; Herodianus, *Ab excesu Divi Marci* 1; *Historia Augusta, vita Commodi*; Eusebios din Caesareea, *Istoria eclesiastică*, 5. 9-26; Aurelius Victor, *Caes.* 17; Eutropius, 8. 15; Orosius, 7. 16. 1-4 etc.; *inscripţii*: *CIL* VIII 10570, 14464, care conţin *Lex de saltu Burunitanorum*.

Începând cu Commodus, potrivit lui Bengtson, pe tronul imperial se urcă împăraţi care-şi datorează încoronarea armatei.

Tradiţia literară (Cassius Dio, *Historia Augusta*) l-a desemnat ca aparţinând seriei 'împăraţilor răi'. Cu toate acestea, trebuie să fim de acord cu istoriografia modernă că fiul lui M. Aurelius este numai într-o mică măsură responsabil de semnele crizei din economie şi domeniul militar.

Guvernarea Imperiului a fost lăsată pe mâna favoriţilor, întrucât, de teama conspiraţiilor, cea mai importantă fiind cea a sorei sale Annia Lucilla şi a lui Ummidius Quadratus, el părăsea foarte rar palatul. Represiunile împotriva unor asemenea comploturi au fost sângeroase, cel mai des fiind lovit Senatul. Administraţia Imperiului a căzut în mare dezordine, astfel încât pentru a. 189 au fost nu mai puţin de 25 consuli ! Situaţia financiară s-a agravat, ajungându-se la deprecierea monedei, dar pentru care, crede Bengtson, 'nici împăratul şi nici consilierii săi nu erau răspunzători'.

Situaţia provinciilor era mai bună decât cea de la Roma, datorită existenţei unui mare număr de guvernatori capabili, moşteniţi de la tatăl său, unii dintre ei devenind împăraţi, cel mai important fiind Septimius Severus, *legatus Pannoniae Superioris*.

Neamurile barbare au rămas, din fericire pentru Imperiu, liniştite. Garnizoanele romane sunt retrase, iar barbarii primesc dreptul de a-si ţine adunările lor obişnuite în prezenţa unui ofiţer roman.

Opoziţia împotriva lui Commodus s-a manifestat la Roma, unde acesta s-a dedat şi la cele mai năstruşnice încălcări ale bunului simţ, apărând ca vizitiu, gladiator, apărând în scenă ca admirator al lui Hercule: *Invictus Hercules Romanus*. Numeşte Roma, *Colonia Commodiana*, iar Senatul, *Senatus Commodianus*. Îşi ia numele *Lucius Aelius Aurelius Commodus Augustus Hercules Romanus Exsuperatorius Amazonius Invictus Felix Pius*.

K. Christ observă că 'pe cât era M. Aurelius pătruns de cea mai profundă conştiinţă a datoriei şi chinuit de scrupule morale continui, pe atât era fiul său de iresponsabil faţă de asemenea lucruri. El era deopotrivă orbit şi posedat numai de propria sa *nobilitas'*.

Acestor realităţi posteritatea ostilă lui Commodus i-a adăugat şi alte elemente datorate crizei generale care începuse a se manifesta în Imperiu. Trebuie notat că se manifestă mai cu seamă epuizarea forţelor creatoare ale Imperiului şi ale clasei politice. Era evidentă stagnarea şi lipsa unei perspective a revitalizării Senatului compromis prin servilitate, fapt agravat de dispariţia idealului *res publicae*.

Calificarea şi forţa armatei sunt în cădere şi datorită recrutării regionale. Bengtson observă că provincializarea legiunilor şi unităţilor auxiliare avansase considerabil, iar barbarizarea armatei romane bătea la uşă. Se constată, pe de altă parte şi limitarea liberei iniţiative şi apariţia primelor semne ale intervenţionismului de stat de tipul Diocletianus-Constantinus.

Spiritualitatea şi religia orientală se întinde spre vest, întrucât oamenilor nu le era suficientă vechea pioşenie romană. Pentru a. 180 este atestată existenţa unei şcoli creştine de catiheţi, întemeiată de Pantainos, ceea ce a permis doctrinei creştine să dobândească o fundamentare ştiinţifică.

Excesele lui Commodus au dus la un nou complot, care a avut succes. La 31 dec. 192, Commodus este asasinat de o conjurație din care făceau parte Laetus, *praefectus praetorio* şi Marcia, concubina lui Commodus.

Succesorul lui a fost *P. Helvius Pertinax (1 ian. 193 - 28 mar. 193)*. Acesta era un experimentat general şi administrator, în vârstă de 66 de ani. Noul *princeps* era animat de cele mai bune intenții; a luat măsura de suspendare a plății stipendiilor către barbari. Programul său nu e desăvârşit, fiind asasinat de pretorienii nemulțumiți, deoarece primiseră numai jumătate din *donativum*-ul promis de 12.000 sesterți.

În locul lui a fost înscăunat *M. Didius Iulianus (28 mar. - 2 iunie 193)*, un bogat senator cu o importantă carieră militar-administrativă, în vârstă de 60 de ani. El promite pretorienilor un *donativum* de 25.000 sesterți (= 625 000 denari), primind tronul. Urcarea lui pe tron a provocat reacția armatelor din provincie, care s-au răsculat împotriva pretorienilor.

În aprilie 193, legatul Syriei, *C. Pescennius Niger*, susținut de 9 legiuni, a fost proclamat împărat. Aproape concomitent, la 9 aprilie, la Carnuntum, legatul Pannoniei Superioare, *L. Septimius Severus*, susținut de 14 legiuni, adică de armatele Dunării şi Rhinului, este şi el proclamat împărat. Severus susținea că acționează ca răzbunător al lui Pertinax, faimos în armata Dunării, unde servise mai înainte. În cursul ocupării Romei, Didius a fost ucis de un soldat.

Senatul îl proclamă împărat pe Severus, hotărând apoteoza lui Pertinax.

IMPERIUL ROMAN ÎN TIMPUL SEVERILOR (193-235)

Izvoare: Memoriile lui Septimius Severus (pierdute); Istoria imperialã a lui M. Maximus, cos a. 193, care l-a continuat pe Suetonius pânã la Elagabal, (pierdutã); Cassius Dio (cos II a. 229), 72-80, fragmente pentru anii 212-220: c. 75-77, în rezumarea lui Xiphilinos şi Zonaras; Herodianus Syrus, *Ab excessu divi Marci* , pentru a. 180-238 în 8 cărți, aici: 2. 13-16; Aurelius Victor, Caes. 20-24; Eutropius, 8. 18-23; Historia Augusta, s. v.; inscripții: G. L. Murphy*, The Reign of the Emperor S. Severus from the Evidence of the Inscriptions,* Cambridge, 1945*;* papyri: *Papyrus Giessensis 40*, care conține fragmente din celebra *Constitutiae Antoniana*, promulgată de Caracalla*;* monede; monumenta: Arcul triumfal al lui S. Severus din Roma.

Istoriografie modernă selectivă: M. Besnier, *L'Empire romain de l'avenement de Sévere au concile de Nicée,* Paris, 1937; R. Rémondon, *La crise de l'Empire romain*, Paris, 1970 etc.

Septimius Severus (193-211)

Noul împãrat a acordat fiecãrui senator un *donativum* de câte 100.000 sesterți şi a concediat garda pretoriană *cum ignominia,* înlocuind-o cu alta de 15.000 de soldați recrutați din armata Dunării. Programul lui de guvernare, expus în fața Senatului, subliniază prețuirea lui pentru Pertinax.

În iulie 193 pãrãseşte Roma pentru confruntarea cu C. Pescennius Niger. Pentru a-şi asigura securitatea în Occident l-a adoptat pe *Clodius Albinus*, legatul Britanniei, numindu-l *Caesar*. În aprilie 194, în bãtãlia de la Issos, armatele Dunãrii înfrâng armata Orientului, Niger fiind ucis când încerca sã fugã la parthi.

În septembrie 194, în urma atacurilor parthilor, Severus întreprinde o ofensivã trecând Eufratul. Pentru 195 sunt menționate titlurile de *Adiabenicus* şi *Arabicus*. Tot acum începe şi rãzboiul cu Clodius Albinus, datoritã influenței *Iuliei Domna*, soția lui Severus. Vechiul Caesar este îndepãrtat, fãcându-se şi încercarea de asasinat.

La începutul lui decembrie 195, Severus a apelat la armatã pentru a-l declara pe Clodius Albinus drept *hostis,* potrivit lui Cassius Dio, 75. 4. 2 (cf. J. Hasebroek, *Untersuch. zur Gesch. des Kaisers S. Severus*, Berlin, 1921, 85-86) În aprilie 196 la Viminacium, Moesia, primul fiu al lui Severus, *Bassianus, viitorul Caracalla, în vârstã de 8 ani, este proclamat Caesar sub numele Antoninus*.

Clodius Albinus era sprijinit de armatele Galliei, Hispaniei Taraconensis, dar nu reuşeşte sã atragã armatele Rhinului. La 17 februarie 197 este înfrânt la Lugdunum de către Severus. Revenit la Roma, acesta îi reprimă pe partizanii lui Albinus, 50 de senatori. A ordonat consacrarea lui Commodus, iar el, din 195, s-a intitulat *Marci filius*, pe baza unei adopțiuni fictive.

Doi ani mai târziu, însoțit de Iulia Domna, începe un rãzboi parthic pe care l-a purtat cu succes, în 199 cucerind Babilonul, Ktesiphonul şi Seleukeia, renunțând însă la expediția din Media. A reorganizat provincia *Mesopotamia* în care cantonează două legiuni, centrul stãpânirii romane devenind *Nisibis*.

Între 199-200, Severus se aflã în Egipt, unde acordã câteva privilegii mai ales Alexandriei, care primise dreptul sã aibã un *boulé,* adicã un consiliu, drept pe care îl pierduse probabil sub Ptolemei.

Revenirea la Roma, dupã modelul lui Hadrianus, s-a fãcut prin Asia Micã, Moesia, Pannonia, unde au fost inspectate trupele cantonate aici.

A fost preocupat de asigurarea pãcii şi reorganizarea Imperiului, el rãmânând la Roma pânã în 205. Din 208 se deplasează în Britannia, pentru a lupta împotriva *maetilor* şi *picților*. Singura acțiune notabilã de aici a fost restaurarea vechiului val Hadrianic. În Britannia, Severus moare la 4 febr. 211, în vârstã de 64 de ani, la Eburacum.

Legiunile Dunãrii nu au fãcut o alegere nefericitã, alegându-l pe Severus ca împãrat. A fost un bun administrator, mult mai capabil decât în calitate de general, deşi nu a ignorat faptul cã soldaților le datora coroana. I se atribuie spusele cãtre fiii sãi: ‘Rãsplãtiți-i pe soldați şi restul sã nu vã mai intereseze’.

În timpul domniei sale, a fost important rolul jucat de Iulia Domna, soția lui şi fiica lui Iulius Bassianus, marele preot al lui Baal din Emessa. Ambițioasa syrianã s-a implicat activ în politicã, posedând multe titluri: *Pia, Felix, Augusta, mater Augustorum, castrorum, Senatus, Patriae.* Influența syrianã creşte la curtea imperialã, unde un rol important îl joacã Iulia Maesa, sora ei şi fiicele acesteia, Iulia Soaemias, mama lui Elagabal, şi Iulia Mamaea, mama lui Severus Alexandru. Un rol important în regimul lui Severus l-a avut prietenul african al acestuia, C. Fulvius Plautianus, *praefectus praetorio*, foarte bogat, a cãrui fiicã, *Plautilla*, s-a cãsãtorit cu Caracalla. Acesta îşi va asasina socrul în a. 205.

S. Severus poate fi socotit primul împãrat din lunga serie a *împăraților-soldați*. Senatul îşi pierde importanța, în timp ce cavalerii constituie baza de recrutare pentru marile comandamente ale Imperiului, mai ales pentru administrația financiarã. Armata primeşte importante privilegii. Numele legiunilor de la Dunãre şi Rin apar pe monede, iar soldații sunt îndrituiți la cãsãtoria legalã, sunt eliberați de obligațiile personale în cadrul comunitãții în care se aşează ca veterani, iar centurionii au calea deschisã spre *ordo equester*.

S. Severus creează încã trei legiuni, *I, II, III Parthica*. *Legio II Parthica* era cantonatã la Albano, lângã Roma sub ordinele prefectului praetoriului, în timp ce garda pretorianã era alcãtuitã în mare majoritate din provinciali, mai ales din Illyricum.

În ceea ce priveşte administrația Imperiului, S. Severus a luat mãsuri de micşorare a provinciilor pentru a scãdea puterea viitorilor pretendenți. Britannia este împãrțitã în Inferior şi Superior. În Africa se creează şi Numidia, Syria este împãrțitã în douã: *Syria Coele et Syria Phenicia*. Dupã modelul lui Pertinax, instituie un procurator al tezaurului imperial, *procurator rationis privatae.* Desemna personal magistrații superiori, consulii şi pretorii. Provinciile sunt acordate prin tragere la sorți. Pentru a veni în ajutorul comunitãților locale, introduce o supraveghere atentã a finanțelor. Trebuie menționatã activitatea beneficã unor iluştri jurişti: Ulpianus, Papinianus, Callistratus, Paulus.

Sub S. Severus se constatã o înflorire a vieții culturale atât în Occident cât şi în Orient. Sunt menționate multe construcții publice realizate de cãtre cei avuți. Interesul Iuliei Domna pentru literaturã s-a manifestat în sprijinul concret acordat acesteia. A fost atent încurajată agonistika hellenică.

Domnia lui Septimius Severus deschide o nouã epocã, aceea a treptatei erodãri a poziției eminente a Romei. Şi, în acest sens, Bengtson are dreptate sã spunã cã; ‘Soldatul şi nu cetãțeanul reprezenta acum elementul de bazã în stat, iar atotputernicia armatei reprezenta un amenințãtor semnal de alarmã pentru vremurile viitoare’.

M. Aurelius Antoninus (Caracalla) (211-217) şi *P. Septimius Geta* (211-212)

Geta a fost ucis la 19 februarie 212 chiar în braţele mamei sale. Asasinatul a provocat nemulţumire şi a fost puţin promiţãtor pentru Caracalla. Cu această ocazie au fost au fost asasinaţi alţi 20.000 de oameni, printre care şi marele jurist Papinian.

Caracalla devine celebru prin *Constitutio Antoniniana* din 212, prin care se acordã cetãţenia romanã tuturor locuitorilor imperiului, cu excepţia grupei *dediticilor*, care nu se ştie, cu siguranţă, ce categorii socio-etnice cuprindea. Constituţia antoniniană nu are nimic revoluţionar în ea, fiind, de altfel, rolul activităţii Iuliei Domna şi a juriştilor. Asupra ei controversele nu au încetat nici astăzi şi este foarte greu de adoptat o poziţie sau alta. Deocamdată, înclin să-i dau dreptate lui Bengtson, potrivit căruia explicaţia reală a elaborării acestui monument legislativ s-ar afla la Cassius Dio, 77. 9. 5: '… Iatã cum se explicã de ce toţi locuitorii Imperiului, sub aparenţa unui act de favoare, în realitate însã pentru a aduce cât mai mult venit tezaurului imperial şi pe această cale, dat fiind cã strãinii erau scutiţi de majoritatea acestor taxe, au fost declaraţi cetãţeni romani'. Textul notat pe papyr, *Papyrus Giessensis 40,* arată însă o cu totul altă motivaţie şi anume una juridico-religioasă, în sensul cã împãratul voia sã aducã mai mulţi adoratori zeilor romani. Dincolo de orice controverse, este clar că această *Constitutio* a avut un rol important în consolidarea şi expansiunea romanizării.

Cu toate excesele lui Caracalla, administraţia a funcţionat bine datorită calităţii aparatului birocratic şi activităţii legislative a juriştilor vremii. Modelul lui Caracalla era Alexandru cel Mare. El avea o preferinţă, pentru germanici, garda sa personală fiind alcătuită numai dintre aceştia, aşa-numiţii 'lei'.

În 216, începe o expediţie în Parthia, obţinând anumite succese şi imaginând planul de a stãpâni întreaga *oikumené*, iar aducerea parţilor sub stãpânire romanã o imagina prin cãsãtoria sa cu fiica regelui. Nu ştim ce urmare ar fi avut aceste planuri, deoarece la 8 aprilie 217 este asasinat din ordinul lui Macrinus, prefectul pretoriului, cu prilejul înaintării spre Carrhae. Iulia Domna, mama împãratului, s-a sinucis.

Asasinul *Macrinus (217-218)* se proclamã împãrat sub numele de *Imperator Caesar Marcus Opellius Severus Macrinus Augustus*. Acordã fiului sãu de 9 ani, *Diadumenus*, titlul de *princeps iuventutis*. Încheie o pace cu parţii, plãtindu-le 50.000.000 denari ca despãgubiri de rãzboi şi înapoindu-le toţi prizonierii, printre care şi mama regelui part. La 8 iunie 218, a fost şi el asasinat.

Succesorul sãu este *Imperator Caesar Marcus Aurelius Antoninus Pius Felix Augustus*, fiul lui Sextus Marcellus şi al Iuliei Soaemias, fiica Iuliei Maesa, şi care este cunoscut sub numele de *Elagabal*, Heliogabalus, fiind preot al lui El-Gabal, 'Stãpânul munţilor'.

Domnia sa a fost un scandal. De fapt, domnia sa a fost a celor două femei, mama şi bunica sa, care rezidau în Senat lângã consuli. Îl proclamã pe El-Gabal ca zeu suprem al Imperiului. Este asasinat la începutul lui martie 222, împreunã cu mama sa.

Locul lui *Elagabal*-Heliogabalus este luat de *Severus Alexander*, în vârstă de 17 ani, fiul lui Gessius Marcianus, un *Syrus* şi al Iuliei Mameea. A domnit sub numele de *Marcus Aurelius Severus Alexander*. Şi el îl are pe Alexandru cel Mare drept ideal. Ca şi domnia predecesorului sãu, este o domnie a femeilor. Din 226, Iulia Mameea apare singurã sub numele de *Augusta, mater Augusti, Senatus, Patriae, castrorum*. Epoca este dominatã de marii jurişti Ulpian, Paulus şi Modestinus, membri ai consiliului principelui.

În timpul lui, se produce în exteriorul Imperiului un eveniment de importanţă universală: *în Parthia, dinastia Arsacidã a fost înlocuitã de Sassanizi. Ardashir I, din familia preoţilor Templului Focului al zeiţei Anahita, din inima Persiei, a preluat tronul part în a. 224*. E. Kornemann vede aici, pe drept cuvânt, reînvierea vechii forţe a iranismului persan şi începutul

unei noi epoci de istorie universalã. Sassanizii nu vor recunoaşte primatul Imperiului Romei, împotriva căruia vor lupta până în a. 642, când Iranul va cădea sub arabi, care vor profita de seculara luptă dintre cele două Imperii.

Ardashir I (224-241) este urmat de *Shappur I (241-271)*. Ardashir cere Imperiului Roman sã evacueze tot teritoriul Asiei până la Marea Hellespontului. Reacția romanã n-a întârziat. Între 231-232, are loc o *expeditio Parthica*, la care au luat parte trei armate romane, care s-a încheiat cu un eşec, împãratul luându-şi, totuşi, titlul de *Parthicus Maximus*.

Expediția este întreruptã pentru cã în 233 alamanii germanici invadează Gallia. Conflictul era rezolvat prin plata unor stipendii, cu condiția ca ei sã nu mai năvălească în Imperiu.

La 22 martie 235, soldații nemulțumiți de acest împãrat nerãzboinic se revoltã şi îl asasinează, împreunã cu mama sa, Iulia Mamaea. Comentând evenimentul, W. Enßlin (*CAH* XII 72) spunea cã Imperiul Roman a pierdut un împãrat a cãrui neşansã a fost sã nu fie niciun Severus şi niciun Alexandru. Astfel ia sfârşit continuitatea casei imperiale de peste un secol, chiar dacã fictivã, prin imaginara legãturã între Septimius Severus şi M. Aurelius.

În planul relațiilor internaționale, ridicarea Imperiului Persan prin Ardashir va prefigura o nouã situație politicã mondialã. Dualismul romano-persan va fi tema istoriei universale până la începutul Evului Mediu.

CRIZA IMPERIULUI ROMAN ÎN SEC. III

Izvoare: *primare*: Herodian 8; *secundare*: *Enmannsche Kaisergeschichte,* denumirea tehnicã datã dupã numele savantului german A. Enmann, care, studiind întreaga istorie anticã târzie, a propus reconstituirea unei presupuse istorii imperiale care ar fi stat la baza lui Eutropius, A. Victor, *Historiae Augustae* etc.; *Historia Augusta*, din care sunt pierdute *vitae* al lui Philippus Arabs, Decius, Trebonianus Gallus, Volusianus, Aemilianus, adicã pentru a. 244-253, ca şi începutul *vitae* împăratului Valerianus. Capitolul referitor la cei 30 de tirani conține multe figuri inventate; *monede* (Mattingly, H. Cohen); *inscripții: ILS* 487-611. Din istoriografia modernă, de menționat sintezele semnate de Besnier, Piganiol, Rémondon, Kornemann etc.

Pentru o caracterizare generalã a sec. III sunt nimerite cuvintele lui Christ: 'În întreaga desfãşurare a istoriei romane, secolul III d.Hr. apare ca 'valea' dintre douã gigantice valuri ale mării. În timp ce forțele şi formele primei pãrți a Principatului se epuizeazã, apar deja cele ale Antichitãții târzii, astfel încât se creeazã o nouã formațiune istoricã ale cãrei structuri încep sã devinã vizibile cu adevãrat doar prin considerarea atentã a premiselor lor din sec. III'.

Secolul III mai este denumit şi *secolul anarhiei militare* sau *epoca împãraților soldați*. Epoca e marcatã pe plan extern de rãzboiul pe douã fronturi: în Orient, împotriva imperiului neopersan, şi în Occident, împotriva germanicilor barbari, aflați în plinã mişcare. Se remarcã şi crearea temporarã de 'imperii locale' desprinse din Imperiul Roman, de exemplu cele din Gallia şi Palmyra.

Un alt fenomen îl constituie stagnarea economiei şi comerțului. Nu trebuie ignorate persecuțiile religioase împotriva creştinilor. Cea mai mare nenorocire pentru Imperiul Roman a fost lipsa continuitãții autoritãții supreme. Secolul III a fost dominat de soldãțime şi generali. Senatul îşi pierde importanța, în egalã mãsurã Roma şi Italia, primatul trecând la provincialii dunãreni, care prin ofițerii şi soldații de aici ajung sã joace un rol eminent în Imperiu. Pãturile bogate sunt lovite de împovãrãtoare obligații, în sarcina lor cãzând obligația încasãrilor fiscului, cãreia comunitãțile din care acestea fac parte nu îi mai pot face fațã.

Administrația este incapabilã sã facã fațã situației create prin atâtea disfuncționalitãți. *Limes*-ul roman, glorificat în timpul lui Hadrianus şi Antoninus Pius îşi vãdeşte inutilitatea în fața invaziilor barbare, ceea ce l-a determinat pe Gallienus sã formeze o armatã mobilã cantonatã ca rezervã în nordul Italiei.

Elemente succinte de istorie politicã

Numãrul împãraților este impresionant – ***22*** – în afara celor care nu fuseserã recunoscuți în tot Imperiul. Cei mai mulți erau ofițeri: *Maximinus Thrax* (235-238); *Gordian* I şi II; *Balbinus* şi *Upienus* (împãrați senatoriali) - 238; *Gordian III* (238-244); *Phillipus Arabs* (244-249), cade în luptã cu *Decius* (249-251), care are o moarte eroicã în luptã cu goții; *Trebonianus Gallus* (251-253); *Volusianus* (251-253); *Aemilianus* (253); *Valerianus* (253-260), înfrânt de *Shappur* şi luat captiv, mort în captivitate; *Gallienus* (253-268) a domnit singur între 260-268; *Claudius Gothicus* (268-270); *Quintilius* (apr.-mai 270); *Aurelianus* (270-275); *Tacitus* (275-276*); Probus* (276-282); *Carus* (282-283); *Numerianus*(283-284); *Carinus* (283-285); *Diocletianus* (285-304).

În timpul lui Gallienus, *Historia Augusta* aminteşte de cei 30 de tirani. Se ajunsese la o situație într-atât de confuzã, încât cetãțeanul roman nu mai ştia care împãrat este cel legitim.

În Rãsãrit, cu toate intervențiile energice ale împãraților, devin curente atacurile barbare, germanicii şi carpii atacând şi pe mare şi pe uscat. În 268, Gallienus acordã

germanicului *Naulobatus* însemnele consulare. Tot în timpul lui, trebuie menţionatã evacuarea Daciei. În Apus, alamanii şi francii atacã continuu, ultimii reuşind sã ajungã cu vasele lor pânã în Mauretania.

De notat este că între 258-268 apare un 'imperiu local: *Postumus* creează un *Imperium Gallicum,* dar pãstrând mai departe vechile simboluri, *Roma aeterna, Pax Augusta, Genius p. Romani.* Îşi ia titlul de *restituitor Galliarum*, dar şi pe cel de *restitutor orbis*. Succesorul sãu este *Tetricus* (268-273).

Trebuie, de asemenea, de reţinut că aceşti împãraţi-soldaţi, deşi aflaţi în luptã pentru tron, se strãduie sã nu neglijeze apãrarea Imperiului, ea fiind un factor esenţial de legitimare. 'Imperiile locale' din Gallia sau din Palmyra reprezintã, în fond, reacţia forţelor regionale împotriva incapacităţii autorităţii centrale de a mai asigura securitatea Imperiului şi a locuitorilor lui. Aceste forţe locale se mobilizează şi preiau sarcina apãrãrii frontierelor. Astfel, 'Imperiul Gallic' îi va respinge pe germanici, uşurând, cu aceasta, operaţiunile armatei imperiale. Astfel, Probus, viitorul împãrat, reuşete să reocupe poziţii pe malul drept al Rhinului.

Revenirea parthă prin Sassanizi atinge apogeul în a. 260, când *Shappur* (cf. *'Res gestae divi Saporis'*) îl înfrânge şi-l capturează pe nefericitul împărat Valerianus. Este interesant că revenirea romană în orient s-a produs tot datorită forţelor locale. *Odainathos (=Odenathus),* un principe din Palmyra, îi înfrânge pe perşi şi înaintează în Mesopotamia cu o armatã recrutatã de el şi organizatã după modelul perşilor. Îşi ia titlul de '*rRge al Regilor'*, *restitutor totius Orientis*, dupã cum spune o inscripţie din 267. Dupã moartea sa, soţia sa, *Zenobia,* şi fiul sãu *Vaballathos* ocupã Arabia şi Egiptul şi o parte a Asiei Mici, proclamându-se *Augusta* şi *Augustus*.

Aceste 'imperii locale' iau sfârşit prin intervenţia energică a lui Aurelianus, adoratorul lui *Sol Invictus*, care în a. 272 ocupă şi distruge Palmyra, iar mai apoi primeşte capitularea lui Tetricus.

Situaţia din Orient se ameliorează în a. 283, când Carus obţine succese notabile împotriva sassanidului *Vahram* II (275-293), ocupând Ktesiphonul şi luându-şi titlul de *Persicus Maximus et Parthicus Maximus*. Drept rezultat al acestor victorii, Imperiul păstrează provincia *Mesopotamia.*

În timpul lui Gallienus, au loc schimburi majore în organizarea şi conducerea armatei. Senatorii sunt excluşi în favoarea cavalerilor de la marile comandamente militare. Dacă înainte de Gallienus, *legati legionis, proconules, propraetores, praesides* erau doar senatori, de acum încolo *cavalerii* ajung în fruntea armatei şi a provinciilor. În materialul epigrafic, ei apar ca *praefecti legionis agentes vice legati* şi *agentes vice praesidis* pentru a păstra ficţiunea continuării prezenţei senatorilor în aceste demnităţi. El creează corpuri de cavalerie al căror comandant era cel mai puternic om după împărat. Totodată, au fost create *rezervele mobile*, numite *vexillationes*, cantonate la Verona şi Aquileia, comandate de *duces* sau *praepositi*.

Aurelianus mãreşte numãrul acestor corpuri adãugându-le corpuri de cavalerie grea, *cataphracti, clibanarii*. Creşte numãrul germanicilor ca *foederati* servind în armata romană, fiind evidentă accentuarea *barbarizării*. Tot mai puţini cetăţeni romani servesc în armată: *armata pierde legătura cu* ***populus Romanus****, devenind stat în stat.*

De reţinut, de asemenea, cã, sub unghi cultural, în vremea lui Gallienus se constatã o renaştere a hellenismului, ilustratã prin apariţia unui mare şi interesant filosof, *Plotin*.

Nu pot fi trecute sub tăcere nici câteva date despre marele împărat, *L. Domitius Aurelianus (270-275)*. În afara construirii acelui celebru *murus Aurelianus*, desăvârşit de către Probus, se pare că el a adus sub controlul statului asociaţiile profesionale ale meşterilor, aşa-numitelor *collegia*. Tot el a introdus o *reformă monetară*, care a provocat o violentă răscoală. Aurelianus a încercat să reformuleze statutul împăratului

în cadrul Statului, statut rău zdruncinat de anarhia militară. În inscripţii, Aurelianus este numit *deus Aurelianus*, mandatar al lui *Sol Invictus* pe pământ. Astfel, în *ILS* 583: *Herculi Augusto consorti Domini nostri Aurelliani invicti Augusti*. Nu trebuie trecut cu vederea că aceste vederi ale lui Aurelianus, fără ca el să vrea, au uşurat progresul creştinimului.

Imperiul Roman şi creştinismul

În sec. III, răspândirea creştinismului a făcut progrese sensibile, pătrunzând şi în mediile politico-militare. Progresele trebuie înţelese prin prisma erodării vechilor religii şi progreselor făcute de cultele orientale care sunt tot mai răspândite în Imperiul Roman. Pentru exemplificare, împăratul Aurelianus promova şi un henoteism accentuat, adorând pe *Sol Invictus,* care întrunea atributele lui *Sarapis, Baal, Mithras*. Această divinitate va fi adorată şi de Constantin.

Persecuţiile împotriva creştinilor în sec. III au fost întreprinse de către Valerianus, înlăturate de către Gallienus şi au fost relativ puţine în vremea lui Aurelian, pentru a culmina cu persecuţiile din timpul lui *Diocletianus* şi daco-romanul *Galerius.*

*

Revenind la o concluzie generală privind criza Imperiului din secolul al III-lea şi cauzele care au generat-o, trebuie spus că ele nu trebuie să fie văzute exclusiv prin prisma factorilor externi. Există tendinţa de a explica criza prin ridicarea neopersană din vremea lui Ardashir şi Shappur.

O explicaţie care să încerce să surprindă toţi factorii trebuie să aibă în vedere şi cauzele interne. Este foarte greu de determinat întotdeauna relaţiile dintre cauzele interne şi externe; dacă se face acest lucru, el are doar raţiuni didactice.

În încercarea de a explica această criză, nu trebuie ignorată imposibilitatea de a controla teritoriul de pornire a năvălirilor barbare. Aceste mari solicitări militare nu au mai putut fi împlinite prin resurse proprii, fapt care a dus la angajarea străinilor, mai cu seamă germanici, în armată şi, deci, la *barbarizarea armatei*. Acest fenomen trebuie corelat cu scăderea forţei economice, de unde şi imposibilitatea plăţii soldelor; soldaţii se vor 'salariza' singuri prin jefuirea populaţiei.

Agresiunile interne şi externe au dus la scăderea populaţiei, la sărăcirea ei prin creşterea obligaţiilor fiscale, ajungându-se la deprecierea monedei şi creşterea preţurilor. De exemplu, o măsură de grâu costa 7-8 drahme în secolul I şi 120.000 de drahme în vremea lui Diocletianus. Scăderea moralului economic al populaţiei este vizibil prin tezaurizare. Toate acestea au făcut ca Imperiul să nu-şi mai poată apăra locuitorii, *contribuabilii*, în condiţiile în care soldaţii erau adevăraţii stăpâni ai Imperiului.

Evident că această situaţie a generat şi aici, ca şi în alte zone, indiferent de spaţiu şi timp, *accentuarea caracterului coercitiv al statului*. Bengtson se întreba, pe bună dreptate: 'Cum să nu-şi piardă cetăţenii încrederea şi cum să nu evite un stat, cum să se încreadă în el, dacă acesta se purta mai rău decât hoţii şi tâlharii care mişunau în toată ţara ?' O reacţie la aceste nenorociri pe capul necăjiţilor *humiliores* o reprezintă extinderea *patronatului*. Pentru a se apăra de aceste nevoi, oamenii liberi renunţau la libertate, punându-se sub protecţia celor puternici, împreună cu persoana şi averea ei.

Toate aceste nenorociri influenţează psihologia colectivă. Creştinii vedeau în toate acestea semnele apropierii Judecăţii de Apoi, în timp ce împăraţii, *e. g.* Aurelianus încercau formarea unei noi religii. Ideea de stat roman începe să decadă. Decade şi ideea de *civitas*, cu toate elementele ei constitutive şi, implicit, de responsabilitate civică.

Semnificativ este şi faptul cã armata romanã adoptã tactica de luptã a adversarului, ccea ce aratã neîncrederea în propriile şi vechile ei valori, tocmai acelea care au dus-o, odinioară, la cucerirea întregii lumi.

A. Alföldi, studiind numismatica şi imagistica Antichităţii târzii, constatã cã se modificase şi ideea de împãrat roman. Împãratul este împãrat prin bunãvoinţa zeilor şi apoi a lui Dumnezeu.

Imagistica imperialã şi titulatura aratã schimbãri majore de opticã: *împăratul*-zeu sau *împărat prin voinţa lui Dumnezeu*, apărând cu *sceptrul* şi *globul*, intitulându-se *pacator orbis, restitutor generis humani, restitutor saeculi* etc., totul prefigurând modificarea structurală a ideologiei imperiale, aşa cum o vom vedea la Eusebeios din Kaisareia, *Vita Constantini Magni*.

Totul prefigureazã o nouã mentalitate şi o nouã lume. Consecinţele ei pe plan economic, social, politic, mental, ideologic, se vor concretiza în acţiunea lui Diocletianus şi Constantinus de *renovatio Imperi*.

Cuprins: